Über dieses Buch

Dies ist ein digitales Exemplar eines Buches, das seit Generationen in den Regalen der Bibliotheken aufbewahrt wurde, bevor es von Google im Rahmen eines Projekts, mit dem die Bücher dieser Welt online verfügbar gemacht werden sollen, sorgfältig gescannt wurde.

Das Buch hat das Urheberrecht überdauert und kann nun öffentlich zugänglich gemacht werden. Ein öffentlich zugängliches Buch ist ein Buch, das niemals Urheberrechten unterlag oder bei dem die Schutzfrist des Urheberrechts abgelaufen ist. Ob ein Buch öffentlich zugänglich ist, kann von Land zu Land unterschiedlich sein. Öffentlich zugängliche Bücher sind unser Tor zur Vergangenheit und stellen ein geschichtliches, kulturelles und wissenschaftliches Vermögen dar, das häufig nur schwierig zu entdecken ist.

Gebrauchsspuren, Anmerkungen und andere Randbemerkungen, die im Originalband enthalten sind, finden sich auch in dieser Datei – eine Erinnerung an die lange Reise, die das Buch vom Verleger zu einer Bibliothek und weiter zu Ihnen hinter sich gebracht hat.

Nutzungsrichtlinien

Google ist stolz, mit Bibliotheken in partnerschaftlicher Zusammenarbeit öffentlich zugängliches Material zu digitalisieren und einer breiten Masse zugänglich zu machen. Öffentlich zugängliche Bücher gehören der Öffentlichkeit, und wir sind nur ihre Hüter. Nichtsdestotrotz ist diese Arbeit kostspielig. Um diese Ressource weiterhin zur Verfügung stellen zu können, haben wir Schritte unternommen, um den Missbrauch durch kommerzielle Parteien zu verhindern. Dazu gehören technische Einschränkungen für automatisierte Abfragen.

Wir bitten Sie um Einhaltung folgender Richtlinien:

+ *Nutzung der Dateien zu nichtkommerziellen Zwecken* Wir haben Google Buchsuche für Endanwender konzipiert und möchten, dass Sie diese Dateien nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke verwenden.

+ *Keine automatisierten Abfragen* Senden Sie keine automatisierten Abfragen irgendwelcher Art an das Google-System. Wenn Sie Recherchen über maschinelle Übersetzung, optische Zeichenerkennung oder andere Bereiche durchführen, in denen der Zugang zu Text in großen Mengen nützlich ist, wenden Sie sich bitte an uns. Wir fördern die Nutzung des öffentlich zugänglichen Materials für diese Zwecke und können Ihnen unter Umständen helfen.

+ *Beibehaltung von Google-Markenelementen* Das "Wasserzeichen" von Google, das Sie in jeder Datei finden, ist wichtig zur Information über dieses Projekt und hilft den Anwendern weiteres Material über Google Buchsuche zu finden. Bitte entfernen Sie das Wasserzeichen nicht.

+ *Bewegen Sie sich innerhalb der Legalität* Unabhängig von Ihrem Verwendungszweck müssen Sie sich Ihrer Verantwortung bewusst sein, sicherzustellen, dass Ihre Nutzung legal ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass ein Buch, das nach unserem Dafürhalten für Nutzer in den USA öffentlich zugänglich ist, auch für Nutzer in anderen Ländern öffentlich zugänglich ist. Ob ein Buch noch dem Urheberrecht unterliegt, ist von Land zu Land verschieden. Wir können keine Beratung leisten, ob eine bestimmte Nutzung eines bestimmten Buches gesetzlich zulässig ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass das Erscheinen eines Buchs in Google Buchsuche bedeutet, dass es in jeder Form und überall auf der Welt verwendet werden kann. Eine Urheberrechtsverletzung kann schwerwiegende Folgen haben.

Über Google Buchsuche

Das Ziel von Google besteht darin, die weltweiten Informationen zu organisieren und allgemein nutzbar und zugänglich zu machen. Google Buchsuche hilft Lesern dabei, die Bücher dieser Welt zu entdecken, und unterstützt Autoren und Verleger dabei, neue Zielgruppen zu erreichen. Den gesamten Buchtext können Sie im Internet unter `http://books.google.com` durchsuchen.

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

1918

MUSEUM

STATE UNIVERSITY OF IOWA
LIBRARY.

Class 010.5
Book M98
V.25
Acc 111040

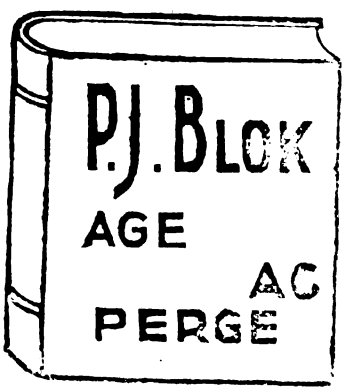

Digitized by Google

UNIVERSITY OF IOWA
3 1858 029 165 747

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

VIJFENTWINTIGSTE JAARGANG.

1918.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

STATE UNIVERSITY
OF IOWA
LIBRARY

Digitized by Google

010.5
M98
v. 25

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 25sten Jaargang.

Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. Berlage te Deventer.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. L. H. H. Bleeker te Groningen.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. L. A. J. Burgersdijk te Middelburg.
Dr. D. Cohen te 's-Gravenhage.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
Dr. P. Fijn van Draat te Utrecht.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
Prof. Mr. R. Fruin te 's-Gravenhage.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. A. H. Garrer te Haarlem.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Prof. Dr. I. Goldziher te Boedapest.
J. H. Groenewegen te Amsterdam.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. J. H. Gunning Wz. te Hilversum.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. K. Heeringa te Middelburg.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. Hofker te Leiden.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. H. F. M. Huijbers te Vught.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. de Josselin de Jong te Leiden.
Dr. H. H. Juynboll te Leiden.
Prof. Mr. J. van Kan te Leiden.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
E. S. de Klerck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Chr. Kok te Leiden.
Dr. P. de Koning te Zutfen.
Dr. B. B. Koster te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Dr. J. E. Kroon te Leiden.
Dr. E. T. Kuiper te Amsterdam.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. R. Leyds te Groningen.
Dr. K. Lijndrajer te Arnhem.
Dr. K. O. Meinsma te Zutfen.
Dr. R. Miedema te Schoonhoven.
Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Dr. F. Muller Jzn. te Wassenaar.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Dr. G. Piepers S. J. te Nijmegen.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. K. H. Roessingh te Leiden.
Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel te Leiden.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
D. H. Stam te Bussum.
Dr. Th. C. van Stockum te Hilversum.
Prof. Dr. G. J. Thierry te Leiden.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. de Vries te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
P. Werkman te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.

411040

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Acket, Stijlstudie en stijloefening (Tinbergen) 187.
Adler, Catalogue supplémentaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Royale de Copenhague (S. G. de Vries) 124.
Albrecht, Der Sprachgebrauch des Dialektdichters Charles E. Benham zu Colchester in Essex (Kern) 200.
Alkema, Ons Insulinde (de Klerck) 210.
Andrelinus, zie Mustard.
Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, X (Gallas) 157.
Aristophanes, zie Deknatel.
Arnolletus, zie Mustard.

Baldaeus, zie De Jong.
Ballou, The manuscript tradition of the Historia Augusta (U. Ph. Boissevain) 245.
Barnhill, The Practical Englishman[3] (J. de Josselin de Jong) 188.
Bérard, Un mensonge de la science allemande (Vürtheim) 97.
Van den Berg, Eene middelnederlandsche vertaling van het Antidstorium Nicolai (Kroon) 137.
Beversen, Oefeningen bij het onderwijs in het Latijn, I[3] (Garrer) 186.
Bitter, zie Van Duyl.
Blankenagel, The Attitude of Heinrich von Kleist towards the Problems of Life (v. Stockum) 130.
Boas, zie Cobet.
Boeken, zie Boissevain.
Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, Bk. III (Leyds) 73.
Bolkestein, Poelhekke en Prinsen, Nederlandsch leesboek (Varenhorst) 234.
Borlé, Etude d'un certain nombre de synonymes et de termes et expressions qu'il ne faut pas confondre (Werkman) 159.
Brakman, Arnobiana (Boas) 172.
Broers en Hameetman, Engelsch Leesboek, II B (Günther) 22.
De Budé, zie Dindorf.

Cagnat et Chapot, Manuel d'archéologie romaine, I (Byvanck) 41.
Caland, Een onbekend Indisch tooneelstuk (Gopālakelicandrikā) (Vogel) 222.
Chapot, zie Cagnat.
Chew, The Dramas of Lord Byron (Koster) 84.
Cicero, zie Klotz, Scholl en Simbeck.
Clédat, Manuel de phonétique et de morphologie (Salverda de Grave) 65.
Cobet-Boas, Xenophontis Hellenica[6] (Fraenkel) 268.
Collignon, L'emplacement du Cécropion à l'Acropole d'Athènes (A. W. Bijvanck) 113.
Columella, zie Lundström.
Contenau, Umma sous la dynastie d'Ur (Thierry) 229.
Corbeau, Cours de grammaire et d'exercices[2] (Salverda de Grave) 91.
Cratippus, zie Lipsius.

Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche Taal[2] (Beets) 248.
Deknatel, Aristophanes, De Vogels (Koster) 99.
Diehl, Inscriptiones latinae (Bierma) 156.
Diels, Antike Technik (v. Hoorn) 160.
Dindorf-De Budé, Dionis Chrysostomi Orationes, I (K. Kuiper) 122.
Dio Chrysostomus, zie Dindorf.
Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum[2], III (v. Gelder) 244.
Draeger-Heraeus, Die Annalen des Tacitus, I, 1[8]. 234.
Drerup, Die Griechen von heute (Hesseling) 139.
Van Duyl-Bitter-Hovingh, Grammaire française[2] (Salverda de Grave) 203.

Eichrodt, Die Quellen der Genesis von neuem untersucht (Bleeker) 30.
Endepols, zie Verdeyen en Van Ginneken.

Falke, Die romantischen Elemente in Prosper Mérimées Roman und Novellen (Gallas) 226.
Flemming, Die Begründung der modernen Ästhetik und Kunstwissenschaft durch Leon Battista Alberti (Groenewegen) 260.
Formigé, Le prétendu cirque romain d'Orange (A. W. Bijvanck) 184.

Geers, The adverbial and prepositional prefixes in Blackfoot (Uhlenbeck) 159.
Van Ginneken, Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden (Tinbergen) 264.
Dez., Leergang der Nederlandsche Taal. I: De Roman van een kleuter, door Van Ginneken. III: De regenboogkleuren van Nederlands Taal, door Van Ginneken en Endepols (Tinbergen) 264.
Gosses, De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeleeuwen (Fruin) 207.
Griss, zie De Raaf.
Güntert, Indogermanische Ablautprobleme (Uhlenbeck) 193.
Günther, English Synonyms[3] (Fijn v. Draat) 15.
Dez., A Manual of English Pronunciation and Grammar[3] (Fijn v. Draat) 15.

Hänninger, Fornskånsk Ljudutveckling (Boer) 63.
Hameetman, zie Broers.
Heidlauf, Lucidarius (Frantzen) 200.
Heidrich, Beiträge zur Geschichte und Methode der Kunstgeschichte (Groenewegen) 232.
Heinze, zie Kiessling.
Holthausen, Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache (Fijn v. Draat) 224.
Horatius, zie Kiessling.
Hovingh, zie Van Duyl.

Jagmanderlal Jaini, Outlines of Jainism, ed. by Thomas (Faddegon) 18.
Jansonius, Engelsche Handelsbrieven voor beginners, I, 3de dr. (Günther) 68.
De Jong, Baldaeus, Afgoderye der Oost-Indische Heydenen (v. Ronkel) 106.
De Jongh, Schets van de Geschiedenis der Wetgeving op het Lager Onderwijs in Nederland (Gunning) 20.

Kaakebeen, zie Ligthart.
Kampinga, De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw (Brugmans) 253.
Kiessling-Heinze, Q. Horatius Flaccus, I[6] (Beck) 197.
Kleijn, Twee Veroveraars (Wilde) 164.
Klotz, M. Tulli Ciceronis scripta (Teubner-ed.) n°. 21—27 (Brakman) 1.
König, Das Deuteronomium eingeleitet, übersetzt und erklärt (Oort) 129.
Kohl, De scholasticarum declamationum argumentis ex historia petitis (W. E. J. Kuiper) 124.
Kramers, zie Prick van Wely.
Kuijer, Het vocalisme van Valdemars Sællandske Lov (J. de Vries) 250.
Kuiper, De Ontwikkelingsgang der Grieksche Letterkunde (Piepers) 49.

Digitized by Google

Kuiper, Helleensche Cultuur (Berlage) 148.
Kul'bakin, Serbskij jazyk² (v. Wijk) 40.

Van Leeuwen, Het leven van Pieter de Groot (Lijndrajer) 66.
Lehmann, zie Mittelalterliche Bibliothekskataloge.
Leringe van Orinen, zie Munk.
Ligthart-Kaakebeen, Reinaert de Vos² (Muller) 59.
Lipsius, Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia (Roos) 50.
Löfstedt, Arnobiana (Brakman) 219.
Logeman, A Commentary, critical and explanatory on the Norwegian text of Henrik Ibsen's Peer Gynt (Krijn) 132.
Lucidarius, zie Heidlauf.
Lundström, L. Iuni Moderati Columellae opera, II (S. G. de Vries) 171.

Marcus Aurelius, zie Schenkl.
Matthaei, Mittelhochdeutsche Minnereden, I (Frantzen) 12.
Maurenbrecher, Parerga zur lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus (F. Muller Jzn.) 101.
Meijer Drees, Stroomingen en Hoofdpersonen in de Nederlandsche Literatuur (Hofker) 237.
Meillet, Caractères généraux des langues germaniques (Heinsius) 58.
Mémoires de la Société néo-philologique de Helsingfors, VI (Salverda de Grave) 32.
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. I: Die Bistümer Konstanz u. Chur, bearb. v. Lehmann (Meinsma) 257.
Muller, Van den Vos Reynaerde (Kluyver) 8.
Dez., Critische commentaar (op de hierboven genoemde uitgave) (Kluyver) 8.
Munk, Een Vlaamsche Leringe van Orinen uit de veertiende eeuw (Kroon) 249.
Mustard, The eclogues of Faustus Andrelinus and Ioannes Arnolletus (Hartman) 246.

Naber, Meetkunde en Mystiek (Stam) 15.

Obbink, Het Bijbelsch Paradijsverhaal en de Babylonische Bronnen (Thierry) 176.
Opstelten, Bloemlezing uit „Benjamins Vertellingen" door W. L. Penning Jr. (Noach) 236.

Palmér, Studier över de starktoniga Vokalerna i 1500-talets Svenska (Boer) 63.
Palmgren, Studier och Utkast till Fransk Ljud- och Uttalslära (Salverda de Grave) 134.
Páta, Zlomek evangelistáře XIII. stoleti sofijské národni knihovny (v. Wijk) 134.
De Pater, De Raad van State nevens Matthias (1578—1581) (Huijbers) 110.
St. Patricius' Vagevuur, zie Verdeyen.
Payne, The Child in Human Progress (Miedema) 114.
Penning, zie Opstelten.
Pernot, Grammaire de Grec moderne³ (Hesseling) 75.
Poelhekke, Taalbloei, II² (Hofker) 237.
Dez., zie Bolkestein.
Poort, Literatuur (Prinsen) 199.
Poutsma, A Grammar of Late Modern English, II, 1, B (Günther) 62.
Preisigke, Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri (Cohen) 255.
Prickard, Selected essays of Plutarch, II (Hartman) 217.
Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek, I⁸ (Kok) 92.
Prinsen, Letterkundig leesboek² (Varenhorst) 234.
Dez., Leesboek bij het Onderwijs in de Nederlandsche Letterkunde (Noach) 236.
Dez., zie Bolkestein.
De Raaf en Griss, Een nieuwe Bundel, V (Varenhorst) 235.
Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? (E. T. Kuiper) 180.
Reynaert, zie Muller.
Rijpma, Jonge Kracht, III (Varenhorst) 235.

Scharp, Overzicht van het Romeinsche Muntwezen vóor de invoering van den denarius in het jaar 269 vóor Chr. (U. Ph. Boissevain) 183.
Schenkl, Marci Antonini Imperatoris in semet ipsum Libri XII (K. Kuiper) 241.
Schmidt, Psalmen deutsch im Rhytmus der Urschrift (Oort) 198.
Scholl, M. Tulli Ciceronis scripta (Teubner-ed.) n°. 25, 28, 29 (Brakman) 1.
Scholz, Die Religionsphilosophie des Herbert von Cherbury (Roessingh) 163.
Schrijnen, Nederlandsche volkskunde, II (Knappert) 86.
Dez., Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap, afl. 1—2 (Uhlenbeck) 121.
Schuchardt, Sprachverwandtschaft (Kluyver) 145.
Schulz, Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte (v. Gelder) 252.
Schwartz, Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Athidographos (De Koning) 169.
Seneca, zie Wagenvoort.
Simbeck, M. Tulli Ciceronis Cato Maior de Senectute liber (Bierma) 27.
Simmel, Rembrandt (Groenewegen) 88.
Spinoza Catella Jessurun, Kiliaen van Rensselaer van 1623 tot 1636 (Heeringa) 136.
Van Stockum, Spinoza—Jacobi—Lessing (Scholte) 34.

Tacitus, zie Wolff.
Taubenschlag, Das Strafrecht im Rechte der Papyri (v. Kan) 230.
Terpstra, Nijmegen in de Middeleeuwen (Mulder) 85.
Thomas, zie Jagmanderlal Jaini.
Thucydides, zie Boissevain.
Tiemeyer, Klankleer der Gedichten van Willem van Hildegaersberch (Tinbergen) 32.
Tondalus' Visioen, zie Verdeyen.

Valkhoff, De Franse geest in Frankrijks Letterkunde (Serrurier) 109.
Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur (v. Wijk) 79.
Van der Voort, zie Prick van Wely.
De Vrijer, Henricus Regius, een „cartesiaansch" hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool (Knappert) 185.
Vroom, De Commodiani Metro et Syntaxi Annotationes (Slijper) 126.

Wackernagel, Sprachliche Untersuchungen zu Homer (v. Leeuwen) 25.
Van Wageningen, M. Manilii Astronomica. In het Nederlandsch vertaald (Burgersdijk) 52.
Wagenvoort, Seneca, Brieven aan Lucilius (v. Wageningen) 153.
Weigand, Bulgarische Grammatik² (v. Wijk) 204.
Dez., Übungsbuch zur bulgarischen Schreibschrift (v. Wijk) 251.
Weil, Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache (Houtsma) 247.
Weinreich, Triskaidekadische Studien (K. H. E. de Jong) 17.
Wensinck, Some Semitic Rites of Mourning and Religion (Goldziher) 43.
Von Wilamowitz-Moellendorff, Die dramatische Technik des Sophokles (K. Kuiper) 195.
Wirāṭaparwa, zie Wulff.
Wirth, Synonyme, Homonyme, Redensarten etc. (Heyligers) 60.

Digitized by Google

Wolff, Tacitus' Germania[3] (Werff) 140.
Würthle, Die Monodie des Michael Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia (Hesseling) 151.
Wulff, Den oldjavanske Wirâtaparwa og dens Sanskritoriginal (H. H. Juynboll) 77.

Xenophon, zie Cobet.

Van Zonneveld, Studie en herhaling van Engelsche Spraakkunst, Taaleigen en Synoniemen (Günther) 211.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Arabische Traditieverzamelingen 238.

Beatrijs, zie Kaakebeen.
Blok, Geschichte des Niederländischen Volkes, VI. 165.
Dez., Geschiedenis eener Hollandsche Stad, IV. 165.

Certamen Poeticum Hoeufftianum 214. 272.

Fuhr, zie Rauchenstein.

Grotius-vereeniging 141.

Hardenbroek, zie Krämer.
Historisch Genootschap, Verslag over de vergadering van 29 Mei 1917. 69.

Kaakebeen-Ligthart, Beatrijs 92.
Kern (Hulde aan de nagedachtenis van H.—) 165.
Krämer, Hardenbroek's Geschriften 165.

Laurand, Manuel des Etudes grecques et latines 69.
Ligthart, zie Kaakebeen.
Lindner, Weltgeschichte, IX. 118.
Lysias, zie Rauchenstein.

Muller, Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht (722—1528), I. 69.

Oorlogsliteratuur 22. 93. 141. 166. 213. 270.

Philologische Kring te Amsterdam 189.

Rauchenstein-Fuhr, Ausgewählte Reden des Lysias 69.
Religionsgeschichtliche Bibliographie 141.

Schuylenburg, Utrechtsche catalogi 166.
Seeberg, Die Grundwahrheiten der christlichen Religion[6] 213.
Stichting-De Goeje 69.
Studniczka, Das Bildnis Menanders 238.
Svensk humanistisk Tidskrift 69.

Utrechtsche catalogi, zie Schuylenburg.

Verbeek, Flämisch für alle Deutschen 93.

Von Wilamowitz-Moellendorf, Theodor Mommsen 238.
Worp (Aanteekeningen van Dr. J. A.—) 93.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 70. 142. 166. 271. Beiblatt 70. 142. 166. 213. 271.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 70. 214. 271.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 141. 271.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 214.
Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië 70.
Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 214.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 46. 69. 93. 166. 238.
Bulletin de la Commission d'Histoire des Eglises Wallonnes 142.
Bulletin de Correspondance Hellénique 189.
Forschungen, Indogermanische, 118.
Hermes 70.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 93. 213.
Journal of Hellenic Studies 190.
Museum, Rheinisches, 69.
Neophilologus 46. 118. 190. 271.
Review, English Historical. 214. 271.
Revue historique 70. 142. 271.
Studiën 46. 70. 94. 142. 166. 190. 214. 271.
Taalgids, Nieuwe, 46. 94. 141. 166. 213. 270.
Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde 70. 142. 214. 271.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 94. 166. 270.
Zeitschrift, Historische, 94. 142. 271.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

Barth, Leipzig 204. 251.
Beck, München 257.
Berg, Vänersborg 134.
Boissevain en Co., Haarlem 73.
Bloud et Gay, Paris *22. *93. *141. *166. *213. *270.
Bohn, Haarlem 187.
Brill, Leiden 52. 137. 172. 268.
Ten Brink, Arnhem 164.
Brusse, Rotterdam 235.
Clarendon Press, Oxford 217.
Deichert, Leipzig 129. *213.
Dekker en Van der Vegt, Utrecht 126.
Dixon, Deventer 210.
Van Doesburgh, Leiden 169.

Digitized by Google

Eranos' Förlag, Göteborg 171.
Futura, Leiden *213.
Garnier frères, Paris 75.
Geuthner, Paris 229.
Gleerup, Lund 63. 219.
Van Goor Zonen, Gouda 68. 92. *213.
Hachette et Cie, Paris 58. 65. 97.
Harrassowitz, Leipzig 63. 171. 219.
Hirzel, Leizig 244.
Van der Hoek, Leiden 159.
Høst & Søn, København 124.
John Hopkins Press, Baltimore 84. 246.
Jullien, Genève 157.
Klincksieck, Paris 113. 184.
Kruyt, Amsterdam 32. 85.
Leydenroth, Utrecht *166.
Van Looy, Amsterdam 236.
Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, Amsterdam 148. 199.
Malmberg, Nijmegen 264.
Marcus & Weber, Bonn 50. 156.
Mayer und Müller, Berlin 200.
Müller, Amsterdam 43. *69. *165. 222.
Niemeyer, Halle 226.
Van Nifterik, Leiden 159.
Nijhoff, 's-Gravenhage 79. 106. 110. 132. 136. *165. 185. 253.
Noordhoff, Groningen 34. 62. *140. *141. 186. 188. 211. *212. *213. 237. *270.
Oosthoek, Utrecht 8. 66. *69. 176. 180.
Payot et Cie, Paris *141.
Perthes, Leipzig *165.
Picard, Paris 41. *69.
Reimer, Berlin 145. 247.
Ruys, Utrecht 153.
Schöningh, Paderborn 124. 151. 252.
Siffer, Gent 79.
Sijthoff, Leiden 109. 121. 248. 249.
Swets en Zeitlinger, Amsterdam 99.
Tauchnitz, Leizig 224.
Teubner, Leipzig 1. 27. 101. 122. 140. *141. 160. 230. 234. *238. 241. 245. 255. 260.
Theosophische Uitgevers-maatschappij, Amsterdam 15.
Thieme & Cie, Zutphen 86. 91.
Tjeenk Willink, Haarlem 49. 250.
Tjeenk Willink, Zwolle 234.
Töpelmann, Giessen 17. 30. 163.
Trübner, Strassburg 193.
University Press, Cambridge 18.
Vandenhoek & Ruprecht, Göttingen 25. 84. 130. 198.
Veen, Amsterdam *213. 235.
Volksvereinsverlag, Gladbach 93. 139.
Weidmann, Berlin 12. *69. 195. 197. 200. *238.
Wiene, København 77.
Wolff, Leipzig 88.
Wolters, Groningen 15. 20. 22. 59. 60. *92. 203. 207. *212 *213. 234. 236. 237. *270.

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 1.** **October 1917.**

Klotz en Schoell, M. Tulli Ciceronis scripta (Teubner-ed.) nº. 21—29, ed. minor van nº. 27 (= nº. 5) (Brakman).
Muller, Van den Vos Reynaerde (Kluyver).
Dez., Critische commentaar op V. d. V. R. (Kluyver).
Matthaei, Mittelhochd. Minnereden, I (Frantzen).
Günther, English Synonyms (Fijn v. Draat)
Dez., A Manual of English Pronunciation and Grammar (Fijn v. Draat).
Naber, Meetkunde en Mystiek (Stam).
Weinreich, Triskaidekadische Studien (K. H. E. de Jong).
Jagmanderlal Jaini, Outlines of Jainism (Faddegon).
Opvoeding en Onderwijs:
De Jongh, Schets v. d. Geschied d. Wetgeving op het L. O. in Nederl. (J. H. Gunning Wz.).
Schoolboeken:
Broers en Hameetman, Engelsch Leesboek, II B (Günther).
Berichten en Mededeelingen.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.

No. 21. Orationes Cum senatui gratias egit, Cum populo gratias egit, De domo sua, De haruspicum responso recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 1.40 geb. M. 1.65).

No. 22. Oratio pro P. Sestio recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 0.70 geb. M. 0.95).

No. 23. Orationes in P. Vatinium, pro M. Caelio recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 0.70. geb. M. 0.95).

No. 24. Orationes De provinciis consularibus, pro L. Cornelio Balbo, in L. Calpurnium Pisonem recognovit **A. Klotz** (Pr. M. 1.40 geb. M. 1.65).

No. 25. Orationes pro Cn. Plancio, pro Rabirio Postumo recognovit **A. Klotz**; Oratio pro Scauro recognovit **F. Schoell.** (Pr. M. 1.20 geb. M. 1.45).

No. 26. Oratio pro T. Annio Milone recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 0.60 geb. M. 0.85).

No. 27. Orationes pro M. Marcello, pro Q. Ligario, pro rege Deiotaro recognovit **A. Klotz** (Pr. M. 0.50 geb. M. 0.75).

No. 27 Editio Minor. (5). (Pr. M. 0.30).

No. 28. Orationes in M. Antonium Philippicae XIV recognovit **F. Schoell.** (Pr. M. 2 geb. M. 2. 25).

No. 29 Orationum deperditarum fragmenta recognovit **F. Schoell.** (Pr. M. 1.50 geb. M. 1.65). Leipzig, Teubner. 1914—17.

Vier jaar geleden schreef Kroll in zijn kommentaar op Cicero's Orator (pag. 20 noot 1): es erscheint Ehrenpflicht des Teubnerschen Verlages den ganzen von Friedrich bearbeiteten ersten Band der Ciceroausgabe bald durch eine neue und bessere Recensio zu ersetzen. Dit heeft zich de verdienstelijke firma niet tweemaal laten zeggen: zij heeft niet alleen de zorg voor een verbeterde editie van de rhetorische werken (door Kroll bedoeld), maar van alle opera van Rome's grootsten redenaar, die voor ons bewaard gebleven zijn, op zich genomen. Reeds zag menig deeltje 't licht, al lang hebben wij de Epist. ad Brutum, waarvan de tekst herzien is door Sjögren, terwijl Schiche hetzelfde deed voor 't belangrijk philosophisch essay de finibus bonorum et malorum. Hier valt te spreken over de nummers 21—29 bevattende 31 redevoeringen en de fragmenten van de verloren oraties, welke Klotz en Schoell voor hun rekening namen.

Men weet, dat Clark en Peterson dank zij hun ontdekking van den Cluniacensis en ander gewichtig materiaal uit handschriften den tekst van Cicero's redevoeringen voor hun uitgave te Oxford (1900—1910) veel juister hebben kunnen vaststellen dan C. F. W. Müller voor de vorige Teubneriana. Tijdens en niet minder na de verschijning van de bedoelde volumina der bibliotheca Oxoniensis werd de theorie der clausula metrica nauwkeuriger onderzocht, kwamen enkele degelijke studiën betreffende de Ciceronianische taal uit — om van de artikelen in den Thesaurus maar te zwijgen — en verspreidde de eerste wetenschappelijke uitgave van al de Scholia op Cicero door Stangl op menig punt nieuw licht. Hiermee is eigenlijk de geschiedenis van 't Cicerovraagstuk in onze eeuw kort geschetst: 't was noodig om te doen zien, hoe inderdaad onder gunstige voorwaarden de revisie van 't werk van C. F. W. Müller door zijn opvolgers werd aangevat en hoe de mogelijkheid bestond de Oxoniensis, in 't bijzonder de gedeelten door Peterson bewerkt, in de schaduw te stellen.

Van den beginne af is de grief geuit tegen de Engelsche editie, dat de apparatus criticus al te beknopt is; de Duitsche (bepaald geldt dit van onze nummers 21—29) geeft een veel volledige overzicht van de lezingen der handschriften en van de conjecturen ten minste van de belangrijkste, waarover in de meeste gevallen een oordeel wordt uitgesproken; vooral Klotz doet dit met voorliefde, vrij geregeld motiveert hij bondig zijn kritiek, die doorgaans afkeurend leidt. Daarnaast staan opmerkingen van exegetischen aard en loci similes; vermeld zijn de plaatsen bij Valerius Maximus, Quintilianus, Gellius, de Panegyrici, de kerkvaders, de scholiasten op Vergilius, Horatius, Persius, Lucanus en Juvenalis, de Grammatici en Rhetores Latini, waar telkens de

Digitized by Google

bewuste locus Ciceronianus voorkomt, eventueel met de afwijkingen, zoodat men zich een beeld van de indirecte overlevering vormen kan. Hebben de Duitschers de fout van het te weinig der Engelschen vermeden, zoo veroorloofde de ruimte toch niet alle conjecturen, die voorgesteld zijn, op te sommen, maar overigens zal de ondervinding leeren, dat hun streng methodisch in elkaar gezette apparatus rijkdom aan verscheidenheid paart. Een ander voordeel van de nieuwe uitgave van Cicero is, dat de testimonia alle zijn afgedrukt evenals de argumenta, welke te vinden zijn bij Asconius, den Scholiasta Bobiensis en den Gronovianus. Clark keurde slechts 't argumentum van de Miloniana door Asconius opgesteld die eer waardig.

De Teubneriana is conservatiever dan de Oxoniensis, Schoell inzonderheid is zeer voorzichtig in 't opnemen van gissingen. Clark, wien niema d groote scherpzinnigheid zal ontzeggen en die in dit opzicht beslist niet voor zijn Duitsche mededingers onderdoet, heeft de verleiding hier en daar geen weerstand kunnen bieden om wat nog aan twijfel onderhevig was, in den tekst te zetten. Zijn conjecturen echter zijn veel mooier dan die van Klotz, van wien men in de 16 stukken hierboven genoemd geen enkel voorstel tot tekstverbetering aantreft, dat „schlagend" is. Door groote divinatorische gave munt deze criticus zeker niet uit, geregistreerd is echter alles met nauwgezetheid, wat den gebruiker ten goede komen kan: artikelen in Glotta, Hermes en Philologus, monographieën, de bespreking van een controvers punt in de uitvoerige grammatica's van Kühner-Stegmann, Schmalz enz. Werkelijk vertegenwoordigt aan den eenen kant de pas gepubliceerde tekst tamelijk wel den stand onzer wetenschap en aan den anderen kant is door de gegevens in den apparatus de basis gelegd voor verdere vruchtbare studie: aan de twee voornaamste eischen, welke men aan een dergelijk werk stellen moet, is voldaan.

Op deze algemeene karakteristiek dient te volgen een onderzoek, dat meer afdaalt in bijzonderheden en dus een revue houdt over de afzonderlijke redevoeringen.

Wij wenden ons allereerst tot fasciculus 21. Ik moet hier tot mijn spijt wijzen op 't groote aantal drukfouten in den tekst van *de domo sua* bijv. § 17 *fruga* (lees *fuga*), § 59 *parvos* (lees *parvus*), § 66 *daturus* (lees *daturum*), ibid. *quid* (lees *qui*), § 87 *redi* (lees *redii*) § 89 *adferunt* (lees *adferant*), § 113 *maiore* (lees *maiora*), § 115 *illa* (lees illam) § 138 *caerimoniane* (lees *caerimoniae*) § 145 *caermoniis* (lees *caerimoniis*). De apparatus verraadt 't zelfde gebrek aan accuratesse o. a. pag. 61 pro *illa* membro, pag. 73 *exprobo* (lees *exprobro*) enz. Het toppunt is bereikt pag. 100, waar de hoogleeraar in de Latijnsche taal schrijft: genetivus vel eo nomine praeferendus, quod sic adiectivum *substantivo suo* antecedit maiore cum affectu. Ik hoop, dat één van zijn studenten den professor geleerd heeft, dat *antecedere* hier den accusativus behoort te regeeren. Elders heb ik een viertal correcties voorgesteld (zie mijn Miscella tertia pag. 31 en 32), hier kan ik niet verder uitweiden over zulk slordig werk: ik moet de firma Teubner aanraden ten spoedigste een verbeterden druk van *de domo* te geven, want 't komt mij voor, dat deze oratie van de heele serie 't slechtst is behandeld: al 't overige werk, ook dat van Klotz zelf, staat oneindig veel hooger. Alvorens van fascic. 21 af te stappen, wil ik nog even aanstippen, dat in de nu volgende redevoering de harusp. resp. [1]) op pag. 135 bij § 23 Arnobius geciteerd wordt n. l. IV 31 (pag. 166, 25 Reiff.), waar men successievelijk deze perfecta leest constitit.... conticuit... *omiserit*... potuit, alle afhangende van *si*. Nu vraagt prof. Klotz, die blijkbaar niet weet, dat de varietas modorum een kenmerk is van de latere Latiniteit (zie mijne Arnobiana pag. 48—51), of hier soms niet gelezen moet worden *omisit*. Ik acht 't onwaardig en onwetenschappelijk, dat iemand, die Arnobius niet kent, over dezen auteur schrijft, jazelfs ter loops een conjectuur voorstelt.

Fasciculus 22 brengt slechts de oratie pro Sestio. Hier heeft Klotz tekst en apparatus wel niet vlekkeloos, maar toch veel zuiverder gecorrigeerd. Terecht verdedigt hij de overgeleverde lezing § 32 erat igitur in luctu *senatus*; squalebat *civitas* door te vergelijken squalorem Italiae (in Pis. 32) en squalent municipia (pro Mil. 20). Paul wilde n. l. de woorden *senatus* en *civitas* van plaats doen verwisselen. Waar de traditie in bescherming genomen moet worden, vindt zij in dezen criticus een goed pleitbezorger; of echter § 92 (horum utro uti *nolimus*, alterost utendum) de vorm *nolimus* mag gehandhaafd blijven en dan nog wel als indicativus opgevat moet worden, lijkt mij zeer problematisch. Een paar maal lees ik in den apparatus (pag. 178) *suprascriptum* (zie ook pro Deiot. pag. 105 *suprascripto*), wat geen Latijn is.

No. 23. Ik verbaas mij, dat Klotz niet voorgesteld heeft in Vatin. § 17 volo uti mihi respondeas num quis ex toto collegio <*inauspicato*> legem sit ausus ferre praeter unum te. De door mij ingeschoven term schijnt overgeslagen te zijn. Een storende drukfout staat pag. 263 in den apparatus n. l. *delectum* (lees *deletum*) iri.

Van meer beteekenis is de andere redevoering van dezen fasciculus t. w. pro Caelio, ook al omdat Oxyrhynchus ons een papyrus geschonken heeft (Grenfell-Hunt X No. 1251), die stukken bevat van § 26—55. Al wat van gewicht is in die papyrus, heeft Klotz in den apparatus aangehaald. Niet zelden biedt die nieuwe getuige der overlevering de woorden in andere volgorde (§ 33 forte ista; § 39 suae vitae); verkeerde lezingen ontbreken niet (§ 33 mallet; § 37 nequaquam velis); ook hier mist men 't woord *abavum* (§ 34); toch schaart hij zich vaak aan de zijde der optimi codices bijv. *libet* (§ 43) en *elaborata* (§ 54). Aardig merkt Klotz op, dat § 37 vix ferendi (na ferrei... patres) behouden moet blijven propter adnominationem. Dit geschiedt ook bij v. Wageningen. De sterkste afwijking van den tekst door v. Wageningen geadopteerd zien wij § 61 [constitutum] *pactum* esse cum servis, ut venirent ad balneas Senias, waar de Nederlandsche uitgave *constitutum factum* esse enz. opnam.

No. 24. Van de rede de provinciis consularibus zij eerst opgemerkt, dat Klotz één conjectuur van Kappeyne van de Coppello in den tekst zette (§ 5) en twee van Pluygers (§ 10 en 22), voorts dat hij Zielinski volgde door te schrijven (§ 34) Galliam sempiternis *vinclis* adstringere natuurlijk ter wille van de goede chausula. In de handschriften staat trouwens nu en dan *vinclum*. Diezelfde paragraaf — om meer dan één reden gewich-

[1]) Op 't titelblad staat de haruspicum *responso*, in het boek zelf van pag. 121 af de haruspicum *responsis*.

Digitized by Google

tig — eindigt met de woorden : ad renovandum bellum *revirdescent*. Klotz heeft niet geaarzeld dezen merkwaardigen vorm uit P^1 te aanvaarden : zoo heeft hij althans de beste clausula gekregen. Eindelijk accepteerde deze uitgever de schrijfwijze van den Parisinus (§ 42) *arbitrarem* zich beroepende op de nat. deor. II 74 *arbitrato* (imperativus). Ik wil alleen in 't midden brengen, dat Cicero toch zeker in zijn redevoeringen 't strengst is in zijn vormen en syntaxis : zoo ergens dan wil hij daar Latine loqui.

Op deze in den senaat uitgesproken rede volgt de oratio pro Balbo. Groot is de macht der clausula, daarvan zijn wij tegenwoordig allen overtuigd, ik kan echter niet aannemen, dat wij gerechtigd zijn § 22 *esse videatur* te behouden niettegenstaande de zin den indicativus eischt *esse videtur*, al is dit de verboden clausula heroica. De Teubneriana van 1876 prefereerde deze laatste. Het klinkt eenigermate komisch, dat Klotz zelf elders pro Plancio pag. 511 in den apparatus schrijft : hac forma Cicero non usus *esse videtur*! De niet zeer afdoende opmerking door Klotz gemaakt pro Balbo § 61 pag. 299, dat Cicero zich wat nonchalant heeft uitgedrukt, was misschien ook hier van pas geweest. Bij de bekende woorden pro Balb. § 34 et cum duo *fulmina* nostri imperii subito in Hispania Cn. et P. Scipiones extincti occidissent verzwijgt Klotz niet 't betoog van den Zweed Axel Nelson, die dit woord *fulmina* afleidt van *fulcire* en er de beteekenis van steunpilaren aan hecht. Wanneer Klotz echter daarmee op één lijn stelt Lucret. III 1034 Scipiadas belli *fulmen* of Anthol. Pal. VII 692 Γλύκων . . . ὁ παμμάχων κεραυνός, dan vergelijkt hij heterogene dingen. In de beide laatste gevallen toch hebben wij werkelijk met *fulmen* = bliksem te doen ; men denke ook aan Hamilcar Barcas (= bliksem) en aan 't Fransche gezegde foudre de guerre. Ik verwijs ten slotte naar de Mnemos. XLV (1917) pag. 135 sqq., waar v. Wageningen uitgaande van Manil. II 892 deze quaestie breedvoerig toelicht.

De groote rede in Pisonem stelt ons eerst voor de vraag, wat er te lezen valt in de plaats van § 15 voluit ille (sc. Catilina). . . . leges *incendere*, welk *incendere* twee regels lager voorkomt en hier 't ware woord verdrongen heeft. Klotz stelt voor *infringere*, uit palaeographisch oogpunt geheel onwaarschijnlijk. Ik gis *inducere*, omdat men ook zegt senatusconsultum *inducere* (= casseeren). Klotz durft niet kiezen tusschen § 44 esse *duo* of *duos* duces in provinciis. Noch Lindsay noch Sommer kennen eenig verschil bij Cicero tusschen den accus. *duo* en *duos*, welke vormen toevallig vrij wel evenveel malen voorkomen. In dezelfde ἀπορία verkeert de uitgever, als hij moet kiezen tusschen § 96 tribuni *militares* en tribuni *militum* ! Verstandig is zijn beslissing als hij § 48 iniussu *populi* schrijft en niet *pop. Rom.*, omdat hier niet van buitenlandsche aangelegenheden sprake is, in welk geval Cicero 't adjectief niet pleegt weg te laten. Bij de woorden van § 67 ubi *galli* cantum audivit, avum suum revixisse putat, had ik een korte noot verwacht t. w., dat hier een toespeling gemaakt wordt op Piso's grootvader van moederszijde, die een Galliër was. Goed bedacht is, dat de afwisselende vormen § 94 *neque . . . nec* met opzet aangewend zijn, opdat het isocolon volkomen zou zijn : dan immers tellen de beide membra elf lettergrepen. Terwille van de clausula eindelijk zal men met Asconius en Klotz moeten schrijven § 95 eiectus est *patria*, ofschoon E en de jongere codices, waarbij Clark zich aansluit, *e patria* bieden.

Fasciculus 25. Wij stemmen in met de spelling pro Planc. § 8 iudicium pop. Romani *reprendatis* en § 75 quam *reprendentis*, want zoo ontstaat weer de best denkbare clausula. Na een voorafgaand *vel quod* (§ 24) is de lezing van den Scholiasta Bobiensis en enkele goede handschriften *vel quia* pro filio supplicabat behouden : zij wordt verklaard uit 't feit, dat Cicero vermijden wilde te veel lange lettergrepen op elkaar te laten volgen. Klotz handhaaft ook 't toonlooze (§ 26) *meas* tusschen twee woorden, waarop de klemtoon valt. Gezocht evenwel lijkt mij weer dat onderscheid tusschen § 65 *decedere de* provincia en *e* provincia ; noch Kühner-Stegmann, noch de Antibarbarus kennen dat verschil. Ik deel 't gevoelen van den auteur, die in § 89 *gloriae laude* een genetivus inhaerentiae ziet. Volstaan kan ik met te verwijzen naar mijn Arnobiana pag. 15, waar ik o. a. aanhaalde Firm. Matern. Mathes. I 2, 6 gloriae laudem. Niets valt af te dingen op de spelling ter wille van de clausula § 90 in aliorum vigiliam consulum *reccidissent*, wat bevestigd wordt door 't perfect *receciderunt* (Verr. V 163) in den Regius Parisinus. Zielinski acht ook voor den rhythmus pro Sull. 91 (ad) lacrimas *receciderunt* noodzakelijk. Ik wil herinneren aan den vorm *reccidat* (de harusp. resp. § 54 en Ovid. Met. VI 212), die door handschriften gewaarborgd is. Natuurlijk eischt de maat, dat wij (Metam. X 18) in quem *reccidimus* schrijven. Met voldoening constateeren wij, dat § 95 *arcum* facere e cloaca de gissing van Cobet is goedgekeurd, met de overlevering *arcem* is hier niets te beginnen.

Naar tijdsorde volgt de redevoering pro Scauro, die slechts fragmentarisch is bewaard ; wij maken thans kennis met 't werk van Scheell, die toonde ten volle voor zijn taak berekend te zijn. Zijn tekst onderscheidt zich o. a. door de volgende drie emendaties boven dien van Clark 3, 3 quis invenitur. . . qui se ipsum morte *multarit*, waar de Engelsche editie den indicativus *multavit* biedt ; 10, 21 *iacere fundamenta* patiamini (alleen deze volgorde van woorden is rhythmisch) en 20, 45d quem purpura regalis non commovit, eum Sardorum mastruca *mutabit* ? Hier is toch met *mutavit*, dat bij Isidorus staat, bedoeld *mutabit* door de gewone verwisseling van *v* en *b*.

Het derde stuk van dit deeltje pro Rabirio is weer uitgegeven door Klotz. Niet Ciceroniaansch is deze opvolging van tempora § 5 supplex erat rex, multa *rogarat*, omnia pollicebatur, die door Klotz verdedigd wordt, ofschoon enkele codices 't imperf. *rogabat* hebben, dat logisch is, immers 't smeeken vond plaats onder vragen en beloven. Bij § 40 fallaces. . . et fucosae mis ik de aanteekening, dat dit een geliefkoosde verbinding van woorden is bij Cicero ; 't zelfde ongeveer wordt herhaald pro Planc. 22, vergelijk tevens ad Attic. I 1, 1 sine fuco ac fallaciis. Daarentegen heeft de uitgever wel bij § 35 *aientibus* de plaats geciteerd, waar dit participium nog eens gebruikt wordt ; ik voeg er bij Quintil. III 10, 1 en Apul. Metam. 6, 13.

In fasciculus 26 is louter de rede pro Milone opgenomen. Hier heeft in 't argumentum van Asconius Klotz zich de vrijheid gepermitteerd zijn eigen conjectuur in den tekst te zetten : corpus nudum ac *cruentatum* sicut in lecto erat positum, ut vulnera videri possent, in forum

Digitized by Google

detulit et in rostris posuit. Alsof *cruentatum* tot *caldatum* — de lezing van den archetypus— kon verknoeid worden! Het eenig opmerkelijke is verder, dat Klotz in deze oratie veel glossemata aanneemt meer dan Clark bijv. Dus komen wij tot

Fasciculus 27 [1]). Te prijzen valt, dat Klotz vele parallelplaatsen opnoemt uit de Panegyrici in den apparatus van de rede pro Marcello. Men kan begrijpen, dat dit stuk, 't welk Goumy zoo juist karakteriseerde als la plus retentissante fanfare que l'éloquence ait jamais sonnée voor die loftuiters kost was om van te smullen! Onjuist is wat de editor op bladz. 81 bij § 34 beweert, dat de Scholiasta Gronovianus geschreven heeft cum *id* sollicitudine. Ik heb reeds in de Mnemos. 34 (1906) pag. 118 verklaard, dat de lezing van den Leidensis is: cum *ea* sollicitudine. Stangl Pseudoascon. pag. 103 en de uitgave van Stangl bevestigen het ten overvloede.

In de zoo fijne rede pro Ligario moet de apparatus uit den aard der zaak vaak de autoriteit van Quintilianus inroepen. Dat Klotz § 35 *quam* hoc (n. l. 't vergeten van beleedigingen) est animi, *quam* etiam ingenii tui met goede bronnen als uitroep opvat, is veel meer overeenkomstig den geest van de plaats dan 't zoutelooze *cum* . . . *tum* door Clark, maar door geen handschrift gesanctionneerd. Ter nadere adstructie vestig ik de aandacht op de mooie allitteratie, waarmee de periode eindigt: de aliis quibusdam quaestoribus reminiscentem recordari.

Grooter dan elders is de overeenstemming tusschen de Engelsche en Duitsche edities aangaande de oratio pro Deiotaro met uitzondering van § 10 (in § 28 naderen zij elkaar zeer). Wij kunnen thans overgaan tot de fasciculi, die geheel 't werk zijn van Schoell:

No. 28. Het lijvigste deeltje bevat de Philippische redevoeringen. Men verwacht niet, dat ik deze 14 orations één voor één naga. Ik wil mij bepalen tot een paar hoofdpunten en beginnen met te zeggen, dat Schoell niet zooveel nadruk legt op 't bestrijden van gissingen, waarin Klotz een zekere routine bezit. De eerste geeft zakelijk de lectiones der handschriften en de conjecturen, noemt de plaatsen bij Grammatici en Rhetores Latini, waar de bewuste locus Ciceronianus is gememoreerd en geeft er bij aan, waarom zulks geschiedt; bijv. dat Phil. 2,99 door Priscianus geciteerd wordt om de comparativi; Phil. 13, 43 door Pompeius om den superlativus *piissimus*; Phil. 2, 63 door Diomedes *propter vim orationis* en Phil. 1, 5 *insepultam sepulturam* door de Scholia op Lucanus om het κακόζηλον. Een enkele maal geeft hij een vingerwijzing, hoe een woord juist te verstaan is; zoo duidt hij bijv. VIII 23 waar Cicero van Popilius Laenas verhaald heeft: virgula stantem circumscripsit dixitque se *renuntiaturum* senatui enz. in den apparatus aan, dat men na *renuntiaturum* moet invullen *legationem*. Aan de vaststelling van den tekst is de grootste zorg besteed. Zeer aannemelijk is Phil. 11, 13 hominem ridiculum, qui se *exsercire* aere alieno putet posse, cum vendat aliena; in V leest men *exercere*, in D *exire*, zoodat Schoell den spijker wel op den kop geslagen heeft. Hetzelfde geldt van Phil. 2, 64 mea autem sententia, qui rei publicae sit *hostis*, felix esse nemo potest, waar Clark *infelix* schrijft met D in plaats van *hostis* en Klotz *infensus* verlangt. Een eenvoudige verbetering is aangebracht 13, 7 door de toevoeging van *ac*.

Misschien is 't laatste deeltje fasc. 29, dat ons de fragmenta orationum deperditarum brengt juist dat, wat de grootste waarde bezit: zoo uitnemend waren de fragmenten tot dusverre niet uitgegeven. Men leest er bepaald voor zijn plezier in, immers alle mogelijke gegevens uit scholiasten en rhetoren zijn aan de hand gedaan. Ik wil van dit voortreffelijk boekje geen afscheid nemen zonder een poging tot correctie gedaan te hebben als bewijs van mijn groote ingenomenheid. Wij lezen de aer. al. Milon. XV 3, 11 (pag. 453) sic enim homines egentes et turbarum cupidi loquebantur: o virum *usuum*. Zou de ware lezing niet zijn: o virum *verissumum*?

Ik heb in 't Literar. Zentralbl. (19 Mai 1917) een kritiek gelezen over de fascic. 21—29, waarin stond, dat wat Schoell en Klotz geven „feinste sauberste Arbeit" is. Ik wil dit erkennen voorzoover Schoell aangaat, maar moet het tegenspreken ten aanzien van 't werk van Klotz: dat toch is in alle deeltjes — om van *de domo* nu maar te zwijgen — te zeer door drukfouten ontsierd en te veel tekortkomingen laten er zich blijkens bovenstaand overzicht in aanwijzen om zulk een lofspraak te rechtvaardigen. Ik wensch niettemin openlijk uit te spreken, dat ik dankbaar ben voor en mij zeer verheug over de verschijning van de nieuwe Teubneriana. Gaarne breng ik den bewerkers mijn hulde voor hun onverdroten inspanning, waardoor zij een grooten dienst bewezen hebben aan onze wetenschap — ik doe dit, terwijl ik een eeresaluut breng aan Clark, den man, die in onze eeuw de studia Ciceroniana zoo schitterend heeft ingeleid!

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

[1]) Van dit deeltje bestaat een editio minor zonder apparatus.

Van den Vos Reynaerde, uitgegeven door Dr. **J. W. Muller.** Gent, W. Siffer—Utrecht, A. Oosthoek. 1914. (Pr. *f* 1.50; geb. *f* 1.90).
Dr. J. W. Muller, Critische commentaar (op de hierboven genoemde uitgave). Utrecht, A. Oosthoek. 1917 (Pr. 3.50).

De heer Muller heeft een plan uitgevoerd dat hij vele jaren lang heeft beoogd. Er is zeker wel geen enkele quaestie, die op den tekst van *Reynaert* betrekking heeft, of zij is door hem met zijne welbekende nauwgezetheid bestudeerd. Hij heeft altijd gehoopt eens zoo goed mogelijk, met alle hulpmiddelen der critiek, den tekst te reconstrueeren, en thans heeft hij de uitkomst van zijne studiën ter beschikking van anderen gesteld. Hij is in een zeer gunstig geval. De fortuin heeft gewild, dat het hs. *f* werd ontdekt vóór hij zijn tekst uitgaf. En alle teksten, waarop zijne uitgave berust, zijn voor elk te raadplegen. Het bezwaar, dat eene critische uitgave de waarheid min of meer verduistert, bestaat voor deze uitgave niet. Ieder kan, zooveel als hij wil, den heer Muller controleeren; en deze tracht zijne lezers niet te overrompelen, maar verdedigt met de meeste zorg wat naar zijne meening den oorspronkelijken tekst zoo dicht mogelijk nabijkomt. Hoever gaat die benadering? Dit hangt in de eerste plaats af van de betrekking tusschen *a* en *f*. De heer Muller verklaart openhartig, dat hij zich die betrekking minder gunstig voorstelt dan Franck meende te mogen aannemen. Het aantal fouten die *a* en *f* gemeen hebben, en die men niet voor toevallige overeenkomsten mag houden, is volgens den heer Muller niet zoo gering (*Comment.* 27). Men zou dan

Digitized by Google

met behulp van *a* en *f* samen slechts kunnen komen op een punt, nog vrij ver van het begin. Dit is mogelijk, maar men zal er in moeten berusten. In elk geval heeft men reeds nu met behulp van *f* voor een aantal plaatsen vaster kunnen bepalen wat gestaan zal hebben in een hs., ouder dan *a* en *f*, plaatsen waarin de lezing van *a* niet voldeed, en die men reeds door middel van *e*, *l* en *b* had trachten te verbeteren. Ik noem, behalve den Proloog, 97 [1]) *verweghen*, 123 *dat ontberet si · Derre claghe*, 211 *butseel*, 356 *ghescreven wesen*, 374 *stole*, 498 *dor dat donker*, 700 *mangieren*, 768 *verhoornden*, 1406 *granekine*, 2115 *ghemeene alsoo*, 2941 *smaren*, 3075 *gheestelijc*, 3076 *ghi levet beede*, 3144 *ten ase*, 3169 *gaghele*, 3192 *bedwonghen eet*, 3204 *seulen*, enz. Doch in een zeer groot aantal plaatsen geven *a* en *f* hetzelfde, en wel eene verstaanbare en gezonde lezing. Het spreekt van zelf, dat de heer Muller die dan in zijn uitgave heeft opgenomen. Hij heeft dat gedaan ook in vele gevallen waarin *b* of *l* eenigszins verschillen van *a* en *f*, doch waarin het min of meer twijfelachtig is, of hetzij *b* of *l* inderdaad een ouderen tekst aanwijst; bij herhaling leest men dus in zijn commentaar: „ik houd mij ten slotte maar aan *af*." Soms evenwel zijn er vrij duidelijke teekenen, dat de lezing van *af* in de plaats is gekomen voor eene andere die men nog kan herstellen. Zoo in 2051, waar *te hove* reeds door Verwijs is veranderd in *te hovede*, welke verandering ook door *l* wordt aanbevolen: in 3172, waar *hoenre* staat, en waar volgens Verdam vanwege *e* en *l* *woerhoenre* zal moeten gelezen worden: in 3383, waar *Belijns* : *sijns* reeds lang aanstoot heeft gegeven. Niet zonder aarzeling heeft de heer Muller ook in 2271—75 (*bi sduvels cracht Ende bi sduvels ghewelt*) in navolging van Franck, maar niet op geheel dezelfde wijze, de gemeenschappelijke lezing veranderd naar de lezing van *b*. In 391 heeft hij *b* gevolgd, omdat *die felle saghe* van *af* moeilijk is te verklaren; doch hij geeft toe, dat men niet goed kan begrijpen door welke oorzaken dan die fout in *af* zou zijn gekomen. In 205—6 doet hij hetzelfde, misschien te recht; doch men kan zich voorstellen, dat ook *goet no quaet* eene vaste uitdrukking was in de hier vereischte beteekenis, al zijn er geen andere voorbeelden van. Na 3114 moesten vanwege *e*, *b*, *l* twee verzen in den tekst van *af* worden ingelascht, en die noodzakelijkheid spreekt hier nog duidelijker dan in enkele andere plaatsen, waarvoor men ook eene inlassching volgens *b* kan aanbevelen (zie b. v. de beschouwing over 1288 vlgg.). Ook in 2465—66 is de lezing van *a* en *f* (er is een klein verschil) vervangen door die van *b*, en zoo zijn er nog andere plaatsen waarin van *af* wordt afgeweken, zonder dat echter ooit de tekst op eene sterke manier wordt veranderd (verg. b. v. 1580 *liede* in plaats van *kindre*; 2387 *gheslopen* inplaats van *ghelopen*; ook 1433, 1449 enz.). In 1505 hebben *a* en *f* wel niet geheel denzelfden plaatsnaam, maar volgens den heer Muller geven zij „als oudsten bereikbaren vorm" *Bolois* of *Blois*, dat men evenwel niet goed kan verklaren. Maar wellicht heeft Martin toch niet zonder eenig recht *Amblois* geschreven vanwege *Amplosis* in *l*; uit *vā ā blois* kon ontstaan *van blois* in plaats van *van amblois*. Nu doet eene nuchtere opvatting van den tekst toch onderstellen, dat de „pape" van *Bolois* woonde in het land van *Vermendois*, en aangezien de graven van Vermandois een tijdlang, tot 1185, het land van Amiens hebben bezeten, en in *b* de naam *vyanoys* staat, vraagt men onwillekeurig, of ten slotte niet een priester in de stad of in het land van Amiens zou kunnen bedoeld zijn; de naam *Amiens* is ontstaan uit *Ambianis*, daarnaast het adj. *Ambianensis* (fr. *Amiénois*). Van plaatsnamen vindt men soms zonderlinge varianten: de heer Muller vermeldt, uit *Carel ende Elegast*, *Bollonoys* naast *Baloys*. Indien mijne — zeer vage — gissing niet geheel bezijden de waarheid was, zou in *a*, *f* en *l* een zeer oude fout zijn, die niet gekomen was in het voorbeeld van *b*. Ik begrijp, dat de heer Muller zich heeft willen houden aan de stellige gegevens; maar is dan *Blois* of *Bolois* zonder twijfel te verkiezen boven *Amblois*?

Tegenover de vele plaatsen, waarin *a* en *f* hetzelfde hebben, staan de zeker niet minder vele waarin *a* en *f* verschillen. Dit kan vooreerst zijn, doordat de schrijver van *f* of zijn voorganger een Vlaamsch woord in den tekst door een woord uit zijn eigen dialect heeft vervangen; en overal waar men zoo iets mag onderstellen, zal men aan de lezing van *a* de voorkeur geven. Maar behalve dat hieromtrent vaak twijfel kan bestaan, zijn er een aantal verzen waar dialectische verschillen in het geheel niet in aanmerking komen, en waar ook niet in een van de twee hs. eene onbetwistbare fout staat. Dan blijft over de vergelijking met *b* en *l*, waar deze mogelijk is, en verder het verband, de eigenaardigheden van het taalgebruik, het min of meer treffende, met één woord allerlei criteria wier toepassing vaak eenigszins subjectief moet worden, wat de uitgever natuurlijk erkent, en wat zijne taak nu en dan zeer moeilijk maakte, daar hij ten slotte immers voor elk vers één bepaalden vorm moest kiezen. De tekstcritiek kan wel van sommige verzen zeggen: „hier hebben wij hoogstwaarschijnlijk wat de dichter heeft geschreven"; doch in de allermeeste gevallen moet die reconstructie een benadering blijven, en vooral wat de kleine bijzonderheden aangaat. De heer Muller heeft altijd zijne keus zorgvuldig overwogen: nu eens werd het *a* contra *f*, dan *f* × *a*; en verder *a* × *f*, *b*; *f*, *b* × *a*; *f* × *b*, *a*; *a*, *b* × *f*; *a*, *l* × *f*; *f*, *l* × *a*, *b* enz.; soms ook meende hij elementen van verschillende lezingen te moeten vereenigen. In het opnemen van geheel nieuwe woorden, waartoe men bij conjectuur kan komen, heeft hij voorzichtig willen zijn. In 1785 heeft hij volgens de gissing van Verdam *ooghenscalke* geschreven; in 2127 volgens die van Franck *maerliken*; doch in 3036 heeft hij niet met Franck willen lezen *ghemelike*. In 2094 heeft hij de nagenoeg onverstaanbare lezing zoowel van *a* als van *f* vervangen door *die at ic daernelike mee*, wat hij zelf beschouwt als een eenigszins gewelddadig middel om zich uit den nood te redden. En dat hij hier van dit bijna onbekende adverbium durft gebruik maken komt waarschijnlijk daardoor, dat hij *daerne* (os. *darnō*) ook meent te mogen aannemen in 2381, waarvoor Franck in dien geest iets had ondersteld. Hier zijn twee verzen, waarvan het tweede, zooals men sinds lang gezien heeft, ongeveer zóó moet worden gelezen als thans door *f* wordt aangeduid; want *mel groten vare* in *a* past hier niet, en de woorden *infra philicem* in *l* hadden reeds (zoo goed als bewezen, dat hier sprake was van varen kruid). In het tweede vers zal men dus zeker moeten

[1]) Volgens de uitgave van Muller.

Digitized by Google

hebben *met groenen* (*f*) of *groten* (*a*) *vaerne* of *varen*. Dit rijmt op een woord, waarvoor *a* heeft *daer nare*, en *f* *dar na*. Nu is hier in het verband het begrip *daarna*, dat *a* en *f* beide met hetzelfde woord uitdrukken, zeer gepast. Het rijm zou geheel in orde wezen, wanneer men mocht lezen *daernaren* : *varen*. Maar volgens Franck is noch *daernare* noch *daernaren* aannemelijk in den tekst van *Reynaert*, en vandaar dat hij denkt aan een geheel ander, in casu zeer zeldzaam woord, dat ook door *meque latere volens* in *l* wordt aanbevolen. Nu vindt men bij Verdam twee voorbeelden van *daernaren* in het rijm, uit Maerlant (*Merl.* 2013) en uit *Lanc.* (: *waren* en *ontvaren*). Is het nu niet te sterk dien vorm dan in *Reynaert* onmogelijk te achten, wanneer toch *a* en *f* beide er aan doen denken? Wat de dichter zelf heeft geschreven, weet men niet vast ; maar kan men hier inderdaad komen tot een oudere redactie dan die welke door *a* en *f* is gegeven? En past *daerne* inderdaad goed bij het praedicaat? Ook in 1638 is *vuurstergat* eene reeds vroeger door den heer Muller verdedigde conjectuur. Maar verdiende *hemelgat* in *f* 1632 niet een gunstiger waardeering dan hij er aan geeft? Moet men *hemelgat* houden voor eene even mislukte poging als *valdoregat* in zooveel verder afgeleide teksten als *d* en *p*? De „valdore" was blijkbaar een buitenluik boven in het huis, dat Reynaert opende voor Isingrijn, maar dat de boeren in den kouden nacht zeker niet open hadden gelaten ; zij moesten zich dan ook moeilijk kunnen voorstellen, dat door deze opening een zwaar voorwerp naar beneden was gekomen. Daarentegen konden zij, dunkt mij, bij het wakker worden wel meenen, dat het voorwerp gevallen was door eene opening in den zolder, een begrip dat, zooals de heer Muller opmerkt, ook in een Vlaamschen tekst zeer goed door *hemelgat* kan zijn uitgedrukt. Het corrupte *vyuer gat* in *a* is verminkt uit een woord dat misschien in het oorspronkelijke van *a* en *f* heeft gestaan, en dat dan later in de familie van *f* door het synonieme *hemelgat* is vervangen. Maar ook het omgekeerde is mogelijk, want immers ook *a* heeft allerlei afwijkingen ; en zoo zou men zich kunnen voorstellen dat *hemelgat* eene zeer oude lezing was, die in de familie van *a* is vervangen door iets waarvan *a* zelf een onduidelijk overblijfsel heeft. Veel is over deze plaats geschreven, vooral toen men *f* nog niet kende. Indien het begrip *zoldering* ook door *vloer* kon worden uitgedrukt, dan zou men bijna vragen of *vyuer*, * *viuer*, niet uit *vloer* kan zijn ontstaan. Toen men alleen *a* had, en daarin (804) moest verklaren *houtmakigghe van lanternen*, was de gissing van den heer Verdam (*houtmakigghe* = *oudmakigghe*) eene ware uitkomst. Maar wanneer men thans wil bepalen wat in het oorspronkelijke van *a* en *f* heeft gestaan, is het dan zoo zeker dat daarvoor de lezing van *a* moet worden aangenomen, terwijl die van *f* zeer gelijkt op een vers in den Franschen tekst, en aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat? Het zou inderdaad niet ondenkbaar wezen, dat oorspronkelijk het bedrijf van een man was aangeduid, en dat een latere schrijver van dat vers eene bijstelling bij *vrouwen Ogernen* had gemaakt. De *maker van lanternen* zou daarbij veranderd zijn in eene *oudmakigghe*, welk ambacht misschien door vrouwen kon worden uitgeoefend. Wilde men met gissen voortgaan, dan zou men kunnen vragen of in sommige hss. misschien *van lanternen* veranderd is in * *van tavernen* ; in *b* nl. heet de vrouw *vrou Julocke van der afterpoorten*, en juist in *Reynaert* 1281 heeft *taverne* deze beteekenis. Doch het is niet mogelijk hier alles wat men heeft opgemerkt te noemen ; slechts nog dit, dat de uitgever in 3055 uit volle overtuiging eene verandering maakt tegen alle gegevens in, en dat hij in 730—814 een groote verschikking van verzen bij nader inzien zeer vereenvoudigd heeft (in de *Toevoegsels en Verbeteringen* aan het slot).

In eene critische editie moesten natuurlijk de taalvormen en de spelling genormaliseerd worden : men kan de elementen van verschillende hss. niet onveranderd in één tekst naast elkaar plaatsen. De heer Muller geeft uitvoerig rekenschap van wat hij te dien opzichte heeft gedaan. In zijne regeling van de spelling is opmerkelijk, dat hij niet alleen *e* schrijft naast *ee*, iets waartoe hs. *a* en ook de practijk van andere Vlaamsche hss. hem het recht gaven, maar ook *o* naast *oo*, vanwege de onderscheiding der rijmklanken in dezen tekst, doch niet in overeenstemming met de gewone spelling. Daar hij meent te mogen aannemen, dat *-e* en *-en* in den *Reynaert* niet op elkaar rijmen (want anders zouden rijmen als b. v. *varen* : *openbare* enz. moeten voorkomen ; zie blz. 83), vindt hij hierin een criterium voor de declinatie van feminina op *-e*, een moeilijk punt dat hij met veel omzichtigheid behandelt, misschien wat uitvoeriger dan voor zijne conclusie strikt noodig was.

Wie dit boek gebruikt, gevoelt zich telkens opnieuw erkentelijk jegens den schrijver. En zelfs zij die van critische uitgaven afkeerig zijn, zullen toch den heer Muller er niet van beschuldigen dat hij het inderdaad gegevene op eene ruwe wijze voor eigen theorieën heeft pasklaar gemaakt, of in zijne tekstredactie aan invallen van het vernuft de voorkeur geeft boven het waarschijnlijke. Zijn boek is het werk van iemand die zijn onderwerp door en door kent, en men gevoelt zich zeer veilig onder zijne leiding. Hij decreteert niet wat de dichter *moet* hebben geschreven, maar hij doet beredeneerde voorstellen over hetgeen de dichter *kan* hebben geschreven. Den tekst moet men niet willen gebruiken zonder den Commentaar.

Groningen. A. Kluyver.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XXIV. **Mittelhochdeutsche Minnereden. I.** Die Heidelberger Handschriften 344, 358, 376 und 393 hg. von **Kurt Matthaei.** Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. 1913. (Pr. M. 8).

Tot het werkplan van de Redactie der D. T. behoort ook de uitgave van de in de latere me. zoo geliefde „Minneallegorien", waarvan mhd. „Sammelhandschriften" uit de 14de—15de eeuw een groot aantal bewaard hebben. Daar echter deze dichtbundels ook zuivere leerdichten zonder allegorische inkleeding bevatten, en men den inhoud der hss., voorzoover die nog niet gepubliceerd is, volledig wil afdrukken, zullen al de hiertoe behoorende teksten, samengevat onder den titel „Minnereden" achtereenvolgens worden uitgegeven. Wij hebben hier dus te maken met het genre, dat ook in onze me. letteren als „sproken, disputaciën of quaesties van Minne" welbekend is. Elk voor zich verdienden deze gedichten, voor het meerendeel van geringe of

Digitized by Google

totaal geen kunstwaarde, misschien niet gedrukt te worden, maar te samen genomen geven zij een beeld van een litteraire strooming, die voor onze kennis van het geestes- en gemoedsleven, van de beschaving en den smaak der latere me. geenszins onbelangrijk is.

Het hierboven aangekondigde 1e deel bevat 15 tot-nogtoe onuitgegeven „Minnereden" uit 4 Heidelbergsche hss. (pap. 15de eeuw), waaronder 12 allegorische. De Heidelb. bibliotheek bezit nog twee hss. van soortgelijken inhoud : cod. p. g. 313, waarvan bijna alles reeds gedrukt was, en 348, die om andere redenen werd ter zijde gelegd.

De vier eerste gedichten : „Der Minne Gericht", „Minne und Pfennig", „Der Minne Freud und Leid", „Der Traum im Garten" vormen den inhoud van hs. 344. Zij zijn van één dichter, die zich zelf herhaaldelijk den „ellenden Knaben" noemt [1]), en die, hoe breedsprakig ook, toch niet van talent ontbloot is. No. 5—9 : „Der Minner im Garten", „Minne und Gesellschaft", „Männertreue und Frauentreue", „Die zehn Schwestern", „Der entflohene Falke" zijn uit hs. 358, dat bovendien ook 4 gedichten van Altswert (uitg. door Holland en Keller) en 3 andere bevat. Merkwaardig is in No. 9 het breede verhaal der door haar minnaar verlaten vrouw, waarin al de bekende „Falkenlied-Motive" zijn uitgewerkt. No. 10 : „Das Minneturnier" vormt met de bekende „Jagd" van Hadamar von Laber den inhoud van hs. 376. De 5 overige nummers : „Bestrafte Untreue", „Der Minne Gericht", „Der Stern der Treue", „Frau Minnen Rat", „Der Minne Gericht" zijn geput uit hs. 393, dat nog 8 andere gedichten, de meeste gedrukt in het „Liederbuch der Hätzlerin", bevat. Dit laatste hs. is volgens Matthaei — ook blijkens het facsimile — uitermate slordig geschreven met tallooze afkortingen, uitlatingen en bedorven plaatsen, en ongelukkig zijn juist deze 5 gedichten nergens anders gevonden, zoodat de uitgever hier moest afzien van elke stelselmatige poging om een gezuiverden, leesbaren tekst te geven. (Van de ook elders overgeleverde teksten zijn de „Lesarten" in een „Anhang" vermeld.)

Daar nu ook de overlevering der gedichten 1—10 lang niet onberispelijk, althans de tekst vaak zeer onhelder is, stond M. zeker voor een moeilijke taak, en men begrijpt, dat er niettegenstaande de hulp van Roethe en Hübner nog veel duister en onzeker is gebleven. Het komt mij echter voor, dat hij zich van de idiomatische cruces wel wat gemakkelijk heeft afgemaakt, en dat met name bij zijn interpunctie in verband met de interpretatie meer toelichting zeer gewenscht ware geweest. Ik vermeld het een en ander, waarop ik bij het lezen stuitte.

N° 10, 20—27 *ich bin verfaßt dem rechten,*
das alle undatt strafft.
gar dick min lib entschlafft
und übt naturlich rûge,
so fug und auch unfûge.
mir wircken seltzum treym
gemelt, und nit geheym
mir die zu halten zympt.

Wat *verfaßt* hier moet beteekenen, wordt niet gezegd; men zou *verpfant* verwachten. Voorts dunkt mij, dat achter *rûge* en *treym* een punt moet staan, en dat die na *unfûge* moet vervallen ; *gemelt* beteekent dan niet *gemälde*, zooals M. wil, maar *vermeld* in tegenstelling tot *geheym*. Maar aangezien alle toelichting ontbreekt, kan men slechts naar de bedoeling raden.

N°. 10, 216—17 leest men zonder verklaring :

die dritten meng der schyllt,
des baums gehengt on zal,

De genitief *des baums* hangt hier in de lucht ; hoe vat M. dat op ?

id. 238—40 : *und wen dan sich verrertt*
der schild beduttung ‚hurttir !',
so vacht dan an ein thurnnyr .

M. schijnt *hurttir* als imperatief (*hurtet ir !*) op te vatten. Maar het is bedoeld als vr. subst., zooals blijkt uit v. 751 :

das für und auch der melm
von siner hurtlir stoben.

en door den dichter gevormd uit *hurtieren*, naar analogie van *turnieren-turnier*. De constructie blijft overigens duister.

N°. 11, 272—3. *wan er ist gewessen schlecht*
gen ir alsceines kreßness stab.

Voor *kreßner* verwijst het gloss. naar *chrismer* in het „Schweiz. Idioticon", zonder verdere toelichting. Maar het is zeer de vraag, of dit er iets mee te maken heeft. In elk geval verklaart het hier niets.

N°. 12, 801. Wat is *ainer snecken korb ?*

N°. 6, 140—4 *wilt du ir sin erbûlgen*
und mit lobe sin so lach,
ich weiz sie leget an dich gerach,

Een aannemelijke verklaring van *lach* en *gerach* kunnen noch Roethe, noch Hübner geven. Ik geloof, dat *lach* is verschreven voor *laß*, en dat daarna het oorspronkelijke rijmwoord *haß* is verknoeid tot het zinlooze *gerach*.

Het onbekende *verbleffen* in v. 233 wordt in de woordenlijst vermeld zonder eenige toelichting. Het zal wel afgeleid zijn van ons *blaffen* in den zin van *spotten, hoonen*.

N° 7, 132—5 *sie habent swerer lester*
uff sich geladen von truwen wen ;
untrûwen hant sie irn sen
mit trûwen an iren rûk gemacht.

wordt zonder commentaar afgedrukt, alsof het glashelder was. Ik verklaar nederig er niets van te begrijpen.

N° 8, 240—3 *er hiez sie selber Mynne,*
also nennen wir sie noch,
wil si ge gen kan einen kroch.

Het gloss. vermeldt onder *kroch* : *einen kroch gên*, zonder meer. Daar worden wij niet veel wijzer van ! En wat is *wil si ge ?*

Ten slotte nog dit : N° 6, 29 is sprake van een tent, *uz richem flûwel gesniten*. Dat is nu eens glashelder, maar

[1]) Zie hierover de dissertatie van Matthaei, Marburg 1907.

Digitized by Google

de woordenlijst zet er een vraagteeken bij: „**flüwel?, subst. ein kostbarer Stoff.*" Naar aanleiding hiervan en van hetgeen ik in het Maartnummer blz. 134—135 over Bömers uitgave van de „Pilgerfahrt" opmerkte, wensch ik een vraag te stellen. Zouden de jonge Germanisten, die onder toezicht van Roethe belast worden met het bewerken van een Oudduitschen tekst uit het overgangstijdperk, niet goed doen, ook eens wat Mnl. (en Mndd.) te leeren, of althans in de vele gevallen, waar Lexer hen in de steek laat, het groote Mnl. Woordenboek van onzen Verdam te raadplegen? Zij zouden er een schat van wetenswaardigheden uit opdiepen, geschikt om hun kennis van en hun blik op het Duitsche taalgebied te verruimen. Hoe komt het toch, dat Franck in Duitschland geen navolger heeft gevonden? Wordt dat Oud-Germaansche dialect, dat van alle het nauwst verwant is met het Mhd., daar als quantité négligeable beschouwd?

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

J. H. A. Günther, English Synonyms, Explained and Illustrated. Third Edition. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. *f* 2.90).

Dez., A Manual of English Pronunciation and Grammar for the use of Dutch Students. Third Edition. Groningen, Wolters. 1916. (Pr. geb. *f* 2.75).

Wij begroeten den derden druk van Gunthers English Synonyms met vreugde. Het is nog steeds het beste boek, dat in Nederland over dit onderwerp verschenen is. Aangezien de nieuwe druk niet merkbaar van de vorige uitgave verschilt, en deze laatste uitvoerig werd aangekondigd, is het wel overbodig het vóór ons liggende boek weer in détail te bespreken. Maar voor den vierden druk die zeker komen zal, zouden wij den schrijver den raad willen geven: Wees in uw definities wat beknopt. Maak ze niet te lang. De leerling, die honderden woorden te bestudeeren heeft, zal er slechts baat bij vinden. Echter, ook nu wordt het boek allen die Engelsch studeeren met warmte aanbevolen.

Goede diensten kan ook het tweede boek hierboven genoemd, bewijzen, vooral wat betreft de spraakkunst. Ik heb tegen het eerste deel, waarin de uitspraak behandeld wordt slechts dit bezwaar, dat bij den breeden opzet van het onderwerp de détails hier en daar een beetje in 't gedrang zijn geraakt, bijv. bij de behandeling van de letters *r* en *th*. Maar wie stelt iedereen tevreden? De *derde* druk bewijst, dat het boek verder zijn weg wel zal vinden.

Utrecht. P. Fijn van Draat.

H. A. Naber, Meetkunde en Mystiek. Drie voordrachten. Amsterdam, Theosoph. Uitg.-Mij. 1915. (Pr. *f* 4.50, geb. *f* 5.50).

Het houden van lezingen over wiskundige onderwerpen voor een niet mathematisch publiek is een waagstuk. Iemand, die zijne studieën beperkt tot de zuivere mathesis alleen, hoeft er niet aan te beginnen; er behoort een groote dosis historische kennis, of liever nog speurzin, bij, om de beteekenis van een onderdeel van meetkunde of getallenleer voor de cultuur van een volk uit te doen komen. Het eigenaardig talent, dat noodig is om zulke lezingen voor den hoorder genietbaar te maken, heeft Dr. Naber zonder twijfel in hooge mate. Of hij ons meeneemt naar het geheimzinnige land der Pharao's, of naar de meesterwerken der Gothiek of naar het poëtische rijk van den Graal, wij volgen hem gaarne en luisteren naar hem met belangstelling. Hoe levendig is de uitweiding over Piazzi Smith in de eerste voordracht, een voorbeeld van een geleerde, die overhoop ligt met de officieele wetenschap en haar vertegenwoordigers, een opstandeling in de republiek der geleerden. Maar terwijl de rebellen der staatkundige historie wel bijna allen ook hun verdedigers hebben gevonden en dus hun fair trial voor het nageslacht hebben gehad, is dit met figuren als P. Smith en zoovele anderen nog niet het geval. De geschiedenis der oppositie is nog een niet geschreven hoofdstuk in de annalen der natuurwetenschap, trouwens niet het eenige.

Wanneer de gelegenheid zich voordoet, buiten het gebied van de schoolmeetkunde te gaan met zijn uitsluitend gebruik van rechten en cirkels dan is de heer Naber niet de man, om die gelegenheid te laten voorbijgaan. Wat de verklaring van den naam cissoïde betreft, die op bldz. 33 gegeven wordt, lijkt het mij waarschijnlijker dat hierbij gedacht moet worden aan de overeenkomst tusschen de cissoïde en de gebogen lijn, die een klimopblad bij den bladsteel vertoont [1]). Aardig is het kijkje, dat de schrijver ons laat slaan in de eigenaardig mystiek-mathematische gedachtengang van Keppler (bldz. 38). Hier even een opmerking. In deze tweede voordracht wordt meer dan eens Luca di Borgo genoemd als auteur over de S. D., die den naam Proportio Divina het eerst heeft bedacht, ongeveer een eeuw voor Keppler. In de eerste voordracht lezen we echter: „Ik heb nu echter ook reden te betwijfelen dat Keppler de eerste zou zijn geweest die in die verdeelwijze zoo iets bijzonders zag" en iets verder: „Dat iemand voor K. die verdeelwijze aldus genoemd zou hebben wordt voorloopig niet door mij beweerd." Dit moet een vergissing zijn.

Ondanks dit groote aantal belangwekkend en goed voorgestelde details kunnen we toch na volledige lezing en herlezing moeilijk een gevoel van onvoldaanheid onderdrukken. Als we nog eens overdenken willen wat de auteur ons heeft verhaald, merken we al direct, hoe moeilijk het is den gedachtengang dezer lezingen te vatten en vast te houden. Het is haast even lastig van deze lezingen een overzicht te hebben als na te teekenen wat men in een kaleidoskoop heeft gezien; de geheele inkleeding is te bont en te druk om als logisch betoog een blijvenden indruk te maken. Neem de eerste lezing bij voorbeeld. Het pleit tusschen de π en de S. D. over het bezit der pyramiden hebben de hoorders met belangstelling gevolgd, (al zullen ze zich vast voornemen nooit in een jury plaats te nemen die uitspraak moet doen), maar nog gretiger spitsen zij de ooren als de heer Naber zich de vraag voorlegt: Wat is de zin van deze meetkundige taal, haar beteekenis voor het Egyptische volk? Teleurstelling. We krijgen een citaat van den Egyptoloog Moret, die de pyramiden definieert als „châteaux du double" en zegt:

„Il y a dans l'homme un élément permanent qui survit à l'individu en qui s'incarne la race même, c'est le double, le génie, âme corporelle qui épouse les contours du corps." Misschien zouden we deze meening heel mooi vinden, als de gronden ervoor in het voorafgaande aangevoerd waren, maar nu komt zij als een bom uit de lucht vallen, meer verbijsterend dan verlichtend.

In de tweede voordracht worden keurige analyses

[1]) Zie Loria. Algebraïsche Curven. pg. 37. noot 3.

Digitized by Google

gegeven van een der roosvensters en van eenige boogramen der kathedraal van Amiens. Is er, zooals aan een compositie een toonaard ten grondslag ligt, ook in een bouwwerk een theoretische grondslag noodig, en is die in de oude monumenten aan te toonen? Een vraag, even interessant als moeilijk, en waarin de meetkunde stellig een belangrijk woord heeft mee te spreken. Maar de gedachtengang in deze tweede voordracht is stellig ver van overtuigend. Het roosvenster dat de schrijver analyseert is vijfdeelig, en is dus in verband te brengen met de S. D. Uit een vaag beginsel van eenheid wordt nu de S. D. als verhoudingsbasis voor de geheele kerk geproclameerd. Maar ook de drie- en zesdeeling komt bij de vensters der kathedraal in Amiens voor, het roosvenster in den voorgevel is achtdeelig. Zelfs in de fig. 15a zien we boven de pentalfa, waarop in het onderschrift gewezen wordt, een zesdeelig roosvenster prijken. Het gaat dus niet aan de opvatting dat de S. D. een versieringsmotief is, waarnaast zeer goed andere verhoudingswetten kunnen bestaan, op zij te schuiven. En dan de roosvensters in de Notre Dame te Parijs en te Reims? We kunnen hier den indruk niet van ons afzetten, dat de schrijver een gedachte die hij ee maal heeft opgevat, door dik en dun vasthoudt.

In de laatste lezing komt dit nog sterker uit. Eerst wordt de belangrijkheid van den vorm van den graal betoogd. Daar is natuurlijk niets tegen. Misschien (hier is de schrijver nog voorzichtig) was de vorm wel het essentieele. Dit brengt ons op het spoor van de school der Pythagoraeërs, waar de vorm zoo'n groote rol speelt. Daar de graalsage op Keltische bronnen wijst, wordt er verband gezocht tusschen de leer van Pythagoras en die der Keltische priesterschap. Zekerheid is hier natuurlijk niet te verlangen, al is het aangevoerde materiaal wel wat erg mager. Nu verschijnt de Samische letter ten tooneele, en wordt de vorm van het gaffelkruis in tal van legenden en oude geschriften nagespoord. We moeten respect hebben voor de hoeveelheid materiaal die hier bijeengebracht wordt, maar het verband van dat alles met den graal wordt niet duidelijk, ook niet na lezing der vijfde afdeeling betiteld „de proef." Waarom moet de graal den vorm van het gaffelkruis hebben omdat het getal tien of de combinatie tien maal drie op eigenaardige wijze in de sage voorkomt, of omdat Parzival drie maal schaakmat wordt gezet etc.? Toch geeft dit alles den schrijver aanleiding ten slotte uit te roepen „Er kan geen andere vorm worden toegekend aan het hoogheilige voorwerp dat Parzival ten slotte in handen houdt, want elke andere vorm is minderwaardig. Die vorm ontwapent alles — tot zelfs de critiek." Is dat hier niet inderdaad met de critiek van den schrijver het geval geweest?

Het werk is ongemeen flink en royaal uitgegeven; het overmatig gebruik van verschillende lettersoorten in den tekst werkt meer storend dan verhelderend. In de lijst onderaan pg. 35 is het jaartal achter Petrus Ramus een drukfout.

Bussum. D. H. Stam.

O. Weinreich, Triskaidekadische Studien. Beiträge zur Geschichte der Zahlen. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herg. v. L. Deubner, L. Malten u. O. Weinreich. XVI Bd. 1 Hft.). Giessen, Töpelmann. 1916. (Pr. M. 6.).

Na een „Vorwort" p. V. vlg., en een „Inhaltsverzeichnis" p. VII behandelen kpt. I „Dodeka Theoi und Heros Charmylos" p. 1 vlg., II „Konstantin der Grosse als Dreizehnter Apostel und die religionspolitische Tendenz seiner Grabeskirche", p. 3—14, III „Keltische Triskaidekaden", p. 15—27, IV „Der Ruf nach dem Dreizehnten" p. 28—67. Er volgen vijf Exkurse over „Christus im Apostelkollegium" p. 68 vlgg., „Ἅγιοι θεοί" p. 70 vlgg., „Sakrale Zwölfzeiler" p. 72 vlg., „Dodekaden and Triskaidekaden aus deutscher Mystik" p. 73—77, „Zahl und formale Gliederung" p. 78—90, voorts nog Anhang I „Varro, Stefan George, Dante" p. 91—114, Anhang II (von F. Weege) „Ueber die Zahl 13 im altitalischen Volksglauben" p. 115—120, en een register p. 121—124.

De auteur gaat naar aanleiding van de „Verbindung eines Heroenkultes mit dem der zwölf Götter", zooals ze in de oudheid, schoon hoogst zelden, p. 1, voorkwam, nader in „auf die allgemein mythologische Erscheinung des Hinauswachsens einer sakralen Zwölfergruppe über sich selbst, auf ihre Erweiterung durch den „Dreizehnten", p. V, en brengt, zooals reeds uit eene verkorte inhoudsopgave blijkt, van heinde en ver allerlei gegevens bijeen, waardoor eenerzijds het werk „eine gewisse Buntscheckigkeit" p. V vertoont, anderzijds echter ook in ruimeren kring de belangstelling voor het „Religionspsychologische" van genoemd verschijnsel opwekt, zoodat wij, over 't geheel genomen, ook dezen bundel studiën dankbaar aanvaarden.

Zeer belangrijk is bovenal kpt. II, waarin op scherpzinnige wijze wordt aangetoond, hoe Konstantijn de Groote, die zich te midden van de (leege) zerken der twaalf apostelen liet bijzetten, blijkbaar de bedoeling had na zijn dood als hoofd der apostelen te worden vereerd: „Konstantin biegt die Würde des τρισκαιδέκατος θεός ins Christliche um" p. 12. En hoogst interessant zijn voor ons, Nederlanders, de uiteenzettingen over „Die altfriesische Asegen-Sage" p. 34—55, eene legende ter verklaring van het feit, dat het aantal asegen (rechters) juist dertien bedroeg, terwijl er oorspronkelijk blijkbaar slechts twaalf zijn geweest, p. 51 f. f.; opmerkelijk is hierbij ook, hoe het christelijke element in deze sage hoe langer hoe meer op den voorgrond treedt p. 55.

O. Weinreich heeft niet slechts historische en folkloristische, maar ook literaire gegevens, zelfs van recente auteurs, als S. Lagerlöf en Stefan George benut, daar immers de kunstenaar vaak datgene intuitief begrijpt, wat de man van wetenschap niet dan met moeite rekonstrueert, p. 28. Deze methode eischt echter grootere voorzichtigheid dan de auteur hier in acht neemt: immers al moge Gösta Berling, waar hij, zelf een der twaalf kavalieren op Ekeby, een dronk op het welzijn van den dertiende uitbrengt, p. 29 vlgg., hier te pas komen, het gaat niet aan, de Divina Commedia met warhoofdige rijmelarij in één adem te noemen.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Jagmanderlal Jaini, Outlines of Jainism, edited (with preliminary note) by **F. W. Thomas.** Cambridge, University Press. 1916. (Pr. Sh. 4).

Hoewel het Jainisme tegenwoordig, in verhouding tot het totale cijfer der Voor-Indiese bevolking, een kleine aanhang bezit en zich nimmer, gelijk het Buddhisme,

Digitized by Google

buiten Indië heeft verbreid, is toch de studie van de Jaina-godsdienst niet van belang ontbloot. Vooreerst bezit deze sekte een omvangrijke literatuur, die, in meerdere prākrit-talen bewaard, reeds daardoor voor de taalwetenschap een grote schat betekent. Bovendien heeft het Jainisme ook zijn aandeel gehad in de godsdienstige ontwikkeling van geheel Indië, in de formatie van hetgeen men het Hindoeïsme pleegt te noemen; want veilig mag men tans aannemen, dat er gedurende eeuwen tussen Buddhisten, Jaina's en aanhangers van het orthodoxe Brahmanisme een tamelik diepgaand gedachteverkeer heeft bestaan. Niettemin verkeert de studie van het Jainisme nog altijd in haar kindsheid. Een grote moeilikheid vooral biedt de taal; een volledig Prākrit-woordenboek is ons weliswaar door Suali beloofd, maar met de uitvoering zullen allicht enige jaren heengaan.

Ten einde de studie van deze godsdienst te bevorderen, is tans opgericht een „Jain Literature Society". Onder de auspiciën van deze vereniging is het hier aangekondigde werkje verschenen. Het wordt door de voorzitter van de Society o.a. met de volgende woorden bij het publiek binnengeleid: „The present volume of *Outlines* is issued by the Jain Literature Society in advance of a series designed to consist principally, but not exclusively, of translations from authoritative texts. We are not, indeed, without convenient manuals in English treating of the subject....: but there is still, we think, room for a work like the present, furnishing in a moderate compass a thorough exposition of the system and its terminology; while the *Texts* (in several cases Digambara) which follow the *Outlines* will be found, if we are not mistaken, an interesting and valuable feature."

De „Outlines", die het belangrijkste deel van het boekje uitmaken, zijn verdeeld in vier hoofdstukken: Theology, Metaphysics, Ethics, Ritual.

Ofschoon het Jainisme geen monotheïsme is en allerminst zich een god of goden denkt als scheppers der wereld, gelooft het toch in het goddelike, d.w.z. in zielen ener goddelike volmaaktheid. Zo bevat het eerste hoofdstuk der Outlines enige leerstellingen, die men ook onder metaphysica of ethiek had kunnen rangschikken, geeft vervolgens een klassifikatie van zielen naar hun heiligheid en eindigt met een opsomming van de Heiligen met hun attributen.

Het hoofdstuk Metaphysics is verdeeld in vijftien nummers. De gehele opzet toont, dat hier een modern, gelovig Jaina aan het woord is. Hij plaatst de belangrijkste leerstukken, die in de loop der tijden door het Jainisme zijn verkondigd, als zovele waarheden, als stellingen van een eeuwige betekenis, naast elkander, zonder daarbij op enige analyse, relatieve chronologie of histories verband in te gaan. Zo is het bijv. duidelik, dat de beschouwingen over „Substance and Attributes", die ons sterk doen denken aan diskussies in dialektiese werken van Buddhisten en Brahmanen, van jonger oorsprong zijn dan vele andere bestanddelen der Jainistiese dogmatiek. Zo ware bij de bespreking van de vijf lichamen, die de ziel kunnen omkleden, een verwijzing naar de leer der koça's van de Vedānta, of naar het „fijne zielslichaam" van het Sāṃkhya niet misplaatst geweest.

Van de leerstukken, in dit hoofdstuk behandeld, zijn de gewichtigste: de klassifikatie der substanties in zes groepen: ziel en stof, *dharma* en *adharma*, tijd en ruimte, en de leer van de zeven *tattva's* (hiermee valt de leer van de negen *padārtha's* feitelik samen), waarin wordt beschreven, hoe de „karma-stof" de ziel binnendringt en belemmert, of wel haar mijdt en verlaat, en hoe in 't laatste geval de „verlossing" tot stand komt.

Belangrijk is in dit gedeelte vooral de opmerking, dat men in Europa de betekenis van de Jainistiese termen *dharma* en *adharma* geheel verkeerd begrepen heeft. Ten onrechte vertaalt men ze door „morele verdienste' en „schuld", waarvoor het Jainisme de termen *puṇya* en *pāpa* heeft; immers *dharma* en *adharma* zijn twee natuurkrachten, geheel los van de menselike ziel, waarvan de eerste de beweging, de tweede de stilstand der voorwerpen bepaalt. Hoewel tot zo ver met de schrijver meegaande, betwijfel ik toch zijn theorie, dat deze beide aldus geformuleerde begrippen van zeer hoge ouderdom zouden zijn.

Naar aanleiding van de vijf *anuvrata's*, door de schrijver opgesomd in het hoofdstuk Ethics (p. 69) en waaraan hij blijkens een passage op p. 72 een grote betekenis toekent, wil ik nog opmerken, dat de lijst van deze vijf elementaire zedelike deugden een algemeen geestelik bezit van Indië is; zo maakt ze deel uit van de Buddhistiese *daçaçilā*, en wordt opgesomd in het Yogasūtra II, 3 en aanvaard door de Vaiçesika-auteur Çrīdhara in de Nyāyakandalī.

Met de hoge lof, door Thomas toegekend aan de *Texts*, kan ik mij ten volle verenigen.

Over het geheel lijkt mij de apologetiese toon en de wijze, waarop de schrijver tracht zijn Jaina-leerstellingen met Europeese begrippen in verband te brengen, wat naïef; hetgeen niet wegneemt, dat het keurig uitgevoerde boekje in zijn kort bestek zeer veel gegevens bevat en, wanneer gaandeweg meer Jaina-teksten door uitgave en vertaling ons toegankelik worden, een handig vademecum zal blijken te zijn.

Doorn. B. Faddegon.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

J. W. de Jongh, Schets van de Geschiedenis der Wetgeving op het Lager Onderwijs in Nederland, vooral ten dienste van studeerenden voor de hoofdakte. Groningen, Wolters. 1915. (Pr. F. 1.25).

Een uiterst handig, betrouwbaar en volledig boekje, dat voor de geschiktheid van zijn schrijver tot het samenstellen van dergelijk werk een eervol getuigenis aflegt. Wel begrijp ik niet, waar de schrijver de boute bewering in zijn voorbericht vandaan haalt: „De *geschiedenis der schoolwetgeving* na 1840 echter is, zoover mij bekend is, nog niet beschreven", want uit het handig en dankbaar gebruik dat hij zelf van de reeds verschenen bewerkingen dier geschiedenis gemaakt heeft, blijkt èn hun bestaan èn zijn bekendheid daarmede. Waar is het echter, dat een zoo overzichtelijk, gemakkelijk alles samen vattend handboekje nog niet bestond. Het vervult dus zeker „een bestaande behoefte". Of echter zij, voor wie het in de eerste plaats bestemd is, de studeerenden voor de hoofdakte, ook de eersten zullen zijn om hun behoefte daarin bevredigend te vinden, schijnt de schr. zelf, Voorb. bl. 2, te betwijfelen. Het punt: „eenige kennis van de geschiedenis der wetgeving op het L. O. en van de hoofdzaken uit de thans geldende

Digitized by Google

411040

wet" is slechts een onderdeel van een onderdeel van het examen voor de hoofdakte, en aangezien voor dat geheele onderdeel op dat examen slechts een bespottelijk klein beetje gevraagd wordt en er meestal niet meer dan een paar minuutjes voor overschieten, zoo heeft de schr. wel gelijk, als hij verklaart, dat hij zelf als examinator met veel minder dan zijn boek geeft tevreden zou zijn. Hoewel wij het dus voor studeerenden onvoorwaardelijk kunnen aanbevelen, zoo zouden wij ook het een plaats toewenschen in de huisbibliotheek van iedereen, die zich voor onderwijszaken interesseert of wel eens daarmede van doen heeft.

Na een korte „Voorgeschiedenis" begint het bij de Schoolwetgeving van 1901 om te eindigen bij de instelling der „Bevredigingscommissie" door minister Cort van der Linden. Van elke wet wordt de geschiedenis, de strekking, de voornaamste bepalingen, de uitvoering, de uitwerking, en de ontvangst, die daaraan ten deele viel, medegedeeld, terwijl den lezer wat tot recht begrip van een en ander onontbeerlijk was, niet onthouden wordt, zoodat een goed stuk van de geschiedenis van den schoolstrijd ook gegeven wordt. Op de volledigheid en nauwkeurigheid valt slechts zeer weinig te dingen; zelfs heb ik nog een interessante bijzonderheid gevonden, die men in uitvoeriger werken niet, of althans niet explicite aantreft, nl. dat de ministerieele machtiging aan van den Ende om zijn bij de Wet van 1806 voorgeschreven Boekenlijst af te kondigen is verleend in het interim van 9 dagen tusschen de aftreding van Koning Lodewijk en de inlijving bij Frankrijk (ik had er dan den volledigen datum, 8 Juli 1810, juist twee dagen vóór de inlijving, maar bijgevoegd). Onjuist is het einde van § 2 op bl. 10: niet de „scholen gehouden door particulieren als winstgevend bedrijf" vielen buiten de Wet van 1801, maar juist de armenscholen, want de inrichting daarvan onder den naam van „Nationale Scholen" werd voor later voorbehouden en is nooit tot stand gekomen (Art. 31. Van den Ende, Geschiedkundige Schets, bl. 9). En de geheele onderscheiding van particuliere scholen in twee „klassen" is eerst van 1806. Dat dan ook de genoemde particuliere scholen „geheel vrij bleven" zooals op bl. 10 staat, strijdt met het op bl. 11 onder 7 medegedeelde art. 18. Het in art. 7 der „Alg. Verordeningen" van 1801 voorgeschreven onderzoek naar de practische bekwaamheid der onderwijzers een „proefles" te noemen, zooals op bl. 11 geschiedt, lijkt mij minder juist. Aan het einde van bl. 12(Uitvoering der Schoolwet van 1801) mis ik wat in het Rapport van 17 Maart 1802 werd medegedeeld omtrent de tegenwerking van dorpelingen, „die niet begeeren, dat hunne kinderen beter zouden leeren dan zij zelve deden" (bij van Hoorn, bl. 140), het voortbestaan van ‚Bijscholen" met onbevoegde leerkrachten en het achterdeurtje daartoe, dat lid *c* van art. 24 van de „Instructie voor de Departementale Schoolopzieners" openliet (t. a. pl. bl. 141 en 118). De bepaling omtrent de verdeeling der leerlingen in drie klassen, op bl. 9 medegedeeld onder de „Hoofdpunten der Wet van 1806", stond reeds in art. 10 van het Reglement van Orden" van 1801. Hoe de schr. op bl. 46 kan zeggen, dat, als Minister Heemskerk zijn wetsontwerp van 1877 maar wat vroeger ingediend had, de subsidie voor de bijzondere scholen reeds in dat jaar tot stand zou zijn gekomen, begrijp ik niet, en is in onverzoenlijken strijd met zijn eigen mededeelingen. Hij dacht toch niet aan het voorstel de Brauw van 1867? Dat deze zijn voorstel „introk" (bl. 44) is minder juist; het verviel door de Kamerontbinding van einde 1867 en werd door den voorsteller niet op nieuw ingediend. Hinderlijke drukfouten heb ik alleen ontdekt op bl. 10 — de Wet van 1801 telde niet 81, maar 31 artikelen — en op bl. 24 — Da Costa's „Bezwaren" dateeren van 1823, en niet van 1820. Ook op de taal heb ik slechts één aanmerking, nl. het „doch hetwelk" op bl. 79, r. 2 v. b.

Bij het schetsen van het verloop van den schoolstrijd heeft de sch. zich beijverd de stipste objectiviteit in acht te nemen en is daarin voortreffelijk geslaagd.

Hilversum. J. H. Gunning Wz.

SCHOOLBOEKEN.

A. Broers en R. P. G. Hameetman, Engelsch Leesboek met Hulpboekje voor Middelbare, M. U. L. O. en Handelsscholen. Tweede Deel B voor Handelsscholen. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. *f* 1.60).

Dit werkje is mijns inziens uitstekend geschikt voor het doel, waarvoor het bestemd is, en waardig een plaats in te nemen naast andere boeken van gelijken aard. De leesstukken zijn met zorg gekozen, vereenigen het aangename met het nuttige en maken den leerling bekend met een groot aantal woorden en uitdrukkingen in den handel gebruikelijk. Drukfouten zijn uiterst zeldzaam; alleen op p. 6 van het hulpboekje vind ik *unemployed* in plaats van *unemployed*. De vertalingen in het Hollandsch zijn vrij van fouten; ik zou echter het woord *aviator* liever door *vlieger* dan door *vliegenier* weergegeven zien. De uitgang -ier wordt, meen ik, niet aan werkwoorden, wel aan zelfst. naamwoorden toegevoegd: kruidenier, aalmoezenier, tuinier, enz. Naast de letters *L*, *s* en *d* worden ter verklaring de Latijnsche woorden *libra*, *solidus* en *denarius* gegeven. Nauwkeuriger zou het zijn deze woorden te vervangen door de Italiaansche vormen *lire*, *soldi* en *denari*. Het gebruik der afkortingen dateert namelijk uit den tijd, dat vele Lombardijsche kooplieden zich in Londen vestigden om daar den koophandel uit te oefenen.

Daar het boekje bij de firma J. B. Wolters, Groningen uitgegeven is, spreekt het van zelf dat het uiterlijk goed verzorgd is.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De firma Bloud en Gay te Parijs zond aan de redaktie de volgende werken, alle betrekking hebbende op de oorlog: F. Masson, *Discours à l'Hôpital* (toespraken bij 't graf van aan hun wonden overleden soldaten); F. Masson, *Guerre de Religions* (titel van n°. 1 van een tiental bijeengebrachte krantenartikels); Th. Delmont, *Pour la Croisade du XXe siècle*, sermons et conférences; Berthem-Bontoux, *Les Françaises et La Grande Guerre*; A. Baudrillart, *La France, les Catholiques et la Guerre*; D. Cochin, *Le Dieu Allemand* (bundel van tien korte opstellen, vernoemd naar het eerste).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Muller, Reinaert, uitg. en comm.: N. Taalg, XI, 5 (de Vooys). Prinsen, Handboek: N. Taalg. XI, 5 (de Vooys).

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

Drie Oedipus-gestalten

REDE

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Groningen aldaar in de aula der Universiteit op 22 September 1917 uitgesproken

door Dr. P. GROENEBOOM.

Prijs f 0,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

NEOPHILOLOGISCHE BIBLIOTHEEK

Onder redactie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. J. H. SCHOLTE, Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. SWAEN.

Sekretaris der redaktie K. R. GALLAS.

Zoo juist verschenen:

INLEIDING TOT DE KELTISCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

DOOR

Dr. A. G. VAN HAMEL,

Bibliothecaris der Nederlandsche Handelshoogeschool, gewezen Hoogleeraar te Bonn.

Prijs f 1,90. — Voor inteekenaren op Neophilologus f 1,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus.

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Boekverkooping.

De fa. **J. L. BEYERS** te **Utrecht** zal van 24 October tot 1 November a. s. publiek verkoopen eene groote verzameling boeken, afkomstig uit tien verschillende bibliotheken, waarbij tal van belangrijke werken over **geschiedenis, taal- en letterkunde** en **kunst.**

De catalogus is à 15 cent verkrijgbaar.

PANORAMA

NEDERLANDS BESTE GEILLUSTR. WEEKBLAD

„LEEFT IN VREDE MET ALLE INTEEKENAREN".

ONDANKS de steeds stijgende prijzen van papier en andere materialen ondergaat

„PANORAMA"

GEEN PRIJSVERHOOGING.

Elk nummer vol prachtige platen in koperdiepdruk. Boeiende verhalen en actualiteiten. Profiteert van de waardevolle premies.

STEEDS IN ALLES VOORAAN.

PANORAMA kost slechts f 1.50 per drie maanden of 12 Cents per week.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. — LEIDEN.

Dezer dagen verschijnt het belangwekkende historische boekwerk

LUTHER.

Een Gedenkboek op den **400sten** verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,

Predikant bij de Lutherse gemeente te Culemborg,

en met een voorwoord van

Prof. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Lutherse Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 80 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar **zeldzame houtgravures.**

Prijs in cartonnen band f 1.95.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **N°. 2.** **November 1917.**

Wackernagel, Sprachliche Untersuchungen zu Homer (v. Leeuwen).
Simbeck, Ciceronis Cato Maior de Senectute liber (Bierma).
Eichrodt, Die Quellen der Genesis von neuem untersucht (Bleeker).
Mémoires de la Société néo-philologique de Helsingfors, VI (Salverda de Grave).
Tiemeyer, Klankleer der Gedichten van W. v. Hildegaersberch (Tinbergen).
Van Stockum, Spinoza—Jacobi—Lessing (Scholte).
Kul'bakin, Serbskij jazyk, 2e uitg. (v. Wijk).
Cagnat et Chapot, Manuel d'archéologie romaine, I (A. W. Byvanck).
Wensinck, Some Semitic Rites of Mourning and Religion (Goldziher).
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

J. Wackernagel, Sprachliche Untersuchungen zu Homer. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1916. (Pr. M. 8.60).

„De onpartijdigheid van den geschiedschrijver" — zou het nog noodig zijn te betoogen dat die uitdrukking ongerijmd, dat hoogstens een onpartijdige kroniekschrijver denkbaar is, en eigenlijk ook die niet, daar de zintuigen zelf niet onafhankelijk zijn van stemming en gevoel?

Ook op het gebied der letterkunde is onpartijdigheid een droombeeld. Die onpartijdigheid zou niet veel waard zijn indien zij bestond, maar zij bestaat niet en kan niet bestaan, zelfs dáár niet waar statistische gegevens worden bewerkt. Zullen die gegevens eenige waarde hebben, dan moeten zij zijn bijeengebracht door een denkenden geest; en zijn ze dat niet, dan wordt slechts belemmerend materiaal opgehoopt, waarmede niemand iets kan aanvangen eer hij het heeft gekeurd, geschift, geordend — en dus het verrichte werk heeft overgedaan volgens eigen inzicht, onder den invloed dus ook van eigen voorkeur en tegenzin.

Wanneer nu een taalgeleerde zich met de woordvormen van Ilias en Odyssee bezig houdt, kan hij zijn opvattingen omtrent ouderdom, oorsprong, samenstelling, kunstwaarde dier gedichten bij dat onderzoek niet buiten spel laten, al mag hij het zich nog zoo vast voornemen; en hoe minder aanleiding hij in den aard zijner studiën heeft gevonden om zich ook op dàt terrein als zelfstandig onderzoeker te bewegen, des te grooter invloed zullen leermeesters of vrienden op zijn eigen inzichten hebben, — het meest wellicht juist dàn wanneer hij er zich het minst van bewust is.

Een voorbeeld uit boven vermeld werk moge het bedoelde toelichten; het is te vinden op bladz. 98, in een uitvoerige en nuttige bespreking van de werkwoordsuitgangen -νται en -ντο. Nausicaä rust in haar slaapvertrek, θύραι δ' ἐπέκειντο φαειναί (ζ 19). Duidelijk toont Wackernagel aan dat ἔκειντο voor ἐκείατο in de taal van het epos niet te dulden is; maar de voor de hand liggende gissing θύρη δ' ἐπέκειτο φαεινή kan niet in aanmerking komen, zoo betoogt hij verder, omdat de singularis θύρη alleen in de boeken Ω, α, χ voorkomt: „also haftet ἔκειντο ζ 19 fest". Deze redeneering heeft slechts zin indien men het vierentwintigste boek der Ilias als een jong toevoegsel beschouwt, het strafgericht door Odysseus over de edelen gehouden in later eeuw gedicht acht dan zijn terugkeer naar Ithaca, en over het eerste boek der Odyssee aldus oordeelt: „was vom Alter dieses Buches zu halten ist, weiss man" (bladz. 221, 1). Zeker, dat weet men, want het is herhaaldelijk aangetoond: boek α is even oud als de rest der Odyssee, en vormt daarmede een organisch geheel. Zónder dat boek en wat daarmee samenhangt — dus zonder de reis van Telemachus, of, erger nog, zonder de persoon van Telemachus — ware de Odyssee een droevig verminkte torso, een onthoofde Venus van Milo. Maar natuurlijk bedoelt W. het zoo niet. Had hij tegenover een singularisvorm van θύρη onafhankelijk en onpartijdig gestaan, om het even of die in Ω dan wel in A stond, in α dan wel in ι, hij zou zich ongetwijfeld hebben afgevraagd waaròm op de plaatsen, waar de singularis θύρη in de overlevering voorkomt [1]), niet de pluralis is gebruikt, zooals elders bij Homerus; een zoo fijn taalkenner als hij zou dan het onderscheid in beteekenis tusschen θύρη *deur(opening)* en θύραι *deurvleugels* zeker niet uit het oog hebben verloren, en misschien had hij dan tenslotte aan Nausicaä's slaapkamer een enkelvoudige deur niet minder doelmatig gevonden dan aan die van Telemachus.

Niet weinige soortgelijke voorbeelden kunnen worden bijeengebracht, maar in dit maandblad ontbreekt daarvoor de ruimte; het is ook niet noodig, want het geldt hier iets dat geen bewijs behoeft, omdat het van zelf

[1]) Ω 317, 453 α 441 χ 155, 157, 201, 258, 275, 394.

Digitized by Google

spreekt. Ook behoeft hier geen opgave te worden gedaan van vergissingen, die in een werk als dit schier onvermijdelijk zijn. Wat referent van dien aard heeft opgemerkt houdt hij in portefeuille: het zijn kleinigheden, die aan de waarde van het boek geen de minste afbreuk doen. Maar wel zal menigeen datgene wat Wackernagel bij de bespreking van εἵνεκα-ἕνεκα (blz. 136) heeft aangeteekend met eenige wijziging overnemen: „die sprachliche Betrachtung scheint da zu einem Ergebnis zu führen, das überhaupt Zweifel an ihrer Berechtigung rege machen könnte". Twijfel, — niet aan het goed recht der taalkunde, maar aan dat der Homerfrage. Twijfel, zoo niet meer.

Wie de holheid heeft leeren doorzien van die Frage, of wil men, Analyse, die uit een dwaling is ontstaan en meer dan een eeuw lang aanleiding heeft gegeven tot een ijdel spel met dubbelzinnige uitdrukkingen, kan van een onderzoek, dat op zoo onzekeren grondslag rust, geen duurzame vruchten verwachten. Misschien is het daarom geen waardelooze hulde aan den geleerden en scherpzinnigen taalvorscher, dat de niet voldane lezer, die deze aankondiging heeft op schrift gesteld, zich ondanks zijn ernstige bezwaren toch in oprechtheid dankbaar kan verklaren voor velerlei nieuws en nuttigs, dat hij in dit boek heeft gevonden.

Het grootste gedeelte er van (bladz. 1—159) is een overdruk uit „Glotta" van Wackernagel's onderzoekingen over de bij Homerus voorkomende „atticismen", — een voor velerlei opvatting en velerlei misverstand vatbare uitdrukking. W. heeft er ruim vijftig verzameld, en besluit zijn verhandeling met deze woorden: „wie sich diese Ergebnisse zu denen der Homeranalyse" [bepaaldelijk die van E. Bethe] „verhalten, habe ich nicht zu untersuchen."

Dan volgen nog drie opstellen: over indirekte bewijzen van moderniseering (blz. 160—177), over de taal der nahomerische epici (bladz. 178—200), waarin o. a. uitvoerig wordt betoogd dat de Batrachomachia door van Herwerden terecht in den tijd na Alexander is gesteld, over eenige in Ilias en Odyssee niet voorkomende woorden en woordvormen (bladz. 201—231), en ten slotte eenige excursen, verbeteringen en registers (bladz. 232—263). Het is niet mogelijk hier in nader bijzonderheden te treden.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

M. Tullii Ciceronis Cato Maior de Senectute liber. Recensuit **Carolus Simbeck.** Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri. 1912. (Pr. M. 2.40, geb. M. 3.60).

Er is haast niets moeilijkers dan om over een kritische uitgave te oordeelen, wanneer deze niet zeer uitvoerig is. En dit is een kritische editie en ze is niet uitvoerig. Het materiaal ontbreekt den beoordeelaar in zulk een geval. Om met grond te oordeelen zou hij of de handschriften behoorlijk moeten hebben onderzocht, of op zijn minst photografische afbeeldingen van belangrijke gedeelten tot zijn beschikking moeten hebben. En dat is meestal niet het geval. De beoordeeling kan dus niet heel veel meer dan het weergeven van een indruk zijn.

Zoo kan ik al direkt niet beoordeelen, of de editor hierin gelijk heeft, dat hij in strijd met het oordeel van Mommsen en Müller aan cod. P. (Parisinus 6332) de voorkeur geeft boven L. (Vossianus fol. 12). Hij beslist de kwestie eenvoudig met de woorden: „At Mommsenus et Muellerus hunc codicem pluris fecerunt quam valet." Dit is wel eenigermate beslissen in kort geding. Ik wil uit het materiaal dat schr. zelf verschaft een paar plaatsen aanhalen, die ieder, dunkt mij, huiverig moesten maken om zoo summier te werk te gaan.

L. heeft in 20 ut in naeuii poetae ludo en P ut est in neuii posteriori libro; hierin maakt *est* de indruk van correctie te zijn, ook omdat het in A., die hier met P overeenstemt, ontbreekt.

§ 25 L quam illud enni idem P quam illud idem.

§ 27 L. Sextus aelius (waar sprake is van den jurist van dien naam) P sextus aemilius.

§ 33 L. cuique parcietatis P cuique parcitatis, terwijl juist is cuique parti aetatis.

§ 38. L. si neminem mancipata est, P si menti mancipata est, terwijl de juiste lezing si nemini emancipata est is, die bij Nonius bewaard is gebleven.

In § 14 L acilius ille autem coepione, terwijl P heeft acilius facti sunt ille autem scipione. In dit geval van scipione voor caepione het allersterkst, maar eveneens toch in de § § 27 en 33 maken de lezingen van P den indruk van op goed geluk af gemaakte gissingen. Ieder, die wel met handschr. te maken heeft gehad, weet, hoe licht men zich met zulk een soort van codd. kan bedriegen.

Duidelijk daarentegen wijst het door schr. aangevoerde materiaal uit, dat P en V samen één tak van de overlevering vormen tegenover b L A, die een anderen tak vormen. Eveneens, dat P en V niet van elkaar stammen, maar zelfstandig tegenover elkaar op éénzelfden codex teruggaan. Ook bewijst hij, voor zoover ik nagaan kan, dat b tegenover L A staat, terwijl deze op hun beurt weer zelfstandig van elkaar op één ouderen codex teruggaan.

Ook komt het mij voor, dat schr. in datgene, wat wel het belangrijkste resultaat van zijn werk vormt, n.l. het bewijs, dat alle handschr. teruggaan op één archetypus, is geslaagd. Het gewicht van de plaatsen, die hij aanvoert, ook al zijn er eenige onder, die in zulk een lijst niet behoorden voor te komen, omdat zij op louter toeval kunnen berusten [1]), is ten slotte te zwaar, om te denken aan een overlevering, waarin enkele gemeenschappelijke fonten voorkwamen, zooals b.v. non enim in het bekende Enniuscitaat voor noenum. Het schijnt mij zelfs, dat in enkele opzichten de schr. den weg, die hem tot dit resultaat voerde wel wat verder had kunnen vervolgen. Zoo luidt b.v. in § 16 de overlevering atque haec ille egit septem decem (of decim) annos post alterum consulatum, wat in alle edities terecht verbeterd is in septimo decimo anno post, een lezing waarvan de gescheiden schrijfwijze der twee getallen waarschijnlijk nog wel een spoor bewaart. Als men nu nagaat, hoe de fout ontstaan kan zijn, dan lijkt het mij, dat deze vraag terug te brengen is tot een andere: hoe de vorm annos is ontstaan. En dit laat zich het best verklaren, als men aanneemt, dat anno oorpronkelijk voor het getal heeft gestaan: anno septimo decimo. De fout is dan al oud en is ontstaan in

[1]) Zoo de voorbeelden uit § 26 fieri ut ego feci voor fieri et ego feci, § 36 comicus stultos senes voor comicos st. s., § 51 culmoque recta voor culmoque erecta, § 65 sicut aliam modicam voor sicut alia modicam.

Digitized by Google

een codex, die afgeschreven was naar een codex in scriptura continua. De verplaatsing kwam voort uit een correctie boven de regels van de uitlating van annos of van 't getal.

In § 18 staat in de codd. at senatui quae sint gerunda praescribo et (wat L. weglaat) quomodo cartagini cui male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio. Schr. leest dit aldus: at senatui, quae sint gerunda praescribo et quomodo, Karthagini quom male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio. Maar een hyperbaton van quom is tegen de gewoonte van Cicero in zulke gevallen en naar mijn indruk van het proza in het algemeen uit dezen tijd. En bovendien laat men Cato zoo eigenlijk geen onzin zeggen? Bepaalde zijn invloed op de buitenlandsche politiek in den senaat er zich toe om Carthago alleen met oorlog te dreigen? Schr. had hier gebruik makend van het feit, dat er één archetypus was, een lacune moeten aannemen. Müller, die mij een grooter criticus voorkomt dan Simbeck doet dit ook. Hij plaatst de lacune evenwel na Karthagini. Ik zou ze er voor plaatsen.

Ik heb door vijf pagina's van de gewone Teubnereditie in het begin en vijf aan het einde met dezen tekst te vergelijken eens nagegaan, wat de verschillen nu zijn. Zij zijn uitermate gering en vooral innerlijk onbeduidend. Müller, die ongetwijfeld een groot criticus was, is door z'n taalgevoel en kennis van den stijl van Cicero met veel geringer handschriftenmateriaal zoowat even ver gekomen, als schr. met zijn uitvoerig materiaal. De afwijkingen zijn meest van den aard als 8,10 bij Simbeck istuc quidem voor istud quidem bij Müller. De lezing istud berust behalve op alle codd. uitgezonderd P en de secunda manus van A op Charisius. Simbeck motiveert zijn keuze met 't argument, dat istuc voor quidem staat, maar hij vergeet, dat hij dan nog te bewijzen heeft, dat Cicero in dergelijke gevallen phonetisch heeft geschreven.

In sommige gevallen vind ik zijn tekst geen vooruitgang. Zoo leest hij in het bekende Enniuscitaat oenus homo in plaats van Unus homo nobis cunctando restituit rem, wat naar mij dunkt, Ennius ook geschreven heeft. Maar schreef Cicero daarom ook zoo? Ik geloof, dat daarvoor die literatuur Cicero te eigen was. Zij was hem als van zijn tijd. En daarom sprak en schreef hij ook in een Enniuscitaat unus homo. Een ander geval was het met noenum, dat verstard was van vorm, zooals het verstard was van beteekenis.

Is dus deze editie overbodig en had schr. beter gedaan zijn scherpzinnigen en vruchtbaren arbeid over de handschriften, waarvan de resultaten zoo bescheiden in een luttel aantal pagina's bijeengedrongen zijn, in een studie alleen te verwerken? Het antwoord op deze vraag zal wel verschillend luiden naar den smaak en den aard van dengeen, die het geeft. Ik voor mij meen van niet. Naast de editie van Müller, die praktisch volkomen voldoende is, heeft zoo'n editie met uitvoerig kritisch apparaat aan den voet van de pagina recht van bestaan. Zij is voor wetenschappelijk onderzoek beter te gebruiken dan die van Müller.

Of, nu dit de strekking van de editie moet zijn, de uitgever verstandig gedaan heeft, om van allerlei woordvormen de oude spelling in te voeren — hij heeft dit gedaan op raad van Vollmer — weet ik niet. Wel weet ik, dat hij hiermee de hand in de brandnetels heeft gestoken. Want het is nog zoo gemakkelijk niet in een editie elk cum door quom, elk iis door eis, elke gerundivumvorm van een werkwoord der 3e op -endus door een op -undus, elke vorm op uus door een op uos te vervangen. En zoo zijn dan ook hier schier op iedere pagina vormen in de gewone spelling overgebleven, die in ieder geval den editor blootstellen of aan het verwijt van slordigheid of aan dat van inconsequentie.

Amsterdam. J. W. Bierma.

W. Eichrodt, Die Quellen der Genesis von neuem untersucht. Giessen, Töpelmannn. 1916. (Pr. M. 5.60).

Dat inzake de samenstelling van den Pentateuch het laatste woord nog niet gesproken is, werd in de laatste jaren hoe langer hoe duidelijker; 't meeste opzien verwekte in deze de serie Alttestam. Studien van prof. Eerdmans met name „Die Komposition der Genesis" 1908. Men zal zich herinneren hoe deze onderzoeker zeer beslist de zoogenaamde nieuwere-oorkonden-hypothese verwierp, en bepaaldelijk het onderscheiden gebruik der Godsnamen als criterium wraakte; omdat men gebrekkige exegese had toegepast, niet had ingezien dat de betrokken verhalen een polytheïstisch karakter droegen, en als zoodanig gelezen moesten worden, was men volgens hem tot splitsing gekomen van wat inderdaad een éenheid vormde; en op grond van deze overtuiging gaf Eerdm. een nieuwe beschouwing aangaande de wordingsgeschiedenis van den Hekateuch, waarbij hij van andere gegevens uitging en tot andere resultaten kwam. Veel bijval oogstte hij intusschen niet. Men erkende wel vrij algemeen, dat hij op menige zwakke plek den vinger had gelegd, door menige juiste opmerking tot vernieuwd onderzoek en gewijzigde voorstelling drong, maar dat zijn poging als geheel mislukt was. Een volledige bespreking had intusschen zijn onderzoek eigenlijk nog niet gevonden. Bovengenoemde auteur heeft zich dat tot taak gesteld en zijn doel aldus aangegeven. „Eine „kritische Nachprüfung seiner alttestamentlichen Studien, „die ihn unter diesem Gesichtspunkt betrachtet und, „mit zweckmässiger Heranziehung der am Anfang „zitierten Werke, zu einer positiven Wertung seiner „Arbeit fort zu schreiten sucht, dürfte deshalb eine „fühlbare Lücke ausfüllen, besonders wenn sich heraus„stellen sollte, dasz tatsächlich die moderne Hexateuch„kritik durch Eerdmans in mehrfacher Hinsicht eine „wirkliche Förderung erfährt. Es wird sich dabei darum „handeln, sich stets mit der alten Position auseinander„zusetzen und festzustellen, wo dieselbe weiter zu „vertreten sein wird, wo sie corrigirt werden musz und „wo eine Entscheidung bis jetzt unmöglich ist". (bl. 4). Welnu, Eichrodt blijkt voor deze taak berekend. Zakelijk, bezadigd, overtuigend, gaarne bereid tot erkenning van wat E's. onderzoek als werkelijke winst heeft aangebracht, wekt deze studie toenemend vertrouwen.

Eichrodt erkent dat mede ten gevolge van Eerdm's arbeid het kriterium der Godsnamen niet meer als zulk een onfeilbare toetssteen gebruikt kan worden gelijk tot dusver het geval was „Bronnensplitsing als bijv. bij „Gunkel, welke op die wijze meende te kunnen scheiden „tot op halve verzen en woorden toe, moet als mislukt „worden beschouwd. Deze kinderschoenen, waarin de „Pentateuch-kritiek loopen leerde, moet zij dus lang„zamerhand afleggen, anders worden zij een belemmering „voor gezonde ontwikkeling" (bl. 65).

Digitized by Google

Maar aan den anderen kant wordt niet minder beslist de onhoudbaarheid van Eerdm's positie in 't licht gesteld. Aangaande de beweerde polytheistische strekking merkt hij terecht op, dat het gansch iets anders is achter verhalen als Gen. 21/33 een door het Jahvisme overwonnen Polytheisme te zien doorschemeren dan wel dezen achtergrond in het verhaal als nog bestaande te willen voorstellen.

Zijn onderzoek betreffende de Elohistische en Jahvistische stukken besluit de auteur met deze conclusie, dat de door E. tegen het bestaan eener Elohistische bron ingebrachte gronden geen steek houden, en dat zich zijn „Polytheisme-hypothese" noch door algemeene overwegingen noch door detailonderzoek waarschijnlijk laat maken (bl. 130). Ook ten opzichte der Jahvistische bestanddeelen oordeelt de auteur dat het E. niet gelukt is de aanname van een samenhangende Jahvistische bron ad absurdum te voeren, al erkent hij, dat de hier aanwezige problemen in een nieuw licht zijn getoond, en evenzeer dat tot oplossing meermalen gewenschte pogingen en aanwijzingen zijn gedaan. Daarvan geeft hij een samenvattende beoordeeling in „Die Polytheismushypothese von Eerdmans", bl. 130 v. Zijn eerste gevolgtrekking luidt: „Die Elohim von Eerdm, als die „Götter" oder die „göttliche Welt" gefasst zeigen wenig zusammenhängende und oft blasse farblose Züge". In allen gevalle echter zou men mogen verwachten, dat de gestalte van Jahve zich tamelijk scherp tegen dien meer vagen achtergrond van de veronderstelde veelgoden zou afteekenen. Dat is nochtans niet het geval; geheel onbegrijpelijk zelfs is Jahves verhouding tot „de Elohim" in Gen. 22: 1—14. Eveneens plaatst Gen. 39 voor een raadsel. Volgens dit Hs. is Jahve dus de bijzondere beschermgod van Jozef, die zijn gunsteling de hooge positie in het huis van den Egyptenaar verschaft, — maar Jozef valt dan wel zeer uit de rol, als hij juist voor een zondigen tegen „de Goden" vreest indien nl. Elohim en Jahve niet zouden samenvallen.

„Deze hypothese — aldus onze auteur — lijdt zoo zeer aan innerlijke tegenstrijdigheid, dat haar waarde, zelfs indien zij met de afzonderlijke exegese der sagen te vereenigen ware, zeer twijfelachtig zou zijn.

E.'s nieuwe opzet van „die Komposition der Genesis" kan dan ook zijn instemming niet wegdragen; niet iets beters is er gegeven, maar iets minder samenhangends; het zwakke punt ligt daar „wo auf die kritische Wider„legung die eigene positive Lösung des Problems folgen „sollte. So glänzend der Angriff oft durchgeführt ist, und „soviel Berechtigtes er auch enthält, der damit be„absichtigte Erfolg, der in einem völlig neuem Ver„ständnisz des litterairen Aufbaues der Genesis bestehen „soll, ist nicht erreicht". Hetgeen echter niet wegneemt, dat E. op tekstcritisch en litterair-critisch terrein „mancherlei Anregungen gegeben und neue Ansätze geschaffen hat, die von anderen Förschern eine selbständige und fruchtbringende Ausgestaltung erfahren haben" (bl. 140). Tot deze „Förscher" wier arbeid wezenlijk vruchten draagt behoort krachtens dit zijn geschrift W. Eichrodt zelf.

Groningen. L. H. H. Bleeker.

Mémoires de la Société néo-philologique de Helsingfors, VI, 1917. (Pr. M. 7).

Met ingenomenheid vestig ik de aandacht op dit tijdschrift, waarvan het laatste deel ons is toegezonden; het is trouwens ten onzent reeds gunstig bekend, en onze studenten hebben de verschillende delen reeds zeer vaak bij hun werk gebruikt; het ware te wensen dat de bibliotheken onzer Universiteiten zich de gehele kollektie aanschaften, hetgeen, zo ik mij niet bedrieg, tot nu toe niet is geschied.

Deze *Mémoires* verschijnen sedert 1893, op ongeregelde tijdstippen (deel V is van 1909), en bevatten studieën over romaanse en germaanse filologie. Onder de romaanse medewerkers noem ik Werner Söderhjelm, de schrijver o.a. van *la Nouvelle française au XVe siècle*; Axel Wallensköld, die verscheidene oudfranse teksten heeft uitgegeven en een specialiteit is op het gebied der oudfranse lyriek; Ivan Uschakoff, wiens studie over de nasalisatie der franse klinkers in het tweede deel der *Mémoires* is verschenen; Hugo Palander, die over de invloed van de franse taal op het Duits in het derde deel een gewichtige studie heeft gepubliceerd; Arthur Långfors, grondig kenner der middellatijnse en oudfranse handschriften, enz.

Het hierboven vermelde deel bevat, van de hand van Wallensköld en Långfors, kritiese teksten van oudfranse gedichten, en, zoals men kon verwachten van de uitgevers der gedichten van Conon de Béthune en van *Les Regrets de Notre-Dame*, deze zijn met zorg behandeld. Walter O. Streng, die wij reeds kennen door zijn studie over de franse namen van huis en hof, geeft een artikel getiteld: *Zur Namengebung des Schweines in einigen französischen Mundarten*, waarin hij de uitkomsten van het onderzoek, indertijd ingesteld door Sainéan (*La création métaphorique en français et en roman. Le chien et le porc*), aanvult en voor een deel wijzigt. Door O. J. Tallgren worden de gedichten van Rinaldo d'Aquino, een dichter der siciliaanse school van de XIIIe eeuw in een kritiese uitgave gedrukt en van een uitvoerige commentaar voorzien: in een belangrijke inleiding bespreekt hij de verschillende methoden die men heeft toegepast bij het reconstrueren van de tekst der gedichten van de troubadours uit Sicilië.

Ook germanisten zullen in dit deel artikels van hun gading vinden. Ik noem: Hugo Suolahti, *Randbemerkungen zu mittelhochdeutschen Texten*; Ivar Hortling, *Zur altsächsischen Nominalbildung: I—Formantien.*

En tot besluit geeft het, evenals de vorige delen der *Mémoires*, een lijst van de, sedert het verschijnen van het laatste deel, in Finland verschenen studies over de moderne talen en hun letterkunde.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

W. F. Tiemeyer, Klankleer der Gedichten van Willem van Hildegaersberch. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1916. (Amsterdamse diss.).

De gedichten van Willem van Hildegaersberch zijn ons overgeleverd in 2 hss., door de uitgevers met H en B aangeduid en berustende in de koninklike boekerijen resp. te Den Haag en Brussel; bovendien bestaan er nog enkele fragmenten. In 1870 werd een tekstuitgave bezorgd door Bisschop en Verwijs, naar dr. Tiemeyer getuigt, zeer nauwkeurig wat de afgedrukte tekst (van het Haagse hs.) betreft, maar minder te prijzen wat aan-

Digitized by Google

gaat de meegedeelde varianten van B, die de uitgevers overigens voornamelik gebruikten om onzekere en onduidelike lezingen van H te recht te brengen. Tiemeyer heeft het ondernomen de beide hss. nauwkeurig te bestuderen met het oog op de taalvormen. Allereerst was het daartoe nodig, de verhouding der hss. tot elkander en tot het oorspronkelik werk te bepalen. Beide hss. behoren tot de tweede helft van de 15de eeuw ; op grond van gemeenschappelike fouten besluit T. dat ze van één origineel stammen, maar daar ze ieder hun eigen lacunes vertonen, kan geen van beide een afschrift van het andere zijn. Bovendien moet voor een klein deel van H toch een ander voorbeeld worden aangenomen ; T. maakt het aannemelik dat H begonnen is met dat andere, minder volledige hs. over te schrijven en dat hij daarna een vollediger (het voorbeeld van B ?) in handen heeft gekregen en dat toen verder heeft gevolgd, terwijl hij die gedichten, die hij reeds uit het andere hs. had overgenomen, bij het voortzetten van zijn werk oversloeg. Naar welk hs. zij afschreven, of het datgene is geweest dat volgens de grafelike rekeningen in 1409 voor de graaf is aangekocht en dat misschien aan de dichter zelf had toebehoord, blijft in het onzekere.

Ook zonder nadere gegevens omtrent de afschrijvers zou als uitslag van het onderzoek naar de taalvormen te melden zijn, dat die van H Hollands, die van B Brabants zijn getint. Hiermee stemt overeen het weinige dat van de geschiedenis der hss. zelf bekend is : in B lezen we dat het te Oss is geschreven er in 1469 voltooid; aanwijzing voor H geeft slechts dat dit tot 1721 (er blijkt niet sinds wanneer) in het Cathrijnenklooster te Leiden heeft berust. Van angstvallige preciesheid in het kopiëren kan men de afschrijvers geen van beide beschuldigen ! H laat zich lelik in de kaart kijken waar hij blijkbaar bij vergissing een gedeelte van een gedicht tweemaal achter elkaar overneemt, de tweede keer met zoveel afwijkingen van de eerste, dat van de 82 regels er maar 39 volkomen aan elkaar gelijk zijn. B wordt door Tiemeyer „accurater, maar radicaler in taalvormen en in spelling" genoemd. Hij vertoont de bekende eigenaardigheid van zoveel afschrijvers die de vormen van hun eigen dialect in plaats van die van de auteur schrijven. Die liefhebberij stuit soms af op de noodzakelikheid om het rijm te behouden, of verraadt zich als de kopiïst zich niet om het rijm bekommert. Aan de laatste hebbelikheid gaat de afschrijver van B mank, een buitenkansje voor zijn bestudeerder, die daardoor over een belangwekkend materiaal beschikt, want rijmen als *af* : *belof* — *lege* : *dage* — *vroeme* : *lichame* — *placht* : *sach* — *duer* : *hier* laten de slotsom toe, dat Hildegaersberch hier *of*, *lage*, *vrame*, *plach* en *dier* heeft geschreven.

De resultaten van zijn onderzoek heeft Dr. T. systematies naar de klinkers en medeklinkers samengevoegd. Die resultaten zou ik in drie soorten willen verdelen. — Ten eerste heeft hij geconstateerd welke dialectverschillen er bestonden tussen de taal van H en B onderling en die van Hildegaersberch. In het biezonder komt dit ten goede aan onze kennis van het Hollands van de 15de eeuw. — Ten tweede kon hij hier en daar een klankverandering in zijn historiese ontwikkeling betrappen. In het algemeen blijkt, zoals te verwachten was, dat de taalvormen van de Hollander dichter bij die van Hildegaersberch stonden dan die van de Brabander. Waar we nu ook in H onzuivere rijmen aantreffen als *meer* : *see*, *meer* : *snee*, zien we geïllustreerd dat Hildegaersberch nog de comparatief *mee* gebruikte, die zijn afschrijver na een halve eeuw niet meer kende. — Ten derde kon T. constateren dat Hildegaersberch zelf verschillende dialectvormen door elkaar gebruikt, en dikwels zo, dat hij een vreemde vorm, hem door lectuur bekend, in geval van rijmnood voor de hem gewone in de plaats stelt. Zo zien we dat in rijmen als *wael* : *fel*, *sel*, *el* enz. (bij B) *wael* tot *wel* is terug te brengen, maar dat ook bij H. rijmen als *wael* : *tael*, *stael*, *cardinaal* voorkomen, die dus aan de dichter zelf zijn toe te schrijven. Een rijm *allemale* : *wale*, voorkomende in regels door Hildegaersberch uit de Lekenspiegel overgenomen, wijst de weg aan waarlangs hij de vorm *wale* kan hebben leren kennen.

Het bovenstaande mag voldoende zijn om een indruk te geven van het werk door Dr. T. voor de Middelnederlandse taalwetenschap verricht. Ten slotte vermeld ik een paar van de belangrijke kwesties die hij in het verband van zijn klankleer heeft behandeld. Ten aanzien van de diphthongering komt hij o.a. tot de slotsom dat noch Hildegaersberch, noch de afschrijver van H die van de *ij* kende, terwijl B ze duidelik vertoont ; evenmin had Holland in de 2de helft van de 15de eeuw de diphthongering van de *ü*, terwijl Brabant die kende in gesloten lettergreep vooral voor dentaal. Hildegaersberch gebruikte nog de oude meervoudsvormen der substantieven, die door H met *n*, door B. met *e* genormaliseerd werden. De overgang van *d* in *w* of *e* na verschillende vocalen kende Hildegaersberch nog niet, H alleen achter *ou*, B achter verschillende klanken.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

Th. C. van Stockum, Spinoza — Jacobi — Lessing, Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschen Literatur und Philosophie im 18. Jh. Groningen, Noordhoff, 1916. (Groningsche diss.).

Den 15. Februari 1781 overleed Lessing. In de beide jaren aan zijn dood voorafgaande was er een relatie ontstaan tusschen hem en Friedrich Heinrich Jacobi, die in den zomer van 1780 tot een bezoek van Jacobi in Wolfenbüttel leidde : „Meine Reise kam zustande", — verhaalt laatstgenoemde — „und den fünften Julius Nachmittags, hielt ich Lessingen zum erstenmal in meinen Armen." Zij spraken nog denzelfden dag over tal van belangrijke onderwerpen, personen en levensbeschouwingen. Den volgenden morgen beantwoordde Lessing het bezoek van zijn gast. Jacobi had nog te correspondeeren. Om Lessing bezig te houden, gaf hij hem verschillende brieven ter inzage en ook een gedicht, dat hij hem met de woorden overhandigde : „Sie haben so manches Aergerniss gegeben. so mögen Sie auch wohl einmal eines nehmen." Het was Goethe's *Prometheus*, toen nog slechts aan weinigen in handschrift bekend. Lessing las het : „Ich habe kein Aergerniss genommen ; ich habe das schon lange aus der ersten Hand". Jacobi gaf zijn verbazing te kennen, dat Lessing, die tot Goethe in geenerlei persoonlijke verhouding stond, dat gedicht, waarmee Goethe nog jaren lang zoo voorzichtig was, zou kennen. Daarop Lessing : „Das Gedicht hab' ich nie gelesen ; aber ich find' es gut... Der Gesichtspunct, aus welchem das Gedicht genommen ist, das ist mein eigener Gesichtspunct .... Die orthodoxen Begriffe von der Gottheit sind nicht mehr für

Digitized by Google

mich; ich kann sie nicht geniessen. Ἓν καὶ πᾶν! Ich weiss nichts anders. Dahin geht auch dieses Gedicht; und ich muss bekennen, es gefällt mir sehr." Eenigszins verrassend laat Jacobi daarop de constateering volgen: „Da wären Sie ja mit Spinoza ziemlich einverstanden." Lessing antwoordt onmiddellijk: „Wenn ich mich nach jemand nennen soll, so weiss ich keinen andern" en bevestigt deze uitspraak den volgenden morgen: „Es giebt keine andre Philosophie, als die Philosophie des Spinoza!"

Men kan er over twisten, of de beteekenis van de gesprekken tusschen Lessing en Jacobi grooter is voor de philosophie of voor de literatuurgeschiedenis: wie zich met Goethe, wie zich met Lessing bezighoudt, voelt daarbij den polsslag van het literaire leven in een oogenblik van spannend gebeuren; wie de geschiedenis van het Spinozisme nagaat, doorleeft het moment, waarvan een „Neu-orientierung" ten opzichte van Spinoza en diens leer dagteekent. De schrijver van het werk, mij ter beoordeeling toegezonden, neemt het referaat van de genoemde gesprekken en de controverse, die zich daarbij aansluit, tot uitgangspunt van een critisch betoog van eminent letterkundige zoowel als wijsgeerige beteekenis.

Het schijnt mij volkomen juist, dat Van Stockum in Jacobi's referaat een betrouwbare wedergave van de gevoerde gesprekken ziet. Zoo kan Lessing gesproken hebben: wie gevoel voor Lessing's stijl heeft, voelt met Reimarus, dat het is, alsof men niet alleen Jacobi, maar ook Lessing zelf hoort, met „al zijn scherpzinnigheid en met al zijn humor". Zoo kan Lessing gesproken hebben, zonder Spinozist „in den wetenschappelijken zin des woords" geweest te zijn, terwijl toch Jacobi uit deze gesprekken de overtuiging putte, „Lessing sey ein Spinozist gewesen". Want ook daaromtrent kan m.i. geen twijfel bestaan, dat Jacobi met deze constateering volkomen te goeder trouw was en stellig geloofde, de waarheid te dienen, toen hij den 21. Juli 1783 aan Elise Reimarus schreef: „Sie wissen vielleicht, und wenn Sie es nicht wissen, so vertraue ich Ihnen hier unter der Rose der Freundschaft, dass Lessing in seinen letzten Tagen ein entschiedener Spinozist war. Es wäre möglich, dass Lessing diese Gesinnungen gegen mehrere geäussert hätte; und dann wäre es nöthig, dass Mendelssohn in dem Ehrengedächtnisse, das er ihm setzen will, gewissen Materien entweder ganz auswiche, oder sie wenigstens äusserst vorsichtig behandelte. Vielleicht hat sich Lessing gegen seinen lieben Mendelssohn eben so klar als gegen mich geäussert: vielleicht auch nicht, weil er ihn lange nicht gesprochen, und sehr ungern Briefe schrieb. Ihnen, meine Traute, sey es hiemit anheim gestellt, ob Sie Mendelssohn hievon etwas eröffnen wollen oder nicht."

Elise Reimarus maakte van de haar geboden vrijheid gebruik en zond Jacobi's brief aan Mendelssohn. Deze liet daarop informeeren, „wie Lessing die bewussten Gesinnungen geäussert habe". Jacobi antwoordt den 4. November in een zeer uitvoerig schrijven. Ongeveer een jaar gaat voorbij, eer daarop een direct antwoord volgt, een brief met een bijlage: *Erinnerungen an Herrn Jacobi*. Uit den brief blijkt, dat Mendelssohn zijn plan, over Lessing te schrijven, voorloopig opgegeven heeft, om vooraf „etwas über den Spinozismus zu entwerfen". Eerst zou Jacobi dit geschrift, waarover dan een zeer breedvoerige correspondentie over en weer gevoerd wordt, in manuscript onder oogen krijgen; langzamerhand komt deze echter tot het inzicht, dat Mendelssohn bezig is een „status controversiae" op te stellen, waarbij hem, Jacobi, de rol van een „advocatus diaboli" zal worden toebedeeld. Om van zijn kant daartegen iets te doen, publiceert Jacobi, nog vóór Mendelssohn's *Morgenstunden* (1785) het licht zien, een anoniem geschrift: *Über die Lehre des Spinoza in Briefen an Herrn Moses Mendelssohn* (1785), door dezen beantwoord in een schrijven: *An die Freunde Lessings* (1786). Jacobi's geschrift: *Wider Mendelssohns Beschuldigungen in dessen Schreiben an die Freunde Lessings* (1786) besluit de controverse.

Dit is het materiaal, dat Dr. Van Stockum voor het eerste deel — ongeveer de helft — van zijn onderzoek ten dienste stond. De strekking van dit deel is, na te gaan, in hoeverre Jacobi bevoegd geoordeeld mag worden, de verhouding van Lessing tegenover het Spinozisme te definieeren en in hoever zijn uitspraak derhalve autoriteit verdient. De schrijver verdeelt dit onderzoek over drie hoofdstukken: *Jacobi vor dem Gespräch mit Lessing*, *Jacobi und Spinoza*, *Jacobi und Lessing*, waarvan vooral het tweede belangrijk is door de formuleering van Jacobi's opvatting van Spinoza's leer met de door hem daarop uitgeoefende critiek, zooals een en ander uit de *Briefe an Herrn Moses Mendelssohn* kan worden afgeleid. Daar Jacobi's brieven geen systematische dispositie hebben, daar zij zich ook niet bij Spinoza's *Ethica* aansluiten, maar, althans in den aanvang, uitsluitend op de vraag betrekking hebben, of Lessing in zijn laatste levensjaren een Spinozist moet worden genoemd, daar ten slotte Jacobi's wijze van uitdrukking niet steeds duidelijk en ondubbelzinnig is, was het geen gemakkelijke taak, dit materiaal tot een eenigszins gesloten systeem te verwerken. Dat het den schrijver gelukt is, Jacobi's opvatting van het Spinozisme, onder voortdurende verwijzingen naar de verschillende plaatsen in de *Briefe*, in een betrouwbare, overzichtelijke samenstelling bijeen te brengen, waardoor de vergelijking met de correspondeerende gedeelten van Spinoza's systeem mogelijk gemaakt en de lezer tot de overtuiging gebracht wordt, dat het een absolute onrechtvaardigheid is, van Jacobi te zeggen, dat hij „only half understood Spinoza", is, van philosophisch standpunt, stellig een der hoofdverdiensten van Van Stockum's proefschrift.

Met groote scherpzinnigheid analyseert daarop de schrijver in het hoofdstuk *Jacobi und Lessing* de gesprekken tusschen beiden. Hij voegt daaraan ook het briefje toe, dat Lessing eenige dagen later aan Jacobi schreef: „Mündlich habe ich von Ihnen nicht Abschied nehmen *sollen*. Schriftlich *will* ich es nicht thun. Oder welches einerley ist, und mir die kindische Antithese erspart, *soll* ich es auch nicht." Volkomen terecht en geheel in den geest van Jacobi, die immers aan dit briefje uitdrukkelijk „urkundliche Kraft" toekent (*Werke*, IV, 1, p.82 noot). Terwijl in dit hoofdstuk onze aandacht langzamerhand van Jacobi op Lessing overgebracht wordt, treedt ook in den schrijver meer en meer de literator naar voren. De beantwoording van de vraag, in hoeverre aan Lessing's woorden „Es giebt keine andre Philosophie, als die Philosophie des Spinoza" en aan Jacobi's uiting, „dass Lessing in seinen letzten Tagen ein entschiedener Spinozist war" bewijskracht moet worden toegekend, is zeker voor een even belangrijk deel van stijl- en inter-

Digitized by Google

pretatie-overwegingen als van streng-philosophische redeneering afhankelijk. Van Stockum's conclusie bevredigt zoowel naar Lessing's als naar Jacobi's kant: „Lessing ist ein ausgesprochener Determinist, er hat den orthodoxen Gottesbegriff verlassen und bekennt sich statt dessen zu einer mehr oder weniger pantheistischen Auffassung Gottes, er hält die Lehre Spinozas für die beste c.q. die einzig gute ihm bekannte Philosophie. .... Auch Jacobi gebraucht das Wort Spinozismus in einem viel weiteren Sinne als die heutige Geschichte der Philosophie, aber nicht aus Unkenntnis dieses Systems. Wir haben ja früher gesehen, dass die Lehre des Spinoza für ihn der Repräsentant jeder wissenschaftlichen Weltanschauung war. In Lessing nun, dem die causale Determiniertheit alles Geschehens fest stand, findet er eine solche: daher hat er ihn in seinem Sinne einen Spinozisten genannt und in diesem Sinne sind auch wohl Lessings eigene Aeusserungen im Verlauf des Gesprächs aufzufassen."

Het tweede, voor den literair-historicus meest belangrijke deel van Van Stockum's proefschrift behandelt de vraag, in hoeverre Lessing's geschriften blijk geven, dat zijn wijsgeerig denken onder den directen of indirecten invloed van Spinoza staat. De gang van dit deel van zijn onderzoek is chronologisch; Breslau en Wolfenbüttel zijn de namen, die ook voor Lessing's philosophische ontwikkeling de grootste beteekenis hebben; daarvan uitgaande komt men tot een verdeeling in drie perioden: de tijd vóór Breslau (—1760), van Breslau tot Wolfenbüttel (1760—1770), en de jaren in Wolfenbüttel (1770—1781).

Lessing kwam door de theologie tot de philosophie. Hij begon met te zoeken naar een „richting", die hij, zelfstandige, critische, paradoxale, universeele geest, als hij was, zich door niemand, zelfs niet door Leibniz of Spinoza, kon laten aanwijzen: in zijn theologische wereldbeschouwing is voorloopig het anti-dogmatische het meest kenschetsend, terwijl zijn philosophisch denken in de periode van vóór 1760 op sommige punten afhankelijkheid van Leibniz, daarnaast onafhankelijke verwantschap met Spinoza toont. Een stellig niet aan beïnvloeding toe te schrijven parallel tusschen Spinoza's „Confugere ad Dei voluntatem, hoc est ignorantiae asylum" en Lessing's „Was ist fauler, als sich bey einer jeden Naturbegebenheit auf den Willen Gottes zu berufen", is van symptomatische waarde, om te begrijpen, dat in Lessing's uitspraak „Wenn ich mich nach jemand nennen soll, so weiss ich keinen andern" het zwaartepunt voor ons moet liggen in de restrictie.

In Breslau kreeg het zoeken naar een „richting" een geheel ander karakter; hij kwam door wijsgeerige studiën tot een eigen standpunt ten opzichte van de religie: „Lessing ist der erste deutsche Kopf", zegt Dilthey van hem, „welcher dem Schema der Welt im Geiste der theologischen Aufklärung den Rücken kehrte; er ist der erste, der auf Grund hiervon, wie nach ihm Schleiermacher, Schelling, Hegel sich auf eine eigene tiefere Weise mit dem Christentum auseinandersetzte." Voor een niet gering deel heeft daartoe de studie van Spinoza bijgedragen.

Een betrouwbaar tijdgenoot verstrekte aan Lessing's broer en biograaf Karl Gotthelf Lessing omtrent Lessing's studie van Spinoza de volgende mededeeling: „Imgleichen wurde Spinoza's Philosophie der Gegenstand seiner Untersuchungen. Er las diejenigen, welche ihn hatten widerlegen wollen, worunter Bayle nach seinem Urtheil derjenige war, welcher ihn am wenigsten verstanden hatte. Dippel war ihm der, welcher in des Spinoza wahren Sinn am tiefsten eingedrungen." De belangrijkste consequentie van het Spinozisme zag Dippel in de ontkenning van den vrijen wil: „Dieser Dornbusch oder Spinoza sah alsobald, dass es gleichviel gesagt sein würde, Kreaturen zu denken, welche unter der leitenden fatalen Direktion der ersten bewegenden Ursache ständen oder die erste bewegende Ursache selbst als das Wesen aller sogenannten Kreaturen anzugeben." Ook Lessing brengt zijn determinisme met Spinoza in verband, als hij Jacobi toevoegt: „Sie drücken sich beynah so herzhaft aus, wie der Reichstagsschluss zu Augsburg; aber ich bleibe ein ehrlicher Lutheraner, und behalte den mehr viehischen als menschlichen Irrthum und Gotteslästerung, dass kein freyer Will sey, worin der helle reine Kopf Ihres Spinoza sich doch auch zu finden wusste."

Het is niet twijfelachtig, dat het vaste geloof aan de causale gedetermineerdheid van alle gebeuren een hoofdtrek van Lessing's wereldbeschouwing is, maar de quaestie blijft open, hoe nauw zich zijn determinisme bij Spinoza aansluit. Van Stockum ziet tusschen het een en het ander geen zeer innig verband: „Alles in allem sieht dieser entschiedene Determinist nicht danach aus, als ob er aus der Schule Spinozas sei." De constateering is eenigszins vaag, de motiveering eveneens: „Schwerer fällt der Stimmungsgehalt einiger Stellen ins Gewicht, dieses: ich begehre keinen freien Willen, das Spinoza so völlig fremd ist." Dit element van stemming echter is, naar het mij voorkomt, haast toevallig en in hoofdzaak het gevolg van de antithese in het gesprek: „Ich merke, *Sie* hätten gern Ihren Willen frey. *Ich* begehre keinen freyen Willen." Dit wordt bevestigd door het zich daarbij aansluitende, tegen Jacobi's opvatting gerichte betoog: „Es gehört zu den menschlichen Vorurtheilen, dass wir den Gedanken als das erste und vornehmste betrachten, und aus ihm alles herleiten wollen: da doch alles, die Vorstellungen mit einbegriffen, von höheren Principien abhängt. Ausdehnung, Bewegung, Gedanke, sind offenbar in einer höheren Kraft gegründet, die noch lange nicht damit erschöpft ist. Sie muss unendlich vortrefflicher seyn, als diese oder jene Wirkung; und so kann es auch eine Art des Genusses für sie geben, der nicht allein alle Begriffe übersteigt, sondern völlig ausser dem Begriffe liegt. Dass wir uns nichts davon denken können, hebt die Möglichkeit nicht auf." (*Jacobi's Werke*, IV. A, p.61). Afgezien van de vraag, in hoeverre deze formuleering met nauwkeurigheid Lessing's gedachten zou hebben weergegeven — de opvallende uiting „Ausdehnung, Bewegung, Gedanke sind in einer höheren Kraft gegründet" heeft tot heel wat strijd aanleiding gegeven — is het toch duidelijk, dat de „Stimmungsgehalt" van het zoo absoluut klinkende „Ich begehre keinen freyen Willen" hierin geen weerklank vindt. En al ontbreekt evenzeer het gezichtspunt van den vrijen wil als menschelijke illusie, stemming en opvatting van dit betoog zijn geenszins onvereenigbaar met den befaamden passus uit het aanhangsel bij het Eerste deel der *Ethica*: „Satis hic erit, si pro fundamento id capiam, quod apud omnes debet esse

Digitized by Google

in confesso ; nempe hoc, quod omnes homines rerum causarum ignari nascuntur, et quod omnes appetitum habent suum utile quaerendi, cujus rei sunt conscii. Ex his enim sequitur, (primo), quod homines se liberos esse opinentur, quandoquidem suarum volitionum suique appetitus sunt conscii, et de causis, a quibus disponuntur ad appetendum et volendum, quia earum sunt ignari, ne per somnium cogitant." (*Opera, ed. Van Vloten & Land*, I, p. 69).

De vraag van den samenhang van Lessing's determinisme met het Spinozisme is van literairhistorisch standpunt stellig een van de belangrijkste. Onmiddellijk daarnaast staat de quaestie van Lessing's godsbegrip. „Wenn sich Lessing eine *persönliche* Gottheit vorstellen wollte, so dachte er sie als die Seele des Alls ; und das Ganze, nach der Analogie eines organischen Körpers. Diese Seele des Ganzen wäre also, wie es alle andere Seelen, nach allen möglichen Systemen sind, *als Seele*, nur Effect. Der organische Umfang derselben könnte aber nach der Analogie der organischen Theile dieses Umfanges in so fern nicht gedacht werden, als er sich auf nichts, das ausser ihm vorhanden wäre, beziehen, von ihm nehmen und ihm wiedergeben könnte. Also, um sich im Leben zu erhalten, müsste er, von Zeit zu Zeit, sich in sich selbst gewissermassen zurückziehen ; Tod und Auferstehung, mit dem Leben, in sich vereinigen." (*Jacobi* p. 75). Lessing's *Weltseele* herinnert aan Spinoza's voorstelling, de geheele Natuur te beschouwen als één Individu (*Opera, ed. cit.* p. 91), „cujus partes, hoc est omnia corpora, infinitis modis variant, absque ulla totius Individui mutatione."

Nog op andere punten der metaphysica — o.a. de verklaring van het begrip „de Zoon Gods" resp. „de Zoon God", alsook het verband tusschen God, den „Eenige", en den „Oneindige" — is er overeenstemming. Maar ook in de tweede en derde periode beteekent overeenstemming niet steeds afhankelijkheid. Zeer juist is Van Stockum's typeering : „Lessing zeigt eine weitgehende Toleranz gegen alle philosophischen Systeme, die in seinen Gesichtskreis treten, er bedient sich gern ihrer Terminologie, hat eine ausgesprochene Neigung, ihre Sätze, wenn sie von irgend einem überlegenen Gegner angegriffen werden, zu verteidigen, sie vor allem gegen jede Beschuldigung der moralischen Minderwertigkeit in Schutz zu nehmen ; und dennoch kann man nie auch nur mit annähernder Sicherheit behaupten, dass er ein Anhänger dieser so verteidigten Ansichten sei."

Er is echter een speciaal terrein, waar Lessing's afhankelijkheid van Spinoza onbetwistbaar is. Dat is daar, waar Spinozistische gedachten hem materiaal leverden in zijn strijd op theologisch gebied. Uiteraard minder de *Ethica*, dan wel de *Tractatus Theologico-Politicus*. Naast de strijdschriften *Über den Beweis des Geistes und der Kraft*, het *Testament Johannis*, de *Duplik* en de *Axiomata* is het vooral de *Erziehung des Menschengeschlechts* en op enkele punten ook de *Nathan der Weise*, waar directe of indirecte samenhang met Spinoza's uitingen valt te constateeren. De bewijskracht ligt zoowel in de veelheid der plaatsen als in den aard der verwantschap van menige parallel.

Over Lessing's verhouding tot Spinoza is zooveel geschreven, dat zich a priori niet kon laten verwachten, dat een onderzoek, als het door Van Stockum opgezette, tot verrassende resultaten zou leiden. De conclusie, waartoe het proefschrift komt, is dan ook in hoofdzaak een vastere fundeering van bestaande meeningen. Maar deze meeningen worden gepreciseerd en gedocumenteerd op een wijze, die eerbied afdwingt. Ook na en naast de fijne analyse van Dilthey is Van Stockum's dissertatie een daad van blijvende beteekenis. Voor het verleden zoowel als voor de toekomst. Het eene, met het oog op het onderzoek, dat hiermede als afgesloten kan worden beschouwd, het andere, met betrekking tot den onderzoeker, die door zijn werk getoond heeft, gerechtvaardigde aanspraken op de toekomst te kunnen doen gelden.

Amsterdam. J. H. Scholte.

S. M. Kul'bakin, Serbskij jazyk. Fonetika i morfologija serbskago jazyka. Posobie k lekcijam. S kartoj narečij serbskago jazyka. Izdanie 2-je, s izměnenijami i dopolnenijami. Char'kow 1917. (Pr. 1.75 r.).

Het is nog niet lang geleden, dat ik in het *Museum* de eerste druk van Kul'bakins Serviese grammatika aankondigde (Jg. XXIII, kol. 82), en reeds ligt de tweede uitgave voor mij. Deze verdient een afzonderlike bespreking, want zij draagt terecht de naam „vermeerderde en gewijzigde uitgave", al is dan ook de opzet van het boek dezelfde gebleven.

De schrijver heeft er naar gestreefd, zijn boek voor het gebruik praktieser te maken, door zijn paragrafen kleiner te maken (waardoor hun aantal gestegen is van 56 tot 125, terwijl het aantal pagina's slechts van 84 op 99 werd gebracht), door een systematieser onderscheiding van tekst en „opmerkingen", door cursivéring van gewichtige passages, door talrijke redactiewijzigingen en verbeteringen in de groepéring der feiten (waardoor bijvoorbeeld in enige hoofdstukken een helderder licht valt op de eigenaardigheden van de čakaviese dialektgroep).

Het spreekt vanzelf, dat vele wijzigingen tegelijk verbeteringen zijn. Bovendien is heel wat nieuws aan de eerste druk toegevoegd, vooral in de hoofdstukken over klank- en accentleer, minder in die over de flexie. In de afdeling over de nominale deklinatie is zelfs het een en ander uitgevallen. Op de drie inleidende hoofdstukken : over de Serviese taal en haar grenzen, over de plaats, die het Servies onder de Slaviese talen inneemt, over de voornaamste dialekten volgt in deze tweede druk een vierde over de bronnen voor onze kennis van het Servies (een deel van het hier meegedeelde kwam reeds in de eerste druk voor, doch in een ander hoofdstuk), waaraan een overzicht der meer wetenschappelike grammatika's en woordeboeken is toegevoegd, in hoofdzaak overeenkomende met het „Priloženie" („aanhangsel") der eerste uitgave. Leskiens grammatika van 1914 is hier tans bij vermeld ; de dubbel-grammatika van Rešetar heeft Kul'bakin blijkbaar nog niet gekend. In een volgende druk zou het m. i. overweging verdienen, naast de „Gramatika i stilistika" van Maretić ook het kortere handboek van dezelfde geleerde te noemen. Dit is wel veel beknopter en minder voor wetenschappelik gevormde lezers bedoeld ; doordat het echter herhaaldelik nieuwe drukken beleeft, blijft het meer upto-date dan het grotere werk, waarvan slechts één uitgave verschenen is.

Van de overige hoofdstukken is dat over „quantiteit

Digitized by Google

en betoning" (dat tans op de klankleer volgt en niet, als in de eerste editie, tussen vocalisme en consonantisme staat) het belangrijkst omgewerkt en aangevuld.

Kul'bakins boek is in deze nieuwe vorm nog meer dan in de oude een door en door geschikte handleiding voor aankomende slavisten. Waarschijnlik zal de tweede druk nog wel door een derde gevolgd worden. Het is met het oog daarop, dat ik een paar opmerkingen, die ik bij de lektuur maakte, onder de aandacht va de schrijver wil brengen.

In § 59 wordt meegedeeld, dat het Čakavies drieërlei intonatie kent. Dat is te veel gezegd : niet alle čakaviese dialekten onderscheiden de drie intonaties.

In dezelfde § had vermeld kunnen worden, dat ook Posaviese dialekten de drie intonaties nog onderscheiden.

In § 23 wordt over de vormen *mȑjēš, bȑjēš* uitvoeriger gesproken dan in de eerste editie. Volgens Kul'bakin gaat de *i* op een oude *ŭ* resp. *ĭ* terug, die onder de hoofdtoon bewaard bleef. Dan staan wij echter voor de vraag, hoe dgl. vormen met *ŭ, ĭ* en onverschoven accent te verklaren zijn (vgl. russ. *bjēš* enz.). Ook Kul'bakin heeft zich deze vraag gesteld, en hij kan haar niet anders beantwoorden dan door analogiese accentverplaatsing (naar *mogȍ* : *mòžeši*) aan te nemen. Ik moet bekennen, dat ik, liever dan een zo weinig voor de hand liggend analogieproces te veronderstellen, mij aan de oude opinie houd : dat obg. *myješi, biješi*, serv. *mȑjēš, bȑjēš* oude *y* resp. *i* hebben : deze, door de volgende *j* enigszins gemodificeerde vokalen zullen ook in r. *móješ, bréješ* voortleven.

Ten slotte zij op een paar kleine slordigheden gewezen. § 62 wordt een opsomming ingeleid door het nummer 1). Bij de verdere punten ontbreekt de nummering. — Boven § 89 ontbreekt het opschrift : „De vormen van de dat., instr. en loc. plur."

Leiden. N. van Wijk.

R. Cagnat et V. Chapot, Manuel d'archéologie romaine, Tome I.— Les monuments, décoration des monuments, sculpture. Paris, Aug. Picard. 1917. (Pr. fr. 15 ; geb. fr. 17).

Wat is *Romeinsche archaeologie?* Veelal denkt men daarbij slechts aan de studie der overblijfselen van het Romeinsche leven in de provincie's. Dat waren de gebieden, waar troepen lagen. En daar werd door de Romeinsche soldaten een bepaald Romeinsch karakter gegeven aan de beschaving. De schrijvers van het werk, dat hier wordt aangekondigd, hebben het begrip ruimer genomen. Het Handboek der Romeinsche archaeologie immers had, volgens hun oordeel, te omvatten alle landen en volken, waarover Rome heeft geheerscht, en den geheelen tijd van deze heerschappij. Voor het Westen werd als grens aangenomen het jaar 476. Maar slechts weinig monumenten kwamen in aanmerking uit de 4de en 5de eeuw. De tijd van Constantijn werd voor het Oosten in het geheel niet overschreden. Daar beteekende de stichting van Constantinopel voor goed het einde van elken Romeinschen invloed.

In werkelijkheid is het gebied, dat door dit Handboek wordt omvat, nog enger begrensd. Want het boek behoort tot een serie, waarin bovendien zijn verschenen of zullen verschijnen werken over de Vóórhistorische en Grieksche archaeologie en over de Christelijke, de Gallisch-Romeinsche en Byzantijnsche. Bij deze werken had het Handboek der Romeinsche archaeologie aan te sluiten. Het begrip *Romeinsch* is op die wijze beperkt en het duidt dus meer een tijdvak aan dan een bepaalden toestand van beschaving.

De schrijvers begrijpen onder *archaeologie* de studie van alle overblijfselen van het verleden behalve de letterkunde en de inschriften. En bij deze opvatting was het hun doel om het uiterlijk leven van den Romeinschen tijd in zijn geheelen omvang te bestudeeren en te leeren kennen. Zij verzamelden daarvoor alles, wat bekend is, over de verschillende vormen, waarin dit leven zich thans nog openbaart : de overblijfselen der steden met hun openbare gebouwen en huizen, de versiering der bouwwerken, de beeltenissen van goden en menschen, de voorwerpen van dagelijksch gebruik. Ook zijn de technische vragen niet vergeten, als de aanleg van steden, havens, waterwerken en wegen, de kennis der grondstoffen en van het bouwen en werken. Door den overvloed van materiaal en de wijze van ordenen hebben de schrijvers in de eerste plaats moeten letten op het doel van het bouwwerk en de beteekenis der voorstelling bij werken van beeldende kunst. Eenigszins op den achtergrond kwam het verklaren van den uiterlijken vorm en van de idee, waaraan de kunstenaar den vorm ondergeschikt maakt, dat is de inhoud van het monument als kunstwerk.

Het boek werd op die wijze een systematisch overzicht van het materiaal met een groot aantal, meestal voortreffelijke afbeeldingen en plans en een opgaaf van de litteratuur. Voor dit overzicht wordt telkens een hoofdstuk aan een bepaalde klasse van monumenten of kunstwerken gewijd. En daarbij komt in de verschillende hoofdstukken het karakter der Romeinsche kunst of de voortgang der ontwikkeling bijna niet ter sprake. Dat het mogelijk is ook deze vragen in een dergelijk handboek naar voren te brengen, heeft Ch. Diehl bewezen door zijn voortreffelijk *Manuel d'art byzantin.*

De schrijvers van dit Handboek hebben aan hun werk niet een zoo groote beteekenis gegeven. Ook wanneer het materiaal zelf aanleiding gaf om den aandacht te vestigen op een bepaalde richting der Romeinsche kunst, is dit niet geschied. Ik denk bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van het paleis of het thermengebouw. Daarbij immers kan men een bepaald streven van de Romeinsche kunstenaars waarnemen. De Romeinen wenschten deze gebouwen, die bestonden uit een aantal afzonderlijke deelen, samen te vatten tot een geheel en de deelen ondergeschikt te maken aan een hoofdgedachte. Het was juist deze weloverwogen orde van het grondplan en de kunst van componeeren der ruimte, die in de Renaissance de bewondering wekte der bouwmeesters met den wensch tot navoelen en nastreven.

Evenmin is in dit Handboek getracht een voorstelling te geven, hoe de kunst de veranderingen weerspiegelt in het geestelijk leven van de Romeinsche wereld. De bespreking van de portretten of van de reliefs gaf daarvoor toch gelegenheid. Maar juist in deze afdeelingen is het archaeologisch belang bijna geheel opgeofferd aan antiquarische bijzonderheden.

Zonder twijfel hebben de schrijvers zich met opzet zoo beperkt. Het was hun bedoeling een hulpmiddel te verschaffen aan ieder, die een bijzonderheid wenscht te weten over een klasse van monumenten op het gebied

Digitized by Google

der Romeinsche archaeologie. Al betreurt men de beperking, men moet toegeven, dat het Handboek voor dit doel zijn taak op voortreffelijke wijze zal vervullen.

Wellicht kwamen niet alle onderdeelen geheel tot hun recht. Ik noem bijvoorbeeld het hoofdstuk over de lampen, of de afdeeling over het theater, waar wèl het theater van Pompeji is genoemd, maar niet wordt gerept van de polemiek tusschen Dörpfeld, Mau en Puchstein. — Bij een anderen opzet van het werk was zeker iets te zeggen geweest over het Christendom en zijn invloed in Rome. (De Christenen behoorden toch niet tot een ander ras!). Dan was ook de tijd van 4de en 5de eeuw niet aangeduid als *période de stérile décadence*. Het was een tijd van overgang, dien men slechts kan begrijpen en waardeeren, wanneer men ook rekening houdt met het vervolg.

Maar het is ondankbaar om aandacht te vragen voor kleinigheden, waar een zoo uitstekend geheel wordt gegeven. Veeleer is het hier de plaats om uitdrukkelijk te verklaren, dat met bewonderenswaardige volharding de studie voor dit Handboek is uitgebreid ook tot moeilijk toegankelijke onderdeelen der Romeinsche archaeologie. De samenstellers hebben recht op onze volledige dankbaarheid.

Den Haag. A. W. Byvanck.

A. J. Wensinck, Some Semitic Rites of Mourning and Religion. Studies on their origin and mutual relation. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie der Wetenschappen te Amsterdam, afdeeling Letterkunde, N. R. Deel XVIII No. 1). Amsterdam, Joh. Muller. 1917.

Professor Wensinck hat bereits in früheren Abhandlungen rituelle Momente semitischer Religionen unter neue Gesichtspunkte gestellt. In vorliegender Arbeit weist er, wie der Titel zeigt, auf den, teils in *identischen primitiven Anschauungen* wurzelnden, teils durch *Übernahme* der Bräuche des einen Kreises in der anderen entstandenen Zusammenhang von semitischen *Trauer*gebräuchen mit Riten des *Gottesdienstes* hin. Der Verfasser selbst betrachtet in nüchterner Eigenskepsis seine Kombinationen vorläufig nur als Anregungen und Versuche (Vorrede und S. 96), nicht immer als definitive Lösungen (S. 77) des von ihm bearbeiteten Problems. Wir sind ihm, wenn wir auch, was er selbst nicht beansprucht, mit seinen tiefgründigen Resultaten in den Einzelnheiten nicht immer bedingungslos einverstanden sind, dankbar für eine neue Fragestellung, die er der weiteren Forschung angewiesen, anerkennend für die nüchterne exakte Methode, mit der er den Weg seiner Studie beschreitet, für den Reichtum guten Materials, mit dessen Aufsuchung und Darbietung er der weiteren Untersuchung der von ihm aufgewiesenen Erscheinungen vorgearbeitet hat. Der Leser empfindet im Fortschritt der auch durch die leichte Darstellungsart der zuweilen recht spröden Stoffe anziehenden Lektüre des Buches die frische Atmosphäre der Forschungsmethode Robertson Smith's mit ihrem ohne Aufdringlichkeit im Leser erzielten sympathischen Eindrücken.

Der Verf. behandelt die von ihm versuchte Parallelisierung der semitischen Trauer- und Gottesdienstriten auf dem Gebiete folgender Kundgebungen in den beiderseitigen Kreisen: (1) die *Dreschtenne* als Ort der Trauerübungen und der gottesdienstlichen Funktionen, wo die Bedeutung dieser Örtlichkeit im A. T. in förderlicher Weise herangezogen wird. An Stelle der Dreschtenne, die bis in die neuere Zeit in bäuerlichen Gebieten ihre Bedeutung für kollektive Übungen beibehalten hat (die interessanten Erkundungen Wetzstein's), trete im Islam in städtischen Verhältnissen der neben dem *masǧid* für gewisse — wie es scheint — mehr populäre Gottesdienstfunktionen bestimmte Betort *muṣallā*, ursprünglich Versammlungsort ausserhalb des Weichbildes der Städte. Die Anregungen, die W. hier über die Bestimmung des *muṣallā* gibt, könnten weiterführen in der Untersuchung dieser im Islam festgelegten Trennung der beiderseitigen Betorte: welches Motiv habe dazu geführt ausser der offiziellen Moschee, für gewisse Riten, noch eine durch einen besonderen Terminus von ersterer unterschiedene Andachtsstelle einzurichten (man beachte die Synonymität beider Termini z. B. Buchārī, Aḏān nr. 36), Das von muslimischen Theologen (Ḳastallānī zu Istiskā nr. 3; II 271, 16) dafür vorausgesetzte Motiv, dass „das *muṣallā* für intensivere Zerknirschung des Betenden geeigneter sei und weiteren Fassungsraum für die Gemeinde biete als das *masǧid* (li' annahu ablaghu fi-l-tawāḍu'i wa-ausa'u lil-nāsi)" scheint kaum das Richtige zu treffen. — (2) *Prostration und Aufrechtstehen*: beide Stellungen seien sowohl in Trauerübungen als auch im Gottesdienst üblich. Nur als subjektiven Eindruck, durch welchen ich die These W.'s keinesfalls als erledigt betrachten mag, möchte ich das Aufstehen vor dem Leichenkondukt und beim Gottesdienst doch auch ursprünglich eher als Ausdruck der *Ehrenbezeigung*, als wie W. meint durch Dämonen - und Geisterfurcht motiviert erklären. Der Prophet *ehrt* die an ihm vorüberziehende Leiche eines Juden durch Aufstehen mit der Motivierung (B. Ǵenā'iz nr. 49): „es ist doch auch eine Seele" (alejsat nafsan) d. h. der entschwundenen (oder vielleicht den todten Körper noch umschwebenden) Seele ist immerhin die ihr gebührende Ehre und Pietät zu erweisen. — Das S. 17 angeführte Beispiel dafür, dass sich jemand zu Boden wirft um der Wirkung des gegen ihn gerichteten Fluches zu entgehen hat sein Motiv darin, dass man dadurch dem in völlig materieller Weise, wie etwa einen abgeschossenen Pfeil betrachteten Fluch den *Treffpunkt* entziehen will. Dafür dient nicht nur das Niederducken zur Erde, und das Abwärtsneigen des Hauptes (vgl. auch noch Ibn Durajd, Iṣṭiḳāḳ ed. Wüstenfeld 262, 12) sondern auch das *Seitwärtsbiegen des Körpers* dessen, gegen den der Fluch gerichtet ist (die in meinen Abhandl. zur arab. Philologie I 29 Anm. 1 angeführte Stelle).—(3) die *Namenanrufung* (invocatio) sowohl in bezug auf Gottesnamen im Gebet als auch auf die gehäufte Nennung des Namens des Verstorbenen in der Trauerzeremonie (was vorzugsweise noch auf die arabische Trauer*poesie* abgefärbt hat), wobei auch auf die griechische Analogie der ἐπιβόησις hingewiesen werden kann. Hier ist besonders beachtenswert die von W. nachgewiesene Bedeutung der *Kunja* in diesem Zusammenhang (treffliche Parallelen, S. 26, aus der talmudischen Litteratur über Kunjalosigkeit der Sklaven in Verbindung mit der Entziehung der Trauer- und Kondolenzübungen). Dass man es in arabischen Kreisen mit der Trauerkundgebung um *mawālī* mindestens sehr leicht genommen hat (S. 27), dafür könnte man

Digitized by Google

als vielsagendes Beispiel den Bericht anführen, dass beim Begräbnis des frommen *'Ikrima* (der übrigens auch eine Kunja führte, Ibn Sa'd V 212, 2) dieser grossen Autorität in der Tradierung der Überlieferungen des Ibn 'Abbās, dessen *maulā* er war, nicht einmal die zum Tragen der Bahre erforderliche Anzahl von Männern sich einfand, während zum Grabesgeleit des am selben Tage gestorbenen Vollblutarabers Kuthejjir die Kurejschiten in grosser Menge erschienen, um dem Dichter die letzten Ehren zu erweisen (Ǧumaḥī, Klassen der Dichter ed. Hell 124, 12). — (4) *Nachtwachen* sowohl beim übernachtenden Leichnam als auch gottesdienstliche Handlung an gewissen Festen und abwechselnde Nachtwache der Priester und Leviten im Heiligtum. Von den in diesem Kapitel erwähnten Bräuchen hat sich in beiden Richtungen bei den Juden manches bis in die neueste Zeit erhalten; für die Leichennachtwache die Einrichtung der *schemirah* durch eigens für diesen Dienst angestellte Leute; für das gottesdienstliche Nachtwachen der Brauch frommer Leute, die Nacht vor dem ersten Pfingst(schābū'ōth-)-tages, sowie die vor dem zum Hüttenfest gehörigen Hōscha'nā rabbā in Gemeinschaften wachend zuzubringen, wobei heilige Texte gelesen werden, für die man eigene Breviarien (tikḳūn) abgefasst hat. — (5) *Lichtanzünden* sowohl vor dem Leichnam als auch als Requisit des Tempeldienstes. W. findet in 4 und 5 in ihrer Anwendung für Verstorbene das Motiv der Schützung der Todten vor schädlichen Geistern, wofür S. 70 auch noch verschiedene andere Abwehrmittel angeführt werden. Ich darf für dies Thema auch noch auf Archiv f. Religionswissenschaft XIII, 40 ff. verweisen. — (6) *Trauertänze und Umzüge* in Parallele mit ähnlichen Bräuchen im Gottesdienst; (in Verbindung damit Verstümmelung des Körpers, beim Opferkultus [S. 49] freilich nicht des Opferers sondern des Opfertiers). — (7) *Vernachlässigung der äusseren Erscheinung* (in Kleidung, Haarpflege u. a. m.) in der Trauer und im gottgeweihten Zustand (nāzīr, iḥrām). — (8) Parallele zwischen *Leichenbekleidung* — worüber der Verf. durch vergleichende Betrachtung der darüber handelnden Ḥadīthe einen sehr eingehenden Exkurs bietet — und der *Bekleidung gewihter Personen* (Propheten, Priester) im A. T., im arabischen Altertum (auch die Götterstatuen wurden ähnlich bekleidet), im syrischen Christentum und im Islam. Der Verf. geht in diesem Zusammenhang auf die primitive Motivierung der nachgewiesenen besonderen Trauerfarben in der Bekleidung ein und findet sie mit Frazer und Wellhausen in der Absicht, sich den Geistern durch diese Veränderung unkenntlich zu machen. Auch die Wohnungsveränderung (wovon sich noch bei den Juden der *schinnūj māḳōm* der Trauernden in der Synagoge erhalten hat) ist ursprünglich durch dieselbe Absicht motiviert. — Einen der interessantesten Teile des Buches bietet das schliessende Kapitel (9), in welchem das *Weinen* als Ausdruck der Trauer und als zum Gottesdienst gehörende, ihn *rituell* begleitende Gefühlsäusserung dargestellt wird. Eine bereits als Beitrag W.'s zur *Sachau-Festschrift* erschienene Abhandlung wird hier mit erweitertem Material erneuert. In überraschender Weise wird an der Hand der althebräischen, talmudischen, christlich-syrischen und islamischen Litteratur das Weinen als geradezu unerlässliche rituelle Begleiterscheinung des *Gebetes* nachgewiesen. Es gilt im Zusammenhang damit als notwendiges Attribut der asketischen Gesinnung in bezug auf profane Lebenstätigkeiten. „Nicht gilt der isst und dabei weint, dem der isst und dabei lacht" (Suhrawardī, 'Awārif al ma'ārif. Kap. 43, III p. 199).

Es ist im Rahmen einer allgemeinen Anzeige nicht tunlich mehr als, wie hier geschehen ist, eine zusammenfassende Übersicht über Zweck und Inhalt des reichhaltigen Buches zu geben. Die Ausführungen W.'s sind auf eine Fülle litterarischer Dokumentation gegründet, wobei ausser dem jüdischen, und arabischen Material namentlich auch das *syrische* (S. 54 f., 76 f. und in besonders ergiebigem Umfang im Kapitel über das rituelle Weinen S. 79 ff.) verarbeitet ist, dessen asketisches Schrifttum W. in seiner ganzen Weite beherrscht. Ausser diesen semitischen Belegen sind zum Nachweis der primitiven Motive der behandelten Erscheinungen dieselben öfters nach den Werken von Wilken, Snouck Hurgronje, Adriani-Kruyt mit Daten aus den Bräuchen der indonesischen Völker illustriert. Als Anhang. (S. 90—101) folgen noch kürzere Hinweise auf *sechs* weitere Ritusgruppen, welche als Trauer- und Gottesdienstbräuche parallel erscheinen (z. B. Barfüssigkeit, Haaropfer u. a. m.), in bezug auf deren primitiven Zusammenhang der Verf. vorläufig keine ihm als sicher scheinende Theorie festlegen möchte. Diese neue Arbeit Professor Wensincks darf als förderlicher Beitrag zur semitischen Religionsgeschichte und Ethnologie gerühmt werden.

Budapest. Ignaz Goldziher.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Janv.-Févr.: Seymour de Ricci, Un manuscrit disparu des lettres de saint Ambroise. — Th. Reinach, Une inscription grecque d'Eléonte. — A. Thomas, La pintade (poule d'Inde) dans les textes du moyen âge.

N. Taalgids, XI, 5: C. G. N. de Vooys, Uit de jeugd van onze Spraakkunst. — E. Slijper, Oorlogswinst der Nederl. taal. — J. Koopmans, Jan Zoet. I. — Kron. en Krit. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, III, 1: L. Bouman, La diphtongaison des voyelles accentuées libres en vieux francais. — K. Sneyders de Vogel, Une *Passion* du XIVe siècle. — J. W. Marmelstein, Autour d'un débris de vieux lexique. — G. G. Kloeke, De beoefening der Duitsche dialectkunde, I. — J. J. A. A. Frantzen, Het alliteratievers. — R. C. Boer, Nog een woord over gotisch *Nawis*. — J. de Vries, Nederduitsche volksliederen in de *þiðrekssaga*, I. — E. Kruisinga, Bijdr. tot de Engelse Spraakkunst, II. — B. Broers, Rabindranath Tagore. — Varia.

Studiën, LXXXVIII, Sept.: Brief van Z. H. Benedictus XV aan P. Wlad. Ledóchowski, Gen. d. Soc. v. Jezus, over de leer van den H. Thomas. — M. v. Steen, Mekka en de Pelgrimstocht. — G. Gorris, De Mogelijkheid van Eeuwigen Vrede? — L. v. d. Biesen, Beweging in de Anglik. Kerk. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Oct., Hervorming-nummer: 31 Oct. 1517. — P. Albers, Luther en zijn optreden in 1517. — J. H. de Greeve, Het Persoonlijk Onderzoek als eenige regel van gelooven. — G. Gorris, De gevolgen der Reformatie. — C. Wilde, De Kathol. Reformatie en het Concilie van Trente. — L. van Miert, Canisius, de bestrijder der Hervorming. — Is. Vogels, De Nederl. Hervormde Kerk bij den aanvang der twintigste eeuw. — Jac. v. Ginneken, „Wij gaan terug voor 1517". — Meded.

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

OPSTELLEN TER OEFENING IN DE GRIEKSCHE VORMLEER

door Dr. J. van Wageningen.

Eerste deel: Beginselen der Etymologie.
VIJFDE DRUK.
Prijs, met Vocabulaire. . . f 1,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.–** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Dezer dagen verscheen het belangwekkende historische boekwerk

LUTHER.

Een Gedenkboek op den **400sten** verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,
Predikant bij de Luthersche gemeente te Culemborg,

en met een voorwoord van

Prof. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Luthersche Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 90 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar **zeldzame houtgravures.**

Prijs in cartonnen band f 1.95.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Zoo juist verschenen:

HOMERI CARMINA

ODYSSEA.

I – XIII.

Cum notis criticis, commentariis exegeticis, indicibus ad utrumque epos pertinentibus.

EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Litt. hum. Dr. in Academia Lugduno-Batavo antehac prof. ord.

Prijs **f 6.75.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

PANORAMA

NEDERLANDS BESTE GEILLUSTR. WEEKBLAD

„LEEFT IN VREDE MET ALLE INTEEKENAREN".

ONDANKS de steeds stijgende prijzen van papier en andere materialen ondergaat

„PANORAMA"

GEEN PRIJSVERHOOGING.

Elk nummer vol prachtige platen in koperdiepdruk. Boeiende verhalen en actualiteiten. Profiteert van de waardevolle premies.

STEEDS IN ALLES VOORAAN.

PANORAMA kost slechts f 1.50 per drie maanden of 12 Cents per week.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. – LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 3.** **December 1917.**

Kuiper, De Ontwikkelingsgang der Grieksche Letterkunde (Piepers).
Lipsius, Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia (Roos).
Manilii Astronomica, vert. d. Van Wageningen (Burgersdijk).
Meillet, Caractères généraux des langues germaniques (Heinsius).
Ligthart en Kaakebeen, Reinaert de Vos (Muller).
Wirth, Synonyme, Homonyme, Redensarten etc. (Heyligers).
Poutsma, A Grammar of Late Modern English, II, 1, B (Günther).
Hänninger, Fornskånsk Ljudutveckling (Boer).
Palmér, Studier över de starktoniga Vokalerna i 1500-talets Svenska (Boer).
Clédat, Manuel de phonétique et de morphologie (Salverda de Grave).
Van Leeuwen, Het leven van Pieter de Groot (Lijndrajer).
Schoolboeken:
Jansonius, Engelsche Handelsbrieven voor beginners, I (Günther).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

K. Kuiper, De Ontwikkelingsgang der Grieksche Letterkunde. Haarlem, Tjeenk Willink. 1914. (Pr. ƒ4.50, geb. ƒ4.90).

Ofschoon er sinds de verschijning van dit boek al een paar jaren verloopen zijn, is het toch nog van belang er de aandacht op te vestigen, omdat het aantal werken van dit soort in onze taal al zeer gering is, en de naam van den schrijver ons een degelijken inhoud waarborgt.

Doel van het boek is niet ons een reeks wetenschappelijke verhandelingen te geven, waarin de verschillende vraagstukken worden bestudeerd, die op de Grieksche litteratuur betrekking hebben; ook niet om den lezer den weg te wijzen, als hij zich in een of andere quaestie wil verdiepen, ofschoon ook hierbij de schrijver zich zeker als een zeer betrouwbaar gids zou kunnen aandienen. De schrijver heeft alleen gewild den ontwikkelden lezer, die nog belang stelt in de Grieksche letterkunde, het verloop, het worden der zaken te toonen zonder door een groote opeenhooping van bijzonderheden zijn aandacht af te trekken van het geheel. Verwijzingen naar boeken en schrijvers, die meer over de besproken punten ter onderzoek aanbieden, zijn dus weggelaten.

Dit boek leest men dan ook rustig en ongestoord door, terwijl de liefde voor de klassieke oudheid, waarmede het is geschreven, aangenaam aandoet, en de heldere uiteenzetting alle inspanning bespaart. Achtereenvolgens worden behandeld de epische en lyrische poëzie, het drama, de geschiedbeschrijving bij de Grieken, de welsprekendheid, en ten slotte de wijsbegeerte en wetenschap, terwijl de uitwerking van deze rijke stof den lezer nooit een gevoel van verzadiging geeft, maar hem telkens doet verlangen naar meer.

Aan den docent wordt hier menige bladzijde geboden, die met groot nut in de klas kan voorgelezen worden, wanneer de leerlingen in den gedachtengang van een schrijver moeten worden ingeleid. Voor den leerling zelf, die om den te beperkten tijd na zijn gymnasialen cursus een vrij onvolledige voorstelling heeft van den rijkdom van vormen, waarin zich de Grieksche litteratuur aan ons voordoet, kan het boek een allernuttigste aanvulling zijn van zijn kennis der letterkunde. Ik hoop daarom dat het een ruime verspreiding vinde.

Nijmegen. G. Piepers. S. J.

Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia, scholarum in usum edidit **J. H. Lipsius.** (Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen hrsg. von H. Lietzmann, 138). Bonn, Marcus & Weber. 1916. (Pr. M. 1.20).

De titel van dit uitgaafje is een daad van moed. De door Grenfell en Hunt in 1906 ontdekte en in 1908 in het 5e deel der Oxyrhynchuspapyri gepubliceerde fragmenten van een Grieksch geschiedwerk worden thans door de meeste en het meest gezag hebbende geleerden (Eduard Meyer, Wilamowitz, Eduard Schwartz, Busolt, Wilcken) aan de Hellenika van Theopompus toegeschreven, enkele stemmen (Judeich, Walker) hebben zich verheven voor Ephorus, maar de aanspraken van Cratippus, die bij de eerste uitgave door Blass als de auteur ervan was vermoed, terwijl Grenfell en Hunt tusschen Theopompus en Cratippus weifelden, zijn sindsdien op den achtergrond geschoven, ten onrechte, naar het mij voorkomt. Immers, zoowel tegen het auteurschap van Theopompus als tegen dat van Ephorus bestaan overwegende bezwaren, en die, welke tegen Cratippus zijn aangevoerd, vallen bij nadere beschouwing in het niet, zooals Lipsius overtuigend heeft aangetoond in een artikel in de Berichte der Kön. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften te Leipzig, 1915, blz. 1 v. v. Ik voor mij betwijfel dan ook niet, dat hij in den titel zijner uitgave de fragmenten aan den juisten auteur heeft toegekend. Tot nu toe waren deze het gemakke-

Digitized by Google

lijkst te raadplegen in de editie, door Hunt in 1909 gepubliceerd in de Bibliotheca Oxoniensis, onder den titel: Hellenica Oxyrhynchia, cum Theopompi et Cratippi fragmentis. Zooals de titel aangeeft, geeft Hunt daar ook de reeds vroeger bekende fragmenten van Cratippus (slechts 4 in getal) en de zeer talrijke van Theopompus. Deze laatste neemt Lipsius in zijne uitgave niet op; na eene korte inleiding, waarin de antieke testimonia over Cratippus worden besproken, laat hij de te Oxyrhynchus gevonden stukken volgen, terwijl hij aan den voet der bladzijden eene korte adnotatio critica geeft en die stukken uit de oude auteurs (meest Xenophon en Diodorus) afdrukt, welke betrekking hebben op dezelfde gebeurtenissen als Cratippus verhaalt. Zijn text komt in 't algemeen met dien van Hunt overeen; eene nieuwe collatie van de papyrus was voor Lipsius uit den aard der zaak onmogelijk. De waarde zijner uitgave is gelegen in eenige, meest zeer goede, aanvullingen van lacuneuze plaatsen; de voornaamste hiervan zijn die in het begin van caput 4, welke voor de dateering der gebeurtenissen van belang is, en die in caput 7, 3, waardoor de aanvulling van Wilcken (Hermes XLIII p. 476), die den text in overeenstemming wilde brengen met een elders overgeleverd fragment van Theopompus om daardoor de identiteit van onzen auteur met Theopompus te bewijzen, wel voorgoed van de baan zal zijn. Men mag vragen, of Lipsius niet ermee had kunnen volstaan, zijne aanvullingen in een tijdschrift artikel te publiceeren, en of eene nieuwe uitgave wel noodig was, maar waarschijnlijk heeft hij voldaan aan een verzoek van den uitgever der Kleine Texte, die daarin ook deze fragmenten wenschte opgenomen te zien, — voor seminaar-oefeningen zijn zij inderdaad zeer geschikt — en is de uitgave van Hunt thans in Duitschland niet of moeilijk te krijgen. In één voornaam punt staat Lipsius' uitgave bij die van Hunt achter. Terwijl nmlk. in deze het aantal ontbrekende of onleesbare letters door even zoo vele punten wordt aangewezen, zoodat degeen, die eene aanvulling beproeft, weet, welken omvang deze mag hebben, geeft Lipsius, behalve in zeer enkele gevallen, bij alle lacunes, klein of groot, slechts drie streepjes. Als grondslag voor pogingen tot aanvulling kan deze editie dus niet dienen, maar als goede, en goedkoope, text-uitgave zal zij ongetwijfeld haren weg vinden.

Enkele storende drukfouten ontsieren het boekje. Op blz. 1 wordt onder de testimonia verwezen naar Aeschines II 18, wat moet zijn II 78. Op blz. 14 is in de adnotatio critica in plaats van 20 te lezen 14. In de op blz. 27 onder de testimonia gegeven plaats van Diodorus, XIV 81,5, staat παρασκευάσῃ in plaats van παρασκευὴν ἑτοιμάσῃ. Op blz. 7 had bij 2,1 (ἀπέπεμπον μὲν γὰρ ὅπλα τε καὶ ὑπηρεσίας ἐπὶ τὰς ναῦς τὰς μετὰ τοῦ Κόνωνος) onder de testimonia verwezen kunnen worden naar Isocrates, Panegyricus 142.

Ten slotte eene aanvulling. In hoofdstuk 3 is sprake van Demaenetus, die met eene op eigen hand uit de scheepshuizen in den Piraeus gehaald Atheensch schip op weg is naar Conon, en vervolgd wordt door den Spartaanschen harmost van Aegina, Milon. Demaenetus bevindt zich met zijn schip reeds te Thorikos (aan de Oostkust van Attica, geheel in het Zuiden): ἐπειδὴ δὲ προσπλεύσας ἐκεῖνος (sc. Milon) πρὸς τὴν γῆν] ἐπεχείρη-[σεν ἐξωθ]εῖν (aldus aangevuld door Boissevain), ὥρμησεν ἐπὶ Πολυ[... πλ]εῖν. De naam der plaats, waarheen Demaenetus vaart, is nog niet gevonden: alleen de beginletter Π is met zekerheid gelezen. Demaenetus maakt zich daar meester van een schip, laat, omdat dit beter is dan het zijne, er zijne manschappen op overgaan, en vaart er mee verder naar Conon. De bedoelde plaats moet in de nabijheid van Thor kos hebben gelegen, en in de richting van het doel van Demaenetus, nmlk. Caunus in Carië, waar Conon toen met zijne vloot lag. Aan deze eischen voldoet Poiessa, eene der vier steden van Keos, op de Westkust van dat eiland, en ik zou daarom willen lezen: ὥρμησεν ἐπὶ Ποιήσσαν πλεῖν, of, indien de sporen der vierde letter van het woord daarmede beter overeenstemmen: ἐπὶ Ποιᾶσσαν πλεῖν. (De vorm Ποιᾶσσα, die Bechtel voor de attische houdt, komt voor in eene ter plaatse gevonden inscriptie uit de laatste jaren der 5e of de eerste jaren der 4e eeuw, Inscriptiones Graecae XII, fascic. 5, No. 568, cf. Hiller von Gaertringen l.l. p. XXX, testimon. 1487.) Lipsius stelt, met een vraagteeken, Ποταμόν voor, maar dit plaatsje ligt ten Noorden van Thorikos, terwijl Demaenetus in Zuid-Oostelijke richting zijnen weg moet zoeken. De slotzin van dit hoofdstuk luidt: πα]ρέπλευσεν [ἐπὶ τὸ στρά]τευμα τὸ μετὰ τοῦ [Κόνωνος.....ὁ δὲ Μίλ]ων εἰς Αἴγιναν με[τὰ τῆς τριήρους ἀπέπλευσε. Ik zou hier de lacune van 10 letters, die tusschen de *zekere* aanvullingen Κόνωνος en ὁ δὲ Μίλ]ων nog overblijft, willen aanvullen met εἰς τὴν Ἀσίαν.

Groningen. A. G. Roos.

M. Manilii Astronomica. In het Nederlandsch vertaald door Dr. J. van Wageningen. Leiden, E. J. Brill. 1914.

„Een Nederlandsche vertaling van Manilius' werk behoorde tot de desiderata", schrijft prof. van Wageningen zelf in de voorrede zijner vertaling. „Want," zoo laat hij volgen, „interpretatie zonder vertaling is bij dezen dichter onvoldoende." Dit is volkomen juist, maar men zou den laatsten zin ook aldus kunnen omvatten: „vertaling zonder interpretatie is bij dezen dichter onvoldoende." Dat we het tweede desideratum, de interpretatie (voorloopig althans) nog zullen moeten derven, verklaart de vertaler met de volgende woorden, „omdat ik noch voor Manilius noch voor mijzelf den tijd reeds gekomen acht om daartoe over te gaan. Door de astrologische teksten welke Cumont, Boll en Kroll publiceeren, wordt onze kennis der oude sterrewichelarij voortdurend verrijkt, maar nog is alles niet genoegzaam verwerkt om het aan de interpretatie van Manilius dienstbaar te maken." Dat prof. van Wageningen een dergelijke commentaar als een werk van veel studie beschouwt, blijkt uit zijn omschrijving: „Het betreft hier niet alleen de behandeling van de taal en de verklaring van den inhoud, maar ook het opsporen der bronnen en het onderzoek van de wijze, waarop deze door Manilius gebruikt zijn." Voorwaar geen geringe opgave. — Als derde (in rangorde misschien eerste) Manilius-desideratum zal iedere philoloog een nieuwe critische tekstuitgave noemen. De druk van dit mede door den Groningschen hoogleeraar bezorgd en in 1914 bij Teubner te Leipzig ter perse gelegd werk, door de tijdsomstandigheden toenmaals gestaakt, is inmiddels voltooid geworden. Mocht het prof. Van Wageningen

Digitized by Google

nu ook nog gegeven worden, zoodra hij den tijd daartoe gekomen acht, met een commentaar zijn Manilius studiën af te sluiten. Dat de oude astronomie en astrologie zijn belangstelling blijft boeien, behoeft wel geen betoog maar blijkt nog bovendien uit eenige sedert van zijn hand verschenen artikelen op dat gebied.

Uit het (althans beoogde) samenvallen van tekstuitgave en Nederlandsche vertaling en het tegelijk in 't uitzicht stellen van een commentaar blijkt wel voldoende, met welke bedoeling de vertaling (het eenige, waarmede ik mij nu zal bezighouden) vervaardigd is, welken kring van lezers de vertaler zich gedacht heeft. De vertaling is blijkbaar bestemd als een hulpmiddel voor philologen of voor klassiek gevormde wis- en sterrekundigen [1]). Wie toch anders dan philologen van beroep of goed classiek geschoolden zullen deze vertaling zonder verklarende aanteekeningen in haar geheel vlot kunnen lezen. Manilius, Romeinsch dichter uit den tijd van de keizers Augustus en Tiberius, van wiens persoon eigenlijk zoo goed als niets bekend is, ondervond, zooals de meeste Romeinsche schrijvers uit zijn tijd sterk den invloed der Alexandrijnsche dichters over sterrekundige onderwerpen. De roem, dien de Epicureër Lucretius met zijn gedicht *De rerum natura* had ingeoogst, stak hem misschien in den keel ; hij wilde hooger reiken dan die materialist of althans een Stoicijnsche tegenhanger van diens gedicht leveren. In hoeverre hij een verheven dichter als Lucretius naar de kroon steekt, kan ik laten rusten. Slechts hierop wilde ik wijzen, dat Manilius, die in zijn taal de beste voorbeelden navolgt, in de menigvuldige mythologische of historische toespelingen ook de toen (en later) gebruikelijke benamingen aanwendt. Welke leek (om het zoo eens te zeggen) zal echter terstond begrijpen, dat I vs 7 onder Caesar niet Julius Caesar maar keizer Augustus te verstaan is (Caesar Augustus), terwijl met diens pater (twee regels verder) juist Julius Caesar bedoeld wordt, hoewel Augustus slechts een aangenomen zoon was van Julius Caesar, of zich terecht kunnen vinden met namen als Cylleniër. Bij de grootsche beschrijvingen van 't ontstaan van hemel en aarde, van den bouw van 't heelal, van de bestemming des menschen is dit bezwaar wel veel geringer, maar ook daarbij gluren mythologische en historische namen telkens om een hoekje ; voor men 't weet zit men in eens weer in de mythologie. Op de moeilijkheden, die bovenbedoelde leeken zullen ondervinden, heeft de vertaler, mij dunkt terecht, niet gelet.

Nu ik eenmaal heb aangewezen, voor wie de vertaling bestemd is, wil ik nagaan, in hoeverre zij aan hare bestemming beantwoordt, of zij nauwkeurig is en welluidend, voorzoover zich een gedicht laat weergeven in proza. Wie zou haast beter bevoegd zijn tot zulk een vertaling dan juist prof. van Wageningen, die door de bezorging van zijn Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek zich telkens en telkens weer heeft moeten afvragen, hoe wordt deze of gene Latijnsche dichterlijke wending het best in onze taal weergegeven. Men hoeft het in opvatting van dergelijke omschrijvingen niet altijd eens te zijn, niemand zal ontkennen, dat het een reuzenarbeid geweest is [1]). Evenals bij van Wageningen's Persius hebben we hier nu een doorloopende vertaling. Zelf schrijft prof. v. W. in zijn voorrede : „Bij mijn vertaling heb ik den oorspronkelijken tekst zooveel mogelijk zonder omschrijving weergegeven. Een enkele maal ben ik wat verder afgeweken en moest ik mij tevreden stellen met de gedachte van Manilius in eigen woorden uit te drukken." De vertaler erkent dus in hoofdzaak één doorgaande wijze van vertalen, waarvan hij slechts soms noodgedrongen afwijkt. Rekent men allerlei korte omschrijvingen niet mee (het kon natuurlijk geen woord-voor-woord vertaling worden), dan is dit ook volkomen juist. Zeer plichtmatig sluit de vertaler allerlei korte toevoegingen tusschen < >, toevoegingen, die somtijds noodig, dikwijls voor den Nederlandschen zinsbouw gemakkelijk, menigmaal ook zoo vanzelf sprekend zijn, dat ze òf konden wegblijven òf zonder haken hadden kunnen opgenomen worden in den tekst. Streng genomen hadden nog heel wat meer haakjes geplaatst kunnen worden, maar ik zou de laatste zijn om dat te verlangen. Doch hoe dan ook, de vertaling is een betrouwbare gids om het oorspronkelijk goed te begrijpen. Waar het Latijn door een tekort aan vaktermen onduidelijk dreigt te worden, zorgt van W. voor verscheidenheid van uitdrukkingen in het Nederlandsch. Ik zal een niet-ingewikkeld voorbeeld kiezen : II 693 vlgg., waar Manilius vertelt, dat de twaalf teekenen van den dierenriem, die elk uit dertig graden bestaan, nog een andere verdeeling hebben en wel elk in twaalf deelen, zgn. dodecatemoriën, welke weer achtereenvolgens worden toebedeeld aan één der teekenen van den Dierenriem. Ziehier hoe Manilius dit uitdrukt :

693. Perspice nunc tenuem visu rem, pondere magno,
Quae tantum Graio signari nomine possit,
695. Dodecatemoria in titulo signantia causas.
Nam cum tricenas per *partes* sidera constent,
Rursus bis senis numerus diducitur omnis.
Ipsa igitur ratio binas in *partibus* esse
Dimidiasque docet *partes*. His finibus esse
700. Dodecatemorium constat ; bis senaque cuncta
Omnibus in signis : quae mundi conditor ille
Attribuit totidem numero fulgentibus astris ;
Ut sociata forent alterna sidera sorte
Et similis sibi mundus et omnia in omnibus astra.

Het gebruik van „*partes* in verschillende beteekenissen is verwarrend, doch zie, hoe doorzichtig alles wordt bij de vertaling : „Let dan nu eerst op een verschijning, onbeduidend op het oog, maar inderdaad van groot gewicht, welke verschijning zich slechts met een Grieksch woord laat aanduiden. Ik bedoel de dodecatemoriën, die in hun naam reeds hun aard aanduiden. Immers terwijl de sterrebeelden elk uit dertig graden < van den dieren-

[1]) Misschien zullen ook de moderne beoefenaars der astrologie, die ten deele onder den invloed der theosophie weer schijnt op te komen blijkens de vele boeken, die er in den laatsten tijd over verschijnen, met graagte grijpen naar hun ouden leermeester in deze.

[1]) Ik bedoel hier vooral, of het in een schoolwoordenboek gewenscht is zoo veel dichterlijke uitdrukkingen betrekkelijk vrij te omschrijven. De leerling is bij de voorbereiding van zijn schoolwerk zoo gauw geneigd een dergelijke vertaling klakkeloos over te nemen; ja zelfs, waar hij eigenlijk niet het woordenboek, maar zijn gezond verstand moest raadplegen, slaat hij toch het woordenboek op, nu hij eenmaal weet, dat dit hem een vertaling kant en klaar biedt. Het zoeken in het boek komt in de plaats voor het zoeken in eigen brein.

Digitized by Google

riem > bestaan, wordt elk beeld weer in twaalf onderdeelen verdeeld. De berekening leert ons dan, dat elk van die onderdeelen twee en een halven graad bevat. Dat is dus de afmeting van een dodecatemorion en op elk der hemelteekens zijn er twaalf van deze, welke de schepper van het heelal toedeelt aan de even zoovele schitterende sterren < van de ecliptica >, opdat door deze uitwisseling een hecht verbond tusschen de teekenen zou zijn, de wereld zichzelf gelijk zou zijn in haar deelen, en alle sterren in alle aanwezig."

In het door mij gekozen brokstuk komen zoowat alle kwaliteiten der vertaling duidelijk aan het licht. Het zoo kameleonachtige woord „res" wordt in vers 693 door het ook vrij zwevende „verschijning" weergegeven; in vs. 694 en 695 zijn „inderdaad" en „ik bedoel" ingevoegd zónder haakjes; 't zijn woorden, die wel niet strikt noodig zijn, maar 't Hollandsch beter doen vloeien; „in titulo signantia causas" wordt zeer duidelijk weergegeven door: „die in hun naam reeds hun aard aanwijzen." In de dan volgende vier regels komt driemaal het woord „partes" voor, maar in verschillende beteekenis, waarvoor, „graad" en „onderdeel" duidelijk spreken; „omnis numerus" is de geheele reeks, elk beeld van de reeks en dus kortweg: „elk beeld," al lijkt het eerst wat vrij vertaald. Vers 703 moge een voorbeeld zijn van de weinige gevallen, waar de vertaler volgens zijn eigen getuigenis wat verder van de woorden van het oorspronkelijk moest afwijken. Mij dunkt hier overal is de vertaler er uitstekend in geslaagd de gedachte van Manilius helder en klaar te doen zijn. Steeds heeft hij termen, aan ons zoo vertrouwd, te baat genomen als: zodiak, ecliptica, aequator, meridiaan, horizon (éénmaal bij Manilius als Grieksche benaming vermeld; 't begrip omschrijft hij steeds) zenith, nadir, culminatie, meteoor, coluur, terwijl Manilius steeds algemeene termen gebruikt en slechts schoorvoetend Grieksche woorden overneemt (vgl. boven dodecatemoriën). De aan vaktermen gewone Hollandsche geleerde heeft het in dat opzicht gemakkelijker dan de puristische (ik kan er zelf ook niet buiten) Latijnsche dichter. Door dit slechts schaarsch gebruiken van de toch reeds in 't Grieksch bestaande wetenschappelijke terminologie heeft Manilius zijn lectuur noodeloos moeilijk gemaakt. Dat onze vertaler alle hem ten dienste staande middelen zoowel van de tegenwoordige wetenschap als ook van haar taal heeft te baat genomen, zal men niet anders dan kunnen prijzen [1]).

[1]) Om niet te veel plaats in te nemen schrijf ik hier ook nog een niet-astrologisch gedeelte enkel in de vertaling af. Wat dunkt u van de volgende cosmografische les over den hemelstand voor iemand, die zich eens juist aan de Noordpool bevond: III 356 vlgg: „Maar indien de natuur u toelaat, onder de kruin des hemels, die door de koude as onwrikbaar geschraagd wordt, op de harde aarde, met eeuwige sneeuw bedekt, te verwijlen . . . dan zal het u schijnen, als stond de hemel recht op <met de noordpool in het Zenith > en bewoog zij zich als een tol, terwijl de cirkels loodrecht op de as staan. Van dat punt uit zullen u slechts zes teekens, in de schuinte <een boog > aan den hemel beschrijvend, (lees hier: in de schuinte een boog <aan den hemel > beschrijvend) zichtbaar zijn, die nooit zich aan uw blik zullen onttrekken, maar de hemelsfeer in cirkels, evenwijdig aan den horizon, blijven vergezellen. Hier zal het rondom <de pool > één lange dag zijn, die zes maanden duurt en een gansch half jaar onafgebroken het licht laat schijnen, omdat Phoebus al dien tijd nooit zal ondergaan, terwijl hij zich in het zestal <zomer > teekens van het een naar het ander verplaatst, maar steeds van de pool uit in zijne beweging om den hemel zichtbaar zal zijn. Maar zoodra hij van de evenachtslijn zal afdalen naar het zuiden om in afgaande baan de teekens beneden den horizon op te zoeken en hij op dien snellen tocht zuidwaarts zijn rossen den teugel zal vieren, dan zal er onder de kruin des hemels gedurende even veel maanden één lange, duistere nacht heerschen. Immers wie van de noordpool uit zijn oogen laat rondwaren, ziet van het gansch heelal slechts een halve sfeer, terwijl het zuidelijk halfrond voor hem verborgen blijft. Het oog toch kan, rechtuit ziende, die andere helft niet bestrijken, en reikt niet verder dan de welving in het midden der aarde." Of zie hier den paedagoog Manilius aan den gang, II 755 vlgg: Gelijk men aan het schoolkind eerst den vorm van de letter leert en haar naam en dan de uitspraak — vervolgens wordt de syllabe gevormd uit de aaneenschakeling van letters; dan volgt de opbouw van het woord door de verbinding der leden; eindelijk wordt de beteekenis van het woord geleerd en de leeskunst beoefend en verrijst het gedicht, in zijn eigen maat geboren <voor het oog van den leerling >; aan het slot is het dus een voordeel, het voorafgaande één voor één geleerd te hebben; zijn de eerste elementen niet vàstgelegd, dan wordt het geleerde verward of het vervliegt, en de lessen van den meester, te haastig gegeven, missen de goede uitwerking. — Zoo moet ook ik, die in mijn gedicht het gansche heelal doorkruis, en het fatum, uit de diepste duisternis opgedolven, zelfs in de rythmische taal der Muzen bezing . . . . het vertrouwen <der lezers > stuk voor stuk winnen en geleidelijk de afzonderlijke feiten meedeelen, opdat wanneer alle goed gekend worden, ze ieder voor zijn eigen doel kunnen aangewend worden" — Streeft Manilius dus naar duidelijkheid en bevattelijkheid, van Wageningen doet 'n deze niets voor hem onder.

Ook over de vertaling van een niet-technisch, zuiver dichterlijk gedeelte, zooals er vele in voorkomen, wil ik den lezer laten oordeelen. Ik kies daarvoor een fragment uit, waar ik tevens in de gelegenheid ben er een andere (dichterlijke) vertaling naast te leggen. Van den geheelen Manilius bestaat wel geen volledige oudere vertaling, noch in proza noch in poëzie; v. W. zelf maakt er in zijn voorrede geen gewag van. Maar Bilderdijk heeft, toen hij een gansch ongewoon onderwerp dichterlijk ging behandelen, zich een nieuwen Manilius voelend, een passage vol zelfgevoel uit diens Astronomica als motto vertaald voor zijn *Ziekte der Geleerden* geplaatst. Manilius, zelf Lucretius navolgend, zegt Astron. II 49 vlgg.

Omnis ad accessus Heliconis semita trita est.
Et iam confusi manant de fontibus amnes,
Nec capiunt haustum, turbamque ad nota ruentem.
Integra quaeramus rorantes prata per herbas,
Undamque occultis meditantem murmur in antris;
Quam neque durato gustarint ore volucres,
Ipse nec aetherio Phoebus libaverit igne.
Nostra loquar. Nulli vatum debebimus ora
Nec furtum sed opus veniet. Soloque volamus
In caelum curru. Propria rate pellimus undas.

v. Wageningen vertaalt: Elk pad, dat tot den Helicon toegang geeft, is platgetreden. De stroomen, aan zijn voet ontsprongen, vloeien reeds dooreen en kunnen den dorst van de op het bekende toedringende menigte niet lesschen. Laat òns dus op de ongerepte weide de bedauwde kruiden zoeken en het in verborgen grot murmelend water opsporen, waarvan nog geen vogels met harden snavel geproefd hebben en waaraan Phoebus met zijn verzengende stralen geen droppel ontroofd heeft. Wat ik zeggen ga, is eigen werk. Van geen zanger zal ik schuldenaar zijn voor wat ik spreek. Niet wat ik

Digitized by Google

stal, maar wat ik zelf wrocht, zal ik brengen. In een wagen voor mij alleen vaar ik ten hemel. Met eigen schip klief ik de golven. — Bilderdijk vertaalde deze passage met toepassing op hemzelf geheel op eigen trant:

Geen voetspoor naar Parnas, of 't pad is platgetreên;
De bronnen vloten tot een waterpoel in een,
Daar alles zich verdringt om 't drabbig vocht te leppen:
Wat zouden we in den hoop onzuiv're teugen scheppen?
Neen, zoeken we ons veeleer een onbezochte beemd,
Een ader, die voor 't eerst met ruischen aanvang neemt,
In afgelegen rots voor 't volksgewoel beveiligd,
Nog door geen snavelspits van nachtgespuis ontheiligd,
Nog frisch en ongerept van 't blaak'ren van de zon!
Ja, oop'nen we ons in 't hart een ontoeganb're bron!
Geen dichter borge ons stof! Geen heim'lijk opgevangen,
Geen nagebootste kunst make aanspraak op mijn zangen!
Verheffen we ons alleen door 't eenzaam hemelspoor,
En streve onze eigen hulk een nieuwen zeeplasch door!

Ten slotte mag ik de zorgvuldige uitvoering van het boek niet onvermeld laten. Het werk is op voorbeeld van oudere uitgaven verduidelijkt door verscheiden teekeningen en schema's, waardoor men de uitvoerige astrologische uiteenzettingen van Manilius telkens overzichtelijk voor zich heeft. Voorts is in de achterkaft bijgestoken een praktische sterrenkaart, hier natuurlijk op de ouderwetsche manier met de „beelden" er opgeschetst. Daar de door Manilius gebruikte Grieksche bronnen dateeren van ± 150 v. C. heeft prof. Schuh op die kaart het poolpunt en den aequator van dien tijd er bij aangegeven; zoo heet het in de voorrede; op de kaart zelf staat ± 100 v. C. Het maakt praktisch geen onderscheid. — Slechts één storende drukfout merkte ik op, die toch niet onaardig is, daar zij twee verbeteringen toelaat. II 371 vlg. staat: „De opeenvolgende teekens <van den zeshoek> (bedoeld wordt de in den dierenriem ingeschreven zeshoek, die de 12 beelden om den ander raakt) ontvluchten dus elkaars schuinsche blikken, want ze zien al te zeer van ter zijde met l o e n e n d e oogen elkaar aan en schuilen voor hun buurman weg." Men kan „loenende" hier verbeteren in „loerende" of in „loensende (of loenschende? Ik vond het woord niet in een woordenboek). Het Latijn: „limisque videntur" wijst meer in de laatste richting.

Moge menigeen deze vertaling ter hand nemen, zij zal hem ten goede komen. In zijn voorrede zegt prof. v. W. terecht: „Wie met de lectuur van Manilius aanvangt wordt eenigszins door de moeilijkheid van het onderwerp en de dictie afgeschrikt, doch wie zich in het gedicht heeft ingelezen, betreurt de moeite niet, die hij zich getroost heeft om tot de kern door te dringen.

Wie lust heeft, bezit thans een betrouwbaren gids.

Middelburg. L. A. J. B u r g e r s d i j k.

A. Meillet, Caractères généraux des langues germaniques. Paris. Hachette & Cie. 1917. (Pr. fr. 3.50).

Prof. Meillet heeft met het schrijven van 't boek, waarvan de titel hierboven staat, een uitstekend werk gedaan. In een beknopt bestek — ruim 200 klein-octavobladzijden — heeft hij de eigenaardigheden van de germaansche taalgroep, de „innovations" waardoor deze zich van het oorspronkelijk Indogermaansch onderscheidt, uiteengezet, en de lijnen getrokken van den ontwikkelingsgang van het Germaansch; omgekeerd heeft hij, waar het te pas kwam, ook op het behoud van oude taalvormen in het Germaansch gewezen. En dat op een wijze zooals men die mocht verwachten van een geleerde die Franschman is en daarbij zijn onderwerp zoo beheerscht als Meillet: helder, zonder den overdreven omhaal van voorbeelden en zonder de duistere woordenkeus en zinsbouw waaraan wij in duitsche werken maar al te zeer gewend zijn. Achtereenvolgens worden, na een inleiding, de klankleer, de vormleer en de woordvoeging, en de woordenschat behandeld, terwijl een korte „conclusion générale" het geheel besluit.

De feiten die Meillet bespreekt, zijn natuurlijk niet nieuw, zijn verklaringen zijn in den regel — niet altijd! — de algemeen aangenomen verklaringen; maar nog nooit was, meen ik, alles waarin het Germaansch van 't Indogermaansch afwijkt, zoo bijeengezet en daarmee de ontwikkeling er van in het licht gesteld. Een ontwikkeling, waardoor het Germaansch, zooals Meillet het misschien wel wat te sterk uitdrukt, zijn indogermaansch karakter heeft verloren.

De schrijver van een dergelijk werk komt er licht toe, continuiteit te zien, waar met zekerheid alleen afzonderlijke gebeurtenissen zijn te constateeren. Zoo is 't Meillet ook gegaan; om een voorbeeld te noemen: nadat hij den overgang van *e* tot *i* onder invloed van een *i* of *j* der volgende lettergreep heeft vermeld, heet het verder (p. 66): „La voyelle *i* et la consonne *j* ont continué d'agir, après avoir occasionné les changements qu'on vient de voir", waarop dan de *i*-umlaut wordt besproken. — Bij de behandeling der 1ste klankverschuiving toont Meillet zich een overtuigd voorstander van de meer dan eens in verschillenden vorm, het laatst door Feist, geuite meening dat deze groote verandering der consonanten het gevolg is van de overneming der idg. taal door een ander volk, dat de aangeleerde taal op zijn wijze uitsprak: van zgn. taalmenging dus. Zoo'n verandering moet uit den aard der zaak in een betrekkelijk kort tijdsverloop plaats hebben: het geslacht dat de vreemde taal overneemt — laten het twee, hoogstens drie geslachten zijn — wijzigt deze voorzoover noodig naar zijn eigen spreekgewoonten, en daarmede is de zaak afgeloopen; er mogen nog enkele veranderingen volgen die als 't ware een natuurlijk uitvloeisel van de eerste zijn, maar dat zich van dat oogenblik af een neiging zou vertoonen om ook in 't vervolg dergelijke diep ingrijpende wijzigingen in de uitspraak aan te brengen, is vrijwel ondenkbaar. Toch neemt Meillet zulk een neiging aan ter verklaring van de 2de klankverschuiving: „Le nouveau type articulatoire une fois introduit en germanique a continué d'y produire ses effets, qui sont surtout sensibles en haut-allemand" (p. 41). En zooals M. over de klankverschuiving denkt, zoo denkt hij over de veranderingen van het Germaansch

Digitized by Google

in 't algemeen: „Il est ... probable que le germanique, qui a rompu si nettement avec les usages indo-européens, est de l'indo-européen parlé par une population nouvelle qui a accepté l'indo-européen, tout en conservant beaucoup de ses habitudes articulatoires antérieures" (p. 19). Is dit niet wat sterk gezegd? of althans: is dit iets meer dan een hypothese, die op 't eerste gezicht iets aanlokkelijks heeft maar volstrekt onbewijsbaar is?

Het spreekt vanzelf dat men met een schrijver die zooveel zaken behandelt, en die, om binnen zijn bestek te blijven, vaak vrij arbitrair zijn meening moet geven zonder andere opvattingen te vermelden, meermalen in détailpunten van inzicht kan verschillen. Ik zal echter over die punten niet spreken, om niet den indruk te wekken alsof ik in zijn werk meer af te keuren dan te prijzen vond. Het tegendeel is waar!

Een gevaar van een boek als dit, is dat men allicht den indruk krijgt dat de besproken wijzigingen bepaald aan de taal in kwestie eigen zijn, met uitsluiting van andere taalgroepen. Wel wijst Meillet op p. 18 er op, dat verschillende veranderingen die het Germaansch kent, zich ook in andere idg. taalgroepen hebben afgespeeld, maar de argelooze lezer zal, aan 't einde van het boek gekomen, toch licht dien indruk hebben opgedaan. Het is dan ook gewenscht dat er een reeks monographieën als deze verschijnt, gevolgd door een samenvattende behandeling der resultaten in één boek. Moge Meillet de gelegenheid en den lust vinden om daarmee de wetenschappelijke literatuur te verrijken; ieder indogermanist zal hem er dankbaar voor zijn!

De opdracht van het werk aan de nagedachtenis van schrijvers „anciens élèves germanistes morts pour leur pays" Achille Burgun en Robert Gauthiot stemt weemoedig; ze strekt leermeester en leerlingen gelijkelijk tot eer.

Leiden. J. Heinsius.

Reinaert de Vos. (No. 3 van **Van alle Tijden,** onder redactie van **C. G. Kaakebeen** en **Jan Ligthart**). Tweede druk. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. *f* 0.90).

Van dezen herdruk valt alleen te zeggen dat hij nagenoeg geheel onveranderd is gebleven. Ligthart's beschouwing van Reinaert's karakter is na zijn dood door zijn mederedacteur natuurlijk onaangeroerd gelaten. Doch „de Inleiding en de tekstverklaringen zijn met zorg herzien" zegt het voorbericht. Inderdaad heeft de heer K. gewag gemaakt van Degering's uitgave van hs. *f*, die „alvast overtuigend (heeft) bewezen dat de tot dusverre geleverde tekstcritiek op den Reinaert in zeer veel opzichten juist is gebleken". Ook Leonard Willems', door *f* bevestigde en ook door mij aanvaarde en nader gestaafde gissing omtrent de twee dichters wordt vermeld. Doch hierna moet het verwondering baren, dat de heer K. van het vele nieuwe, door *f* gebracht of bevestigd, en van de uitkomsten dier geprezen tekstcritiek in 't geheel geen gebruik heeft gemaakt, hetzij rechtstreeks en zelfstandig, of anders middellijk, door overneming uit mijne in 't begin van 1915 verschenen critische editie [1]). Deze schijnt hem echter, in Dec. 1916, nog geheel onbekend gebleven te zijn: de diplomatische afdruk van hs. *a* door Buitenrust Hettema en mij heet „de laatste uitgave" (blz. 6). Zoodoende is de tekst nog steeds, evenals in den eersten druk, letterlijk dezelfde als de (critische), van Martin, behoudens luttele (17) verbeteringen en de weglating der 52 meest scabreuse verzen uit Tibeert's avontuur; welke weglating, hoe verklaarbaar ook, toch een verminking is en blijft. Alles bijeengenomen, kan men kwalijk zeggen dat n°. 3 dezer reeks inderdaad ook „van dezen tijd" is; veeleer moet het onvolledig en (thans) verouderd heeten. Doch mag of moet men aan dit uitgaafje ook wel zulke eischen stellen? In allen gevalle vindt het groote publiek hier niet zooveel als thans mogelijk en bereikbaar is.

Leiden. J. W. Muller.

L. Wirth, Synonyme, Homonyme, Redensarten etc. 2e dr. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. *f* 3.90).

Wie een werk als „Synonyme, Homonyme, Redensarten etc." van Dr. L. Wirth juist wil beoordeelen, zou het boek eerst geruimen tijd zelf met zijn leerlingen moeten gebruiken, daarbij zorgvuldig aanteekenend, wat hij er goed en wat hij er minder goed in vond. Doch daarmee zou te langen tijd verloopen, zoodat ik er slechts eenige grepen uit kan doen.

Het werk is in de eerste plaats bestemd voor hen, die zich voor een Duitsch examen voorbereiden. Dezulken zullen er een schat van uitdrukkingen in vinden; het boek is een voorraadschuur volgeladen met synoniemen enz. Liever ware het mij, wanneer ik de vergelijking maken kon met een klein museum, waar alles ordelijk en overzichtelijk gerangschikt is. Juist het te veel schaadt hier. De samensteller zegt in zijn voorrede, dat hij zich moest beperken. Hij heeft het nog niet genoeg gedaan. De alphabetische woordenlijst achterin daarentegen is te onvolledig. Dit laatste is juist zoo jammer, want nu wordt het voor den zoekende soms zeer tijdroovend een woord na te slaan, vooral als letters en cijfers der verwijzing wel eens verkeerd zijn.

---

[1]) Anders, maar wellicht toch niet beter, heeft de heer R. Dijkstra gehandeld, wiens „oudste tekst, voor een ieder verstaanbaar gemaakt door interlineaire vertaling van de verouderde woorden en uitdrukkingen", in 1883 voor 't eerst, thans in tweeden druk verschenen, mij intusschen onder de oogen is gekomen. Deze heer heeft wèl kennis genomen van het nieuwe hs. en daarvan een eigenaardig, zelfstandig gebruik gemaakt: „van de verschillende lezingen koos ik steeds die, welke naar mijne meening de duidelijkste of de meest welluidende was" zegt hij in 't voorbericht. Inderdaad is deze uitgave in hoofdzaak (ook in de willekeurige spelling), gevolgd naar Jonckbloet, doch op vele plaatsen, zonder blijkbaar stelsel, gewijzigd naar *f*; voorts is zij vermeerderd met vele druk- of taalfouten en eenige verkeerde verklaringen. Zeer opmerkelijk is dat de heer D, oogenschijnlijk zonder mijne uitgave te kennen — althans zonder ze te noemen — niet alleen op zeer vele moeilijke plaatsen juist dezelfde lezing gekozen of uit de verschillende hss. en gissingen gereconstrueerd heeft als ik, maar zelfs af en toe, uit zich zelf, geheel dezelfde conjecturen heeft gemaakt; al zijn ze soms ongelukkig (door den zetter?) misvormd tot onverstaanbaarheden als *vuurstgat* 1638 (mijner uitgave), *Forcandent* 1857, *daerna like* 2094. Natuurlijk heb ik alle reden om mij over deze herhaalde even merkwaardige als verrassende „ontmoetingen" met den heer D. te verheugen. Den proloog acht hij, ook in den nieuwen vorm, niet belangrijk genoeg om mee af te drukken; daarentegen is hij ten aanzien van „het fabeltje van de kikkers" (in dezen tekst *pute* geheeten), dat hij in den 1sten druk, met Jonckbloet, verworpen had, thans, evenals ik, tot andere gedachten gekomen.

Digitized by Google

Die woordenlijst bevat hoofdzakelijk slechts de „stamwoorden." Wil iemand b. v. weten, wat eine verfahrere Geschichte is, dan gaat hij zoeken onder het woord fahren en ontdekt dan, dat de uitdrukking daar niet staat. Zoo zal het hem ook gaan, als hij het woord bevaarbaar opzoekt. Of die woorden ergens anders zijn neergeschreven, durf ik niet zeggen, want vaak vond ik, soms bij toeval, woorden, die ik eerst meende, dat niet opgenomen waren. Maar dan neemt men toch gemakkelijker een goed woordenboek ter hand. Leopolds „klank- en zinverwante Woorden" is in dit opzicht veel practischer.

Misschien maakt men de opmerking, dat deze verzameling niet zoozeer dient om na te slaan, dan wel om in het hoofd geprent te worden. Mocht dit werkelijk de bedoeling van den samensteller zijn, dan zou ik willen zeggen: woorden van buiten leeren is voor een examen helaas een noodzakelijk kwaad, leert men echter de uitdrukkingen van een boek van 700 bladzijden als dat van Dr. Wirth van buiten, dan wordt dat kwaad een doodzonde; het doodt het genoegen en de begeerte om door lezen zich een woordenschat te verwerven en stompt het gevoel af om de fijne verschillen van verwante woorden op te merken.

Een fout in de inrichting van het boek lijkt me ook het samenbrengen van woorden zonder eenig onmiddellijk verband. Zoo staat ontsnappen onder het „stamwoord" ziehen, Rotte onder het stamwoord vuil, Pflanzen an einer Mauer hinaufziehen onder vormen.

Wat de uitdrukkingen zelf betreft, miste ik verscheiden woorden ongaarne, terwijl ik tal van voorbeelden aantrof, die mij zeer overbodig schenen. Zoo vond ik b. v. Steinbruch niet, maar wel der Bruch = broekig land; zijn woede koelen niet, wel echter ein Wort auslassen. Het zou evenwel onredelijk zijn den bewerker hiervan een grief te maken. Bedenkelijker is, dat Dr. Wirth dikwijls vergeet aan te geven, dat de beteekenis van een woord niet of niet meer de meest gebruikelijke is. Zoo staat bij Geck, eenvoudig fat, gek. Is dat voor studeerenden duidelijk genoeg? Gipfel der Bäume staat zonder eenige nadere aanduiding naast Wipfel. Achter achting wordt o. a. Rücksicht aangetroffen, welke vertaling toch maar in een bizonder geval kan gebezigd worden; op het eind van het boek vindt men daarvan het voorbeeld. Vergeefs zocht ik naar duidelijke voorbeelden voor synoniemen als betrachten en beobachten, of van het gebruik van spähen; dat is toch lang niet altijd het Hollandsche turen.

De uitgebreidheid van het boek is, naar ik meen, juist de oorzaak der gebreken. Ware de omvang geringer, het had systematischer, duidelijker en handiger kunnen zijn en dat is te betreuren van een werk, waaraan de maker zooveel moeite heeft ten koste gelegd en dat zulk een rijkdom van uitdrukkingen uit de hedendaagsche omgangstaal, zoowel als uit de zorgvuldigere schrijftaal bevat. Desniettemin zal het, wanneer de leermeester nu en dan tusschen beiden komt, ook om op storende drukfouten te wijzen als Hauptfarbe, (voor Hautfarbe ?) of erger nog unheimisch voor unheimlich, of treffen (voor stecken ?), zeer zeker menigeen van dienst kunnen zijn.

's-Gravenhage. Jan P. Heyligers.

H. Poutsma, A Grammar of Late Modern English for the Use of Continental, especially Dutch, Students. Part II, Section 1, B. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 8.50, geb. *f* 9.50).

Verscheen in 1914 het eerste stuk van het tweede deel van Poutsma's grammatica, thans is er weer een nieuw stuk voltooid van zijn monumentaal opus. Het is, even als het voorafgaande, gewijd aan de leer van het woord en behandelt de voornaamwoorden en werkwoorden, met een hoofdstuk over *prop-words* aan het slot. Ook hier treft weer de groote energie en voorbeeldige vlijt van den schrijver, die geen enkele moeilijkheid uit den weg gaat, maar alle taalkundige verschijnselen met een degelijkheid en uitvoerigheid behandelt, die den grootsten eerbied afdwingen. Dat de schrijver ook *les défauts de ses qualités* vertoont is zeker niet te ontkennen. De scherpzinnigheid ontaardt een enkele maal in spitsvondigheid, en de lust tot uitpluizen, waaraan Poutsma zoo gaarne toegeeft, maakt wel eens dat de studeerende het bosch niet zien kan van de vele boomen. Eenige beperking zou zeker wel wenschelijk zijn, want het werk dreigt van een reusachtigen omvang te zullen worden. Zoo zie ik niet in dat het noodzakelijk is ettelijke bladzijden te wijden aan de verschillende wijzen waarop *any* in het Nederlandsch weergegeven kan worden. Dit lijkt me tamelijk overbodig, omdat de grammatica toch zeker alleen voor meergevorderden bestemd kan zijn.

Het werk is in uitstekend Engelsch geschreven; de stijl is eenigszins deftig en schoolsch, en de schrijver is wel wat al te geneigd tot het gebruik van geleerde woorden als *catachrestic*, *discourse*, *subaudition*, *contextual*, *connotation*, *apprehand*, enz. Het eerstgenoemde woord schijnt bepaald een lievelingswoord te zijn van den schrijver, en wat *discourse* betreft, de eigenaardige beteekenis, waarin dit woord tallooze malen gebruikt wordt, vind ik niet *belegt* in het groote Engelsche woordenboek. Ik geloof niet dat een Engelschman zou zeggen *a little illustration will therefore suffice* (een uitdrukking, die herhaaldelijk voorkomt: zie p. 845, 1079, enz.) inplaats van *a few examples will do. The former is formed* (p. 830) klinkt stellig niet zeer welluidend. In *this seems a suitable place of calling attention to ...* (p. 1003) moet *for* de plaats innemen van *of* en op p. 907 r. 28 moet het woord *language* zeer beslist door *speech* vervangen worden.

De voorbeelden, die het werk geeft, hebben natuurlijk zeer groote waarde. Voor zoover zij aan het Oud-Engelsch ontleend zijn is de lengte der vocalen wel in den regel maar niet altijd aangegeven. Zoo b. v. op p. 1214 r. 18 *he* inplaats van *hē*, op p. 1215 r. 15 *het* inplaats van *hēt* (= ordered). Voor het nieuwere Eng. heeft de schrijver veel ontleend aan schoolboeken en zoogenaamde *revised editions*. Ik zeg zoogenaamde *revised editions*, omdat het mij niet duidelijk is, waarom zij aldus heeten. Aan *revise* verbindt men toch het begrip van *herzien*, *verbeteren*, en men bedoelt toch niet dat de uitgaven verbeterd zijn, maar alleen *adapted for school use* door verkortingen, het vervangen van moeilijke woorden door gemakkelijke, enz. In een werk van wetenschappelijk gehalte als dit behooren de aanhalingen aan de bron ontleend te zijn en als ze uit de tweede hand zijn, ten minste behoorlijk gecontroleerd.

De schrijver heeft een nauwgezet gebruik gemaakt

Digitized by Google

van de bestaande litteratuur op grammaticaal gebied, en, wat zeer te prijzen is, de verwijzingen naar het werk van anderen zijn talrijk. Hierbij is wel eens een fout ingeslopen, zooals b. v. op p. 1149, waar hij verwijst naar Jespersen 15.79 inplaats van Jespersen 16.79. Op p. 782 wordt onder de absolute vormen van het bez. voornaamw. ook *its* opgegeven, dit moet natuurlijk vervallen. Op p. 787 is het woord *verb* achter *transitive* weggevallen, wat den zin natuurlijk onduidelijk maakt.

In een werk zoo volledig als het onderhavige verwonderde het mij in het hoofdstuk over de rangschikkende telwoorden een aanwijzing te missen voor de vertaling van *zooveelste* in uitdrukkingen als *het zooveelste regiment* (the — th regiment, *lees* the blankth regiment). Een woord van lof komt den schrijver toe voor den uitvoerigen index aan het einde van het werk geplaatst, die het gebruik heel wat vergemakkelijkt. In de voorrede biedt hij zijn verontschuldigingen aan voor de lijst van drukfouten, die het werk ontsieren, een lijst die nog vrij wat langer te maken zou zijn. Maar niemand, die wel eens in Holland gezette proeven gecorrigeerd heeft van een werk in een vreemde taal, zal Poutsma hierover hard vallen. Overigens ziet het werk er keurig uit en doet den uitgever, die gewaagd heeft het uit te geven, alle eer aan.

Heb ik enkele op- en aanmerkingen meenen te moeten maken, deze doen niets af aan de groote waarde van het boek. Thans is het werkwoord aan de beurt, het woord bij uitnemendheid, en ik behoef niet te verzekeren dat ik het volgend stuk reikhalzend te gemoet zie. Slaagt de schrijver er in zijn werk te voltooien, waarvoor ik hem van harte de noodige kracht en opgewektheid toewensch, dan zal hij een werk gegeven hebben, zooals er geen ander voor het Engelsch bestaat.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

1. **Nils Hänninger, Fornskånsk Ljudutveckling.** En undersökning av Cod. A M. 28, 8° och Cod. Holm. B 76. — (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 13. Nr. 1). Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz 1917. (Pr. Kr. 5).
2. **Johan Palmér, Studier över de starktoniga Vokalerna i 1500-talets Svenska.** — (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 13. Nr. 2). Lund Gleerup; Leipzig Harrassowitz 1917. (Pr. 4 Kr. 50 öre).

Het eerste der twee boeken, wier titels hierboven genoemd zijn, is een klankleer van het dialect der twee hoofdhandschriften van Skånske Lov. Men kan hier zien, welke resultaten te bereiken zijn door een nauwkeurig statistisch onderzoek van het geheele materiaal, waarbij geen enkele voorkomende vorm verwaarloosd wordt, wanneer de acribie gepaard gaat met een diep indringen in de vragen en een voorzichtig overwegen van alle mogelijkheden. Hoe moeilijk de stof te behandelen is, kan men op bijna iedere bladzijde constateeren. De tijd, waarin de Deensche wetten geschreven werden, is een periode van groote omwentelingen in de taal, waarin vele eigenaardigheden sporadisch optreden, die later algemeen zijn doorgevoerd. De talrijke onzekerheden kunnen hun grond hebben in inconsequente schrijfwijze, in dialectische verschillen, in chronologische verschillen, in invloed van afwijkende vormen in vreemde maar verwante woorden en in nog veel andere dingen. Vaste punten voor de beoordeeling der verschijnselen zijn van te voren bijna niet gegeven. Het komt dus aan op een wikken en wegen, waarbij de onderzoeker telkens den grond onder de voeten voelt wegglijden. De schrijver heeft zich over dezen glibberigen bodem met groote vlijt en veel inzicht een weg gebaand. Als voorbeeld haal ik uit het vele, dat geboden wordt, aan het interessante betoog p. 214 vv. over de svarabhaktivocaal, waar de schr., in partieele overeenstemming met resultaten van Olson, tot het besluit komt, dat deze ontwikkeld is tot een werkelijke vocaal, wier normale schrijfwijze *æ* is, maar dat de afwijkende schrijfwijzen, die voorkomen, reminiscenties zijn aan een ouder stadium, waarin een vocaalharmonische wisseling bestond, welke toestand in verschillende dialecten in verschillend tempo werd afgelost door het optreden van één vocaal, die echter niet overal dezelfde is. Met niet minder zorg is het ingewikkelde probleem van het timbre der zwaktonige vocalen behandeld. Terwijl in de Sjællandske wetten regelmatig *æ* heerscht, zijn hier de oude eindvocalen *a i u* nog in grooten getale bewaard. Uit het statistisch onderzoek blijkt nu, dat dit maar geen zaak van toeval is, maar dat ook hier vocaalharmonische invloeden en andere, als de quantiteit van de stamsyllabe, de positie van den zwaktonigen klinker aan het einde of vóór een consonant, het resultaat bepalen.

Het boek van den heer Palmér heeft insgelijks een periode van revolutie tot onderwerp. Het is de taal van den tijd der reformatie, het begin van het moderne Zweedsch. De stof is in zooverre veel uitvoeriger dan die van Hänninger, als het hier niet de beschrijving van een enkel geschrift geldt, maar van de litteratuur eener geheele eeuw. Daartegenover beperkt de schr. zich, althans in dit deel, tot de vocalen, en onder deze tot de sterktonige. Omtrent de nauwgezetheid van den schr. is hetzelfde te zeggen, wat hierboven werd opgemerkt. Men kent haar reeds aan de conscientieuse wijze, waarop in de inleiding rekenschap wordt gegeven van de gebruikte bronnen. De belangrijkste bronnen zijn de geschriften van Olavus Petri, waaraan de twee eerste hoofdstukken gewijd zijn: een reeks andere werken worden in het derde hoofdstuk met de genoemde geschriften vergeleken. In het vierde hoofdstuk worden de conclusies getrokken omtrent eenheid en wisseling in het vocalisme in de litteratuur-taal der 16de eeuw. Het besluit is, dat de volkomen eenheid nog niet bereikt is, maar dat men er toch belangrijk korter bij is, dan een eenzijdige beschouwing der verschillen doet vermoeden. De dubbele vormen, die voorkomen, zijn deels zulke, die in het groot in alle oorkonden voorkomen, uit welken tijd zij ook stammen, deels zijn zij van dialectischen aard, òf zoo, dat de hoofddialecten der taal verschillende wegen gaan, zoodat éénheid niet bereikt is, òf zoo, dat zij als uitzonderingen tegen den regel afsteken. Deels zijn het zulke, die alleen in de eerste helft of ook maar in het begin der eeuw optreden. Hier valt dus een ontwikkeling in de richting naar eenheid waar te nemen. De gemeenschappelijke trekken, die de eenheid constitueeren, zijn voor het grootste gedeelte Opper-en Midden-Zweedsche; enkele wijzen afdoende naar het tweede hoofddialect.

De beide hier besproken geschriften te samen leggen een welsprekend getuigenis af voor de hoogte, waarop

Digitized by Google

thans de taalstudie in Zweden staat. Het is voor den lezer, die op dit gebied eenige ervaring heeft, niet moeilijk, den machtigen invloed van Axel Kock te herkennen.

Amsterdam. R. C. Boer.

L. Clédat, Manuel de phonétique et de morphologie. Paris, Hachette 1917. (Pr. fr. 4).

Prof. Clédat was een der eersten die in Frankrijk de historiese grammatica hebben onderwezen en die in het onderricht van de syntaxis de veranderingen hebben helpen aanbrengen, welke door de historiese studie van de taal noodzakelik waren gebleken. Zijn Oudfranse grammatica, zijn *Grammaire raisonnée* (met een voorrede van Gaston Paris), zijn *Grammaire classique* bewijzen de grote belangstelling die hij niet heeft opgehouden te tonen voor deze studieën; als direkteur van de *Revue de philologie française* heeft hij een werkzaam aandeel genomen aan de beoefening der romaanse filologie in Frankrijk.

In een beknopte vorm heeft de schrijver in het hier aangekondigde boek de klankleer van het Frans uiteengezet, en, min of meer als aanhangsel, ook de vormleer; hij zelf noemt zijn werk een „manuel des lois phonétiques de la transformation des mots latins en mots français et les conséquences morphologiques de ces lois." En inderdaad is, met name in het hoofdstuk van het zelfstandig naamwoord en van het adjektief, niet gestreefd naar volledigheid. Zo mist men de verklaring van vormen als *large* naast ofr. *larc*, terwijl bijv. van de interessante declinatie der masculina op *-on* en der feminina op *-ain* slechts zeer weinig wordt gezegd. Daarentegen worden sommige onderdelen der fonetiek zeer uitvoerig behandeld, o. a. de evolutie der slotkonsonanten; weliswaar is daarbij opgenomen een stel kwesties die meestal in de morfologie een plaats vinden, nl. die welke op meervoud *-s* betrekking hebben. Ook in de paragrafen gewijd aan het voornaamwoord heeft de schrijver zich zeer beperkt, zodat een enkele maal de helderheid te wensen overlaat; ik denk aan paragraaf 186 over e g o, waarin zelfs geen toespeling wordt gemaakt op Rydberg's denkbeeld van de rol die de dialektiese verschillen in de verscheidenheid der franse vormen spelen, en waarin, voor de *j* in *je*, alleen wordt verwezen naar de paragrafen 67 en 68, waar van deze overgang van *e* in hiatus geen sprake is. Misschien heeft hier en elders de bezorgdheid „qu'avec ce complément ce traité de phonétique ne dépassât les dimensions normales d'un manuel" de schrijver geleid.

Prof. Clédat heeft zelfstandig de feiten die hij mededeelt onderzocht, en zijn verklaringen wijken vaak af van de gangbare; daardoor werkt zijn boek suggestief, en ik veroorloof mij hier enkele opmerkingen neer te schrijven die ik al lezende heb gemaakt:

P. 2. De overgang van *i* in *y* in woorden als a v i o l u m kan eerst hebben plaats gehad nadat het accent zich had verplaatst, niet omgekeerd. — P. 6. De naam *e labial* voor de zgn. „stomme *e*" lijkt mij niet gelukkig. — P. 12. Dat s e n i o r tot s e i o r zou zijn geworden naar analogie van p e i o r is onaannemelik. — P. 124. *Revanche* wordt gescheiden van *venger* en afgeleid van het part. v e n d i t u m, dus v e n d i c i t a r e. Maar de betekenis, afgezien van andere argumenten, wijst duidelik op het verband dier beide franse woorden, al beweert de schrijver het tegendeel. — P. 180. Een vorm als p e d i s behoeft niet van een kruisje te worden voorzien. — P. 211. F a c u n t kan niet „régulièrement" tot *font* worden, daar de verdwijning van *c* vooraf moet zijn gegaan aan het verzwakken van de uitgang. — P. 242. De tweede persoon enkelvoud van het perfectum -a s t i, -i s t i, -u s t i zou *-as*, *-is*, *-us* zijn geworden in plaats van *-ast*, *-ist*, *-ust*, omdat er anders verwarring zou zijn ontstaan met de derde persoon enkelvoud van het Imperf. Conjunct., maar mag ik, naar aanleiding hiervan, de schrijver herinneren aan hetgeen hijzelf, op p. 132, zo juist zegt: „... sans redouter l'équivoque, que le contexte rend à peu près impossible (la crainte injustifiée de l'équivoque est une manie de grammairien qui a bien souvent corrompu notre orthographe ...)"? — P. 242. -a i m u s is toch niet proparoxytonon; immers *i* vormt een diftong met *a*. — P. 252. Lat. n a s c u i zou aldus te verklaren zijn dat de *u* hier na een *c* staat en tot konsonant zou zijn geworden, waarna hij zou zijn gevallen zoals in q u i. Maar in dit laatste geval volgt de *u* op een *q*, niet op een *c*, en na een *c* is de *u* eerst veel later verdwenen, zoals blijkt uit de dat. c u i, ofr. *cui*. — P. 255. *chantissons* zou foneties te verklaren zijn uit c a n t a i s s e m u s, maar ook hier is *ai* niet dissyllabies.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

M. van Leeuwen, Het leven van Pieter de Groot. Utrecht, Oosthoek. 1917. (Utrechtsche diss.).

Wij hebben in langen tijd geen proefschrift in handen gehad, dat zich zoo aangenaam laat lezen als 't bovengenoemde. Men zou willen vragen of de auteur al meer geschreven heeft, zóó verzorgd is zijn stijl. Mede uit dit — een literair — oogpunt bezien, hopen wij, dat 's doctors wensch vervuld moge worden, waar hij (blz. III) zegt: „Een vervolgdeel, dat zijn gezantschap, zijn houding in 1672, zijn omzwerving in het buitenland en het hoogverraadsproces zal behandelen, is in voorbereiding. Het zal, hoop ik, binnen niet al te langen tijd in het licht verschijnen." De heer Van Leeuwen vervalt niet in de fout van zoo menig schrijver, die bij de levensbeschrijving van zijn „held" meent, dat iedereen zich zóó voor het onderwerp zijner keuze interesseert, als de auteur zelf. Dan worden allerlei nietigheden verteld, dingen bij de haren er bijgesleept, die er niets mede te maken hebben en ontstaat vaak een soeperig geheel. Bij den heer Van Leeuwen is dit niet het geval. De Groot wordt in al zijn deugden en ondeugden geschetst. Soms lijkt 't wel alsof schrijver zijn „held" wat antipathiek vindt. De Groot maakt geen aangenamen indruk.

Misschien heeft hij dit karakter van zijn moeder geërfd.

„Een vrouw is duizend mannen te erg."

Maria Van Reygersbergh was werkelijk heel „erg". Lees den brief op blz. 49 vlg. en gij zult haar een hartelooze moeder vinden. Wij onderschrijven volkomen Fruins oordeel: „Haar moed om tegenspraak te verduren ontaardde in ongevoeligheid."

Pieter De Groot werd 28 Maart 1615 als de tweede zoon van het Delftsch orakel geboren. Hij kwam in Frankrijk eenigen tijd na zijns vaders beroemde ontsnapping. Met al haar energie, wist de moeder de kinderen toch niet te regeeren, vooral: „Pieter is vrij stout." Ook scheen er

Digitized by Google

voor de bannelingen beter kans te komen onder Frederik Hendrik, zoodat Pieter naar Leiden, later naar Amsterdam werd gezonden, vooral met het oog op het feit om Hollander te blijven. Te Orleans promoveerde hij, naar de gewoonte van velen in die dagen (Cats). Deze plaats schijnt in dien tijd ons later Harderwijk te zijn geweest, voor geld en goede woorden was daar de doctorshoed te krijgen. Reeds als student hielp de jongeling zijn vader bij diens wetenschappelijken arbeid. Hij vestigde zich als advocaat te Amsterdam en werd in het jaar van den Westfaalschen vrede aangesteld tot Resident van den Keurvorst van de Paltz. De personen, die in de Republiek een zoodanige positie bekleedden, stonden tot 1651 in een scheve verhouding tot den staat; zij bleven Nederlander, doch maakten toch aanspraak op een soort exterritorialiteit. Wonderlijk is het, dat (blz. 73) Engeland de weduwe van den Winterkoning geldelijk steunde. Zouden de republikeinen daar te lande al getwijfeld hebben aan de rotsvastheid van hun gemeenebest en de Stuarts te vriend willen houden? Schrijver stelt (blz. 91) in het licht, hoe De Witt als een onvervalschte Hollandsche koopman, doch een koopman in staatkundigen zin, handig balanceerde tusschen Amsterdamsche aanmatiging en het vasthouden aan de souvereiniteit der provincie Holland. In 1660 werd De Groot aangesteld tot een der twee pensionarissen der groote koopstad aan het IJ, juist een kolfje naar zijn hand, daar hij gaarne ter dagvaart ging naar Den Haag, waar hij zich verlustigde in het gezelschap van veel oude vrienden. Hoe D'Estrades gekuipt heeft om hem afhankelijk van Frankrijk te maken, kan men lezen in het Tweede Hoofdstuk. Ook De Groot heeft zich niet kunnen onthouden van Fransch geld aan te nemen. Maar de diplomaat van Zijne allerchristelijkste Majesteit heeft zeker niet genoeg geboden (blz. 127), anders ware De Groot, misschien, een landverrader geworden.

De Groot werd gekend in de onderhandelingen, die leidden tot den vrede met Portugal, hij speelde een rol in de up-and-dawns der Engelsch-Nederlandsche politiek van 1660—1672, altemaal een goede leerschool voor den post , hem wachtende aan het Zweedsche hof. De tegenstelling tusschen den XX eeuwschen vertegenwoordiger van Nederland in 't buitenland en den Hollandschen regent-diplomaat uit onze gouden eeuw is wel groot. Kiest de eene terstond in zijn jonge jaren deze loopbaan en wordt hij er speciaal voor opgeleid, de andere deed zijn wetenschap op aan de balie, in de regeering zijner stad, als koopman. En zeker is het, dat onze vroegere diplomaten gunstig bekend stonden, grondige vaklui. De Groot kon het — ook wel door eigen schuld — den hooghartigen Amsterdammers niet naar den zin maken en zoo werd hij in 1667 „geexcuseerd" als pensionaris. Wat nu? Hij solliciteerde naar een plaats als raadsheer in het Hof van Holland, bij deze gelegenheid kreeg hij eigenaardige woorden te hooren. Maasdam oordeelde hem: „bekwamer voor een commissie buitenlands, daar goede Rijnsche wijn valt, dan voor het raadsheerschap." (blz. 159). Niettegenstaande De Witts moeite, lukte 't De Groot niet het begeerde ambt te verkrijgen. Dezen moreelen tegenslag kwam bij evenwel te boven, doordat hij in 't volgende jaar benoemd werd tot gezant te Stockholm eenige weken na het sluiten der Triple-alliantie.

Wij wisten wel, dat Zweden vooral door goud tot deze overeenkomst met de zeemogendheden toegetreden was, maar niet, dat de rijksgrooten zulk een corrupt stelletje waren (blz. 198). Zelfs de koningin zou er niet afkeerig van geweest zijn geld van vreemden aan te nemen, collega dus van Amalia van Solms. Wij hadden toen al den naam van „steinreich" te zijn, (blz. 200) „bij aldien men daar (in Zweden) meent, dat geen eind aan het geld (in Holland) is." Bij herhaling heeft de ambassadeur gewaarschuwd tegen Frankrijks toenemende macht en op het onzekere van het bondgenootschap met Engeland: „L'Angleterre est composée d'une nation altière, vindicative et avide; la mémoire de nos dernières guerres, la jalousie du trafic sont capables de renverser toute la nouvelle liaison." (blz. 190). Typisch Hollandsch is zijn opmerking (blz. 210), dat de Republiek uit een domheid van Zweden partij kan trekken. Dit land wilde de Gereformeerden dwingen over te gaan tot de staatskerk. Best, zegt De Groot, laten ze het maar probeeren, dan komen de vervolgden in ons land. Ook hier heeft hij goed gezien, wat is de opheffing van 't edict van Nantes, niet onzen vaderen ten goede gekomen.

In 1669 had hij te kiezen tusschen twee betrekkingen: Rotterdamsch pensionaris of gezant in Frankrijk. Hij nam beide aan en vertrok in Mei 1670 naar Parijs, nadat die van Rotterdam hem een jaar verlof hadden gegeven. De Witt, wiens aanhangers zienderoogen verminderden, drong zeer bij De Groot aar dezen zoo gewichtigen post te bezetten. De raadpensionaris wist, dat daar ten minste een, hem trouw, persoon zou werken. De Groot zou in Frankrijk den diplomatieken degen kruisen met Lionne. Het rampspoedige jaar 1672 stond voor de deur. Dr. Van Leeuwen heeft aan het openbaar maken zijner dissertatie een uitvoerige archiefstudie doen voorafgaan, terwijl hij ook in de gelegenheid is geweest een tamelijk rijke literatuur te raadplegen. Wij wenschen den jeugdigen geleerde geluk met het voltooien van 't eerste deel van zijn werk en zien met verlangen het vervolg te gemoet, vooral daar schrijver ook in staat is gebleken goede karakterstudies te maken er door te dringen in de geheimzinnige raadselen des menschelijken harts.

Arnhem. K. Lijndrajer.

SCHOOLBOEKEN.

H. Jansonius, Engelsche Handelsbrieven voor beginners, deel I. Derde druk. Gouda, Van Goor Zonen. (Pr. *f* 0.95).

Uit alles wat de heer Jansonius schrijft blijkt dat hij een ervaren schoolman en tevens dat hij zijn onderwerp volkomen machtig is. Zoo ook uit dit werkje. Het feit dat zijn inleiding tot de Engelsche handelscorrespondentie het in een tweetal jaren tot den derden druk gebracht heeft, maakt het overbodig nog iets tot aanbeveling te zeggen. Het is te verwachten dat deze derde druk nog door vele verdere drukken gevolgd zal worden. Voor den vierden druk geven wij den schrijver in overweging op p. 20 satisfactorily te veranderen in satisfactory, bij to turn out behoort toch een adjectief en geen adverbium te staan. Op p. 33 dient salve errare et omissione verbeterd te worden tot salvo errore et omissione.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Digitized by Google

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De redaktie ontving een paar nummers van *Svensk humanistisk Tidskrift*, maandblad voor filologiese, historiese en filosofiese wetenschappen, onder redaktie van V. Lundström. Het blad bevat oorspronkelike artikelen, boekaankondigingen en kleine berichten ; het adres van de redaktie is : Göteborg 3.

Van L. Laurand's *Manuel des Études grecques et latines*, besproken in het *Museum* van Maart 1915, is verschenen de vierde aflevering, gewijd aan de Aardrijkskunde, de Geschiedenis en de Staatsinstellingen van het Romeinse Rijk.

Van Rauchensteins *Ausgewählte Reden des Lysias* verscheen bij de firma Weidmann te Berlijn het eerste deeltje van de 12de uitgave, even als vier der voorafgaande bezorgd door K. Fuhr. De tekst is in de nieuwe editie niet veel veranderd; in de inleiding en in de noten aan de voet der bladzijden zijn hier en daar veranderingen aangebracht. De voornaamste konjekturen sedert de vorige uitgave (1899) gemaakt, zijn in de kritiese „Anhang" opgenomen.

Stichting de Goeje.

1. Het bestuur der stichting heeft sinds November 1916 geen verandering ondergaan en bestaat derhalve uit : Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de drie uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij deze uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en welker opbrengst aan de stichting ten goede komt : No. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buḥturî's Ḥamâsah (1909), is verkrijgbaar voor ƒ 96. No. 2, al-Mufaḍḍal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor ƒ 6. ; No. 3. Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâṭinijja-Sekte. door I. Goldziher (1916) voor ƒ 4.50.

3. De stichting hoopt in de eerste helft van 1918 hare vierde uitgave te kunnen doen verschijnen, eene studie over het ontstaan der Zaidieten-dynastie in Jemen van den heer C. van Arendonk.

4. Het bestuur heeft in beginsel besloten tot het verleenen van eenigen financieelen steun aan Prof. Wensincks voorgenomen uitgaaf van eene alphabetische concordantie op de traditieverzamelingen van den Islâm.

November 1917.

In samenwerking met de ambtenaren van zijn bureau heeft Mr. Dr. S. Muller Fz. het eerste deel uitgegeven van de *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528). Dit deel loopt tot het begin der 15de eeuw en bevat de regesten van 1700 oorkonden, waarvan niet minder dan 541 uit den tijd van bisschop Frederik van Blankenheim dagteekenen. Het boek, dat natuurlijk met de grootst mogelijke nauwkeurigheid is bewerkt, is verschenen bij A. Oosthoek te Utrecht. J. H.

Het *Historisch Genootschap* gaf het *Verslag* uit zijner Algemeene Vergadering op 29 Mei l.l., waarin Prof. Pijper de *Nieuwe studie van het oudste Christendom* behandelde en Dr. Theissen sprak over *Freuin over Egmont's zending naar Spanje* (uitg. Joh. Müller, Amsterdam ; prijs ƒ 0.90).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Bull. de l'Ac. d. Inscr. et B.-L., 1917, Mars—Avril : Ph. Fabia, Un projet d'Artaud pour la réduction de la mosaïque Montant. — A. Merlin, Fouilles à Thuburbo Majus en 1916. — J.-B. Chabot, Un épisode inédit de l'histoire des Croisades (le siège de Birta 1145). — P. Durrieu, Une gravure du début du XVIe s. trahissant l'influence d'une composition de Jean Fouquet. — Appendice. — Seymour de Ricci, La Table de Palerme. — F. Cumont, La langue des Hittites.

Rhein. Museum, LXXI, 4 : R. Philippson, Philodems Buch über den Zorn. — A. Klotz, Die Quellen Ammians in der Darstellung von Julians Perserzug. — H. Kallenberg, Procopiana, II. — G. Jachmann, Bemerk. zur Plautinischen Prosodie. — E. Bickel, Beitr. zur röm. Religionsgeschichte. — Misz.

Hermes, LII, 2 : H. Mutschmann, das Genesiscitat in der Schrift *ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ*. — P. Wessner, Isidor u. Sueton. — M. Forstner, Hannibals u. Hasdrubals Alpenübergang bei Silius Italicus. — K. Holl, *ΨΕΥΔΟΜΑΡΤΥΣ*. — C. Robert, *Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΠΑΡΑ ΦΕΡΕΚΥΔΗΙ*. — Misc.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXXIII, 2 : J. H. C. Kern (6 April 1833—4 Juli 1917) door C. Snouck Hurgronje. — Zang IV-V van 't Oudjavaansche Ramayana in vert. v. Prof. H. Kern. — A. K. A. Gijsberti Hodenpijl, Het ontslag en het opontbod van den Gouverneur-Generaal Mr. D. Durven. — F. de Haan, De laatste der Mardijkers. — C. Snouck Hurgronje, Een belangrijk document betreffende den Heiligen Oorlog van den Islam (1914) en eene officiëele correctie.

Anglia, XLI, 2 : Lilly Basch6, Engl. Schriftstellerinnen in ihren beziehungen zur französ. revolution.

Id., Beibl. XXVIII, 7 : E. Björkman, Zu den engl. bei- u. spottnamen.

8 : A. Smith, Uber eine bisher unbeachtete funktion der progressiven form. — E. Björkman, Wortgeschichtliche kleinigkeiten 7—9. — F. Holthausen, Das me. spottgedicht auf die bewohner von ? — Dez., Zur aussprache des Englischen im 18. jahrh.

9 : F. Holthausen, Beitr. zur engl. wortkunde, I. — E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 10—11.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII,5 : De Kroon, Christiaan II (slot). — Sernée, Jacob Stuarts Bruidkeuze. — Wennekes, Schott's Geographie des Atlant. Ozeans. — Marres, De zeden aan 't hof van Karel den Groote. — Kolstee, Voorheen en thans.

Archief aartsb. Utrecht, XLIII, 1 : Huybers, Drie brieven van paus Adriaan VI. — Meyer, Chron. lijst der nuntii en internuntii te Keulen, Brussel en 's Gravenhage. — Husee, De parochie Lobith. — Van der Loos, Toelagen aan de statiën in de Holl. zending. — Rientjes, Inventaris der St. Cathrynestatie. — Van Veen, Eerbied voor de sacramenten. — Dez., Proces over het recht van collatie te Rijswijk (Nederb.). — Dez., Het Apeldoornsch parochiepaard. — Kleine bijdragen.

2 : Knuif, Egb. Geerdink. — Knuif en Smaets, Sasbout Vosmeer (slot). — Huysmans, De Kathol. te Gorcum sedert 1572. — Alb. Thym, Naamlijst der Jezuiten te Culemborg. — Van der Loos, Lijst van staties midden 18de eeuw. — Van Veen, Patronaat der kerken van Hummelo en Drempt. — J., Pauselijke ordonnanties aan Philippus Ep. Traj. — Van Veen Vicarissen der St. Eusebiuskerk.

Revue Historique, CXXV, 1 : Fliche, Les théories germaniques de la souveraineté. XIe siècle. — Saulnier, Le siège d'Orléans 1589. — Parisot, Le lieutenant Bonaparte étudiant à Strasbourg. — Bulletin historique : Histoire de France.

2 : Desdevises du Dezert, Vice-rois et capitaines, généraux des Indes espagnoles, I. — Mathiez, Un essai de réglementation pendant la première invasion (1792). — Halphen, Etudes critiques sur l'histoire de Charlemagne, II (petites annales). — Bulletin historique (Histoire d'Italie).

Studiën, LXXXVIII, Nov. : L. P. P. Franke, Rob. Hugh Benson. De moderne romans, I. — L. v. Miert, Een Roomsch Retraite-boekje in Protestantsche handen. — P. Zeegers, Over Tragische Droefheid, III. — Is. Vogels, Een boek voor priesters en leeken. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Lezers en Red.

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

Dr. J. WOLTJER,

Beknopte Latijnsche Grammatica

BUIGINGSLEER

DERDE DRUK, herzien door

Dr. R. H. WOLTJER,

Hoogleeraar aan de vrije Universiteit te Amsterdam.

Prijs, ingenaaid f 2,40, gebonden f 2,90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

EEN MOOI KERSTGESCHENK:

LUTHER.

Een Gedenkboek op den **400sten** verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,

Predikant bij de Luthersche gemeente te Culemborg,

en met een voorwoord van

Prof. Dr. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Luthersche Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 90 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar **zeldzame houtgravures.**

Prijs in cartonnen band f 1.95.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Sint-Nicolaas- en Kerstgeschenken.

Het boek der 1000 Wonderen

door A. FÜRST en A. MOSZKOWSKI.

Bouwkunst, Techniek, Menschen- en Dierenwereld, Mystiek, Reken-, Schei en Natuurkunde, Taal, Schoonheid, enz. enz.

Een populair-wetenschappelijk boek dat boeit als een roman en daarbij tevens leerzaam en nuttig is.

Prijs Ingen. **f 2.95;** Gecartonneerd **f 3.25.**

Game - and Set! door CISSY VAN MARXVELDT.

Geïllustreerd door FRANS HOGERWAARD.

Een boek voor oudere meisjes, doch dat tevens door de jonge vrouw met genoegen gelezen zal worden.

Prijs Ingen. **f 2.40;** Gebonden **f 2.90.**

Cathar na van Siëna door JOHANNES JÖRGENSEN.

Geautoriseerde vertaling van D. LOGEMAN—VAN DER WILLIGEN.

Een hoogst boeiend en met veel talent geschreven boek.

Prijs Ingen. **f 6.90;** Gebonden **f 7.75.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

25ste Jaargang. **N°. 4.** **Januari 1918.**

Thoukudides' Navorschingen, vert. d. Boissevain en Boeken (Leyds).
Pernot, Grammaire de Grec moderne (Hesseling).
Wulff, Den oldjavanske Wirâtaparwa og den Sanskrit-original (H. H. Juynboll).
Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur, I-II (v. Wijk).
Chew, The Dramas of Lord Byron (Koster).
Terpstra, Nijmegen in de Middeleeuwen (Mulder).
Schrijnen, Nederlandsche Volkskunde, II (Knappert).
Simmel, Rembrandt (J. H. Groenewegen).
Schoolboeken:
Corbeau, Cours de grammaire et d'exercices (Salverda de Grave).
Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek (Kok).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 421 tot 411 v. C. in acht Boeken. Vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van **Dr. H. J. Boeken. Boek III.** Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1917. (Pr. ƒ 1.50).

Als vervolg op de beide eerste boeken van Thuc. is is mij nu ook het derde deel ter beoordeeling toegezonden en al dadelijk wil ik verklaren, dat elk volgend deel beter is dan het vorige. Toch zijn er nog vrij wat onnauwkeurigheden te verbeteren, die nu volgen. In c. 1 staat *gewapenden*, moet zijn *lichtgewapenden*. In c. 2 (p. 5) moet achter Tenedièrs gevoegd worden *nl.* (γάρ); in c. 3 (p. 7) achter barricadeerden *bovendien* (τὰ ἄλλα); in c. 7 achter landing *bij Nerikon*. In c. 9 voegt men τῶν πρὸ τοῦ φίλων gewl. bij προδότας, niet bij χείρους, doch verschil van opvatting is daar althans mogelijk. In c. 11 staat: meer met . . een aanloop van *redeneering* dan *met* geweld te werk *moesten* gaan; tevens *wisten ze uit ondervinding* dat . . Beter is: meer met . . een aanloop van *list* dan *van* geweld te werk *konden* gaan; tevens *gebruikten ze ons als bewijs*, dat *althans* (γέ). In fine *dus* moet weg.

In c. 13 staat: *zulk een dringend geval* enz., moet zijn: *En de gelegenheid is zoo schoon als nooit te voren*. In den volgenden zin: *zijn* (niet *worden*) uitgeput. In den Gr. tekst van ditzelfde c. in fine had moeten staan: ἔχετε, zooals Cobet verlangde en v. Herw. geeft, te meer daar ook de vertaling het praes. heeft. In c. 16 staat *achthonderd* schepen, moet zijn *dertig*; zoo ook in 't laatste c. *zevende*, moet zijn *zesde*. In c. 18 had, in overeenstemming met de vertaling, de lezing der handschr. ἐγκατῳκοδόμηται behouden moeten blijven. In c. 21 niet: *verlichtten* zij de tinnen, maar *verlieten*. In c. 23 (p. 35) staat: *zoodat ook de laatste Plataiërs, die met moeite en geweld door de gracht gingen, voor de belegeraars hen bereikten, aan de andere zijde waren. Er was ijs* . . beter is: *zoodat ook de laatste Plataiërs door de gracht gingen, voordat de b. h. b., doch met moeite en geweld. Want er was* . . .

In c. 28 staat: *hen zal brengen*, lees: *laat hen brengen*. In c. 35: *bewerkt Paches den opstand van P. en E.*, waarom niet: *brengt P. P. en E. aan zijne zijde?* Blz. 52 (c. 37, tekst) is het asyndeton achter ἀρχομένους wel aan te nemen, maar dan moet de interpunctie ook sterker zijn, zooals Widmann ook heeft. In c. 39 staat: *meer een opstand beginnen dan afvallen*, moet zijn: meer een *aanvallen* dan afvallen. In den volgenden zin *verwervend*, niet *verworven hebbend*. Blz. 61, 4e r.: *iedereen*, lees: *ieder van de bondgenooten*. Blz. 69 (c. 43) staat: *moeten wij het als onze plicht beschouwen om te spreken*; zou 't niet beter zijn: *moet gij aannemen dat wij spreken*. In c. 44 is weder strijd tusschen den gr. tekst en de vertaling: in den tekst is Lindau's emendatie ἐᾶν opgenomen, terwijl de vertaling zich richt naar de schrijfwijze der codices εἶεν, verdedigd door Classen; er behoort te staan: *dan zal ik niet aanbevelen ze te laten gaan*. In c. 45 zou ik Corstens' conj. ἀνικήτου willen aanvaarden in pl. v. ἀνηκέστου. Pag. 73 *de andere levensomstandigheden*, niet: *alle tusschentoestanden*. In c. 53 staat λέξεται, lees λελέξεται; de vertaling heeft ook: *zal gezegd zijn*.

C. 56 in fine is m. i. een goede zin slechts te verkrijgen als men de lezing aanneemt van Dobree en v. Herw.: ἔχωσι, κἂν . . μὴ ὠφ. κ. In c. 58 aan 't eind staat: *berooven van degenen, die de offers hebben gesticht en ingesteld*, lees: *berooven van de offers, die zij h. g. e. i.* In c. 61 moet vóór Boiotia ingevoegd worden: *'t overige* en achter Plataiërs, *anders dan de overige Boiotiërs*. Pag. 103 (c. 63) staat: *hebben gebracht*, moet zijn: *trachten te brengen*. Verderop verdient het de voorkeur met één cod. en den schol. te lezen οὐκ αἰσχρὸν μᾶλλον en dus te vertalen: *minder schandelijk . . . dan . . . te vergelden*. In c. 64 init. moet, als men ἡμεῖς δε schrijft, daarachter ook een

Digitized by Google

komma staan ter afscheiding van 't volgende. In c. 65 heeft Krüger 't reeds zoo juist uitgedrukt: *dat de armen van u niet nog minder goedgezind werden*, niet: *méér te zeggen kregen*. In c. 67 is terecht vertaald naar Stahl's lezing ἀνταποδώσοντες, terwijl de Gr. tekst heeft ἀνταποδόντες. Iets verder staat *dat de wedkampen niet met woorden, maar met daden worden beslist*, lees: *dat gij wedkampen niet van woorden, maar van daden hun voorhoudt*. En niet: *versierende* redevoeringen maar, *met frazen opgesierde*. Op pag. 115 staat in een noot: *een stater = een gulden*; daar had wel bijgevoegd mogen worden een *zilveren* = twee drachmen. In c. 74 aan 't eind staat: *werden .. teruggebracht*, moet zijn: *staken over*. In c. 82 in te lasschen (met v. Herw.) <οὔσης ἐπι> en in § 4 te lezen: *maar in veiligheid nog te overleggen* (ἔτι β. met Lindau en v. Herw.) *werd beschouwd als een schoonschijnend voorwendsel om er zich aan te onttrekken*. Pag. 133 2e r. te vertalen: *Want dergelijke verbintenissen dienden niet tot ..., maar tot bevrediging*. Verderop: *hij bracht niet alleen de veiligheid in rekening, maar ook dat hij .... Liever heeten de meeste menschen handige schurken dan domme goeierds .... Immers degenen van beide kanten, die .. met een schoonschijnenden naam aan 't hoofd v. d. p. zijn komen te staan door de aanprijzing hetzij van .., stelden (te voren moet weg) er hun eer in (naar hun woorden te oordeelen) de g. b. te b., maar op alle manieren zich inspannende ....* Aan 't eind zou ik liever schrijven: de *verontwaardiging* opwekte, dan *den nijd*. Op blz. 145 moet naast c. 92 in margine staan: Stichting van Herakleia. Bij c. 102 moet aan 't eind nog bijgevoegd worden: *Daarmee eindigde de zomer*. In c. 109 moet staan: *laat hij een bespreking voorstellen met Demosthenes en de v. d. A. over een wapenstilstand en veilige aftocht*. In c. 113 moet vóór tweehonderd staan: *van* en *van* meer dan duizend. In c. 115 *Sikeliërs*, niet *Sikelioten* en aan 't eind niet *vooruit* te zenden, maar *weg* te z. Verkeerde accenten sla ik over, maar hinderlijke verschrijvingen zijn in c. 5 ἔξοδεν voor ἔξοδον, c. 32 Ἔφερον voor Ἔφεσον, c. 35 καρεστήσατο voor παρεστήσατο, c. 75 in fine διέφθειρον ἄν voor διέφθειραν ἄν (en c. 68 περιτειχιξεσθαι voor περιτειχιζ.) Als uitmuntend geslaagde gedeelten wil ik gaarne nog noemen de redevoeringen in 't algemeen, vooral c. 45 (2e deel), c. 46 en 47.

Groningen. R. Leyds.

H. Pernot, Grammaire de Grec moderne (langue parlée), troisième édition entièrement refondue. (Collection de manuels pour l'étude du Grec moderne, no. 1). Paris, Garnier frères. 1917. (Pr. fr. 5).

In een kort voorbericht deelt de schrijver ons mede dat deze derde uitgave van zijn spraakkunst op een ander beginsel berust dan de beide eerste edities (1897 en een onveranderde herdruk van enkele jaren later). Hij staat minder radikaal tegenover de pogingen om de gesproken taal te brengen onder de invloed van de z. g. καθαρεύουσα (het „gezuiverde" Nieuwgrieks), of liever hij voelt als eerlik linguist de verplichting te erkennen dat die pogingen in Athene tot op zekere hoogte zijn geslaagd. Met grote belangstelling heb ik de eerste uitgave van zijn boek vergeleken met deze nieuwe bewerking; ik heb opgemerkt dat inderdaad het een en ander is veranderd, dat vooral het voorkomen van tweeërlei uitdrukking, ook in het gesprek, is vermeld, maar alles te zamen genomen kan ik de punten van verschil niet zo talrijk noemen dat ik de woorden „entièrement refondue" niet wat overdreven zou achten. Ik zal in het kort de voornaamste veranderingen opnoemen.

De Inleiding van de eerste uitgave is verdwenen. De heftige woorden tegen de καθαρεύουσα die daarin voorkwamen zal men niet betreuren en ze, met de schrijver, wel op rekening willen zetten van de jeugdige leeftijd waarop hij ze schreef; evenzo is het goed te keuren dat de polemiek van Solomos tegen de puristen van zijn tijd niet behouden is: het gevecht ging buiten de grenzen van een spraakkunst. Maar dat de lezer nu niets verneemt van de Griekse diglossie, dat over hetgeen in beide talen gezegd en geschreven wordt geen enkele opmerking is te vinden, dat is toch wel jammer, vooral voor degenen die zonder leiding de studie van het Nieuwgrieks beginnen. Het gemis van een korte inleiding wordt voor een deel opgewogen door 't opnemen van het prachtige gedicht van Palamas, οἱ στίχοι στὴν πατρίδα μου, met fonetiese transkriptie en vertaling.

Van groot gewicht is de wijziging die in het hoofdstuk over de uitspraak is aangebracht ten opzichte van het aksent. Pernot leert hier, op grond van 't geen hem de proefondervindelike klankleer openbaarde: „l'accent tonique du grec moderne est avant tout un accent de longueur", „l'accent tonique ... rend l'*a*, et surtout l'*e* et l'*o*, plus *ouverts*," en „il rend les voyelles plus élevées ... C'est là un reste de l'accent musical du grec ancien." Dat zijn stellingen die heden nog door velen niet aanvaard worden, maar die naar mijn overtuiging in hoofdzaak als bewezen kunnen gelden. Een tweede wijziging van betekenis is de veranderde indeling der verbuiging. Vroeger nam Pernot als hoofdscheiding aan de verdeling in parisyllaba en imparisyllaba, tans deelt hij de substantieven in naar hun geslacht en gebruikt de onderscheiding naar het sylbental om elke groep in twee rubrieken te splitsen. Ook dit is stellig een verbetering, daar de onderscheiding van het grammatikaal geslacht essentiëler is dan het al of niet gelijk blijven van het aantal lettergrepen.

Verschillende paragrafen zijn verder uitgebreid. Er zijn vooral meer idiomatiese uitdrukkingen opgenomen. Ik haal hier twee zegswijzen aan die naar vorm en inhoud het Atheense gebruik karakteriseren. Als iemand voor 't eerst een nieuw kledingstuk draagt, wenst men hem toe μὲ γειά („slijt het in gezondheid"), maar de kapper die zijn klant bediend heeft kondigt het einde van zijn werk aan met de woorden μὲ τὶς ὑγεῖες σας. — Ook 't hoofdstuk over de woordafleiding heeft in omvang gewonnen; het is een goed ding dat onder de „dérivés sans suffixes" nu ook de voor het Nieuwgrieks zo kenmerkende postverbalia worden behandeld.

Er blijft dan nog te vermelden wat er in deze „grammaire de la langue parlée" voorkomt aan vormen die uit het geschreven woord in de taal der Atheners zijn binnengedrongen, de veranderingen dus die voortvloeien uit de nieuwe, gematigde zienswijze van de schrijver. Ik had gedacht dat het aantal veel groter zou zijn. In geen geval kan men zeggen dat de schrijver zijn koers geheel gewijzigd heeft; op menige plaats wordt als extra een „geleerde" vorm vermeld, maar

Digitized by Google

alles te zamen genomen is het beeld van de gesproken taal zoals het ons hier wordt aangeboden toch niet veel verschillend van de voorstelling die de eerste editie ons gaf. Pernot is blijkbaar bang geweest om in een uiterste te vervallen en aan de vroeger vrijwel genegeerde καθαρεύουσα nu al te veel eer te bewijzen. Ik heb hier en daar een geleerde vorm gemist die ik zelf uit de mond van Atheense aanhangers der δημοτική heb opgevangen, zo βλάξ voor βλάκας (blz. 68), ἥμαρτον (voor „pardon", blz. 15 onderaan) enz.

Het boek is in zijn nieuwe vorm een model van duidelikheid en volledigheid gebleven. Van Thumbs hoogst verdienstelike grammatika onderscheidt het zich door zuiver beschrijvend te zijn en zich te bepalen tot de hedendaagse Atheense κοινή. Daardoor is het ongetwijfeld van groter prakties nut voor classici die de volkstaal willen bestuderen als een uiting van 't Griekse volk van onze dagen, dat ook om zijn litteratuur beter bekend verdient te worden. Dat de lezer niet altijd zal begrijpen wanneer en waarom de „geleerde" vormen moeten aangewend worden, is niet de schuld van de schrijver; zo iets leert men alleen door een langdurig verblijf in het land. De taalstrijd heeft het verkrijgen van een zekere vaardigheid in het spreken van „le grec moderne, à la fois sans trivialité et sans affectation" (voorbericht) ongetwijfeld bemoeilikt. Maar men kan zich hier veilig op 't oordeel verlaten van Pernot, voor wie het Nieuwgrieks bijna een tweede moedertaal is geworden.

Aan de verbreiding van het werk stond enigermate in de weg dat de grammatika van Thumb tevens een bloemlezing met glossarium bevat, zodat een leerling met het aanschaffen van een enkel boek zijn studie kan beginnen. Nu mogen we echter verwachten dat weldra een tweede deeltje van de „collection des manuels pour l'étude du grec moderne" ons een kleine bloemlezing zal geven, voorzien van vertalingan en etymologiese aantekeningen. Die laatste vooral zullen veel nut stichten. Indien zulk een tweede deel ook voor 5 francs verkrijgbaar wordt gesteld, zal de prijs der beide boeken te zamen ongeveer overeenkomen met die van Thumbs spraakkunst. De Franse handleiding verdient dan voor het onderwijs in elk opzicht de voorkeur.

Leiden. D. C. Hesseling.

K. Wulff, Den oldjavanske Wirâṭaparwa og dens Sanskrit-original. Bidrag til Mahâbhârata-forskningen. København, Emil Wiene's boghandel. 1917.

De verschijning van bovengenoemd werk, waarmede de schrijver den doctortitel aan de Kopenhagener universiteit verwierf, was eene ware verrassing, daar de beoefening der Oudjavaansche taal en letterkunde tot nu toe tot Nederland en ook hier slechts tot enkele personen beperkt was.

De heer Wulff kan, als medewerker aan den „Thesaurus linguae latinae" alleen zijne vrije uren aan de studie van het Oudjavaansch wijden. Uit dit boek blijkt, dat hij volkomen op de hoogte is van hetgeen in Nederland over het Oudjavaansch in het algemeen en over het Mahābhārata in het bijzonder geschreven is.

Het hoofddoel van den schrijver is, het Oudjavaansche Wirāṭaparwa en vooral de daarin aangehaalde Sanskritverzen te vergelijken met verschillende redacties van het Indische Mahābhārata, vooral de Calcutta-editie en de Zuidindische Kumbakonum-uitgave en daardoor materiaal te leveren voor de geschiedenis en kritiek van het Mahābhārata-onderzoek.

De inleiding (p. 5—15) handelt over de waarde van het O. J. Wirāṭaparwa voor het Mahābhārata-onderzoek. De schrijver merkt hierbij op, hoe ik er reeds op gewezen heb, dat het O. Jav. Wirāṭaparwa zich nauwkeuriger dan het O. J. Ādiparwa aan den Sanskrittekst aansluit, waardoor het zich beter leent tot eene philologische behandeling en een methodisch onderzoek nauwkeuriger resultaten kan opleveren dan dit bij eene vergelijking van het O. J. Adiparwa met zijn origineel het geval zou zijn.

Het eerste hoofdstuk (p. 16—22) behandelt de Indische Mahābhārata-teksten: de Calcutta-uitgave, de Bombay-uitgave, de Burdvan-editie, gedrukt in Bengali-alphabet en het door Sørensen vergeleken Bengaalsche handschrift zijn bij de bewerking der citaten in den O. J. tekst gebruikt. Volgens Wulff vindt de hypothese van dr. Hazeu, dat het O. J. Ādiparwa vooral met den Kṣemendra-tekst overeenkomt, in het Wirāṭaparwa geen steun. De 1e stelling in het academisch proefschrift van dr. Schrieke, volgens welke het O. J. Wirāṭaparwa dichter bij de Zuid-Indische redactie van het Mahābhārata staat dan bij de Noord-Indische, schijnt den schrijver ontgaan te zijn.

Het tweede hoofdstuk (p. 23—50) handelt over het O. J. Mahābhārata en vooral het Wirāṭaparwa; het bevat een karakteristiek en kritiek. De vraag, of het Anuçāsanaparwa tot den O. J. tekst behoorde, laat de schrijver onbeslist. Het Hariwaṃça behoort er niet toe. Dit vormt trouwens in het O. J. een afzonderlijk gedicht. De schrijver bespreekt de uitgegeven boeken van het O. J. Mahābhārata, waarbij hij niet alleen mijne tekstuitgaven, doch ook de verhandelingen van Prof. Kern, Dr. Hazeu en van Hinloopen Labberton's vertaling van de Çakuntalā-episode van het Ādiparwa toont te kennen. Van het Wirāṭaparwa wordt de stijl, de wijze van werken van den O. J. vertaler, de citaten en de fouten in de handschriften uitvoerig behandeld.

In het derde hoofdstuk (p. 51—79) wordt de indeeling van de O. Jav. bewerking in hoofdstukken vergeleken met die in de Calcutta-uitgave, het handschrift van Sørensen en Kṣemendra. De schrijver komt tot de conclusie, dat het *waiwāhika-parwa* in het oorspronkelijke O. Jav. geschrift een afzonderlijk hoofdstuk vormde, hoewel het in mijne uitgave volgens de thans bestaande handschriften onzeker is, waar het begint. In den tegenwoordigen tekst is eene indeeling in *adhyāya's* en eene berekening van het aantal verzen van den Sanskrit-tekst, dien de O. J. bewerker gebruikt heeft, niet goed mogelijk. Waarschijnlijk heeft het aantal verzen niet minder dan 2000 bedragen. De deelen, waar groote stukken van de Calcutta-uitgave in de O. J. bewerking ontbreken, op eene andere plaats staan, of in inhoud belangrijk afwijken, worden nauwkeurig nagegaan (p. 61—79). Het handschrift van Sørensen wijkt vooral in de beschrijving van Arjuna's strijd tegen de Kaurawa's sterk van de Calcutta-uitgave af, doch verschilt ook van de O. J. bewerking.

Het vierde hoofdstuk (p. 80—215) handelt over de geciteerde Sanskritverzen in het O. J. Wirāṭaparwa, die vergeleken worden met de Calcutta-uitgave, Kṣemendra

Digitized by Google

en de Bombay-editie. De schrijver komt tot de gevolgtrekking, dat het O. J. Wirāṭaparwa tegenover de Calcutta-editie en de Zuidindische redactie eene verschillende redactie vertegenwoordigt. Het grootste gedeelte van dit hoofdstuk (p. 103—215) wordt ingenomen door de tekstcritische bewerking en reconstructie der geciteerde Sanskritverzen, waarbij hij, daar hij verschillende Indische Mahābhārata-uitgaven raadpleegde, soms tot andere resultaten komt dan de in mijne tekstuitgave beproefde reconstructie. Het vijfde hoofdstuk (p. 216—237) handelt over de inleiding en het slot van het O. J. Wirāṭaparwa. Hierbij merkt de schrijver op, dat de *āryā*-strophe, waarmede het O. J. Ādiparwa begint, dezelfde is als vers 2a van het Indische Hariwamça. Hij tracht de zeer corrupte Sanskritverzen, die in het begin en aan het slot van het O. J. Wirāṭaparwa geciteerd worden, te reconstrueeren.

Het slot wordt gevormd door lexicographische aanteekeningen, waarin vooral de in de paraphrase voorkomende Sanskritwoorden verklaard worden.

Ter verklaring van de vele fouten in de geciteerde Sanskritverzen, gaat dr. Wulff uit van de veronderstelling, dat deze verzen oorspronkelijk in *dewanāgarī*-karakter zouden geschreven zijn. Het komt mij echter voor, dat voor dit vermoeden geen grond bestaat. Zoowel de Sanskritverzen als de paraphrase waren in het O. J. schrift, dat in de 10e en 11e eeuw gebruikelijk was geschreven en hieruit laten zich alle corrupties, b. v. de dikwijls voorkomende verwisseling van t en k verklaren.

De lezing van dit met groote vlijt en kennis van zaken bewerkte boek is niet alleen aan Sanskritisten, doch ook aan beoefenaren van de O. Jav. taal- en letterkunde ten zeerste aan te bevelen. De omstandigheid, dat het in het Deensch geschreven is, behoeft althans Nederlandsche geleerden niet af te schrikken, wegens de groote gelijkenis der beide talen en de gemakkelijkheid, waarmede deze grammatisch zoo eenvoudige taal te leeren is.

Leiden. H. H. Juynboll.

Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur, uitgegeven door Dr. **R. Verdeyen** en Dr. **J. Endepols**. (Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde). 1e deel, Gent, Siffer — 's Gravenhage, Nijhoff 1914; — 2e deel, 's-Gravenhage, Nijhoff — Gent, Siffer 1917. (Pr. ƒ 24, bij intekening ƒ 20).

Het eerste deel van het hier aangekondigde werk heb ik drie en een half jaar in huis gehad, zonder mij het recht toe te kennen, de beloofde beoordeling voor het *Museum* te schrijven. Immers, ik had deze verplichting op mij genomen, wetende, dat het hoofddoel der uitgave was, een getrouwe afdruk van verschillende handschriften der zelfde twee teksten te geven, ten profijte der Nederlandse dialektstudie. Op dit terrein voelde ik mij geen vreemde; wel echter doe ik dat in de wetenschap der vergelijkende literatuurhistorie, op welker gebied de auteurs zich in het eerste deel bevinden. Gelukkig is tans, trots verschillende met de oorlogstoestand samenhangende moeilikheden, ook deel II verschenen; ik heb mij gehaast het te bestuderen, en vooral aan dit deel is de aankondiging, die tans verschijnt, gewijd.

Deel I bevat, behalve voorwoord en toelichting bij de goed uitgevoerde afbeeldingen, de volgende hoofdstukken: I. Het Visioen bij de Ieren, — II. Het Christelijke Visioen vóór Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur, — III. De theologische waarde van de Visioenen, in het bijzonder van het Visioen van Tondalus en van St. Patricius' Vagevuur. Deze drie hoofdstukken vormen samen de „Inleiding." Dan volgen als II. en III. afdeling: „Het Visioen van Tondalus" in drie hoofdstukken: I. De Legende, II. De Letterkundige geschiedenis der legende van Tondalus, III. Lijst van handschriften en drukken; — en: „Het Vagevuur van St. Patricius", met de volgende hoofdstukken: I. De bedevaartplaats van het St. Patricius' Vagevuur, II. De Legende van Ridder Owein, III. De Letterkundige geschiedenis der legende, IV. De Pelgrimsverhalen. V. Lijst van handschriften en drukken.

Hoewel ik dit eerste deel meer als belangstellend leek dan als deskundige heb doorgelezen, ben ik door een gelukkig toeval, dat mij juist in de laatste maand een paar opstellen over en tekstafdrukken van Slaviese Tondalusteksten onder de ogen bracht, in staat een kleine aanvulling te geven. Daar de schrijvers zelf behalve Latijnse en Nederlandse redakties ook andere vermelden — tot IJslandse, Katalaanse, Poolse en Hongaarse toe — vertrouw ik, dat zij mijn aanvulling niet als overtollig beschouwen. Over Russiese en Westslaviese Tondalusteksten zie men Brückner Archiv für slavische Philologie 13, 199—224, 318 v., over twee verschillende Servokroatiese redakties Daničić' in dl. 4 der Starine van de Agramse Zuidslaviese Akademie, blz. 110—118, Jagić' Archiv f. slav. Ph. 35, 501—513. Verder wil ik opmerken, dat het hele eerste deel onderhoudend en zowel door zijn indeling als zijn stijl leerzaam geschreven is. Een opvallend slordigheidje trof ik aan op blz. 221, waar de naam van de historicus Dr. H. Brugmans zowel in tekst als in noot zonder *s* wordt geschreven. Dergelijke foutjes komen nog wel eens voor: zo wordt de germanist-neerlandicus Franck op pag. III van het II. deel Frank genoemd.

Deze uitgave van Tondalus' Visioen en van St. Patricius' Vagevuur is een verblijdend verschijnsel. Dergelijke edities zijn dringend nodig en wij hadden er zo goed als geen. Van de beide teksten zijn telkens vijf handschriften volledig afgedrukt, en wel zo, dat op elke twee naast elkaar staande bladzijden éénzelfde tekstperiode naar alle vijf codices voorkomt. Van de overige handschriften zijn de varianten met verblijdende volledigheid meegedeeld, terwijl bovendien zorgvuldig de door afschrijvers of korrektoren aangebrachte veranderingen zijn gesignaleerd. Daar deze in sommige codices zeer talrijk en systematies zijn, vormen die noten een interessant deel dezer editie. Wanneer wij nu weten, dat de handschriften van zeer verschillende streken afkomstig zijn: uit het Middelfrankiese taalgebied, uit Zuid-Limburg, uit noordeliker, geheel of in hoofdzaak Saksiese streken nabij onze oostgrens, uit Noord-Holland, uit West-Vlaanderen, dan spreekt het vanzelf, dat een dergelijke teksteditie een belangrijke bijdrage moet vormen tot de kennis onzer Middelnederlandse dialekten, die nog al te weinig gekend worden. Hoewel het bij het eerste lezen wat vreemd aandoet, wanneer Verdeyen en Endepols II, blz. III ons zeggen, dat het Middelnederlands trots de arbeid der grootste neerlan-

Digitized by Google

dici „betrekkelijk een terra incognita" is, wij moeten de juistheid dezer woorden erkennen, wanneer wij in de volgende zin lezen, dat wij van de „locale taalkringen d.w.z. de Middelnederlandsche dialecten" heel weinig wet n. Het ware nog beter geweest, wanneer de auteurs, die in andere hoofdstukken grote uitvoerigheid niet hebben geschuwd, op deze opmerkingen een bibliografie hadden laten volgen van middelnederlandse dialektologie. De paar geschriften, in de noot op blz. IV vermeld, geven geen voldoend idee van wat reeds gedaan is. O. a. mis ik Muller's recensie van de tweede druk van Franck's spraakkunst Nieuwe Taalgids 4, 299—313. Men zal 't mij vergeven, wanneer ik in een aankondiging mij met dit ene voorbeeld tevredenstel.

Men vraagt zich wel eens af, hoe het komt, dat edities als deze zo schaars zijn. Zeker zal wel een van de oorzaken deze zijn, dat men zich in een vroegere periode der Nederlandse philologie minder om de dialekten bekommerde, dan om de inhoud der teksten en de vaststelling van de oertekst. Later zal ook dit een bezwaar hebben opgeleverd, dat die teksten, die 't meest in bredere lagen van het volk gelezen werden, gebedeboeken en allerlei devote literatuur, in zoveel exemplaren hebben bestaan en ook zijn bewaard, dat de onderlinge stamboomverhoudingen heel moeilik vast te stellen zijn. Wie gewend is talen te bestudéren met een minder rijke literatuur en een geringer getal codices, merkt deze leemte der Nederlandse filologie met dubbele verbazing op. Wie bijvoorbeeld in de Oudkerkslaviese filologie geen vreemde is, de uitgaven der oudste evangelie- en psaltercodices kent en de lange serie geschriften onder ogen heeft gehad, waarin zo-te-zeggen elk woord zowel taalkundig als lexikologies wordt benut voor het vaststellen der lokale en chronologiese betrekkingen tussen de handschriften, die moet onze Middelnederlandse dialektologie beschouwen als in een beginstadium harer ontwikkeling verkerend.

In de keuze hunner teksten zijn de heren Verdeyen en Endepols zeer gelukkig geweest. Door 't aantal der voorhanden codices en door de dialektiese variaties van deze lenen zich de beide legenden er uitstekend toe, op dergelijke wijze tot een uitgangspunt van dialektonderzoekingen te worden gemaakt. Deze editie kan stof leveren voor talrijke dissertaties; weinig onderwerpen zijn zo geschikt om iemand akkuratesse, methode van werken en daarbij kennis der Nederlandse taalhistorie te verschaffen, mits hij, die zich er aan waagt, beschikt over de brede blik op taalverschijnselen, nodig om niet in de grote massa kleine feiten verward te raken, en over het nodige geduld. Men kan een dergelijke arbeid zo ondernemen, dat men een grammatika (klank- en vormleer) samenstelt van één handschrift — met gebruikmaking van het volledige materiaal hieruit — en daarna aan de hand der meest saillante verschijnselen het dialekt van de afschrijver vaststelt, onder vergelijking der gegevens betreffende hedendaagse dialekten, — men kan ook enige handschriften vergelijkend behandelen; mogelik, dat men dan al werkende gegevens vindt aangaande de taal der gemeenschappelike „vorlage".

De uitgevers zelf hebben dergelijke onderzoekingen niet ondernomen, wegens „de beschikbare ruimte" (II, LII). Zij bepaalden zich er toe, op grond van de in hun oog belangrijkste taalverschijnselen de codices zo goed mogelik te lokaliséren. Zeker is hun dat gelukt, — hoewel ze zich plegen te bepalen tot een vrij ruime lokalisering. Wanneer men hun hoofdstuk III over „De Taal der Teksten" [1]) leest, of men ziet de teksten zelf door, dan zal men 't in 't algemeen met de opvatting der uitgevers eens zijn. Ik geloof evenwel niet, dat zij altijd hun mening voldoende gemotiveerd of de voor de lokalisering 't meest typiese taalverschijnselen naar voren gehaald hebben. Waarom zijn bijvoorbeeld Te Winkels overzicht der Noord-Nederlandse dialekten in Gallée's boek over het „Boerenhuis" en Winklers Dialekticon, dat trots al zijn onvolkomenheden nog altijd een vaste basis vormt voor de groepéring onzer dialekten, niet bij voortduring vergeleken? Allerlei had dan meer gepreciseerd kunnen worden, — om slechts één voorbeeld te noemen: de verdeling der vormen *ald — old — ōld* over onze oostelike dialekten. En waarom is bij de handschriften, die noch Zuidlimburgs noch Achterhoeks-Overijsels zijn, doch tussen deze dialekten in liggen, de Teuthonista niet behoorlik vergeleken, aan welks taal zelfs een goede monografie gewijd is? Voor het Hollands is typies de vorm *sel* voor *sal*, en voor 't Hollands en Zeeuws *aerde* voor *eerde*; deze en andere charakteristica zijn niet voldoende benut, — evenmin de pluraalformatie. Hier en daar vinden wij een sporadiese opmerking: zo wordt blz. LXI van hs. Brussel 2318 meegedeeld, dat het meervoud van mannelike en onzijdige substantieven vaak op *-e* uitgaat: *dage, manne, kindere, worde*. Mij dunkt, wie Middelnederlandse codices en Nieuwnederlandse dialekten heeft bestudeerd, die moet opgemerkt hebben, dat het laat-middeleeuwse Hollands de uitgang *-en* (waaruit ons tegenwoordige *-ə*) heeft algemeen gemaakt, terwijl wij, hoe oosteliker wij komen, steeds meer pluralia op *-e* aantreffen, — welke *-e* in de Zuidoostelike dialekten tans is afgevallen. Zodoende is de pluraalformatie een belangrijk dialektkriterium, — hoewel natuurlik menige codex nu eens vormen van 's afschrijvers dialekt, dan weer vormen der „vorlage" zal vertonen. Anderzijds is er bij wat de uitgevers als dialekteigenaardigheden noemen, vaak een vraagteken te zetten. Zij hechten meer waarde dan m. i. nodig is aan de spelling der *ō*- en *ū*-klanken: zou 't zo heel veel belang voor de lokalisering hebben, dat hs. N. *ropen, slogen, vertonen* (naast *toenen*), *hope*, doch anderzijds *heilichdoem* schrijft? Zie blz. LV sub 11; dgl. opmerkingen ook over andere handschriften. Was er nog maar een statistiek der tweeërlei spelling of een opsomming van alle plaatsen bijgevoegd: dan had de lezer altans gegevens om zelf te oordelen. En hoe zonderling treffen ons passages als deze (het is een voorbeeld uit vele): blz. LVI, sub 3 (over het Berlijnse hs.) „De umlauting van *ā* tot *ē* en *ă* tot *ĕ* is zeer gewoon dus: *quemes, selich, negelen, weren, nekende, opgeel* maar ook *quames, saligen, dwalinge*, minder dikwijls *hedde, pedden, menlic(ker), kelden, geslechte, sterten* (staarten), *onverdrechgelike, bernen, almechtig* maar ook *had(den), scarpheit, start, branden.*"

[1]) Dl. II bevat behalve de teksten zelf drie inleidende hoofdstukken. 't Eerste en tweede behandelen „de verhouding der Middelnederlandsche teksten van het Tondalus' Visioen — resp. het St. Patricius' Vagevuur — tot het Latijn en tot elkaar."

Digitized by Google

Het gaat toch niet aan, de umlaut van *ā* en *ā* samen te behandelen! En dan neemt de klankgroep *acht* nog weer een aparte plaats in, evenals *ar* + lab. of gutt. en *ar* + dentaal. Van *kelden* is niet de umlaut merkwaardig (deze is geheel regelmatig), doch alleen de dialektiese verdeling van 't klankwettige *kelde* en 't analogiese *coude*, *colde*. *Start* behoort hier helemaal niet thuis, daar het oude *e* en niet *a* heeft. en ook *bernen* mag, ook al stellen wij 't met ohd. *brennen* en niet met *brinnan* gelijk, niet zonder meer met formaties zonder metathesis op één lijn worden gesteld.

Zo zou ik voort kunnen gaan. Dit taalkundige hoofdstuk komt mij in menig opzicht onbevredigend voor, — ook wat aangaat de aanduiding der plaats van oorsprong. Wel zal in 't algemeen de lokalisering niet ver of helemaal niet bezijden de waarheid zijn, maar toch zijn dgl. aanduidingen als: een dialekt, dat „wel in het oosten van ons land thuis hoort, maar invloed van Friesch heeft ondervonden" (II, LXIV) weinig aanbevelenswaardig, evenals de daarop volgende woorden betreffend „het gedeelte van Overijsel, waar Friesch-Saksische mengvormen ontstaan zijn". Een dergelijke formulering wekt te veel de voorstelling op, alsof dialekten als Saksies en Fries van ouds geïsoleerde eenheden waren, waartussen eerst geleidelik kontakt ontstond. Waarschijnlik komt mij dit niet voor en aantonen laat het zich in geen geval. Wat overigens dat handschrift betreft, waarvoor V. en E. een oostelik, Saksies dialekt met Friese invloed aannemen (W.), ik betwijfel, of het zo ver in 't noorden moet worden gelokaliseerd. Het is niet Belgies, ook niet Zuidlimburgs, ook niet Hollands (NB. *du salt*, *gheerne*, *oelt*); de Frisismen zijn zeer dubieus; wanneer het niet Overijsels (Sallands of Twents) kan zijn, zou ik geneigd zijn, aan de Veluwe of een aangrenzend gebied te denken. Het zou zeker de moeite waard zijn, om van dit handschrift een gedetailleerde beschrijving te geven, waarbij ook op zulke vormen als *hilighe* (passim), *drughe* (206,3), *nije* (220, 12), *nijes* (222, 15), *dorde* (238, 3), *scerpheit* (238,14) en andere, die door V. en E. LXIII v. niet vermeld worden, de aandacht zou moeten worden gevestigd. Wat *oelt* aangaat, herinner ik er aan, dat Winkler 1,327 voor een zo westelik gelegen dorp als Uddel nog *olde*, *oldste* opgeeft. Overigens houd ik 't niet voor uitgesloten, dat deze codex trots de telkens zich herhalende *o* van *openbaren* e. dgl. en het ontbreken van *oen*, *oem* uit de streek van Deventer komt. Een zekere decisie houd ik alsnog voor onmogelik — wegens onze geringe kennis der Middelnederlandse dialektologie.

Mijn bezwaren tegen hoofdstuk III van het tweede deel doen geen afbreuk aan mijn gunstige oordeel over het gehele werk. Zowel de teksten zelf als het in genoemd hoofdstuk bijeengebracht materiaal verdienen het punt van uitgang te worden van menige taalkundige onderzoeking. Ik hoop voor de schrijvers, wier langdurige, met zorg verrichte arbeid ons een zo welgeslaagd boek heeft verschaft, dat dit inderdaad het geval zal wezen.

Eén opmerking moet mij nog uit de pen. Het ware goed geweest, bij het tweede deel enige reprodukties van handschriften te voegen. Over Middelnederlandse paleografie is nog weinig geschreven, maar iemand, die veel codices onder ogen heeft gehad, vindt menigmaal dank zij zijn eigen ervaring in de paleografie een aanwijzing voor plaats en tijd van ontstaan.

Leiden. N. van Wijk.

S. C. Chew, The Dramas of Lord Byron. A Critical Study. (Hesperia, Ergänzungsreihe: Schriften zur englischen Philologie. Unter Mitwirkung von Herm. Collitz herausg. von James W. Bright. Ergänzungsreihe 3 Heft). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. Baltimore, The Johns Hopkins Press. 1915. (Pr. M. 6. —, geb. M. 6.80).

Het boek is opgedragen aan de nagedachtenis van Horace Howard Furness, wiens naam vooral bekend is door de Variorum-uitgaaf van Shakespeare. In zijn voorbericht („voorwoord" wil er bij mij niet in) zegt Schr., dat de geheele groep van Byrons tooneelstukken nog nooit aan een behoorlijk onderzoek is onderworpen (William Gerard: *Byron Restudied in his Dramas*, London 1886, noemt hij ten naastebij waardeloos). Nu doet de heer Chew dit, en het moet gezegd worden, dat hij zijn werk ruim, diep en degelijk heeft opgevat, hoezeer de diepten hier en daar wat zanderig zijn. Als een aanhangsel bij deze studie had Schr. een volledigen „Thought-Index" bij Byrons geheele werk — gedichten, brieven, dagboeken en verspreide proza-geschriften — willen voegen, maar hij kwam er ruimte voor te kort in deze uitgaaf, en daarom zal dit gedeelte afzonderlijk verschijnen. Het werk is verdeeld in negen hoofdstukken, waarin achtereenvolgens het drama van de romantische periode in 't algemeen, Byron en het drama van zijn tijd, Byrons techniek, verder de drama's: *Manfred*, *Marino Faliero*, *The Two Foscari*, *Sardanapalus*, *Cain*, *Heaven and Earth*, *Werner*, *The Deformed Transformed*, ten slotte de inhoud en het wezen van de stukken besproken worden. In drie appendices behandelt Schr. Byron en de dramatische eenheden, *Manfred* en *Faust*, en Shakespeare-reminiscenties in *Marino Faliero*.

Na den invloed van den zoogenaamden „Gothic" novel op het romantische drama te hebben nagegaan (Mrs Radcliffe, „Monk" Lewis e. a.) en op Duitsche inwerking te hebben gewezen, waarbij vooral Joanna Baillie's drama's ter sprake komen, met welke Byron zeer ingenomen was, en waarmee hij zijn eigen pogingen verwant voelde, waarna Schiller, Coleridge, Maturin, Shelley, Keats, Milman, Lamb, Godwin, Procter („Barry Cornwall"), Beddoes, Darley, Wells, Landor, John Wilson, Croly (door Byron in *Don Juan* gehekeld als „the very Reverend Rowley Powley"), Sotheby, Sheridan Knowles, R. L. Sheil e. a. in het kort de revue passeeren, wier voorliefde voor historische en revolutionaire onderwerpen wordt vermeld, die gepaard gaat met een herleefde belangstelling in de Middeleeuwen, maar waarbij een vrijwel algemeen tekort aan werkelijk dramatische kracht wordt geconstateerd, gaat schrijver over aan zijn eigenlijk thema: Byron. Het zou veel te ver voeren Schrijvers behandeling, die ik hierboven strictim heb geschetst in bizonderheden na te gaan, maar er mag wel even op gewezen worden, dat Byron zelf in zijn *Letters and Journals* (V, 347 ed. Prothero) o. a. schreef: „many people think my talent essentially undramatic, and I am not at all sure that they are not right." Ik geloof wel dat we Byron in zijn weifelen en twijfelen gelijk moeten geven; Byron se piquait du drame, en telkens weer beproefde hij er zijn krachten aan, maar

Digitized by Google

zonder er ooit veel groots in te bereiken. *Manfred* en *Sardanapalus* zijn wel zijn beste stukken.

In het hoofdstuk over Byron en de eenheden, zegt Schr. m. i. zeer ad rem, terwijl hij nagaat wat Byron kon bewegen zich zoo aan de eenheden vast te klampen (hoezeer hij er nu en dan van afwijkt): „In spite of his energetic individualism Byron was not always easy in his lawlessness. There was in him an instinctive obedience to authority. This is shown by that „classical" taste which appears in so much of his works, especially his criticisms of poetry", terwijl Schr. ook de aandacht vestigt op Byrons vereering van Pope. Ook is er invloed van Voltaire en Boileau. D. Nichol Smith zegt in zijn *Eighteenth Century Essays on Shakespeare* o. a. dat Byron de beteekenis van de artistieke beweging van zijn tijd nooit goed begreep; hij betreurde steeds „the good old style of our elders and betters" (*L. & J.* III, 213). De mindere Elizabethaansche dramaturgen noemde hij een bende troebele kwakzalvers en marktschreeuwers; hij veroordeelde al de poëzie van de „Lake School" behalve een deel van Coleridge; hij kon Keats niet op prijs stellen; zijn lof van Shelley was dikwijls maar half. Hij maakte verschil tusschen den dramaturg en den dichter Shakespeare; hij voelde genegenheid en bewondering voor den dichter, diens methoden als tooneelschrijver waren tegengesteld aan die van Byron. Byron veroordeelt „the detestable taste of the day" (*L. & J.* III, 5), en beschouwde zijn tijd als „the declining age of English poetry" (*L. & J.* V, 559). In zijn drama's legt hij meer den nadruk op karakter en motieven dan op handeling: vandaar dat zijn stukken het op 't tooneel zoo weinig doen.

Behalve de in de Errata verbeterde drukfouten, noteerde ik blz. 22 equaled voor equalled (tenzij het een Amerikanisme is) 26 Werter (l. Werther), Waverly (l. — ley), 65 Anglestische (l. Anglist.), 67 desenchanté (l. dés.), 70 remembrancers (l. — ces), 76 r. 4 en 5v.ben. tweemaal „in", 128 o'er mastering (l. als één woord), 156 bet (l. be), *Rober* (l. *Robert*), 166 Glascow (l. Glasgow), 169 Koelher (l. Koehler).

Den Haag. Edward B. Koster.

J. Louisa A. Terpstra, Nijmegen in de Middeleeuwen. Amsterdam, Kruyt. 1917. (Amsterdamsche diss.).

Fruin's voorbeeld, gegeven in zijn studie „Een Hollandsche Stad," heeft gelukkig reeds veel navolging gevonden. Prof. Blok heeft ons zijn geschiedenis van Leiden gegeven; omtrent Deventer zijn wij ingelicht door het boek van Buitenrust Hettema en Telting; Prof. Brugmans heeft de opkomst van Amsterdam beschreven. Er wachten ongetwijfeld nog vele steden, niet minder belangrijk dan de genoemde, op een behandeling en daarom is het boekje van Mej. Dr. Terpstra zoo welkom.

Voor een liefhebber van de grijze oudheid is Nijmegen een waar paradijs. Het is ongetwijfeld een der oudste steden van ons land en als wij de kronieken raadplegen, die in de Middeleeuwen over Nederland spreken, valt het ons onmiddellijk op, dat Nijmegen zoo dikwijls vermeld wordt, vooral van Duitsche zijde. Ik zou haast durven beweren, dat Nijmegen in de Duitsche kronieken der eerste Middeleeuwen tot 1300 ongeveer even druk wordt genoemd als Maastricht in de Zuid-Nederlandsche kronieken van diezelfde periode.

In den onvermoeibaren stadsarchivaris had Nijmegen dan ook reeds een kundig en scherpzinnig historieschrijver gevonden. De boeken van den Heer Schevichaven hebben Mej. Terpstra — ze erkent het zelf in haar voorrede — den arbeid veel verlicht. Toch wijkt zij nu en dan van de meeningen van haar gids af.

De beteekenis van het boekje van Dr. Terpstra zal nochtans niet zoozeer in het nieuwe en onbekende moeten gezocht worden, als wel in de verstandige en absoluut onpretentieuse manier van voorstellen. Dissertaties zijn dikwijls zoo ijselijk zwaarwichtig, zoo opdringerig van halfwassen geleerdheid. Hier geen spoor daarvan. De stof wordt kalm en zakelijk verdeeld in acht hoofdstukken, die zeer sterk aan de indeeling der hoofdstukken bij Blok doen denken. Nijmegen vóór 1230 wordt zeer kort behandeld. Het gebruik van niet-Geldersche en buitenlandsche kronieken in het algemeen, zou aan dit hoofdstuk wat grooter uitvoerigheid hebben gegeven. In het tweede hoofdstuk worden de privilegies van de stad behandeld en haar verhouding tot Aken belicht. Het derde Hst. is aan Oud-Nijmegen gewijd. Vooral voor iemand, die de stad kent, zal het een genoegen zijn, onder leiding van Mej. T. een wandeling door die oude straten te maken. De verhoudingen van Stad tot Landsheer en tot Burggraaf worden in het vierde en vijfde, de Stadsregeering, de rechtspraak en de Burgers in de drie laatste hoofdstukken besproken.

Hoe gunstig ik ook denk over de nauwgezetheid en ijver van Mej. Terpstra, ik mag het toch niet verhelen, dat, toen ik haar boekje uit had, een zekere onvoldaanheid achterbleef. De vraag: is dat nu alles, wat we van een der belangrijkste steden van ons land in de Middeleeuwen te weten kunnen komen, kwam als van zelf naar voren. Was het de bedoeling van Schrijfster, alleen de bestuursinrichting der stad te behandelen, m. a. w. een half-juridische dissertatie te schrijven, dan dunkt mij haar doel vrij goed bereikt. Maar wilde zij ons de beteekenis en den sfeer van invloed eener middeleeuwsche stad schetsen; vooral, wilde zij den samenhang van Stad en Rijk doen uitkomen, van Gelderland en Kleef, Limburg, Brabant, Holland, 't Sticht enz. en Nijmegen als centraal punt daarin, dan moet onze lof veel meer gereserveerd klinken. Ook het geestelijk leven der burgers, zoo godsdienstig als wetenschappelijk, wordt in dit boek volstrekt niet uitvoerig genoeg behandeld. Men zou haast tot de gevolgtrekking moeten komen, na lezing van deze bladzijden, dat Nijmegen in de Middeleeuwen een zeer en zuiver materieele bevolking had. En dit is beslist niet het geval geweest.

Mej. T. heeft niettemin dezen grooten dienst aan de geschiedkundigen van Nederland bewezen, dat het nu weer iets gemakkelijker geworden is, over ME. steden te spreken, omdat wij er een nieuwe en in veel opzichten goede monografie bij hebben gekregen

Nijmegen. W. Mulder.

Jos. Schrijnen, Nederlandsche volkskunde, II. Zutfen, W. J. Thieme en Cie. z. j. (1916). (Pr. *f* 3.75, geb. *f* 4.25).

In dit tweede deel geeft de schrijver ons volgens zijn belofte volkstaal, — kunst en — wetenschap, onderwerpen te rijk bijkans om in enkele honderden bladzijden te worden saamgedrongen. Hij wil de volkstaal leeren kennen uit de streektaal, waarin het volkswezen

Digitized by Google

zich het best uitspreekt en kan daarbij van vele nieuwe onderzoekingen van onze dialecten gebruik maken. Terecht let hij niet alleen op klankleer en flexie, maar ook op woordenschat en syntaxis. Gaf hij in de „Beiaard" van Maart eene studie over het woord „vlinder" in de streektaal, hier vinden wij o. a. merkwaardige synoniemen voor „gaan" in de Graafschap (blz. 45), waaruit, gelijk uit de woorden voor „musch" wel blijkt, dat de woordvoorraad der volkstaal niet zoo arm is (47). Juist is ook het nadruk leggen op het gezwollene, het uitbundige van den zinsbouw. Schr. geeft lange lijsten van plaatsnamen, organisch product van den volksgeest, waarbij ook de straatnamen behooren, welker beoefening thans aan de orde is en de spotnamen (68—83), waarop hij later in ander verband nog spotrijmpjes op steden volgen laat (127—133), die dus ook gevoegelijk onder dit hoofdstuk hadden kunnen worden ondergebracht. Ik acht mij onbevoegd over philologische bijzonderheden een oordeel uit te spreken, maar met een aantal algemeene opvattingen kan ik mij gaarne vereenigen, zooals b.v. dat het spreekwoord de kunstvorm is van de taal van den gemeenen man (105). Wij zijn hier reeds in het volgend hoofdstuk, volkskunst, waarvan de inhoud voor een goed deel nog met de taal samenhangt, raadsels (blz. 92, No. 13: „genoeg gedragen" drukfout voor „geslagen"), spreekwoorden, termen (waaronder ratuurlijk vele scheepstermen, 113 vlg.) en spreekwijzen, waarbij weder aan lokale invloeden groote plaats wordt ingeruimd, zooals aan het dagelijksch gaan langs wuivend graan en geurende boekweitvelden (116). Hier ook eene verdienstelijke verzameling van apologetische spreekwoorden (122 vlg.). Van de boertige verhalen van den volksluim hooren wij te weinig, misschien omdat ze gemeenlijk wat al te openhartig uitvallen, veel daarentegen van sprookjes, sagen en legenden. Of „legende" is de „sage" als 't geldt Maria en de heiligen, weet ik niet, maar ik ga met schr. mede, als hij sage een stuk werkelijke geschiedenis noemt, d. w. z. hoogst onbetrouwbaar voor de feiten, maar geloofwaardig wat den geest, de stemming aangaat, waarvan zij de draagsters zijn (185). Zoo is het inderdaad en voor onze kennis van den vroegeren mensch (hoofddoel van historisch onderzoek) is het bloote feit van minder waarde dan de gedachtenwereld van een persoon of kring. Als men dan, omgekeerd, ook maar sagen en legenden schrapt als bron voor de kennis van het feit of de gebeurtenis. De rubriek volkslied kon op zich zelf boekdeelen vullen, arbeidslied, danslied, spotlied, verhalend lied en wat niet al. Het minnelied is al te spaarzaam bedeeld (225 vlgg.), onze volksliedboekjes bevatten vele van hoogen ouderdom en zeker niet alle plat of gemeen. Zeer merkwaardig om het dramatisch element van den ouden reidans is „Klein' Anna zat op majesteit" (219 vlg.). Met reden treurt de schr. over den ondergang van ons volkslied, omdat wij te ver van de natuur leven (243 vlg.), maar ik kan toch de hoop niet opgeven dat, wat velen thans doen voor verheffing van den volkszang, ook het oude volkslied voor versterf zal bewaren. Het is al niet beter met de volkskunst, die tot uiting komt in de spreuken op schotels en glazen, op gevels en uithangborden. Ook deze eigenaardige dichterlijke geest schijnt wel gebluscht. Schr. behandelt dit bij de dekoratieve kunst, hij had het ook bij de taal kunnen voegen. Bij de beroepsaanduidingen (266—270) voeg ik nog die van de bleekers, zooals ze nog vóór weinig jaren hier te Leiden overvloedig voorkwamen („Laat haters haten en nijders nijden, wat God ons gunt dat moeten zij lijden." „Glansrijk is de zon verrezen, ieders plicht is 't God te vreezen..."), gelijk ik nog meer aanvullingen aanteekende (de uil, 284, komt ook voor op een gevelsteen te Ommen). Hoofdzaak is hier het algemeene beginsel en zeker heeft prof. Schrijnen ons de volkskunst helder getoond als uiting van den volksgeest. Dat hij daaraan altijd dacht, leert ons een aardige opmerking als „de schouw is de koker der geestenwereld" (257), te vreemder daarnaast een onsmakelijk zinnetje als „het Stabat mater stoelt beslist op den volksgeest" (237), met de gedachte waarvan ik het overigens eens ben, gelijk met de uitspraak, dat de volksprent niet op 't gedrukte boek, maar op het levedd volksverhaal berust (281). Bij de volkswetenschap behandelt de schr. volksetymologie, de natuurverklaring (de legende ter verklaring van den naam Lieve-vrouwenbedstroo, 301 vlg. schijnt meer gemaakt dan ontstaan), dierenverhalen, plant-lore, weerkunde. Bij het sprookje, waarom het roodborstje een rood borstje heeft (317) zouden wij gaarne oorsprong en ouderdom kennen, om te weten of wij hier inderdaad volksverklaring hebben. Dit bezwaar geldt van meer dat ons hier wordt meêgedeeld. Aan het einde van zijn boek, waarin de schr. stellig veel belangrijks bijéén verzamelde, wijdt hij enkele fraaie bladzijden aan die volksbeschaving, die de ziel der natie is, die wel veredeld, maar niet verbasterd mag worden, die moet blijven wortelen in die „onderkultuur" en niet moge wijken voor de kleurlooze, nivelleerende albeschaving, waaraan wezenlijk karakter ontbreekt. Hier ziet hij het groote gevaar voor de ongereptheid van ons volksbestaan. „Vreemd kultuurgoed is smet noch schande, maar de eigen beschaving moet krachtig genoeg blijven, om dat vreemde in zich op te nemen en te versmelten, en daarom moet zij voeling blijven houden met de voorvaderlijke volksbeschouwing." Er zijn in het boek te weinig van zulke samenvattende bladzijden; wat deze slotpagina's bieden is de behartiging overwaard. Enkele aardige prenten en een is-ethnenkaart van Deventer tot Maastricht verhoogen de waarde van het boek.

Leiden. L. Knappert.

Georg Simmel, Rembrandt. Ein kunstphilosophischer Versuch. Leipzig, Kurt Wolff Verlag. 1917. (Pr. ƒ 2.95).

Het is niet overbodig om te beproeven eene nieuwe bijdrage tot de kennis van Rembrandt te leveren. Weliswaar zijn het leven en de kunst, is het levenswerk van den meester historisch, critisch en kunstwetenschappelijk zóo grondig bestudeerd, dat waarschijnlijk er toe mag worden overgegaan om het navorschend onderzoek voor gesloten te verklaren, doch het kunsthistorisch nadenken, in wijsgeerigen of in aesthetischen zin, is zoover nog niet gevorderd. Op dat gebied moet nog veel worden gearbeid, zal het weten omtrent Rembrandt als een volkomen afgerond en voltooid geheel ons geestelijk eigendom zijn. Het moeilijkst deel wacht op afdoening en — het moet worden erkend — het is een gewaagd ondernemen om zich hieraan te wijden. Gewaagd, omdat,

Digitized by Google

ondanks het veelzijdig ingesteld navorschingsonderzoek, men er nog niet in is geslaagd om voor deze stof voldoend materiaal voor de kennis van het zieleleven van den meester bijeen te brengen. Voorzeker, zijn levenswerk is thans in omvang bekend en zijne kunst spreekt voor zich zelve duidelijk en haar eigen taal, doch wanneer daarnevens ook niet ter beschikking liggen opgeteekende uitspraken, neergeschreven gedachten, of dergelijke werkstof, dan is het nadenken over zulk een levensarbeid in zijn geheel uittermate ingewikkeld en de kans van geen doel te zullen treffen zeer groot. Men mist een houvast, zekere richting aanwijzende gegevens, en aldus, in zekeren zin op goed fortuin aangewezen, wordt onwillekeurig de fout begaan van eigen kunstzinnigheid of eigen levensbeschouwing te zoeken bij den man, met wiens arbeid men zich bezighoudt, in plaats van, omgekeerd, de levens- en wereldbeschouwing van den fijnen geest uit diens levenswerk op te delven, af te leiden en te plaatsen naast die van onzen tijd, en zelf met eigen levensbeschouwing op den achtergrond te blijven. Het gevaar is in dergelijke omstandigheden grooter bij de kunsten naar de ruimte dan bij die naar den tijd.

Er is nog iets, waarop dient te worden gewezen. Met welk doel wordt eenig kunsthistorisch nadenken ingesteld? Het doel kan drieërlei zijn. Òf men heeft op het oog om voor de biographie in den besten zin eene onmisbare bouwstof te leveren, òf men overdenkt zulk levenswerk met het streven of het wellicht gelukken mag een resultaat te vinden, waaraan de algemeene kunstwetenschap nut heeft, òf men vorscht, wijsgeerig nadenkend, naar gegevens, die de aesthetica voor haar omvangrijk onderzoek kunnen te stade komen. In het eerste geval blijft men psycholoog, in het tweede geval komt de kunstwetenschappelijke criticus aan het woord en in het derde geval is het uitsluitend te doen om het wijsgeerig nadenken ten nutte van eene speciale geestelijke wetenschap.

Simmel heeft het moeilijk probleem aangedurfd. Het is bekend, dat hij van meening is: de wijsbegeerte van de geschiedenis kan slechts worden beoefend naar psychologische methode. Deze overtuiging vinden wij in zijn boek duidelijk weergegeven. Overigens is hij niet de eerste, die het levenswerk van Rembrandt met en voor wijsgeerige of voor aesthetische inzichten heeft beschouwd. De vaderlandsche wetenschap kan reeds op phaenomenologische onderzoekingen wijzen (Pit, Schmidt Degener), die min of meer hetzelfde beoogen en beoogen. Maar niemand heeft, voorzoover mij bekend is, de greep zoo veel omvattend gedaan dan Simmel heeft gewaagd: het levenswerk van Rembrandt in zijn geheel, als in één blik, samen te vatten.

Neemt men in aanmerking, dat het ondernemen op zich zelf zeer moeilijk is en vele gevaren oplevert, en dat de studie geldt het levenswerk van een zwijger bij uitnemendheid, zooals Rembrandt is geweest; neemt men verder in aanmerking, dat Simmel is een psychologisch-historisch onderzoeker, dat hij begrijpelijkerwijs ook een phaenomenoloog is en niet een scherp critisch-wijsgeerig denker, dan wordt het duidelijk, dat hij een ander dan het beoogd wijsgeerig doel heeft bereikt en ook niet anders dan dat ander heeft kunnen bereiken. Het voorgedragen betoog is niet wijsgeerig in den volstrekten zin, eene misplaatste reclame verzekert dat wij te lezen ontvangen „Eine Philosophie der germanischen Kunst", maar het werk is zuiver van algemeen kunstwetenschappelijken aard, ontwikkeld op een psychologisch-phaenomenologischen grondslag. Simmel heeft de grenzen van de algemeene kunstwetenschap geen stap overschreden. Maar wat binnen die grenzen valt: kunsthistorische, kunstcritische en technische problemen, deze komen in zijn boek tot hun recht. De beantwoording hiervan levert menigmaal een bruikbaar materiaal op, zoowel voor eene biographie, die meer zal zijn dan de vrucht van het historisch navorschen, als voor studies van algemeen kunstwetenschappelijken aard. Er komen, het was onvermijdelijk, vele overbekende beschouwingen onder onze aandacht, maar ook blijkt het dat de stof nog niet is uitgeput. Beperking in de eene richting en uitbreiding naar de andere richting, samen te vatten in eene hooger en volledige eenheid, zou, naar mij voorkomt, alle aanbeveling hebben verdiend.

Vraagt men of met name voor de aesthetica uit dit boek iets valt te leeren, dan kan slechts aarzelend een antwoord worden gegeven. Twee zaken toch zijn hiervoor bovenal noodig: een degelijk wijsgeerig en een stellig aesthetisch inzicht. Beiden moeten op het tweede plan worden gehouden, zoodanig dat zij slechts dienen als hulpmiddelen, ten einde uit het te onderzoeken levenswerk de stof voor de aesthetica op te delven. Dit vind ik hier niet. Wel vernemen wij wijsgeerige denkbeelden van allerlei aard, maar telkens ontvangt men den indruk: Simmel door middel van Rembrandt, en niet Rembrandt door Simmel. De kunsthistorische wijsgeer Simmel doet zoowel zich zelf als Rembrandt geweld aan om eigen, geliefkoosde theorieën van kunst- en wereldbeschouwing in het doorzocht levenswerk te ontdekken. En die eigen wijsgeerige en aesthetische beschouwingen gaan zoo weinig diep, dat zij welbeschouwd meer belemmeren dan voorthelpen. Hierdoor komen wij voor de aesthetica met dit boek niet verder. Dit is ook in een ander opzicht het geval. Zal de algemeene kunstwetenschap aan haar doel voor het leven en de wetenschap beantwoorden, dan moet haar beoefenaar er naar streven om het verband tusschen de algemeene kunstwetenschap en de aesthetica zoo nauw mogelijk te doen zijn, en om het verbond zoo natuurlijk en zoo hecht mogelijk te sluiten. Dat heeft Simmel blijkbaar niet gevoeld. Daarom blijven zijne, ook niet gedocumenteerde, wijsgeerige en aesthetische denkbeelden een ietwat wild ontworpen ornament, omlijstend een geheel, dat zonder dit, maar op zich zelf beter geaccentueerd, meer waarde zou hebben gehad. Er spreekt ook niet uit dit werk dat de schrijver is een man, die van het schoone en van Rembrandt's kunst is doortinteld of beiden heeft doorleefd, doch meer dat hij de geweldige moeilijkheden, die zijn onderwerp aanbiedt, heeft aangedurfd en zoo goed mogelijk er tegen heeft gekampt. De schrijver werd er niet door overwonnen, maar hij is ook geen overwinnaar bij zijn pogen gebleven.

Het is mogelijk dat dit boek zijne bewonderaars zal vinden. Het bevat hiervoor vele elementen. Maar het verdient desondanks alle aanbeveling om deze studie met den noodigen critischen zin te lezen en te gebruiken.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

L. J. Corbeau, Cours de grammaire et d'exercices. Deuxième édition. Zutphen, Thieme. 1917.

Hoewel tegenwoordig wel eens wordt aangedrongen op vermindering van het onderricht in de Franse taal bij het Lager Onderwijs, blijkt uit het voortdurend toenemen van het aantal kandidaten voor de lagere akte van het Frans, dat het nut daarvan nog door vele onderwijzers en onderwijzeressen wordt gevoeld. Het verschijnen van Franse spraakkunsten door Hollanders geschreven, wijst in dezelfde richting.

Dat de *Cours de grammaire* van de Heer Corbeau wordt gewaardeerd, getuigt de uitgave van deze tweede druk, waarop wij gaarne de aandacht der lezers van het *Museum* vestigen. Het werk omvat de klankleer, de vormleer, de syntaxis en de woordvorming van het Frans. Vooral de syntaxis is een toetssteen bij de behandeling ener spraakkunst van de levende taal, en met genoegen konstateeren wij dat de Heer Corbeau dit deel met grote zorg heeft behandeld en daarin de rezultaten van zelfstandig zoeken heeft neergelegd. Dit blijkt onder meer uit de keuze der voorbeelden. Treffend is o.a., op p. 135, de aanhaling uit Jules Lemaître's *Touriri*, waarmede het verschil tussen de „passé défini" en de „passé indéfini" wordt duidelik gemaakt.

De studie der syntaxis verkeert tegenwoordig in een tijdperk van overgang; men zoekt naar een nieuwe indeling der stof, die meer in overeenstemming is met de tegenwoordige opvatting van taal, doch men is er nog niet in geslaagd een bruikbare spraakkunst van het Frans, op nieuwe leest geschoeid, voor het onderwijs te maken. In afwachting daarvan heeft een syntaxis als deze, die een eerste plaats verdient onder onze leerboeken, zeker recht van bestaan, te meer omdat zij, in het oude kader, de taalfeiten nauwkeurig en juist groepeert. Ik denk hierbij o. a. aan de behandeling van de „Conditionnel" (p. 111—113), die mij biezonder goed geslaagd schijnt. Misschien zou het aanbeveling hebben verdiend een afzonderlik hoofdstuk te maken voor de overgang van tijd tot wijze, waarin dan zowel het futurum als de verleden tijden hadden kunnen worden besproken, en waardoor de talrijke verwijzingen onnodig zouden zijn geworden.

Ik veroorloof mij enkele losse opmerkingen, waarin de schrijver het bewijs mijner belangstelling moge zien. P. 64 en 67. Zeer terecht wordt opmerkzaam gemaakt op het verschil, bij de vorming van het femininum en van het meervoud, tussen uitspraak en orthografie; misschien zou dit onderscheid nog duideliker op de voorgrond kunnen zijn geplaatst en strenger zijn doorgevoerd. — P. 79. Het spijt mij dat de heer Corbeau de oude splitsing van overgankelike en niet-overgankelike werkwoorden niet heeft gewijzigd. De waarheid toch is, dat de zgn. „verbes intransitifs" met prepositioneel voorwerp wel degelik overgankelik zijn. — P. 122. Niet duidelik is de definitie van zinsdelen als „J'attendrai *ce qu'il faudra*"; hierbij is toch immers geen sprake van adverbiale „zinnen", maar eenvoudig van adverbiale „bepalingen". — P. 128. Onder het zgn. „*si* concessif" worden zinnen geplaatst die voorwaardelik zijn; dit blijkt hieruit dat de, door de schrijver voorgestelde, vertaling met *al* niet past op alle voorbeelden die hij geeft. — P. 129. Waarom wordt de zin „On sait que les formes du Subjonctif (in de concessieve zin) appartiennent surtout à la langue littéraire", door het woordje *surtout* verzwakt? — *Ibidem.* Het lijkt mij beter *comme si* en *que si* niet als vergelijkende voegwoorden te beschouwen.

Zo zouden misschien nog enkele andere verschillen tussen ons beider opvatting zijn te vermelden. Geen wonder, waar het gaat om delicate kwesties als deze. Dat de schrijver zelf steeds ernaar streeft zijn werk te volmaken, blijkt uit een vergelijking van de eerste uitgave met deze tweede, waarin ik echter tot mijn spijt de dubbele behandeling („grammaties" en „logies") van het verband der adverbiale zinnen tot de hoofdzin mis. In geen geval doen de enkele bedenkingen die ik opperde afbreuk aan mijn hoge waardering voor de taalkundige studieën van de Heer Corbeau, die hij krachtig moge voortzetten.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

F. P. H. Prick van Wely en J. H. van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek. I. 8ste dr. Gouda, v. Goor Zonen. 1917. (Pr. geb. *f* 1.50).

De *achtste druk* van *Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek* blijkt, bij nadere kennismaking, inderdaad een stuk werk te zijn dat, door omvangrijken arbeid en onderzoek daaraan besteed, met eere genoemd mag worden.

Men ziet dat de bewerkers telkens weer zich de moeite hebben gegeven om een nauwkeuriger uitdrukking dan de tot nog toe gangbare te vinden, of een andere beteekenis van een woord of phrase te geven, die in andere woordenboeken nog niet naar voren was gebracht. Of wij nu echter een *goed woordenboek* voor het Engelsch hebben, zooals de bewerkers vinden, meen ik te moeten betwijfelen. Aan de eischen daarvoor gesteld, kan een werkje als dit niet voldoen.

Er wordt in de voorrede gezegd: „Wij zijn *up to date.*" Dat blijkt uit de vele woorden, maar de keus is niet altijd gelukkig. Een woord als: *Flying machine* ontbreekt, terwijl we er bijnamen voor de Duitschers als: *Poiseners* en *Huns* vinden. Ik had het eerste maar weggelaten. Dergelijke beteekenissen van één dag kan zoo'n werkje ontberen. Of anders, waarom ook *baby-killers* er niet bij? Beginnen wij te kijken naar eenvoudige uitdrukkingen, dan ontbreekt er nog heel wat. Waar is b.v.b. een eenvoudige samenstelling als: *Cram/ull*? Een uitdrukking als: *He is balmy*?

Waarom is er wel: diphthong, maar ontbreken er de aanverwante: *monophthong* and *thriphthong*? Is *to sip* wel te vertalen door een enkel woord: *lepperen, slurpen*? 't Klinkt mij vreemd dat het gezelschap, na het diner een fijn kop koffie *leppert.* Waarom geeft dit up-to-date werk niet behalve de uitspraak: pleiə en leiə ook: plêᵘ, en lêə, wat de meer en meer gebruikelijke uitspraak wordt van: *player, layer.* Maar, eere wie eere toekomt! De bewerkers hebben een zeer bruikbaar woordenboek gemaakt van wat te voren eigenlijk niet als woordenboek in aanmerking kwam.

Leiden. Chr. Kok.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Dezer dagen is de vierde druk verschenen van C. G. Kaakebeen's uitgave der *Beatrijs* met een paraphrase door J.

Digitized by Google

Ligthart (n°. 2 der serie Van alle Tijden, uitg. Wolters, Groningen; pr. / 0.40).

Flämisch für alle Deutschen is de titel van een klein boekje door Dr. H. Verbeek geschreven (Gladbach, 1917) „zum leichten Erlernen der flämischen Sprache". In 't „Vorwort" lezen we dat men zich „mit Recht erinnert, dass Belgien stets ein deutsches Land gewesen ist". De schr. wil nu tonen hoe gemakkelik het is het Vlaams, „eine deutsche Schwestersprache", te leren lezen en begrijpen, als men maar de klankwetten kent die de beide talen van elkander onderscheiden. Dat dit inderdaad de eenvoudigste manier is „für alle Deutschen" (dus niet voor taalkundigen of taalliefhebbers) om Vlaams te leren, is misschien even betwistbaar als de geschiedkundige herinnering uit het voorbericht. Intussen, de schrijver heeft het beproefd, gelukkig niet door veel over die klankwetten te spreken, maar door lange lijsten met voorbeelden te geven. Zuiver Vlaams is de taal die hij doceert zeker niet; een Vlaming had de vriendelikheid onze mening te bevestigen dat heel veel in 't boekje Hollands is, en dan nog Hollands zo als men het vroeger schreef. De schr. vergast ons b.v. op de volgende vormen: ik hebbe, gij hebbet, ik hadde, gij haddet, ik wierde, gij wierdet, ik hebbe gehad enz. enz. Een schoolboek van 1860 zou 't hem niet verbeteren. Het boekje besluit met 15 leesstukjes, proza en poëzie; acht daarvan zijn van Hollandse oorsprong (W. Bilderdijk, Busken Huet, Heye, van Lennep, Nieuwe Rott. Courant enz.). Alles om de Duitsers Vlaams te leren. D. C. H.

Mevrouw de Weduwe dr. J. A. Worp heeft mij inzage gegeven van aantekeningen van haar echtgenoot betreffende Franse studenten aan de Groningse Universiteit. Zij heeft deze in de „Bibliothèque Wallonne" te Leiden gedeponeerd en zal ze gaarne ter beschikking stellen van degene die dit onderwerp ter hand zou willen nemen.

J. J. Salverda de Grave.

De firma Bloud en Gay te Parijs zond aan de Redaktie de volgende brochures:

G. Blanchon, *Le général Gallieni* (levensbeschrijving van deze krijgsman en kolonisator); L. Barthou, *Toute la France pour toute la Guerre* (voordracht gehouden te Genève); P. Deschanel, *Les commandements de la Patrie* (drie toespraken, waarvan twee in de „chambre des députés" gehouden zijn en een in een vergadering van het „Institut"), *Le capitaine Cochin* (brieven van de historicus Cochin, met inleiding van P. Bourget), A. Millerand, *L'effort et le devoir français* (mededelingen omtrent de mobilisatie van de Franse industrie ten behoeve van de oorlog), C. Ginisty, *Verdun* (geschiedenis van de aanval op Verdun in 1916), R. Chambry, *Pierre Ier, Roi de Serbie* (biografie en gedrag van de Servische koning in de oorlog), A. Mousset, *Alphonse XIII et les œuvres de guerre* (beschrijving van het door de Koning van Spanje in zijn paleis ingericht bureau ter opsporing van inlichtingen omtrent krijgsgevangenen en vermiste soldaten). Voorts ontving de Redaktie van de zelfde firma twee boekwerken, ieder van ongeveer 250 bladzijden, waarvan het eerste getiteld is *L'Espagne et la Guerre* (1917) en de gevoelens ontleedt die de verschillende politieke partijen in Spanje ten opzichte der oorlogvoerende volken koesteren; het tweede boek draagt de titel *La Guerre injuste* en is het werk van de Spaanse romanschrijver Palacio Valdès (vertaling van Glorget). Palacio Valdès heeft hier tot een bundel verenigd de brieven die hij gedurende de oorlog uit Parijs aan het te Madrid verschijnend blad *Imparcial* schreef. De heer Glorget maakt in een voorbericht de lezer bekend met de persoon en de werken van Palacio Valdès.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Mai-Juin: L. Carton, Les fouilles de Bulla Regia en 1916. — A. Moret, Un jugement de dieu au cours d'un procès sous Ramsès II.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XXXIX—XL, 6: E. Maasz, Goethe u. Horaz. — G. Ellinger, J. Stigel als Lyriker. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Jaeger, Begabung u. Studium. — W. Saupe, Natur u. Geschichte.

7: E. Maasz, Goethe u. Horaz (schluss). — F. Kuntze, Die Ragnar-Lodbrok-Sage. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. E. Timerding, Der Gotische Mensch. — H. Lamer, Sprach- u. Kulturkunde im griech. Anfangsunterricht. — J. Wiegand, Die Gesten in der Deutschen erzählenden Dichtung. — Mitteil.

8-9: B. Ankermann, Die religionsgesch. Bedeutung des Totemismus. — H. Blümner, Die Schilderung des Sterbens in der griech. Dichtkunst. — R. Petsch, 'Die Troerinnen' einst u. jetzt. — A. Biese, Th. Sturm im 'Liederbuche dreier Freunde'. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Herr, Ein deutscher Briefsteller aus dem Jahre 1484. — H. Loewe, Fr. Thierschs Lebenswerk. — E. Kalinka, Anforderungen d. Gegenwart an den griech u. lat. Unterricht.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde, XXXVI, 2: F. Kossmann, De varianten van Hoofts *Granida*. — J. A. Worp, Is de *Mariken van Nieumeghen* geschreven om vertoond te worden? — J. H. Kern, Mndl. *hachte*. — H. Kern, *Wese*, gotisch *wisi*.

3-4: J. H. C. Kern †. — H. Kern †. Over een paar Zwitsersche en tevens Nederlandsche verkleiningsvormen. — M. Schönfeld, De Nederlandsche plaatsnamen op *-ik*. — W. Draaijer, Persoonsnamen voorkomende in de Cameraarsrekeningen van Deventer van 1337—1393. — G. S. Overdiep, Over het Nederlandsche Participium Praesentis, I. — J. S. Speyer †, Iets over de herkomst van het verhaal van Aristoteles rijpaard eener vrouw. — E. T. Kuiper, De oudste Geuzenliedboeken. — J. J. A. A. Frantzen, *Wese*, Gotisch *wisi*. — M. Schönfeld, *Walewijn* en *Walewein*, — G. J. Boekenoogen, *Walewijn* en *Walewein*. — J. Prinsen J.Lz., Eenige aanteekeningen bij den *Spaanschen Brabander* (ed. De Vooys). — K. Kooiman, Een oude critiek op Hoogstraten's Geslachtslijst. — A. v. Herk, *Nu noch*, vs. 155 vlgg. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XI, 6: C. G. N. de Vooys, Uit de jeugd van onze Spraakkunst, II. — H. W. J. Kroes, Zijn schaapjes op het droge hebben. — J. M. Acket, Enige fragmenten uit een nieuw schoolboek. — F. den Eerzamen, Spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdr., voornamelijk uit Goeree en Overflakkee. — Bladvulling. — Uit de tijdschriften.

Hist. Zeitschrift, CXVII, 3: Neumann, Perioden römischer Kaisergeschichte. — Möllenberg, Eike von Repgow. — Muccali, Vitam et sanguinem! — Mayer, Politische Erfahrungen und Gedanken Theodors von Schön nach 1815. — Miszelle (Otto, Neues zur Hethiterfrage).

CXVIII, 1: Von Martin, Motive und Tendenzen in Voltaires Geschichtschreibung. — Meineke, Zur Geschichte des älteren deutschen Parteiwesens. — Herre, Rumäniens Vertragsverhältnis zum Dreibund.

Studiën, LXXXVIII, Dec.: J. Stein, De Sterrencatalogen van Ptolemaeus en den Hollander Fr. de Houtman. — L. P. P. Franke, R Hugh Benson. De moderne romans, II. — P. Albers, Dr. Persyn's Biogr. van Dr. Schaepman. — Hand. v. d. H. Stoel. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, Ovide Moralisé, I: Gött. gel. Anz. 1917, Aug (Meyer-Lübke).

Grondijs, Siecke Stadt: N. Taalg. XI, 6 (de Vooys).

Japikse, De Wit: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 45 (Blok).

Kampinga, Opvattingen vaderl Geschied.: De Amsterdammea v. 22 Dec. 1917 (Brugmans).

Opstelten, Brieven v. Staring: N. Taalg. XI, 6 (de Vooys).

Plooij en Koopmans, De dood van Peregrinus: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 28 (M.).

Simmel, Rembrandt: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 46 (Kehrer).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Verschenen is

Het boek der 1000 Wonderen

door A. FÜRST en A. MOSZKOWSKI.

Bouwkunst, Techniek, Menschen- en Dierenwereld, Mystiek, Reken-, Schei- en Natuurkunde, Taal, Schoonheid, enz. enz.

Een populair-wetenschappelijk boek dat boeit als een roman en daarbij tevens leerzaam en nuttig is.

Prijs Ingen. **f 2.95**; Gecartonneerd **f 3.25.**

Game - and Set! door CISSY VAN MARXVELDT.

Geïllustreerd door FRANS HOGERWAARD.

Een boek voor oudere meisjes, doch dat tevens door de jonge vrouw met genoegen gelezen zal worden.

Prijs Ingen. **f 2.40**; Gebonden **f 2.90.**

Catharina van Siëna door JOHANNES JÖRGENSEN.

Geautoriseerde vertaling van D. LOGEMAN—VAN DER WILLIGEN.

Een hoogst boeiend en met veel talent geschreven boek.

Prijs Ingen. **f 6.90**; Gebonden **f 7.75.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN heeft uitgegeven:

LUTHER.

Een Gedenkboek op den **400sten** verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,

Predikant bij de Luthersche gemeente te Culemborg,

en met een voorwoord van

Prof. Dr. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Luthersche Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 90 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar **zeldzame houtgravures.**

Prijs in cartonnen band f 1.95.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus)

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.**— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw-verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

welke verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post **f 0.75.**

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. No. 5. Februari 1918.

Bérard, Un mensonge de la science allemande (Vürtheim).
Aristophanes, De Vogels, vert. d. Deknatel (Koster).
Maurenbrecher, Parerga z. lat. Sprachgeschichte u z. Thesau us (F. Muller Jzn.).
Baldaeus, Afgoderye der Oost-Indi che Heydenen, uitg. d. De Jong (v Ronkel).
Valkhoff. De Franse Geest in Frankrijks Letterkunde (Serrurier).
De Pater, De Raad van State nevens Matthias (Huijbers).
Collignon, L'emplacement du Cécropion (A. W. Bijvanck).
Payne, The Child in Human Progress (Miedema).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Victor Bérard, Un mensonge de la science allemande. Les „Prolégomènes à Homère" de Frédéric-Auguste Wolf. Paris, Hachette. 1917. (Pr. 4 frcs.).

Een felle titel laat zich verklaren en het is onredelijk te vergen, dat gedurende een bellum internecivum roodgloeiende uitingen, die overal oplaaien, binnen de studeervertrekken tot koele convenance zouden worden getemperd. Een „neutrale" mag het betreuren, doch tegenover wie midden in het vuur staan mist hij het recht van verwijt. Maar de titel is onjuist en, wat hier nog erger is, onhandig. Want dat Fr. Aug. Wolf zich met de veelgeprezen (zij het ook in de laatste tientallen van jaren bitter weinig gelezen) Prolegomena glorie heeft verworven ten koste van den Franschman d'Aubignac, is het eerst door duitsche wetenschap onomwonden uitgesproken, terwijl reeds in 1856 een Franschman heel wat juister schreef: „c'est une idée française, dedaignée par la France, que l'Allemagne nous a renvoyée avec sa signature et que nous avons admirée courtoisement dès qu'elle est venue d'outre-Rhin." De „Conjectures académiques" van den Abbé d'Aubignac zijn bij haar verschijnen met geen blik verwaardigd; de „eigenlijke vader der homerische kritiek" werd door Boileau, die het boek *niet* gelezen had, voor een „fou qui ignorait le grec" uitgemaakt en verdween van het tooneel. Wie hebben zich hier iets te verwijten?

In 1722 gaf Giambista Vico gedachten over de homerische poëzie in het licht, die veel geleken op d'Aubignacs uitspraken van 1715. Bouwde hij voort op Scaliger, die reeds in de 16e eeuw aan de eenheid der Ilias twijfelde, of is reeds na zeven jaren de Abbé uitgebuit? In 1795 bracht Wolf door zijn Prolegomena de kwestie, die tot dusverre slechts kwijnend had voortbestaan, in het volle zonlicht; sinds dien was zij een onderwerp van levendige belangstelling en riep strijd wakker in het helleensche en in het germaansche kamp. Geen oogenblik zal men aarzelen Wolfs handelwijze onzedelijk te noemen, die vervoerd door ijdelheid en, zooals zulks gaat, met schijnheilige naieveteit ten koste van anderen zich liet bewierooken. Maar laat men nu toch niet voortgaan boekdeelen te wijden aan de daden van dezen kleinen mensch en ook niet voorbijzien, dat door Wolfs formuleering, door Wolfs stijl, d'Aubignacs denkbeelden over de wereld zijn gedragen, terwijl zij anders wellicht in duisternis waren verdwenen. Is het dan niet merkwaardig, hoe de waarheid zich baan breekt met behulp van de goede, maar ook van de slechte handelingen der menschen?

Men zal van unitarische zijde opmerken, dat het niet de waarheid was, die hier triomfeerde, dat de honderdjarige oorlog om de eenheid der Ilias een betreurenswaardige afdwaling der philologie is geweest. Wij meenen vooreerst, dat indien allen, die over de Prolegomena spreken, het werk zelf hadden gelezen, reeds lang de glorie van dit in bewijsvoering zóó zwakke boek ware verbleekt. Maar dan nog dient erkend te worden, zelfs door den ultra-unitariër, dat de „homerische strijd" tal van generaties heeft leeren lezen met critisch oog. Ook wie de uitkomsten van Kirchhoff niet aanvaardt, zal niet te vergeefs in de leer zijn geweest bij dezen steeds waakzamen lezer, die altijd op zijn qui vive is. „Nauwkeurig lezen; niet bewonderen zonder goed te verstaan"! hoe lang zullen deze strenge eischen van eene gezonde philologie nog stand houden, als eene opkomende „aesthetische waardeering" wil worden binnengehaald met al haar phraseologie? Wie kent niet de meerendeels duitsche aesthetische commentaren op Plato, Sophocles e. a. die heden ten dage worden aangeboden? Wie zou niet de hypercritiek van de vorige eeuw verkiezen boven dit gedoezel? Gelukkig, dat Homerus, ten minste in Holland, eene commentaar kreeg, die hoe unitarisch ook, van onverdacht critische zijde kwam: haar zal ook Bérard weten te waardeeren.

Digitized by Google

Bérard's werk over Wolf blijft eene belangrijke, goed gedocumenteerde, studie over de homerische philologie van de achttiende eeuw. Moge hij ons echter niet onthouden eene uitgave van d'Aubignacs nog in Parijs berustende Conjectures. Finsler is daartoe niet gekomen, hoewel hij na zijne geschriften van 1905—1912 er de aangewezene toe was. Doch de eereplicht rust, meer dan op iemand anders, op la Science française.

Leiden. J. Vürtheim.

Aristophanes, De Vogels. Uit het Grieksch vertaald door Dr. **C. Deknatel**. Amsterdam, Swets en Zeitlinger. (z. j.) (Pr. *f* 0.90).

Ik heb enkele gedeelten van deze vertaling vergeleken met die van Dr. H. C. Muller, welke indertijd bij Kemink & Zoon te Utrecht verscheen (het inleidend woord van Prof. Polak hierbij is gedateerd Juni 1901, maar de uitgevers hebben het — bedenkelijke gewoonte — niet de moeite waard geacht op omslag en titelblad een jaartal te doen drukken.) Muller is een man van geest, en heeft dikwijls gelukkige en aardige vondsten, maar Deknatel is ook niet mis. Laat ik beginnen met een paar passages van beiden over te schrijven. Ik kies daartoe in de eerste plaats het beroemde lied van den hop: *ἄγε σύννομέ μοι*, vs. 209 vgg.

Muller vertaalt:

Kom makker van mij, laat varen uw slaap,
Laat stroomen de wijzen van 't heilige lied, [1])
Dat gij uitweent met uwen godlijken mond,
Als gij Itus, diep door ons beiden betreurd,
Met de teedere lied'ren herdenkt en beklaagt
Van uw vochtige keel;
Door het bladerendak van den taxisboom
Stijg rein uwe stem tot de zetels van Zeus,
Waar u goudlokkige Phoebus hoort,
En antwoord geeft op uw murmelend lied,
Als hij aanvoert, spelend ivoren luit,
Den reidans der goôn;
En door de onsterflijke monden weerklinkt,
Eenstemmig van toon,
Der zaligen heerlijk gejubel.

Deknatel:

Ontwaak uit uw slaap, o gadeke mijn,
en kweel in uw zangen uw liedeke rein
dat het hart mij van innigen weemoed ontroert
om Itys, het kind door den dood ons ontvoerd.
Als het vedertje beeft om het keeltje, dat zwelt,
en die klacht u ontwelt,
dan stijgt door het loof uw schallende toon
omhoog tot Zeus' almachtigen troon
en tokkelt Apollo zijn lied van ivoor
uw lied begeleidend en voert hij het koor
van onsterflijken aan,
en welluidend weerklinkt alom in het rond
uit den heiligen mond
een jubelkreet van de goden.

Het is, afgezien van enkele verschillen, die ten deele voortkomen uit andere lezingen van het origineel, duidelijk, dat Muller zich hier meer aan den oorspronkelijken tekst kan houden, omdat hij niet rijmt. (Deknatel rijmt niet alleen in de lyrische gedeelten, maar het heele stuk door, hetgeen een kolossale tour de force is, maar waardoor de letterlijke weergeving nu en dan lijdt). Overigens bevallen mij vs. 210 en 222 veel meer bij M. dan bij D.; daarentegen is het „gadeke mijn" van D. weer beter dan M's „makker van mij." Al die „en"s van D. in het laatste gedeelte kunnen me niet zeer bekoren, zoodat ik, summa summarum, in deze passage aan M.'s vertaling de voorkeur zou willen geven. In het onmiddellijk hierop volgende, is M. strenger in de maat en in de beteekenis, maar bij D. hooren we een getrippel en gezwier, een vleugelfladdering, die wel meer interpretatie dan strenge weergave is, maar verrassend aandoet, van een lenige streeling is, en een tintelend genoegen verschaft. — Om niet àl te veel aan te halen, vermeld ik hier alleen nog maar de beide vertalingen van 't verhaal van Euelpides, die zijn mantel is kwijt geraakt (492—498). Muller:

Daarvan kan ik je vertellen.
Ik heb mijn mantel van Phrygische wol, ongelukkige, [daardoor verloren!
In de stad geïnviteerd voor de doop van een kind, [keek ik wat diep in het glaasje,
Deed een dutje, en vóór het souper van de rest ving [de haan aan helder te kraaien,
Ik denk, het is morgen, en loop naar mijn dorp, maar [nauwelijks ben ik de poort uit,
Of een straatroover komt, en hij slaat me pardoes zoo [maar met een knots op m'n baatje,
Ik val, en ik schreeuw wat ik kan, maar de vent [kaapt ondertusschen mijn mantel.

Deknatel:

O die haan, die leelijke schooier!
Ik heb eens door hem tot mijn gruw'lijke spijt een [pracht van een mantel verloren:
Iemand had me gevraagd op een festiviteit, omdat hem [een kind was geboren;
Maar ik had hem al om, eer het eten begon, en raak [zoo een beetje in den dommel;
Op eens kraait een haan; ik denk dat de zon straks op [zal gaan, en — te drommel —
Denk niet aan het feest, maar ga door de poort, toen [een dief me ter aarde deed smakken
Door een stoot in mijn rug, en ik roep nog: moord! [maar hij had al mijn mantel te pakken.

Hier ook weer kan M. zich vaak letterlijker aan den tekst houden (met dien „doop" in vs. 493 is hij wat al te modern, „naamfeest" geeft het antieke begrip beter weer), maar de vis comica van 't geval wordt door de dubbele rijmen van D. wel versterkt, al is dat „te drommel" wat heel erg *πρὸς τὸ κεχηνός*. — Enkele zeer drastische dingen laat D. weg, maar heel veel doet het tot de zaak niet af. — Dat het met den druk een beetje haastig is toegegaan, bewijzen hier en daar de drukfouten, die zijn blijven staan. Meermalen gebruikt D. het stijve „doch", dat in deze omgeving detoneert. In D.'s vertaling ligt een papiertje, waarop vermeld staat, dat het stuk in 't voorjaar van 1918 te Amsterdam zal opgevoerd worden. Om hierover meer te weten te komen,

[1]) Muller leest hier *χῦσον* (in pl. v. *λύσον*, zoo accentueert hij volgens de door hem gegeven noot) welke vorm niet *interioris notae* is. L. a. *ξῦσον*.

Digitized by Google

heb ik me tot den vertaler gewend, die me zeer welwillend het een en ander heeft verteld, en ik hoop niet onbescheiden te zijn, als ik er hier iets van oververtel.

Op het eind van den vorigen cursus verzocht de gymnasiastenvereeniging te Amsterdam Dr. Deknatel toestemming tot een opvoering van *de Vogels*. Hij vond dat een hachelijke onderneming, en zei, dat het alleen mogelijk was met bijbehoorende muziek. Dit bezwaar werd overwonnen, en Dr. Alph. Diepenbrock werd bereid gevonden er muziek bij te componeeren, en wel een uitvoerig voorspel, het lied van den hop (tenor), de meest-lyrische gedeelten, en het bruidlied met eindmarsch. En nu zal den 15den Febr. 1918 de opvoering plaats hebben in het Paleis voor Volksvlijt, met medewerking van het Concertgebouw-Orkest, een zestigtal dames voor het slotkoor, meisjes voor de dansen enz.

Op mijn vraag aan Dr. D. of hij nog meer Griekscbe tooneelstukken had vertaald, antwoordde hij, dat van Aristophanes *de Kikkers*, *de Wespen*, *de Thesmophoriazusen* en fragmenten van *de Wolken* door hem waren vertaald (een groot fragment van *de Kikkers*, voorkomend als bijlage van het programma van het Amsterdamsch gymnasium, cursus 1916/'17, las ik vroeger al met zeer veel genoegen) en eveneens verschillende stukken van de tragici.

Ik eindig met den wensch dat de knappe vertaler heel veel plezier van de a.s. opvoering zal mogen beleven. Een vertooning van een blijspel van Aristophanes is een te zelden voorkomende gebeurtenis, dan dat we er niet van harte succes op zouden wenschen. *Τήνελλα καλλίνικος* !

Den Haag. Edward B. Koster.

B. Maurenbrecher, Parerga zur lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus, Leipzig, Teubner. 1916. (Pr. geb. M. 12).

Maurenbrecher schreef vroeger o. m. Forschungen zur latein. Sprache, deel I: Hiatus und Verschleifung im Alt-latein (1899), nadat hij een paar jaar vroeger de fragmenten van het Carmen Saliare had uitgegeven in Fleck-Jahrbücher, Suppl. 21. Thans verschijnt hij met een nieuw μέγα βίβλιον en deelt ons in de voorrede mede, dat dit een proeve zal zijn van statistisch-historische taalstudie. M. is namelijk medewerker aan den Thes. ling. lat. en wil thans als thesaurier het geleerde publiek rondleiden. Het is een studie geworden als de bekende Dialogusuitgave van Gudeman: hier ligt de geschiedenis der vormen, ginds de rijkdom van phraseologie en stilistische nuanceering uitgebreid. Beide wandeltochten langs de Zettelkasten van München zijn stoffig en hebben iets vermoeiends in hun bewerking van hun niet uit eigen lectuur geputte en dus niet geheel eigengemaakte kennis. Maar toch zijn wij M. dankbaar juist, wanneer wij bij de lectuur eens heel even, onmerkbaar, met de oogen knippen; want dan vooral bewonderen wij de volharding van den man, die dit, niet snel las, maar langzaam schreef. Het is dan ook begrijpelijk, dat een geestverwant van den Schrijver, J. Köhm onder de vele recensies, die uit zijn pen vloeien, ook dit boek inleidt en het reeds dadelijk met een waren jubel inluidt (Berl. phil. Woch. 1917, 621) Sommer kon de eerste twee hoofdstukken, reeds in 1913 verschenen, nog bestrijden en bespreken in de Kritische Erläuterungen van zijn Handbuch (2de uitg.), wat we r aan M. de welkome aanleiding bood om in de Nachträge van zijn boek het laat te woord te nemen en te houden. Ik bespaar den lezer gaarne de verschillende gangen van dit duel; men zij verzekerd, dat de zaak van alle kanten is bekeken.

Het bovenstaande deelde ik slechts daarom mede, omdat in deze veelzijdige omwenteling van een vraagstuk een richtingsverschil zich uit en zoo het best naar voren treedt, wat de sterke en de zwakke zijde van dit boek is.

Sommer, een linguist uit de school van Brugmann, heeft na zijn Leipziger periode een ook philologisch professoraat in Basel aanvaard en heeft zich daar met de vlugge en scherpe oriënteeringsgave, die hem eigen is, nog eens ter dege in philologicis moeten wapenen, wat aan de tweede druk van zijn handboek zeer bijzonder ten goede is gekomen. Daar hij verder de gelukkige gave bezit te gevoelen, waar hij de grens van het belangrijke verlatend zou komen in de grenzeloosheid van wat niet belangrijk genoeg, dus onbelangrijk moet heeten, is hij in den besten zin humaan voor zijn lezerpatient, dien hij meer nog dan door een kleine dosis lachgas baat door een snelle behandeling. Anders Maurenbrecher: ik bespeur bij hem den philoloog in Wölfflius labyrinth geinterneerd en zich daar allengs installeerend met grooter volledigheid in taalgegevens dan juist gevoel voor het *levende* ook in een „doode" taal. Eigenlijk breedsprakig is hij niet, helder evenmin, diep ophalend eigenlijk ook niet, wel breed gefundeerd. Men hoore den inhoud.

I. Die Dativbildung der Pronomina *is* und *idem* p. 1—53. II. Der Dativ und der Genetiv von *res*, *spes*, und *fides* p. 54—90. III. Der Dativ von *hic* und von *quis*; *qui* p. 91—219, waarop dan 2 Exkurse volgen. Honderd en dertig bladzijden over den vorm van één naamval van twee pronomina!

Wat op de eerste 52 bladzijden werd overgewonnen, vat de Schrijver op p. 47 aldus, door mij ietwat verkort, samen: het Latijn erfde voor zijn Dativus 2 vormen: *ei* en **eiai*; de laatste komt in onze taalmonumenten 3-ledig voor: *(a) *ei-ĭ*, (b) *ĕ-(j)ī* en (c) *ei-jī*, in éérste phase, die wij reconstrueeren; in historische vormen (a) *iei* 49 in de Lex Rubria (=*ī*), (b) *ĕī*, (c) *ēī*. Ik vrees, dat de lezer, plotseling door deze geraffineerde resultaten verbijsterd, op slag wil gelooven, dat de synopsis der resultaten van kap. III op p. 217 niet eenvoudiger is.

Anders dan bij Sommer ook daarom het betoog van Maurenbrecher, omdat hij mij een voorbeeld schijnt van die ontwikkeling, die zich tot een *vanzelf* groeiend historisch perspectief in philologische zaken bepalend niet in ruimere studie van andere *talen* zijn ontvankelijkheid vermeerdert, maar zich beperkt tot een verwijzing naar Brugmanns Grundriss, Sievers' Phonetik of wellicht Pauls Principien. Zoo is het verklaarbaar, dat hij dadelijk bezwijkt voor Brugmanns *e/o* pronomen, blijkbaar zich niet bewust, dat dit fossiel met buitengewone omzichtigheid behandeld dient te worden, en dat er vaak een zoo groote eeredienst van het letter*teeken* wordt aangetroffen in deze eerlijke pogingen om in een inderdaad ingewikkelde en niet geheel onbelangrijke kwestie een oplossing te brengen. Wanneer ik dan in het thans volgende uit het eerste hoofdstuk

Digitized by Google

enkele staaltjes van dit alles breng, is het slechts om den schrijver ook mijn overtuiging uit te spreken, dat het kostbare materiaal van het Theaurusarchief en van de verschenen Thesaurusdeelen met wellicht minder moeite dankbaarder en noodiger resultaten zal afwerpen, wanneer het in dienst wordt gesteld van *syntactische* en *stilistische* studies. Hieraan immers hebben wij veel meer behoefte, de lectuur van de schrijvers zal er den gezonden invloed bovendien zeer zeker van ondervinden en . . het gebruik van den Thesaurus zal er wellicht bij winnen. Wie uit eigen ervaring weet, hoe lang het duurt voor men werkelijk op vruchtbare wijze met deze geweldige deelen kan omgaan, zal een dergelijke poging met groote sympathie begroeten. Tusschen de pijnlijke akribie en op de leest gezette belangstelling van een man als Th. Stangl en de vlugge strooptochten op dit gebied door jonge Leipziger linguisten als Kieckers en Havers ligt de media via, langs welken èn philologie èn taalstudie elkaar de hand reiken over de Thesaurus-banden heen.

P. 8 geeft reeds dadelijk een sterk staaltje : *die quinte* schrijft Pomponius, Cato *die quinti* (bij Gell. 10, 24, 5—7). M. houdt *ē* voor den Locativus op *-ei*, tot *ē* vereenvoudigd ; *quinti* is dan de Locativus op *-oi* of „wir haben es wahrscheinlicher mit *dem echten* Genetiv zu tun," voorbeelden zijn dan *domi, belli, Corinthi* ! En dit ondanks δόμοι enz., (z. *G. Meyer* gr. Gramm[3] 452) ? En dan *Corinthi* weer een *echte* Genitivus, zooals de descriptieve grammatica wilde ? Zoo is nu eenmaal 's werelds kringloop ! — Het is verkeerd (p. 14 en elders) van „end*b*e*t*ont" te spreken, waar men den ictus bedoelt. — Met de Iambenkürzung goochelt M. nog verblindender dan zijn voorgangers : *e͡i* of *ēi'* wordt *ĕĭ*, maar *'ēi* wordt *ēĭ*, want men moet weten dat Plautus over niet minder dan 3 vormen beschikte voor den Dativus van *is* : *e͡i*, *ĕĭ* en *ēĭ*, waarbij nu, als nieuwe aanwinst, *ĕĭ* komt ! Een nieuw bewijs van den „rijkdom" van Plautus' taal (p. 14 en 15). — Daarna worden alle gevallen van *ei* bij Plautus en Terentius gerubriceerd en geteld en vergeleken om dan op p. 22 het volgende gewichtige resultaat te ontvouwen : „Diese Zahlenbetrachtung ist aber nicht überflüssig, ist keine Spielerei — misschien was hier, hopen wij, *eigen* twijfel te bevechten — ; denn es folgt aus ihr mit grosser Wahrscheinlichkeit, wenn nicht mit Sicherkeit, dasz sich zwischen der Abfassung der Drama des Plautus (vor 204—184 v. Chr.) und denen des Terenz (166—160 v. Chr.) bei *ei* nichts wesentlich geändert hat," Pl. en Ter. „gebruiken nl. beide de 3 vormen : *ēī*, *ĕĭ*, *e͡i*" ! — Op p. 26 grijpen wij dan een symptomatische bekentenis. *ĕĭ* kan *niet* uit *ēī* volgens de wet „vocalis ante vocalem corripitur" ontstaan zijn, *e͡i* weer uit *ĕĭ* gecontraheerd, omdat „in ältester Zeit *gleichzeitig* drei Formen des Dativs auftreten." Wat voor een opvatting van taal draagt een zoo geleerd man toch in zich ? De eenvoudige kringen van Plautus zouden wel 3 afzonderlijke vormen van *ei*, die *niet in elkaar overvloeiden*, in hun taalbewustzijn dragen en dulden, ja handhaven, zeker omdat het voor het vers zoo mooi uitkwam ? maar deze vormen kunnen niet samen drie aspecten van één geheel vormen, omdat... ze gelijktijdig, d. w. z.... in het levenswerk van één mensch voorkomen ! Ik kom daar nog op terug. — In dienzelfden trant gaat het p. 29 verder. *e͡i* is heel iets anders dan de Dativus *ĕĭ* : „sie ist der Lokativ *ei* (aus Wurzel *e* und der Lokativendung *i*)" ! Zoo maar ineens : elders krijgt men nog een stam als men de uitgang uit de vergroeiing loswikkelt, maar hier bij Plautus niets meer of minder dan een „wortel", op sterk water. Trouwens, de vorm waaruit *ĕĭ* ontstond, moet volgens M. **ei-ai* geweest zijn, d. i. onze trouwe Lokatief + de Datiefuitgang *-ai*. Men zegge nu niet, dat een dergelijke vermenging van naamvallen voor een taal „sterk in de leer" der naamvallen, onmogelijk is ; de Locativus was immers op sterven na dood en onherkenbaar ! Goed, maar hoe bleef hij dan in *e͡i* zoo miraculeus en practischbruikbaar als een spook slaapwandelen ? — Maar nu komt met een beroep op Sievers een nieuwe verrijking (p. 30) : men ga uit van *ei-ai*, d. i. voor den tijd vóór Plautus : *e͡i̯ĭ* ! (Sievers intusschen sprak van *a͡i̯a* ; voor *e͡i̯ĭ* gaat dat natuurlijk niet zonder meer op). En zoo krijgen wij nu 3 uitgangspunten : **e͡i̯-ī* (het - geeft de grens der lettergrepen aan), **ĕ-i̯ĭ* en **ĕi̯-i̯ĭ*. Het eerste monstrum bestaat natuurlijk niet, in geen *gesproken* taal : de Romeinen hikten toch niet ? M. weet dan ook slechts één geval hiervoor aan te halen, in 49 v. C., in de heele literatuur. Het tweede is natuurlijk en komt neer op de later gewone vorm *ĕĭ*. Het derde is allang gevonden als uitgangspunt voor de enkele gevallen van Plautus (7 *ēī* : 106 *ĕĭ*) tot Lucretius voor *ēī*. Oorzaak is hier dan een zekere woekering, zou ik het willen noemen, van de intervokale *i̯*, > *i̯i̯* (z. ben.) —. Op papier staat het dan zoo keurig, dat *e͡i̯ĭ* slechts tot *ēī* kon worden „nach lautgesetzlichem Schwund des intervokalischen *i̯*" (p. 31), maar welke klankrealiteit dekt zich nu met deze wetsbepalingen ? Spraken de Romeinen dan weer met een Luftpause er tusschen in, treurig gedenkend de intervokale *i̯*, die hun op die plek ontvallen was, een „ledige plaats" ? — Een paar maal maken de Romeinsche grammatici melding van een zeer sterk gesloten *e* in *meus*, zij schreven *mius* (vgl. bijv. ital. *mio*). Ook hier hebben — ja, wie ? een bepaalde provincie ? de soldaten ? zeggen wij : sommigen — volgens M. weer in oude tijden **meios* als **mei-os* gesproken, dit gaf (*ei* > *ī* in geaccentueerde lettergrepen in de IIIe eeuw v. Chr.) **mī-os* en voor de *o* vokaal werd toen de *ī* verkort. Men kan zich voorstellen, hoe die bepaalde Romeinen, nu zij zich eenmaal na veel oefening de uitspraak **mei-os* hadden eigen gemaakt, aan hun kindskinderen een heilig bevel nalieten, dit effect en wat er verder van komen mocht (*mĭus*) niet te verkoopen en te ruilen tegen het ordinaire *meus*. — Wat is p. 38 : „vokalischem *und* silbischem *i*" ? — Op p. 42 krijgen wij een merkwaardige proeve van phonetiek. M. gaat uit van het *feit*, dat in *coicit* de eerste lettergreep, hoe dan ook precies uit te spreken, blijkbaar lang, zeggen wij liever, niet kort, niet licht was. Deze serie moet dat duidelijk maken : „*cŏ̄jjicit* aus *cōjicit* und dies aus noch älterem „*cŏnjicit*, nach Ausfall des Nasals vor *j* mit Ersatzdehnung". Ik laat nu daar, dat in des schrijvers kraam, waar *ĕius* uit *eĭ̯ius*, *ēī* uit **e͡i̯i̯ĭ* verklaard wordt, uitsluitend de tegenovergestelde gang van zaken zou passen. Maar dan : niet *conj-* > *cōjj-*(*ō*= genasaleerde *o*), vooral niet, maar *conj- cōj-* ! ! Dit is een bekoorlijke zucht naar het avontuurlijke. — Op dezelfde pagina dit. M. vindt en terecht van *Pompéius* in I

Digitized by Google

n. Chr. een uitspraak *-eiius* en moet uitgaan van een vorm *-eio-*. Men zegge niet haastig: naast het onbeklemde *-eus* in *aureus* had het woordaccent een verzwaring van de lettergreep *-eios* tengevolge, waardoor de *i* graphisch *bleef* en in de uitspraak aan volumen won, neen, men zoeke deze *eenvoudige* oplossing: I *eio* > II *ei-io* (komt eig. reeds neer op wat ik boven zeide) > III *ei-io* > IV*ē-io* > V*ēio*. Men moet het geheugen van Jerome's tante uit,, Three men" bezitten om in dit doolhof bij V te durven roepen: „ik weet zeker, dat ik hier al eens eerder geweest ben."

Het is ook alles zoo dogmatisch, bijv. op p. 47. Gegeven, wat juist is, dat naast *ĕidem eidem* voorkomt. De schrijver kent geen diphtlong *ei* in het Latijn, ik ook niet. Ergo? Iedereen moet toch *hooren*, dat *ĕ* + *i* onder één „accent" gebracht vanzelf in *ei* overgaan, dat de *i* dus niet lang *kan* blijven zoodra hij met *e* in één lettergreep wordt samengesproken. Niet aldus: *eerst* wordt *i* verkort, waarom of waardoor vertelt M. niet. „Diese Kürzung des zweiten Bestandteils *i* zu *i*, die dies *i* dann *diphthongfähig* machte usw." Het was blijkbaar niet salonfähig van een diphthong zoo'n lange staart te dragen met zijn *i* longa, want dezelfde overtuiging breekt zich op p. 51 weer baan. En zoo kan men daargaan: als Sommer met juist voor een linguist eerbiedwaardige skepsis pogingen doet den Vokatief op *i* van woorden op *ios* uit *iĕ* te verklaren, roept Maurenbrecher p. 43, 4 triomfant uit: „die Vokativendung ist hierbij natürlich (sic) als die Tiefstufe *i* des Formans *io* anzusehen usw." „Formans" riekt naar den Grundriss en deze lange vocal als Tiefstufe in een „kurze Reihe" zou Hirt een oogenblik doen wankelen. — Dat Grieksche woorden op *-αια* in het Latijn met *aeā* en *āia* voorkomen, is niet zoo diepzinnig als Maurenbrecher p. 40 meent. Het Latijn had immers geen klank: *ai* meer; nu stonden slechts twee wegen open: *-αια* door *-aea* (*ae* was diphthong!) weer te geven, wat men eerst deed, of anders de later inter-vokale *i* behoorlijk te souligneeren, wat als overgangstoestand weer: *aiia*, *āia* deed ontstaan. —

In het algemeen komt het uit, dat Maurenbrecher zich van het karakter van een diphthong een onjuiste voorstelling maakt; hij noteert *eiī* of *eijī* maar schijnt niet te beseffen dat *i* als tweede bestanddeel van een tweeklank ook met *j* genoteerd moet worden, zoodra men voor de semivokaal *i* dit teeken accepteert (dus *eiī* niet *eiī*). Hierbij blijkt weer, hoe juist gezien het is van Meillet en zijn school overal uit te gaan van de „sonantes" *y*, *w* en terecht merkt deze op (Introduction² p. 83): „pour être conséquent il faudrait écrire: *ey*, *ew*, *er*, *el*.. ou *ei*, *eu*, *er̥* *el̥*." Het eenige onderscheid tusschen bijv. *awa* en *awda* ligt niet in de aard van *w*(=*u̯*) maar in de verschillende ligging van de syllabengrens. Door dit niet te doorzien doet M-r ook zijn opvatting van *āio*, *ăis* (p. 43) mislukken. Ik voor mij hecht hier groote waarde aan lat. *aënus*: *ahēnus* uit **aiɛs-no-*, vgl. oud-ind. *áyas* ntr. "brons, ijzer." De „Gleitlaut" tusschen *a* en *e* was, nadat inderdaad zoogenaamd de intervokale *i* was „uitgevallen", minder *i* dan *e*, wat zich bij het exspiratorische karakter van het Latijn als een zachte *h* verglijding liet hooren, ongeveer met de semitische ajin ' te vergelijken (zoo ook Meillet Bull. Soc. Ling. 1914, 39). *ahen-* is de oudste der beide vormen, z. Thes. ling. lat. I 1444. Ook het Umbrisch heeft *ahesnes* „ahenis" met *h*-teeken.

Twee hoofdbezwaren wil ik dan slechts kort uit het bovenstaande samenlezen. Ten eerste, Maurenbrecher heeft er zich niet voldoende rekenschap van gegeven, dat iedere gesloten lange *e* een uitklinken in gesloten *i* heeft. Hij heeft dan verder door slecht te luisteren het kostbare gegeven van Sievers onjuist geinterpreteerd en bovendien niet begrepen dat het van toepassing was *op Plautus' eigen tijd* Ten tweede: hoe dicht *ĕ* + *i* en *ē* + *i* naast elkaar staan, heeft hij niet in zijn taalbeleven bespeurd. Had hij het, zou dan niet uit het volgende gegeven, dat ik hier niet uitwerk, de oplossing voor heel dit zware hoofdstuk van 52 pagina's te vinden zijn geweest?

sōl|*am* *e*|*am*, = *eiam*: dit kan niet anders.
sōl|*ius* *e*|*ius* > *ēius*: *eiius*.
sōl|*i* *e*|*i*, daarnaast *eiī* (= *ei*), soms door ictus *ēi* (z. ook Gen.).

Wassenaar. F. Muller Jzn.

Afgoderye der Oost-Indische Heydenen door **Philippus Baldaeus**, opnieuw uitgegeven, en van inleiding en aantoekeningen voorzien door **A. J. de Jong**. 's Gravenhage, Nijhoff. 1917. (Utrechtsche diss.).

De titel van het in 1672 verschenen, door Dr. A. J. de Jong heruitgegeven, werk zegt ons alles over het karakter van het boek en den tijd van de bewerking. Immers niet alleen eene „ontdekking" van de „afgoderije" der Oost-Indische Heydenen wordt in dien titel beloofd, maar ook eene „grondighe wederlegginge" dier dwaalleer; niet de beschrijving slechts was het doel, ook en vooral bestrijding, naar het degelijk 17e eeuwsch standpunt, dat ook in de benaming Heydenen zich handhaaft. Teekenend is de titel voorts in zijne volheid van namen, en gebrekkigheid — naar onze moderne gegevens wel te verstaan — der termen: de 17e eeuw, vol van lust tot werken en weten, maar nog dervend de noodige kennis en de onbevangen waarneming, die eerst de laatste helft der 19e eeuw zoude brengen! Die „Heydenen" toch heeten: Malabaren, Benjanen, Gentiven en Bramines, onderscheidenlijk de aanduidingen van: de Tamoelen, de door geheel Indië verspreide Dravidische kooplieden (*benjan* is de Tamil-vorm van een Sanskrtwoord voor koopman), de Teloegoe's of Talinga's (*gentiven* is het Portugeesche *gentios*, heidenen, een der namen voor het uitgebreide Teloegoe-volk en hunne taal), en de wet- en schriftgeleerden, de brâhmana's der Hindoe's, die ons hier met ver-portugeesten titel verschijnen. Een zonderling amalgama, die „Oost-Indianen", met hunne „wetboeken ofte Devagal", vooral als men bedenkt dat *devagal* (eig. *devargal*) het meervoud is van het getamoeliseerde Skrt-woord *deva*, de mindere goden! De betiteling is dus alles behalve toepasselijk, tenzij men moet gelooven aan eene fout voor *vedagal*, = de veda's.

Evenwel, van de hoogte der 20e eeuwsche kennis mag men de geschriften der oudere Compagnie's-dienaren niet beoordeelen. Er is vroeger onbeschaamd plagiaat gepleegd, misbruik gemaakt van nagelaten en onbeheerde papieren, maar er is ook veel, oorspronkelijk werk geleverd, veel gedaan aan inlandsche talen, veel gearbeid met inlanders op het gebied van inlandsch weten, dikwijls met de allerslechtste hulpmiddelen en in de ongunstigste omstandigheden.

Digitized by Google

Een der weinigen die in de 17e eeuw Tamil (Malabaarsch) kenden was de Ceilonsche predikant Baldaeus. Evenals in den Indischen Archipel waren 't ook in Hindoestan enkel en alleen de predikanten en priesters, die als de eenige vertegenwoordigers van den geleerden stand, aan taal- en volkenkunde deden, en studiën publiceerden. Wat wist Baldaeus van taal en zeden, hoe uitte hij zijne kennis, wat leert ons de vergelijking zijner geschriften met de contemporaine Portugeesche geschriften én met de Sanskrt-litteratuur, zie daar vragen die hare beantwoording vinden in het apparaat waarmede Dr. De Jong de heruitgave der „Afgoderye" heeft voorzien: eene inhoudrijke, doorwerkte Inleiding, enkele toelichtende Bijlagen, talrijke noten en een uitvoerig register. Al blijkt uit de vergelijking der geschriften dat Rogerius, de auteur der „open-deure van het verborgen heydendom" meer van het Hindoeisme heeft gezien dan Baldaeus, al wordt duidelijk dat deze predikant van het Tamil, dat hij taalkundig beschreef, nauwelijks begrip had, zijn verdienste is en blijft, dat hij de door de Jezuïeten vergaarde en angstvallig bewaarde kennis van het Hindoeisme, benevens den inhoud der Indische verhalen zooals hij die begreep en waardeerde, aan het lezerspubliek heeft medegedeeld.

De Inleiding nu is verdeeld in: I. De oudste betrekkingen van het Westen met Indië; II. De Portugeezen en hun missiewerk; III. Europeesche concurrenten der Portugeezen in Indië; IV. Philippus Baldaeus; V. Geschriften van Baldaeus; sommige van deze hoofdstukken zijn onderverdeeld. Een overzicht dier verdeeling zoude aan het slot niet misplaatst geweest zijn.

In I wordt de betrekking tusschen Europa en Indië van de oudste berichten af behandeld. Allerlei détails komen hier ter sprake, waarbij citeering uit de tweede hand en onbewust overnemen van fouten niet te vermijden was. Zoo leze men op bl. 1 in pl. v. Hebr. kophin: kophim, van Hebr. thekuim: tukiim; ook na de l.c. genoemde jaren (1857 en 1880) is de afleiding dezer Indisch-Hebreeuwsche namen wel eens ter sprake gekomen.

In II wordt er aan herinnerd dat de ontdekkingstochten naar Indië werden dienstbaar gemaakt aan de uitbreiding des geloofs, en de bestrijding der inlandsche godsdiensten, voornamelijk van den Islam. Voorts wordt betoogd, ook aan de hand van Spaansche en Portugeesche bronnen, dat noch handelaar noch priester werkelijk begrip kreeg van den geest der vreemde volken, totdat de werkzaamheid der groote organisatie, de Sociëtas Jesu, in Indië aanvangt. De paters-Jesuïeten trachtten tot het volk te komen door zijn taal te leeren; zij waren 't die reeds in de helft der 16e eeuw de moeilijke Tamiltaal kenden en beschreven, die niet terugdeinsden voor disputen met de Brahmanen, nadat zij hunne wetenschap, zij 't met eigenaardige middelen, hadden bemachtigd.

Bij zijn onderzoek geeft de auteur blijk van veel lectuur, en ook van wijze beperking in zijn mededeelingen. Bijzondere melding wordt gemaakt van Roberto de' Nobili, die tot zekere hoogte de eerste Europeesche sanscritus kan genoemd worden In zijn critisch verslag der gebeurtenissen maakt schr. duidelijk hoe de Jesuieten erin slaagden het volk te begrijpen, hun kennis in geschriften vast te leggen, en die wetenschap aan jongeren mede te deelen. Van die geschriften — dit doet het betoog ons duidelijk inzien — geraakten enkele in vreemde handen.

In III wordt gewag gemaakt van de concurrenten: de Engelschen en Nederlanders, die verre bij de Portugeesche paters achterbleven in belangstelling en weetlust, hoewel ook onder hen ijverige lieden voorkwamen, van den Engelschman Fitch af tot den Hollandschen predikant Baldaeus toe. Vóór hem arbeidde als de eerste Hollander in Indië: Gaspar Belga, ook genoemd Gaspar Zelandus, die zich verbruikte in den dienst des christendoms, gelijk uit verschillende Latijnsche brieven en verslagen blijkt.

Wie Baldaeus was wordt in IV uit allerlei bronnen verhaald, met weerlegging van onbruikbare gegevens als in S. Kalff's opstel in den Ind. Gids, en met aanvullingen op een degelijk werk over den man als van P. J. Veth. Hoewel op Formosa gerekend hebbende, werd hij als predikant te Malaka, later te Jafnapatnam geplaatst, waar hij onvermoeid werkzaam was in de verbreiding der christelijke leer, en zich het „Malabaarsch", d. i. Tamil op zijne manier eigen maakte. Hij schreef over die taal eene spraakkunst, in welker Inleydingh hij erkent slechts de beginselen der taal te hebben leeren kennen. In het vaderland teruggekeerd, leefde hij als werkzaam predikant te Geervliet, waar hij — zooals den schrijver na tijdroovend archief-onderzoek bleek — in Aug. of Sept. 1671 overleed, vóór het verschijnen van zijn werk over de religie en de zeden der Malabaren. Over zijn werk nu handelt V, voor ons het bij uitstek belangwekkende, critische, gedeelte van de Inleiding. Vooreerst licht V ons in over het ontstaan der verschillende deelen van het groote werk Nauwkeurige Beschrijvinge enz., waarvan het overzicht der Hindoe-mythologie voor ons het voornaamste is. Uit het geschrift zelf en uit de weinige vóór Baldaeus bekende vaklitteratuur — voorzoover de luttele verhandelingen en de missie-brieven aldus mogen genoemd worden — wijst de auteur aan, welke de bronnen van het werk waren, en waaruit B. heeft ontleend bij zijne beschrijving van door hem niet bezochte streken. Het blijkt dat Baldaeus, behalve uit *gedrukte* werken, ook uit door Jezuïeten *geschreven*, door Hollanders buitgemaakte verhandelingen, moet geput hebben. Ten nadeele van zijn werk was dit zeker niet; het is trouwens, met al de ontleeningen, een belangrijk boek, vooral over de geschiedenis van Kṛṣṇa. Met name een Spaansch geschiedwerk heeft veel gemeen met Baldaeus' tekst, en het merkwaardige is dat B. niet het gedrukte werk kan gekend hebben, dus het Hs. daarvan moet hebben benut, welk Hs. terugging op oudere stukken van de Propaganda, zoodat ten slotte meer dan één schrijver uit eenzelfde oer-bron heeft geput.

Wat kan echter B. van de „Bramines" zelven vernomen hebben? De vermelding op de titelbladzijde van de door B. gelezen inlandsche schrifturen is niets anders dan uitgeversreclame geweest. Sanskrit heeft hij niet gekend, Tamil ternauwernood, én dan: verscheidene Malabaren spraken Portugeesch, — de verlusitaanste vormen van eigennamen wijzen er op —, zoodat mondelinge informatie door den trechter der lingua franca uit die dagen moet zijn geschied. Ontleende B. aan anderen, aan hem ontleende O. Dapper in zijn Asia, hoewel niet aan zijn gedrukt boek; de uitwerking van deze

Digitized by Google

moeilijkheid gaf den schrijver menig vraagstuk van kleine maar scherpzinnige critiek ter oplossing. (bl. LXXVII en volg.). Ook de illustraties, én bij B. én bij O Dapper, bieden meer dan één raadsel, Indisch als ze zijn van conceptie, en Europeesch van uitwerking.

Aan de heruitgave gaat als slot der Inleiding eene localiseering van Baldaeus' mythologische mededeelingen vooraf; hij schrijft over het Zuiden en weidt uit over Visnu die intusschen juist in het Noorden meer werd geëerd! Deze uitgave nu is geen bloote herdruk; immers op overeenstemming met Purâna's, de twee groote epen en de Jezuïetische en andere gelijktijdige lectuur wordt telkens gewezen.

Het Register met al zijne namen en emendaties is een onmisbaar gedeelte, tevens een bekwaam afgewerkt stuk. Natuurlijk waren feilen in vreemde talen niet te vermijden, zooals s. v. *achaar*, Mal. *adjar*, lees: *aljar*; s. v. *alsoor*, Arab. *aççura*, lees *'asjûrâ*; s. v. *carraas* kan bijgevoegd worden dat in Fransch-Indië *cariah* een gewone term is; s. v. *pee* kan bevestigd worden dat Tamil *pēy*, mv. *pēygal*, een gewoon woord voor daemon is, en s. v. *Rammana kojel*, dat Tamil *kowil*, = tempel, eig. beduidt: godshuis. (niet *koil*!).

Niet alle problemen zijn opgelost, er zijn er trouwens die nooit verklaard kunnen worden, maar het doel der heruitgave is volkomen bereikt, namelijk de bekendmaking en annotatie van een merkwaardig geschrift, dat in veel zijn tijd vooruit was, hoewel het als echt product van zijn tijd de gebreken daarvan vertoont, en dat, ten aanzien van onze kennis van het Hindoeisme van blijvende waarde, buitendien van historisch belang is als getuigenis van den arbeid en durf onzer 17e eeuwsche vaderen in het voor Nederland verloren gegane Ceilon.

Leiden. Ph. S. v. Ronkel.

P. Valkhoff, De Franse Geest in Frankrijks Letterkunde. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers Maatschappij. (Pr. *f* 1.50).

Met bovengenoemd werkje opent eene serie geschriften over Fransche kunst, onder redactie van den heer P. Valkhoff, aan wien een groot aantal letterkundigen hunne medewerking hebben toegezegd. Indien de volgende deelen van hetzelfde gehalte zijn als de eersteling, belooft deze collectie een belangrijke aanwinst te worden voor degelijke kennis der Fransche cultuurgeschiedenis. „Als gunstige eigenschappen van de Franse geest", aldus lezen wij in het voorbericht „hoort men bijna niet dan de helderheid, de geestigheid en de sierlijkheid noemen, en als niet-gunstige, daarmee in verband staande, oppervlakkigheid en vluchtigheid. Ik meen te weten dat de Franse geest nog wel iets meer bevat, en de behoefte die wetenschap uit te spreken deed dit boekje ontstaan." In een reeks onderhoudende opstellen, bespreekt de schrijver de wordingsgeschiedenis der Fransche natie en hare geestelijke eenheid, de ziel van het volk in het algemeen en zooals zij zich meer bijzonder in de letterkunde der verschillende provincies openbaart, hare drie meest kenmerkende eigenschappen: maatschappelijkheid, menschelijkheid, idealisme, den Franschen lach, de vreemde invloeden (zooals de klassieke oudheid, de Spaansche, Italiaansche, Engelsche en Duitsche letterkunde) die de literatuur ondergaan heeft zonder er echter aan oorspronkelijkheid bij in te boeten. Met nadruk wijst de heer V. er op (p. 27), dat de werken waarin „l'esprit gaulois" triumfeert, niet de voornaamste zijn en de meesterwerken (de epische poëzie der Middeleeuwen, de poëzie van de Renaissance, de treurspelen van Corneille en Racine, de Pensées van Pascal, de preeken van Bossuet, het geheele werk van J. J. Rousseau, dat van de groote romantische dichters en van realisten als Balzac, Flaubert en Zola) van ernstigen, dikwijls somberen aard zijn. Moge dit, met vele voorbeelden gestaafde betoog, van een der beste beoefenaars der Fransche literatuur ten onzent, er toe bijdragen om eindelijk de weerzinwekkende gemeenplaats te doen vervallen, die nog steeds den „typischen" Franschman frivool, vernuftig maar zonder diepte en prat op scabreuse aardigheden voorstelt. Het beknopte en duidelijk gestelde overzicht van de geschiedenis der Fransche letterkunde, dat dit uitmuntende boekje inhoudt, maakt het voor den leek bijzonder belangrijk en de vele, met smaak gekozen fragmenten uit prozastukken en gedichten, waarmee de schrijver zijne uiteenzettingen toelicht, geven er groote bekoring aan. Het ziet er, wat papier, druk en formaat betreft, aantrekkelijk uit; de omslag vertoont de bibberlijnen en kriewelfiguurtjes die men, wil men met zijn tijd meegaan, stijlvol moet vinden. Eenigszins zonderling doet het aan als hoofdtitel te lezen: Fransche kunst en als ondertitel: De Franse Geest enz. Is dit wellicht bedoeld als een blijvend aandenken aan de dramatische oogenblikken die de spellingquaestie in deze dagen beleeft?

Leiden. C. Serrurier.

J. C. H. de Pater, De Raad van State nevens Matthias, 1578—1581. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1917. (Leidsche diss.).

Fruin heeft eens het voorterrein van de vaderlandsche geschiedenis verkend door de formuleering van het korte, maar veelomvattende programma, dat onze historische wetenschap op haar tegenwoordige hoogte het best gediend wordt door goede monographiëen, een programma, dat zonder bezwaar na zooveel jaren nog in den tegenwoordigen tijd kan worden geschreven. Japikse heeft later een handwijzer voor den belangstellenden historicus geplant door hem de richting aan te geven naar de Resolutieboeken der regeeringscolleges, die een rijk materiaal van allerlei gegevens bevatten, maar nog te weinig gebruikt werden.

Beide aanwijzingen heeft Dr. de Pater in zijn proefschrift op veelszins gelukkige wijze weten in praktijk te brengen. Zijn boek verduidelijkt veel, wat tot heden meer of min in de schaduw bleef. Zonder dat de schrijver een stijl of methode gebruikt, die de kenmerken vertoonen van bijzondere eigenschappen, geeft hij duidelijk en overzichtelijk de resultaten en conclusies van zijn onderzoek weer. Er zit houvast in het boek en dat is bij een lastig onderwerp als dit van zeer te waardeeren beteekenis.

De titel geeft minder, dan de hoofdstukken zelf. Als de schrijver in zijn inleiding meedeelt: „Het doel dezer studie is een uiteenzetting te geven van het tot stand komen dezer Centrale regeering *in* 1577 en haar werkzaamheid naast de Staten-Generaal in de periode 1578—1581", waarom spreekt de naam van het boek dan maar alleen over Matthias en den Raad van State en wordt het jaar 1577 daarin overgeslagen?

Digitized by Google

Zeer terecht gaat een samenvattend overzicht van de voorgeschiedenis van den Raad van State vóór 1577 aan de beschrijving van het eigenlijke onderwerp vooraf. De beteekenis van het College wordt daarin goed geschetst. Enkele bijzondere punten geven aanleiding tot gedachtenwisseling. Op blz. 12 kenmerkt Dr. de Pater de taktiek van den hoogen adel tegen het landsheerlijk bewind na het vertrek van Granvelle in dezen zin: „Nu Granvelle weg was, trachtten zij waarborgen te verkrijgen, dat de „Raad van State niet langer een schitterend ornament zou blijven, maar voortaan *de hem toekomende plaats in de regeering* niet alleen in schijn, maar ook in werkelijkheid zou innemen." Ja, maar wat kwam den Raad van State van oudsher eigenlijk toe? Op blz. 9 zegt Dr. de Pater zelf, dat tijdens de regeering van Karel V de macht van den Raad van State al niet heel groot was, dat het geheel afhing van de landvoogdes, of zij den adel eenig aandeel aan de regeeringszaken wilde geven, dat het lidmaatschap niet veel meer was dan een sinecure. Als dit alles wettelijk regelmatig geweest is, dan verlangde de hooge adel van Filips II heel wat meer, dan het hem toekomende, immers dit werd hem als van ouds geschonken. De schrijver zelf is het daarmee eens, blijkens zijn karakteristiek van het plan van bestuurshervorming door den adel, onder leiding van Oranje, ontworpen, dat met name beoogde de ambtenarenregeering en de macht van den landsheer achteruit te dringen, maar zou het bestuur, na zulk een omwenteling, er beter op geworden zijn?

Zegde de schrijver op bovenvermelde plaats te weinig, het te veel schaadt hem op blz. 13: „Het verzet tegen Philips' religieuze denkbeelden, tegen zijn streven „naar uitroeiing der protestanten, werd thans hoe langer hoe meer overheerschend." De goedwillige lezer kan zeker uit dezen zin de bedoeling raden, maar toch is de opmerking gemotiveerd, dat het woord *„uitroeiing"* een kannibalistische beteekenis kan hebben, die bij de regeeringsdaden van Filips II niet heeft voorgezeten. Uitroeiing van het Protestantisme is iets anders dan uitroeiing der protestanten.

Te gemakkelijk lost de schrijver op blz. 15 het vraagstuk op, waarom de Raad van State in 1576 niet het initiatief wilde nemen tot de bijeenroeping van de Staten-Generaal; hij schrijft deze houding van het College uitsluitend toe aan angst en lafheid. Dit is niet billijk. Voor den Raad golden zeer klemmende motieven om niet als hoofd van de revolutie van 1576 op te treden, al ware het alleen maar om de dreigende macht der aanwezige Spaansche troepen. De ellende van den citadellenoorlog heeft het voorzichtig beleid van den Raad van State in dezen in het gelijk gesteld.

Wanneer Dr. de Pater op blz. 17 meent, dat de Staten-Generaal in 1477 er in slaagden zich een gedeelte van de regeeringsmacht toe te eigenen, maar deze *„al heel gauw"* weer verloren, dan mag deze zienswijze nog al in strijd genoemd worden met de opvatting van Pirenne, die in zijn Histoire de Belgique aan de geschiedenis van de Staten-Generaal meer dan één illustratief hoofdstuk gewijd heeft en het einde van hun regeeringsmacht plaatst eerst in 1494, het begin der regeering van Filips den Schoonen.

Op blz. 19 concludeert de schrijver: „Zoo moest de landvoogd in spe wel toestemmen in het Eeuwig Edict"; maar dit „zoo" steunt in het geheel niet op het voorafgaande, het verband is zoek. Don Juan's motieven, waarom hij deze vrede aanvaardde, waren heel andere, andere zelfs dan die van Filips II, welke hij noodgedwongen tot de zijne heeft moeten maken.

Dit eerste hoofdstuk is niet het gelukkigste. Het is te onzeker gecomponeerd, het gaat niet diep genoeg op de dingen in, binnen dezelfde ruimte zou er veel meer van te maken geweest zijn.

In de volgende hoofdstukken is Dr. de Pater zijn stof beter meester. Hij heeft hier den steun der Resolutiën van de Staten-Generaal in den rug, nu en dan aangevuld door archivalia. De beschrijving van de technische samenstelling der Centrale Regeering is goed geslaagd. Wel ontbreekt een dieper doordringen in het innerlijk wezen der colleges. Vergaderingen als een Staten-Generaal, een Raad van State, zijn nog wat anders dan bestuursvliegwielen, er zitten menschen in, die midden in den strijd hunner dagen staan. De auteur heeft dit wel begrepen, hij deelt op blz. 59 mede, dat Oranje den gereconstrueerden Raad van State sedert 1577 beheerschte, het College was naar zijn wensch samengesteld. In de Staten-Generaal daarentegen beschikte de verzoeningsgezinde partij over de meerderheid. Dus, zegt Dr. de Pater, botsing was onvermijdelijk. Het is jammer, dat wij van dezen partijstrijd binnen de regeeringskringen in dit boek zoo weinig te weten komen. Dit behoort toch tot de ziel van een regeering als deze en is ten slotte van grooter belang, dan de werkwijze in zake leger, financiën, binnen- en buitenlandsche zaken. Wellicht is dit tekort te verklaren uit de omstandigheid, dat de auteur zijn stof voor een overwegend gedeelte geput heeft uit de Resolutiën der Staten-Generaal, die wel een uitgebreid feitenmateriaal bevatten, maar waaruit de innerlijke verklaring der historische gebeurtenissen eerst duidelijk wordt in verband met andere bronnen uit denzelfden tijd. De grenzen van het onderwerp zijn dus wel zeer precies getrokken.

Op blz. 59 treft men een stelling aan, die nader bewijs behoeft, zonder dat dit gegeven wordt: „Oranje wilde nog in dezen tijd geen breuk met den koning tot elken prijs. De trouw aan den koning bewaren en als het kon tot vrede komen, wilde ook hij wel." Dr. Japikse heeft deze meening ook al eens naar voren gebracht. Alles is hieromtrent nog niet duidelijk. Een man van Oranje's bekwaamheid zal zeker niet hals over kop op hernieuwing van den oorlog aangestuurd hebben, dat is niet het aangewezen werk van den diplomaat. Dat de Prins van de omstandigheden heeft partij getrokken om den oorlog zooveel mogelijk te verschuiven, zal niemand ontkennen. De politiek van de Spaansche regeering gaf hem daartoe ruimschoots gelegenheid. Maar als hij den vrede wilde bewaren, waarom dan is er van hem geen enkele poging tot onderhandeling uitgegaan, terwijl van Spaansche zijde tusschen 1576 en 1579 keer op keer het initiatief tot overleg geboden is? Mocht de Prins ook al in theorie de voorkeur gegeven hebben aan het vermijden van een hernieuwden krijg en zelfs een vrede gewenscht hebben, de vraag blijft wat hij gedaan heeft, om positief tot vrede te komen. Is in hem de voorkeur voor een minnelijke schikking slechts latent gebleven, welke waarde is daaraan dan te hechten voor de waardebepaling van zijn beleid? Het wil ons voorkomen, dat het onderzoek van de kwestie nog niet is afgesloten en

Digitized by Google

de meening van Dr. Japikse en Dr. de Pater nog nadere overweging waard is.

Ten slotte een enkele opmerking over de typographische afwerking van het boek. Op de allerlaatste bladzijde prijken deftig, als in een leunstoel, die te groot is, de afkortingen door den schrijver bij het aangeven van de titels voor enkele zijner bronnen gebruikt. Dat is een beetje onhandig, de lezer zoekt er naar en vermoedt ze van zelf niet weggestopt in het donkerste hoekje.

Een enkele drukfout zal iedereen door de vingers zien, maar in eigennamen bijv. mogen ze toch niet voorkomen : blz. 10, Grauvelle voor Granvelle ; blz. 103, Boudam voor Bondam ; blz. 131, Oostenrijk voor Oostenrijk.

Vught. H. F. M. Huijbers.

M. Collignon, L'emplacement du Cécropion à l'Acropole d'Athènes. (Extrait des Mém. de l'Ac. des Inscr. Tome XLI). Paris, Klincksieck. 1916. (Pr. fr. 2 80).

De Heer Max. Collignon bereidt voor de inleiding bij een verzameling photo's van de Acropolis te Athene. — Het zal een vervolg zijn op het bekende boek over het Parthenon ; van het nieuwe werk is de eerste aflevering reeds verschenen (*L'Acropole d'Athènes.* Paris, Ch. Eggimann, 1915). — Een drietal van deze photo's zijn afgebeeld bij de verhandeling, die aan het Cecropion is gewijd.

Het heiligdom met het graf van Cecrops, den eersten legendarischen koning van Athene, lag in den hoek, dien de Westelijke muur van het Erechtheion maakt met het terras van het Hekatompedon (den tempel van Athena in de zesde eeuw), ten Zuiden van het Pandroseion en van dit laatste heiligdom gescheiden door een muur. Van het Cecropion zijn geen overblijfselen bewaard, maar men heeft getracht iets naders over den bouw van het heiligdom te weten te komen door het bestudeeren van den aangrenzenden tempel, het Erechtheion.

Voor het Erechtheion hebben Grieksche en Amerikaansche archaeologen en architecten op zeer gelukkige wijze samen gewerkt. Het uiterlijk van de ruïne is geheel veranderd, sedert men de gevallen blokken wederom op hun plaats heeft gebracht en enkele deelen met veel zorg en tact heeft hersteld. Door deze reconstructie en een nauwgezette interpretatie van de inschriften, die op het Erechtheion betrekking hebben, kennen wij het gebouw thans beter. — De constructie van de Westelijke muur van het Erechtheion is nu ook duidelijk geworden. En op die wijze is het mogelijk verschillende bijzonderheden te verklaren in den bouw van deze muur. Het zijn deze bijzonderheden, die ons eenig licht geven over het Cecropion.

I. De bazis van de meest Zuidelijke der zuilen in den Westelijken wand, evenals de bazis van de Zuidelijke ante, is minder goed afgewerkt. Dit heeft Penrose reeds opgemerkt. En Fowler heeft het vermoeden uitgesproken, dat het minder zorgvuldig bewerkte gedeelte was bedekt door het Cecropion. Het zou dan een gebouw zijn geweest, dat tot deze hoogte was opgetrokken. — Door latere onderzoekingen is deze veronderstelling onjuist gebleken. Er kan in het Cecropion slechts een laag gebouwtje hebben gestaan. — Van de zoo even genoemde bijzonderheid is nog geen bevredigende verklaring gevonden. Maar de reconstructie van de Westelijke muur is in menig opzicht onzeker.

II. De Westelijke muur van het Erechtheion is beneden een bepaalde lijn niet geheel afgewerkt. Dit heeft Dörpfeld het eerst opgemerkt en hij vermoedde daarom, dat het terras van het Hekatompedon oudtijds zich verder in Noordelijke richting uitstrekte tot het Pandroseion. Op die wijze zou het niet geheel voltooide stuk muur door het terras zijn verborgen. Het Cecropion lag in dat geval onder dit terras en was dus een onderaardsch heiligdom. — Deze veronderstelling is niet waarschijnlijk. Want de muur, die het Pandroseion scheidt van het Cecropion, kan niet sterk genoeg zijn geweest om den druk van zulk een terras tegen te houden. — Wellicht waren, evenals aan de Propylaeën, ook aan het Erechtheion enkele deelen nooit geheel voltooid. Maar deze verklaring bevredigt evenmin, want het Erechtheion is anders volkomen afgewerkt.

III. In den Westelijken muur is, tusschen de deur naar het Pandroseion en het terras van het Hekatompedon en gedeeltelijk nog onder de portiek der caryatiden, een groote nis. Van deze nis geven de platen bij de verhandeling van den Heer Collignon eenige zeer fraaie en duidelijke afbeeldingen. De bouw van de muur daarboven, die om de nis bijzondere zorg vereischte, wordt verduidelijkt door teekeningen naar de Amerikaansche architecten. Het is voornamelijk deze nis, die door den Heer Collignon wordt besproken. De nis is met een bepaalde bedoeling uitgespaard bij den bouw van het Erechtheion. Er moet op die plek een bouwwerk hebben gestaan, een muurtje of een gebouwtje, dat niet kon worden afgebroken of verplaatst, toen het Erechtheion werd gebouwd. De richting van dit bouwwerk blijkt door de constructie van de nis.

Dörpfeld dacht, dat deze nis het onderaardsche graf van Cecrops bevatte. En de Heer Collignon, die de veronderstelling over het terras bestrijdt, meent wèl te mogen aannemen, dat in deze nis een klein gebouwtje stond. Door de hoogte van de nis zou men ook de hoogte van dit gebouwtje kunnen bepalen en op die wijze nog iets naders van het Cecropion te weten kunnen komen. Maar van een dergelijk gebouwtje is verder niets te vinden. En men kan met meer recht aannemen, dat in de nis zich alleen bevond de Oostelijke afscheidingsmuur van het Cecropion. Deze muur zou op die wijze gedeeltelijk onder het Erechtheion loopen en verder in Noordelijke richting tot het Pandroseion. Het niet geheel voltooide stuk van den Westelijken muur van het Erechtheion werd dan bijna geheel bedekt. Van een gebouwtje in het Cecropion weten wij in dat geval inderdaad niets.

Brengt deze verhandeling weinig nieuws, een ieder zal met belangstelling het betoog lezen van den Franschen geleerde. De photo's geven een duidelijk beeld van de plek, waar zich eens het Cecropion bevond, een monument, reeds in den tijd van Pericles zoo eerwaardig, dat geen ander gebouw zijn plaats mocht innemen.

Den Haag. A. W. Bijvanck.

G. H. Payne, The Child in Human Progress. New York and London, 1916.

Niet ten onrechte heeft men de 19e eeuw menigmaal de eeuw van het kind genoemd ; want wanneer wij, wat in deze eeuw voor het kind is gedaan, vergelijken

Digitized by Google

met de eeuwen die daaraan vooraf zijn gegaan, dan worden wij getroffen door een verschil als van dag en nacht. Wat al wetten zijn er de laatste tijden uitgevaardigd ter bescherming van het kind, wat al maatregelen getroffen om de opvoeding te verbeteren, wat al vereenigingen gesticht die zich bezighouden met het lot van het kind, wat al boeken en tijdschriften geschreven over en voor het kind. Tot dusverre ontbrak echter een historische studie over den toestand van het kind in vroeger tijden, bij de verschillende volkeren der aarde, in de verschillende perioden hunner ontwikkeling. Dit gemis nu heeft de schrijver van bovengenoemd werk trachten op te heffen en Dr. A. Jacobi, die een inleidend woord schrijft als aanbeveling, is van meening dat hij daarin geslaagd is. „This is a new sort of book, and unique" schrijft hij (blz. III) en vervolgens: „Indeed, the history of the child has been grossly neglected. Now, at last, there is a book to supply our wants. A vast amount of study relating to primary populaces and nations in gradual development was required to learn the history of the child. Without the history of the child there cannot be a scientific knowledge of the thousands of years of child life. Nobody has given it until the author of his book afforded us the wealth of his vast studies. This book furnishes what no other work presents to us. I know of none which acquaints us with the position of the child in his social, political, and humanitarian existence in all nations and in all eras." (blz. V).

Payne verdeelt zijn stof in 23 hoofdstukken en behandelt achtereenvolgens den toestand van het kind bij primitieve volkeren, bij Chineezen, Japanners, bij de Babyloniërs, Egyptenaren en Indiërs. Daarna (hoofdstuk IX) wijdt hij zijn aandacht aan de Semieten, speciaal het Joodsche volk en staat lang stil bij de Oud-Testamentische verhalen waarin over de houding jegens het kind wordt gehandeld. Dan komen de Arabieren, Grieken, Romeinen, het oudste Christendom aan de beurt. Ten slotte gaat hij den toestand na van het kind in den loop der eeuwen na de geboorte van Christus tot op den dag van heden.

Hij komt daarbij tot het resultaat dat: „Humanized man has existed not more than a few hundred years, and it is within only fifty years that the race has been concerned with the protection of the child (blz. 6)." „When we come to trace the attitude of other races, of other civilizations, toward children, we find much the same story: out of barbarism, civilization; out of civilization, humanity, though it has been usually the great semitic religions — Judaïsm, Christianity, and Mohammedanism — that have awakened the human instinct the world over (blz. 14)."

Bij al het goede en wetenswaardige dat dit, prettig geschreven en rijk geïllustreerd, boek ons geeft, kleven er toch m. i. zulke groote gebreken aan, dat het mij onmogelijk is, de woorden van den inleider te onderschrijven en met hem te hopen dat: „no historian, no medical practitioner or teacher, surely no existing pediatrist will be without it."

Ten eerste geeft dit boek ons allerminst wat het ons belooft. In plaats van de geschiedenis van het kind in de ontwikkeling der menschheid zouden wij het beter kunnen noemen: de geschiedenis van het kinderoffer bij verschillende volkeren. Want op het kinderoffer valt ten slotte steeds weer het accent; en nu is het juist zeer de vraag of het kinderoffer wel het beste bewijs is van gebrek aan eerbied en liefde voor het kind. Van deze onderstelling toch gaat Payne uit; doch m. i. miskent hij daarmede ten eenenmale de beteekenis van het offer. Achter dit offer zit juist de gedachte, dat men het liefste moet afstaan aan de godheid. Vandaar onder verschillende volkeren het gebruik om den eerstgeborene ten offer te brengen. Langzamerhand komt men tot het besef dat liefde en eerbied jegens de godheid zich op andere wijze moeten uiten, dan door het offeren van menschen en niet zoo zeer de offerdaad als wel de offergezindheid van waarde is voor de godheid. Het verhaal van Abraham en Izaäk in Genesis XXII geeft een goed beeld van dit ontwikkelingsproces. De mensch, die hier het kinderoffer zal brengen heeft zijn kind wel degelijk lief (zie vs. 2): doch de eisch van de godheid weegt bij hem zwaarder dan zijn liefde. Wonderlijk is dan ook de verklaring, die Payne van het kinderoffer geeft: „Primitive man, when unwelcome children were born, found easy excuse for getting rid of them by offering them as a sacrifice to the impatient and fearful gods. That at some stage in the development of the parental instinct the excuse that the Gods must be propitiated was needed to quiet the awakening mother love, is more than likely. And surely, no more crushing answer could there be to the request to allow a child to live than that the gods were angry and had to be propitiated". (blz. 142).

De bewering, dat het kinderoffer ontstaan zou zijn uit de zucht om van ongewenschte kinderen af te komen, is volkomen in strijd met hetgeen de nieuwste studiën op ethnologisch en volkerenpsychologisch gebied ons leeren en dus volkomen uit de lucht gegrepen.

Een tweede bezwaar tegen het boek van Payne is: dat de schrijver te weinig heeft gecontroleerd of de bronnen waaruit hij putte, wel zuiver waren. Zijn gegevens zijn menigmaal ontleend aan oude reisbeschrijvingen, wier betrouwbaarheid en geloofwaardigheid zeer gering zijn. Zoo neemt hij, om één enkel sprekend voorbeeld te noemen, klakkeloos, als waarheid een citaat van Francisco de Jerez uit diens werk over de verovering van Peru over, waar deze, schrijvende over de Indianen van Peru, vermeldt: „They sacrifice *each month* their own childeren, and with their blood smear the faces of the idols and the doors of the temples, and sprinkle the blood over the graves of their dead." Het behoeft wel geen betoog dat deze beschuldiging allen grond van waarheid mist en enkel en alleen is uitgesproken om eigen wreedheden te verbloemen. Dergelijke tendenzieuze berichten treffen wij herhaaldelijk in reisverhalen, geschreven in tijden toen de fantaisie nog vrij spel had en er weinig gevaar bestond voor contrôle.

Zijn eenige bron voor de kennis van het Joodsche volk blijkt Renan's werk over de geschiedenis van het Israelietische volk geweest te zijn. Alsof niet juist nà Renan de studie van het Joodsche volk, door nieuwe vondsten en nauwkeuriger godsdiensthistorische studiën, in nieuwe banen is geleid.

Ten opzichte van den Israelietischen godsdienst verkondigt hij vreemde theorieën. De besnijdenis bij de Joden heeft, volgens hem, haar oorsprong in het gebruik om krijgsgevangenen te besnijden, ten einde hen te kenmerken. Later, toen men de oorspronkelijke beteekenis niet meer wist, werd zij enkel als een gebruik van

Digitized by Google

hygiënische waarde beschouwd. (blz. 160). Uit Exodus XII leest hij dan, dat de besnijdenis door Mozes in de plaats van het kinderoffer gesteld zou zijn. (blz. 161). Dat hij schrijft over *mesobath* in plaats van over *masseboth* (blz. 150) en Prof. Dr. J. J. M. de Groot, citeert als: J. J. M. de Groote (eveneens blz. 150), is wellicht aan den drukker te wijten.

Mijn derde bezwaar is: dat de theorie waartoe Payne in zijn studie komt: „out of barbarism, civilization; out of civilization, humanity;" onjuist is, en, wat wel het merkwaardigst is, door zijn eigen boek wordt weersproken. Hij neemt namelijk, achter in zijn boek, verschillende brieven op van geleerden, wier oordeel hij vroeg naar de behandeling van het kind door het volk, te midden waarvan zij leven. Onder deze brieven is er een van den Amerikaanschen Consul in Zuid-Afrika, die hem schrijft: „Your letter requesting information for your book on the history of the attitude of states and tribes toward children received. Such information as has been obtained would indicate that the South African natives in this section are universally kind to children.

The only „natives" in this district, using the words in a strict sense, are the „Bantus" otherwise the Kaffirs. These people are specially fond of children and use them well.

If a child is left an orphan, any relative, no matter how distant, is willing to adopt the child. Indeed the services of the magistrate are frequently required in deciding disputes between claimants.

Love of, and kindness to, children are undoubted characteristics of the Kaffir." (Appendix C, blz. 359 vg.).

Wij zien hier duidelijk „humanity" zonder dat deze geboren is uit „civilisation."

Dat bij een volk weinig of geen wetten zijn, die het kind in bescherming nemen en er nog geen vereenigingen bestaan, die zich belasten met de zorg voor het kind, wil nog niet zeggen dat de toestand van het kind er zooveel slechter is, dan in landen waar die wetten en instellingen wel bestaan.

Het is ook mogelijk dat de vervaardiging van wetten en de oprichting van vereenigingen wijzen op verzwakking van de „parental instinct" en er dus in deze niet van ontwikkeling doch van verval sprake is. Wanneer Payne de evolutie der menschheid, ten opzichte van de kinderwaardeering, enkel vindt in het feit dat wij geen kind meer zullen dooden om het aan de godheid te offeren, dan heeft hij gelijk. Doch als hij haar ook tracht aan te toonen in sterker wederzijdsche liefde en gevoel van saamhoorigheid, in de groei van het familieleven, in de ontplooiing van de „parental instinct" dan bewijst hij daarmede zijn eigen tijd, en den geest van zijn tijd, niet te kennen. De moderne samenleving, met haar groote steden en al hetgeen door die steden is ontstaan, heeft den toestand van het kind oneindig slechter gemaakt dan hij ooit, bij eenvoudiger leefwijze, is geweest. Talooze kinderen leven in een bedorven atmosfeer, worden geëxploiteerd als arbeidskrachten. In dien toestand verbetering te brengen is het doel van al die wetten en instellingen, die in de laatste eeuw in de verschillende landen van Europa zijn ontstaan en waarin, volgens Payne, Amerika vooraan staat. Wij hebben in deze, zeer noodzakelijke en loffelijke pogingen echter niet den groei van de humaniteit, doch het herstel van geleden onrecht te zien.

Schoonhoven. R. Miedema.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van Lindner's *Weltgeschichte* verscheen het negende of laatste deel. Het oordeel over dit werk in zijn geheel behoeft niet anders te luiden dan vroeger (*Mus.* 1911 kol. 315). werd aangegeven, d. i. gunstig. Ook dit laatste deel munt uit door helderheid, aangenamen stijl en diep inzicht in den historischen samenhang der wereldgebeurtenissen. Natuurlijk dient hier in het bijzonder eenig voorbehoud gemaakt te worden voor den laatsten, den 16den „Abschnitt" van dit met de gebeurtenissen van na 1860 aanvangende deel. Het is geschreven door een Duitscher, die zijne nationaliteit geen oogenblik verloochent en trotsch is op de schitterende ontwikkeling van het Duitsche Rijk sedert dien tijd. Het weemoedige slot, getuigend van diepe teleurstelling in de brave verwachting van „friedliche Fortschritte der Menschheit", van versterking der „humanen und sozialen Ideen", van toenadering tusschen de volken..., eindigt met de hoop, die wij allen koesteren, dat „auch in den kommenden Zeiten die Völker sich zurechtfinden werden". Amen. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Indogerm. Forschungen, XXXVI, 3-4: F. Sommer, Das Femin. der *u*- u. *i*-Adjektiva im Rgveda u. im Altiranischen. — E. Kieckers, Gr. *κτείνω κατέκτα*. — B. Keil, Gr. Dialektformen. — v. Geisau, Syntakt. Gräzismen bei Apulejus, II. — G. N. Hatzidakis, Zum neumegar. Dialekt. — Dez., Alte Buntheit im Neugriech. — F. Sommer, Zur Syntax des slav. Gen.-Akkus. bei belebten Wesen. — E. Kieckers, Nochmals zum armen. *c*-orist.

XXXVII, 1-2: H. Güntert, Zur *o*-Abtönung in den idg. Sprachen. — Chr. Bartholomae, Wandersprüche im Mittelpersischen. — N. Jokl, Beitr. zur alban. Gramm., II. — v. Grienberger, Zur Inschr. des Cippus vom Forum Romanum. — † W. Schwering, Die Entstehung des Wortes *tragicomoedia*. — J. Friedrich, Altitalisches.

3-4: M. Niedermann, Zur idg. Wortforschung. — K. Brugmann, Lat. *aemulus, aequos, imitārī, imāgo*, gr. *αἶψα, αἰνός*, got. *ibns*. — G. Herbig, Etruskisches Latein. — F. Muller, Zur Wortbetonung in den osk. -umbr. Dialekten. — H. Hirt, Zu den lepont. u. den thrak. Inschriften. — Dez., Grammatisches 1-7. — Dez., Etymologien 1-9. — E. Kieckers, Zu lat. *dā, dās*. — Dez., Gr. *πολλάκι(ς)*.

XXXVIII, 1-2: Chr. Bartholomae Arica, XVII-XVIII. — K. B. Wiklund, Die ätlesten germ. Lehnwörter im Finnischen. — J. Pokorny, Zur Deutung des Fut. von air. *agid*.

Neophilologus, III, 2: C. de Boer, *La Mort d'Hector*. — C. Serrurier, St. François de Sales—Descartes—Corneille. — J. de Vries, Nederduitsche volksliederen in de *Þiðrekssaga*, II. — H. Sparnaay, Ueber die Laudinefigur. — G. W. Hoornstra, Walters Spruch 8,28. — J. J. A. A. Frantzen, Nachschrift. — Dez., Zu Heines *Loreley*. — H. A. W. Speckman, Het geheimschrift van Francis Bacon. — W. Heldt, Fletcher's *Wild-Goose Chase* and Farquhar's *Inconstant*. — A. E. H. Swaen, Notes on Ballads and Tunes in W. Sampson's *Vow-Breaker*. — W. A. v. Dongen, *Pandemonium*. — Varia. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Brakman, Arnobiana: Svensk humanistisk Tidskrift I, 7 (Lindström).

Caland, Een onbekend Indisch tooneelstuk: Lit. Zentralbl. 1917, nº. 50 (Hertel).

Günther, Manual of Engl. Grammar: Anglia, Beibl. 1917, Nov. (Caro).

Overdiep, Aor praeteritum: Lit.bl. f. germ. u. rom. Phil, 1917, nº. 9-10 (Behaghel).

Trenité, Drop Your Foreign Accent: Anglia, Beibl. 1917, Nov. (Mellin).

Digitized by Google

VERSLAG

betrekkelijk de in 1918 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.–** zoodanig Verslag over de in **1918** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1919 op te maken en vóór 1 Juni 1920 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1918. Mr. C. B. MENALDA.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

LEERBOEK DER

OUDE GESCHIEDENIS

VOOR DE HOOGERE KLASSEN DER GYMNASIA

door Dr. H. VAN GELDER,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Vierde herziene druk.

Prijs, gebonden . . . f 2,40.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG INBEGREPEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen als Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f 1.25. Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.–** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

La Revue de Hollande

PARIS -- LA HAYE

ARTISTIQUE - LITTÉRAIRE - DOCUMENTAIRE

Paraît le 1er de chaque mois

La Revue de Hollande est redigée en langue française et publie les oeuvres des meilleurs écrivain, français et hollandais. La presse et le public lettré on fait à cette superbe publication un accueil empressé, que justifient sa haute tenue littéraire et la beauté de sa typographie.

On s'abonne à *La Revue de Hollande* dans toutes les bonnes librairies de France et des Pays-Bas.

SOCIÉTÉ D'ÉDITIONS A. W. SIJTHOFF — LEYDE

Dépositaire pour la France:

H. LE SOUDIER, Boulevard St. Germain 174/176, Paris.

Prix de l'abonnement:

France Frs. 30.—, Hollande fl. 14.—.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1918.**

Schrijnen, Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogerm. taalwetenschap (Uhlenbeck).
Dindorf-de Budé, Dionis Chrysostomi Orationes (K. Kuiper).
Kohl, De scholasticarum declamationum argumentis (W. E. J. Kuiper).
Adler, Catalogue supplém. des manuscrits grecs de Copenhague (S. G. de Vries)
Vroom, De Commodiani Metro et Syntaxi Annotationes (Slijper).
König, Das Deuteronomium (Oort).
Blankenagel, The Attitude of H. v. Kleist towards the Problems of Life (v. Stockum).
Logeman, A Commentary on Ibsen's Peer Gynt (Krijn).
Palmgren, Studier och Utkast till Fransk Ljud- och Uttalalära (Salverda de Grave).
Páta, Zlomek evangelistáře XIII století sofijské národní knihovny (v. Wijk).
Spinoza Catella Jessurun, Kiliaen v. Rensselaer (Heeringa).
Van den Berg, Het Antidotarium Nicolai (Kroon).
Drerup, Die Griechen von heute (Hesseling).
Schoolboeken:
Wolff, Tacitus' Germania (Werff).
Uitgn v. d. fa Noordhoff.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

J. Schrijnen, Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap vooral met betrekking tot de Klassieke en Germaansche talen, Afl. 1. 2. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Maatschappij, 1917.

In 1905 publiceerde de heer Schrijnen eene „Inleiding tot de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap", waarvan ik in het Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde (XXIV, p. 309 sqq.) eene uitvoerige recensie heb gegeven. Tot mijn leedwezen zie ik, dat ik dat even goed had kunnen nalaten, want de heer Schrijnen, die zijne „Inleiding" nu tot eene „Handleiding" heeft uitgebreid, heeft het, althans naar de *eerste* aflevering te oordeelen, niet noodig geacht zijn in vele opzichten uiterst gebrekkige denkbeelden te herzien. Ik heb blijkbaar voor dooveman's ooren gepreekt! Is het b.v. niet ontmoedigend in een handboek van 1917 de sedert, ik weet niet hoeveel, decenniën verouderde indeeling der talen in isoleerende, agglutineerende, en flecteerende terug te vinden, al erkent de heer Schrijnen, dat die indeeling „verre van volmaakt" is? Welk recht heeft hij om het Finsch agglutineerend te noemen en het Sanskrit flecteerend? Wat zoude hij wel zeggen van talen als het Ojibway of het Takelma? De analyse daarvan is zeker voor hém maar kinderspel!

Ik heb niet de minste neiging om opnieuw een catalogus te geven van alle onjuistheden en verkeerde voorstellingen, die den leergierigen student door den heer Schrijnen als de jongste resultaten der wetenschap worden opgedischt. Het zoude diep te betreuren zijn, indien onze jongelieden zich uitsluitend door den heer Schrijnen lieten voorlichten.

Iets hooger dan het peil van de eerste aflevering is dat van de tweede, waarin de leer der „algemeene beginselen" wordt voortgezet. Wij kunnen ons evenwel niet anders dan verbazen over een slordigheid van uitdrukking als de volgende (p. 84): „Het hiëroglyfen- of spijkerschrift is ten deele figuratief, ten deele klankschrift." Moeten onze argelooze jongens en meisjes hieruit niet den indruk krijgen, dat met „hiëroglyfenschrift" en „spijkerschrift" één en hetzelfde wordt bedoeld? Gelukkig blijkt uit den volgenden zin, dat er van verschillende „schriftstelsels" sprake is.

Misschien zullen de volgende afleveringen van meer ernst getuigen dan in de algemeen oriënteerende hoofdstukken valt waar te nemen. De tweede aflevering is immers beter dan de eerste, hoewel evenals deze meer refereerend dan berustend op eigen denken. De heer Schrijnen heeft een groote belezenheid, maar schiet te kort in zelfstandige critiek. Van vele dingen is hij goed op de hoogte; van vele andere is hij zich zijn onkunde niet genoeg bewust.

Het schrijven van een wetenschappelijk handboek behoort tot het allermoeilijkste. Om iets goeds van dezen aard tot stand te brengen is de veelzijdige begaafdheid, het heldere oordeel, het de gansche stof overziende ordeningstalent van een Meillet vereischt. Maar bovenal dát idealisme, dat zich niet met het geringere tevredenstelt waar het betere kan bereikt worden.

Als het werk volledig is, zal ik er kortelijk op terugkomen.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Dionis Chrysostomi Orationes post Lud. Dindorfium edidit Guy de Budé. Vol. I. Lips. in aedibus Teubneri, 1916. (Pr. M. 6, geb. M. 7.).

Men zal den Uitgever van deze editio Teubneriana geen onrecht doen door te verklaren dat ofschoon zijne uitgave eershalve het traditioneele „post Lud.

Digitized by Google

Dindorfium" op den titel draagt, zij — afgezien van eene enkele controverse (de verhouding der drie klassen van codices tot elkander) — berust op de fundamenten door von Arnim in zijne voortreffelijke praefatie tot de editio Weidmanniana en in zijn „Dio von Prusa" gelegd. De hoofdvragen dezer controverse zet de Budé in zijne beknopte inleiding niet uiteen, omdat hij bovenal kortheid betrachten wil. Wellicht ware toch voor een korte discussie (voor den lezer die von Arnims editie niet bezit eigenlijk hier onmisbaar) plaats te vinden geweest door weglating van eenige in de handboeken of in Schmids artikel over Dio bij Pauly-Wissowa gemakkelijk te vinden bibliografische aanteekeningen — indien namelijk ondanks de bekende vrijgevigheid der firma Teubner zoodanige beperking noodig bleek. Nu is de praefatie wat heel schraal uitgevallen, en kan men zich van het karakter dezer nieuwe editie eigenlijk slechts door vergelijking van den tekst met dien van vorige uitgaven een duidelijke voorstelling vormen. In hoofdzaak zal, naar ik meen, zulk eene vergelijking de meeste leden brengen tot een gunstig oordeel over de Budé's uitgave. Nieuwe collatie der handschriften heeft hij — na von Arnims zorgvuldige bestudeering der codices — terecht overbodig geacht, maar in twijfelachtige gevallen heeft hij niet verzuimd, door tusschenkomst van bevriende geleerden de handschriften te Parijs of te Rome nogmaals te doen raadplegen. Ook kan niemand ontkennen dat de uitgever niet slechts de Dio-litteratuur, sinds von Arnims editie verschenen, maar ook de grammaticale en kritische studiën in de laatste twee decenniën aan de tweede sophistiek gewijd zorgvuldig en met zelfstandig oordeel heeft geraadpleegd.

Zoo heeft dus naast — vooral niet inplaats van — von Arnims editie deze Teubneriana hare waarde. De Budé is veel conservatiever dan zijne voorgangers. Ofschoon hij het onbetwistbaar acht „Dionem ipsum orationes suas in lucem non tales edidisse, quales ad nos perverint", en in den tekst dien wij thans bezitten niet zelden de hand der geleerden „quibus defuncti oratoris schedae praesto fuerunt" meent te erkennen, zoo acht hij het toch als doorgaanden regel niet gewenscht om in eene text-editie aan de transposities of uitvoerige expuncties van Emperius en von Arnim den voorrang te geven boven de lectio tradita. Wel geeft hij die voorstellen van tijd tot tijd aan; maar hij doet dat met zekere selectie. Redelijkerwijze kan men evenmin daartegen bezwaar maken als tegen selectie op het gebied der tekst-emendaties van de viri docti. Lastiger is echter diezelfde beperking tot eene keur van de naar des schrijvers subjectief oordeel „belangrijkste" op het gebied der variae lectiones. Zoo vaak wij onder het lezen twijfelen of de woorden van Dio juist zijn overgeleverd — en vooral bij stilisten uit de periode der tweede sophistiek is tot zoodanigen twijfel telkens aanleiding, — zoo vaak dwalen natuurlijk onze oogen naar den voet der bladzijde om te zien of er ook eene „varia lectio" is. En dan geeft het ontbreken eener opgave dienaangaande in de Budé's editie ons niet altijd afdoende zekerheid. Voor den kritischen philoloog maakt dus de nieuwe uitgaaf die van von Arnim geenszins overbodig.

Amsterdam. K. Kuiper.

R. Kohl, De scholasticarum declamationum argumentis ex historia petitis. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup, 4 Heft). Paderborn, Schöningh. 1915. (Pr. M. 4.20).

Dit 4e deeltje der Rhetorische Studien (vgl. *Museum* Jan. 1915, Mei 1917) is met de opgave van den inhoud reeds voldoende besproken. Het bevat een systematisch overzicht der verschillende historische onderwerpen, welke in de antieke rhetoren-scholen den leerlingen ter uitwerking werden voorgelegd. Kohl rangschikt deze onderwerpen — het zijn er meer dan 400 — volgens Themata Graeca en Themata Latina, en geeft daar in chronologische volgorde, beginnend met de Grieksche mythe en eindigend met Cicero en Brutus, alles wat ontleend is aan heroën-tijd en historie, aan het leven van koningen, veldheeren, philosofen, redenaars en kunstenaars. Deze stof heeft hij, naar hij in zijn inleiding aangeeft, bijeengezocht uit de geschriften der Grieksche en Romeinsche rhetorici, de werken der schrijvers van de 2e Sophistiek, en verder uit Seneca Maior, Quintilianus, Calpurnius Flaccus en anderen, terwijl hij, zij het ook niet volledig, bovendien de plaatsen bij dichters en geschiedschrijvers aangeeft, die in hun behandeling van het onderwerp invloed der rhetoricae declamationes verraden. Hiervoor verschaften hem de dissertaties van Brück over Ovidius, van Faust over Lucanus en van Rebischke over Silius Italicus materiaal. Op het gewicht van een dergelijk onderzoek voor het juist begrip van dichters en historieschrijvers wijst schrijver reeds in zijne voorrede; en terecht. Minder zeker schijnt het mij of men verwachten mag door deze declamationes tot een inzicht te komen omtrent het oordeel dat over de illustere mannen van vroeger tijd het nageslacht geveld heeft. Immers deze oefeningen waren oefeningen in de *rhetoriek*, welke zich aan de juiste historische appreciatie zeer weinig liet gelegen liggen.

Aan zijn overzicht laat de schrijver een korte — te korte — geschiedenis der declamatio voorafgaan, waaruit blijkt dat ten tijde van Aristoteles het onderwijs zich van onderwerpen van algemeene strekking bediende; kort daarna komen de speciale casus-posities in zwang, waarvoor men meer en meer van bepaalde historische voorvallen gaat gebruik maken. Bij de Romeinen brengt ongeveer de tijd van Marius dezelfde verandering. In zijn conclusio werkt de schrijver dit punt nog eenigszins nader uit, en toont aan, hoe de rhetorici de geschiedkundige juistheid van hun supposé steeds minder in acht namen.

Hilversum. W. E. J. Kuiper.

Ada Adler, Catalogue supplémentaire des manuscrits Grecs de la Bibliothèque Royale de Copenhague. Avec 4 planches. (Mémoires de l'Acad. R. d. Sciences et d. Lettres de Danemark, 7me série, sect. d. L., t. II, nº. 5). Copenhague, Andr. Fred. Høst & Søn. 1916. 4º. (Pr. 4 Kr. 40 Oere).

De Grieksche handschriften in de Kon. Bibliotheek te Kopenhagen waren sedert 1879 meer algemeen bekend geworden door den catalogus van Ch. Graux in de *Archives des missions scientif.*, 3me série, t. VI. Onbegrijpelijk genoeg heeft Graux zich echter, zooals nu blijkt, beperkt tot het „ancien fonds" dier Bibliotheek en van het „nouveau fonds" dat reeds sedert 1786 bestond, niets vermeld dan eenige recente stukken of moderne afschriften. Toch bevat dit fonds verscheidene

Digitized by Google

oude Grieksche hss., voornamelijk Bijbelsche werken, die verdienden uitvoerig beschreven en ook om de palaeographische waarde door lichtdrukproeven afgebeeld te worden. Bijzonder belangrijk lijkt pl. IV een blad in fraai, schuin unciaal, nog uit de 10e eeuw, fragm. van een Evangelistarium in het Escuriaal. Jonger, maar ook van groot belang, is hs. 212b van een epistolarium en de fabels van Aesopus in het Grieksch met daarnaast de Latijnsche vertaling, afkomstig uit het klooster Sponheim, van de hand van den bekenden abt Johannes Trithemius (afgebeeld op pl. III). Dit is een mooie vondst als aanvulling op de geleerde „Nachrichten von der Sponheimer Bibliothek des Abtes Joh. Trithemius" van dr. Paul Lehmann in de „Herm. Grauert-Festgabe" 1910, S. 205—220, welk artikel mej. Adler niet heeft kunnen raadplegen. Hij heeft het Kopenhaagsche hs. niet gekend, wat hem niet euvel te duiden is, en vermeldt ook geene hss. met een wapen, zooals hier aangegeven wordt. Voor de geschiedenis dier bibl. lijkt van belang dat dit hs. in 1611 in 't bezit was van Joh. Conrad Pfister, arts te Basel.

Bij de hss. „Nouveau fonds royal" vond mej. Adler nog een merkwaardig stuk dat zij achter den catalogus afdrukt in zoo ver het kan dienen tot aanvulling van Miller's grooten Catalogue d. mss. grecs de l'Escurial. Het geldt de uitvoerige beschrijving in 1783—'84 reeds tijdens hunne reis door Spanje met veel geleerdheid opgemaakt door den lateren Kopenhaagschen bibliothecaris D. G. Moldenhawer en den Deenschen orientalist T. C. Tychsen. Allerlei komt daarbij voor den dag dat nog geheel of gedeeltelijk onbekend was gebleven, zoo b. v. een menigte hss. van de hand van Andr. Darmarios.

Op blz. 18 n. 1687 wordt een hs. genoemd der brieven van Theophylactus, met Hollandsche ms. aanteekeningen van Joannes Klarebach an. 1564, waaromtrent een nader onderzoek wenschelijk schijnt.

Op diezelfde blz. wordt opgesomd wat de Deensche Kon. Bibliotheek bezit uit de beroemde bibliotheek der Jezuïeten te Parijs. Het is aan mej. Adler ontgaan dat ook het Kopenhaagsche hs. Nov. 357 van dezelfde afkomst is. Reeds K. A. F. Pertz, De Cosmographia Ethici ll. III, 1853, p. 34 vermeldt dat het de inscriptie heeft: „Paraphé . . . Mesnil." Over die inscriptie en de geschiedenis dier bibl. geeft mej. A. weinig literatuur; vóór alles had hier verwezen moeten worden naar H. Omont, Documents sur la vente des mss. du Collège de Clermont à Paris. 1764 (Bulletin de la Soc. de l'hist. de Paris XVIII, 1891) en naar de verschillende inleidingen tot: Verzeichniss der Meerman-Hss., Kön. Bibl. zu Berlin, vooral van Val. Rose (1892).

Onder de „Mss. et collations modernes" wordt ook opgenomen de philologische nalatenschap van J. J. Reiske. Maar dit geschiedde al te beknopt en onduidelijk, zoodat men nauwelijks kan bevroeden welk een rijke schat hier geborgen is. H. Diels heeft daarop reeds gewezen in zijn art. in *Hermes* XXIV (1889) S. 302 ff. en sedert hebben Schenkl, Foerster e. a. het hunne gedaan om veel er van bekend te maken.

Blzz. 27—30 worden drie belangrijke brieven afgedrukt van de Benedictijnen Montfaucon en Avril. Deze laatste meldt uit Rome 11 Dec. 1727 dat D'Orville daar op de terugreis uit Sicilië, hss. van Theocritus en van Grieksche epigrammen liet collationneeren of afschrijven. Hierbij verwijst mej. A. slechts naar E. de Broglie, Montfaucon I. Het zou beter geweest zijn voor dezen bekenden Nederl. philoloog — behalve naar Nederl. bronnen — te verwijzen naar Falc. Madan's A summary Catalogue of Western MSS. in the Bodl. Library at Oxford, IV, 1897, inleiding p. 37 tot de „D'Orville MSS." waaronder de hier bedoelde papieren uit Rome nog bewaard zijn: zie No. 17113 en 17146.

Een groot voordeel der uitvoerige beschrijving van verzamelingen zooals de Kopenhaagsche die langzamerhand uit zeer verschillende deelen is samengesteld, ligt in de omstandigheid, dat men in andere bibliotheken met dergelijke verzamelingen door vergelijking tot uitkomsten kan geraken die aan de betere kennis der eigen hss. ten goede komen. Een aardig staaltje daarvan vond ik in het Leidsch hs. Vulcan. 20 f. 44: „annotationes in Theodoriti Hist. Eccl., quibus subscr. Henricus Scrimgerus" enz., waarbij in den nieuwen Leidschen catalogus aangeteekend werd: „Quid Scrimgeri nomen hic sibi velit, nescio." Dit wordt nu ten volle verklaard uit dezen Kopenhaagschen catalogus blz. 25, Hs. in-folio 1c: „1 feuillet double avec des variantes pour l'histoire eccles. de Theodorète. Hasce variantes ex Cod. Ms. excerpsit Henr. Scrimgerus easque ad Bonav. Vulcanium transmisit." Daarmede is de naam Scrimgerus in het Leidsche hs. van Vulcanius dus opgehelderd.

Voor zulke met zorg en kennis samengestelde uitvoerige beschrijvingen heeft mej. Adler aanspraak op veler dank.

Leiden. S. G. de Vries.

H. (of H.B.) Vroom, De Commodiani Metro et Syntaxi Annotationes Trai. ad Rhenum apud Dekker et v d. Vegt. 1917. (Utrechtse diss.).

Over Commodianus een proefschrift te schrijven kan voor een litterator, tevens godgeleerde een aanlokkende taak zijn; want niet alleen dat de auteur om de beperktheid van zijn geestelike nalatenschap een gemakkelik te overzien geheel biedt, maar ook het aantal vragen met blijvende vraagtekens er achter staat tot die beperktheid in omgekeerde rede; niemand nu vermag zulke vraagstukken beter op te lossen dan wie zich het nauwst aan de schrijver verwant gevoelt, zich het gemakkelikst in diens gedachtengang verplaatsen kan. Ziehier dan een terrein, waar de theoloog, zeer in het biezonder de Roomse godgeleerde, zich verdienstelik kan maken door argumenten, zo die er zijn, te vinden aan de inhoud der gedichten en die te kombineren met bewijzen aan de taalschat ontleend, om te komen tot een aannemelike hypothese over Commodianus bloeitijd, waarvan het nog steeds niet uitgemaakt is of die valt omstreeks 250 dan wel omstreeks 470 n. Chr.

Dat een zo aanlokkend onderwerp nu niet meer bepaald maagdelik kan heten, begrijpt men. *Dr. Vroom* is welgeteld de zevende, die een verhandeling wijdt aan de schrijver der Instructiones en van het Carmen apologeticum. Nu is dit op zichzelf geen bezwaar om toch nog een leesbaar boek te leveren, dat de belangstellende met dank aan de schrijver, voldaan neerlegt; aan een dissertatie behoeft men geen hoge eisen te stellen, men kan reeds tevreden zijn, wanneer de schrijver kort en duidelik de stand der kwesties uiteenzet en samenvat. Vooral in deze materie,

Digitized by Google

waar niet een ieder gemakkelik bij de hand heeft de werken, soms dertig jaar geleden geschreven, van de voorgangers, kan zulk een samenvattende uiteenzetting geen weelde heten; *Dr. Vroom*, zelf verdiept in de geheimen van zijn Auteur en zijn eigen voorgangers meent te dikwels dat een ieder nu ook presies weet, wat die hebben beweerd of zo niet, dit kan opmaken uit de te korte mededelingen dienaangaande in zijn boekje.

Maar wat het meest teleurstelt, de voornaamste ontdekking die nog te doen is omtrent Commodianus, zullen wij hier niet vinden, reeds in de *Praefatio* beneemt ons de schrijver alle hoop; de C. aetate nihil statuere omnino, verum ab omni ut ita dicam. partium studio alienas, eius versuum metrum ac syntaxin explorare in animo habeo."

Had *Dr. Vroom* zich nu maar wel aan partijdigheid bezondigd, dan was de uitkomst van zijn onderzoek zeker vruchtbaarder geweest, nu weten wij niet eens, bij wien hij zich aansluit; toch spreekt hij op pag. 37: „*Commodiani temporibus* scheen het gebruik van Acc. en Abl. reeds zeer onzeker," hoe dat kan is mij een raadsel. Het is immers niet onverschillig te weten, wanneer die onzekerheid begint.

Tevergeefs zoekt men achteraan in het boekje konklusies, waartoe schrijvers onderzoek hem gebracht heeft, waar men die verwacht, is het boekje uit; was hier het middel doel?

Veel nieuws is er in het tweede, het syntaktiese gedeelte van dit boekje niet te vinden; of het moest zijn, dat schr. af en toe een zinswending vertaalt met een uit onze gewestelike spreektaal: p. 54 „Junior quod frater primitium tolleret ille („omdat z'n jongere broer, omdat die", quod in sermone cotidiano apud nostrates saepe audire licet)"; p. 61, waar de verschuiving van perfectum of imperfectum naar plusquamperfectum vergelijkt met de lingua vulgaris limburgica: „ik was daar geweest" (= ik ben daar geweest). Toch zou een herhaling in Hollandse spreektaal van Commodianus' gedichtjes ons maar matig bevallen; men leze de vlotte, franse vertaling door *Joachim Durel* geleverd in een van diens twee, keurige proefschriften over C. in 1912 voor de fakulteit van Toulouse, niet Parijs, zoals uit de bibliografie van *Dr. Vroom* schijnt te volgen, verdedigd.

Trouwens ik meen dat *Dr. Vroom* veel te veel nadruk legt op de Vulgaris Sermo; wat *Commodianus* schrijft is Kerklatijn, daarin schuilen twee onklassieke vormen van het Latijn; de een, beïnvloed door een slaafse, letterlike Bijbelvertaling uit het Grieks of uit het Hebreeuws; de andere door de neiging van elke sprekende gemeente om te ontleden in plaats van samen te stellen. Bij een profane tekst kan men de Bijbelse invloed veronachtzamen, maar bij een kerk-auteur mag men dit niet; bij een zodanige alle afwijkingen van Cicero in zijn oraties maar vulgair latijn te noemen, is onvoorzichtig.

Overigens heeft *Dr. Vroom* van *Durels* keurig boek Commodien: Recherches sur la Doctrine, la Langue et le Vocabulaire du Poète een dankbaar gebruik gemaakt. Men vergelijke:

Durel pag. 139 S. v. Plus: Employé pour magis A. 5 et 597. Usage populaire.

Vroom p. 81 Plus loco „magis" legitur A. 5: pluserăm quam palia levior; A. 597 plus dolet cf. Schmalz p. 615.

Terecht kan men vragen, welke waarde p. 73 de opmerking bij Ante heeft, als men p. 137 van *Durel* leest; bij mox p. 79: Mox nonnumquam iterum valet ac „mox ut" cf. *Wölfflin*, Archiv IX, 517) doet *Dr. Vroom Durel* onrecht, door hem niet volledig af te schrijven, die in navolging van *Dombart* in de Index achter zijn uitgave, veel afdoender het woordje behandelt.

In het eerste deel van de dissertatie wordt een metries vraagstuk behandeld; Commodianus heeft volgens het getuigenis van Gennadius geschreven quasi versu d. i. niet in metriese, maar in rythmiese versregels; nu is over de betekenis van die woorden quasi versu veel gestreden, door *W. Meyer* en *Luc. Müller* reeds in 1885, ook over de caesuur in C. verzen. Na hen *Hanssen* en *Scheifler*. Door een nauwkeurig onderzoek tracht *Dr. Vroom* tot een oplossing te komen; opnieuw blijkt hier, hoe voor deze kwesties het Latijn als voertuig van gedachten volstrekt ongeschikt is, de betoogtrant wordt omslachtig en onduidelik, wat niet de schuld is van de schrijver. Ten slotte bestrijdt schr. een op zich zelf niet ernstig bedoelde uiting van *Meyer*, dat Commodianus het rijm aan een of ander Semieties volk zou ontleend hebben. Wanneer men een „of' fenbar bekannt war" of een „Selbstverständlich' tegenkomt dan is men wel altijd op zijn hoede- Meyer verzekert dit van het rijm bij de Semieten en laat. het toekomstige onderzoekers over te vinden, welk volk Commodianus of Augustinus tot voorbeeld geweest is voor hun tiradenrijm. Dit is echter zeker dat met de lettergrepen tellende dichtmanier en haar overige kentekenen ook het rijm van de Semieten naar de Grieken en de Latijnen overgegaan is." *Dr. Vroom* bestrijdt dit; hij wijst er echter niet op dat het lettergrepen tellen reeds een eigenaardigheid is van schrijvers als Tacitus; d. w. z. dat een zeker gevoel voor harmonie prozaschrijvers reeds ertoe brengt hun zinnen van een gelijke lengte met de lettergreep als eenheid te scheppen. Komt bij die manier nu om pedagogiese redenen het acrostichon en de gewoonte om de regels te laten eindigen op [illegible] als de hexameter, dan heeft men Commodianus' manier van verzen schrijven afgeleid uit de Romeinse schrijvers van vorige eeuwen; deze hebben niet iets aan anderen ontleend — dat zoeken naar voorbeelden is een belediging voor hun vermogen om oorspronkelik te zijn — maar bij hen is voor den dag gekomen, wat ook bij anderen sluimerde, maar bij deze niet tot uiting gebracht is, omdat het toen geen mode was en wat wel mode was hen te zeer beheerste. Het rijm is evenzo iets, wat in de mensennatuur ligt, ieder kind rijmt spontaan maar sommige schrijvers vermijden rijmende verzen, voordat het in hun tijd lelik gevonden wordt, anderen bedienen zich ervan omdat zij het mooi vinden of soms ook omdat het hun een nuttig hulpmiddel schijnt om de menigte hun didaktiese en moralistiese verzen in het geheugen te prenten.

Misschien vindt *Dr. Vroom* nog eens gelegenheid deze stelling aan Commodianus te toetsen.

Utrecht. E. Slijper.

Digitized by Google

D. Eduard König, Das Deuteronomium eingeleitet, übersetzt und erklärt. (Kommentar zum alten Testament, herausgegeben von E. Sellin, III). Leipzig, Deichert. 1917. (Pr. M. 7.50).

De naam van den schrijver doet verwachten dat wij hier een deugdelijk boek vóór ons hebben, en in dat vertrouwen worden wij niet beschaamd. Groote geleerdheid, zich openbarend in kennis der taal en der geschiedenis van Israël, belezenheid in al wat over het boek dat hij verklaart geschreven is, onverdroten ijver, kenbaar in het opsporen en narekenen ook van schijnbare kleinigheden — K. aarzelde niet na te tellen, hoe dikwijls een grammaticale vorm of woord in dit, hoe dikwijls in dat boek voorkomt — dit alles, gepaard aan een doorgaans gezond oordeel, kenmerkt dit boek.

Toch stelt het enkele keeren teleur ; wat veroorzaakt wordt door des schrijvers hang tot conservatisme. Niet dat hij er aan denkt voor de kerkelijke beschouwing op te komen ; dit is zeer ver van hem. Dat het grootste deel van Deuteronomium het wetboek is hetwelk aan de hervorming van Jozia in 622 v. Chr. ten grondslag lag en toen geschreven is, staat vast, en K. twijfelt daaraan geen oogenblik ; maar wanneer hij tracht te bepalen, wanneer de stukken die bij het oorspronkelijk werk gevoegd zijn ontstonden, dan verklaart hij wel dat sommige jonger zijn, maar klimt hij liefst zoo hoog mogelijk op. De oervorm van den Decaloog is volgens hem van Mozes, en de zoogenaamde „zegen van Mozes", Deut. 33, uit den tijd der richters. Hij vraagt (S. 236) : „Wanneer na Mozes zijn die spreuken ontstaan ? Reeds bij de bespreking over Juda, Benjamin en Jozef is aangetoond, dat zij .... niet na het ontstaan van het koningschap behoeven ontstaan te zijn." Dit is een averechtsche manier van doen. Of het hoofdstuk in een boek staat dat de kerkelijke overlevering aan Mozes toekent, doet niets ter zake ; het is eenige eeuwen later geschreven en uit jonger en ouder stukken saamgesteld ; nu hebben wij bij een gedeelte dat op zichzelf staat niet te vragen : wanneer na Mozes is het geschreven ? alsof wij liefst zoo dicht mogelijk bij zijn tijd moeten blijven ; maar : alleen uit welke tijdsomstandigheden zijn ieder deel en het geheel te verstaan — en dan hebben wij ons zeker eer in den tijd van Jerobeam II, de eerste helft der achtste eeuw, dan een viertal eeuwen vroeger te verplaatsen.

Een dergelijke nawerking van de oude, ook volgens hem te eenen male verwerpelijke, beschouwing is de schroom verkapt heidendom in Israëlietische zegswijzen en gebruiken te vinden. Wanneer — om een voorbeeld hiervan te geven — in Deut. 22 : 5, 9—12; 24 : 19—22 verboden wordt aan een vrouw manskleeding te dragen en omgekeerd, in een wijngaard koorn te zaaien, een rund en een ezel samen voor den ploeg te spannen, en kleed te dragen van wol en linnen dooreen, tressen te maken aan den deken waarmee men zich dekt, bij den oogst een schoof achter te laten en bij de inzameling nalezing te houden, dan is König ongenegen daarin heidensche gebruiken te zien, die, bij Israël in zwang, door den wetgever òf verboden worden òf zoo gekleurd dat ze kunnen blijven bestaan. Israël stond op zeer hoog peil van geestelijke ontwikkeling (war sich eines höheren kulturniveau bewuszt), en de gedachte dat het tot de Godheid in een bijzondere betrekking stond wordt in die voorschriften uitgedrukt. Van de onderstelling dat die „vergeten schoof" oorspronkelijk een gave aan den veldgeest was hooren wij zelfs niets.

In Deut. 329 : lezen wij dat „Jahwe's erfdeel zijn volk is, Jakob het hem toegevallen erf", en de schrijver is blijkbaar huiverig daarin te zien de meening dat, zooals ieder volk zijn eigen god had, Jahwe die van Israël was, en verklaart het vers aldus : „d. h. das für Gottes Geschichtslenkung maszgebende Menschheitselement." Zoo wordt Jahwe tot God gemaakt en aan het bekrompen volksgeloof een mooie tint gegeven.

Intusschen, deze aanmerkingen beletten mij geenszins te verklaren dat deze kommentaar een kostelijk boek is.

Leiden. H. Oort.

J. C. Blankenagel, The Attitude of Heinrich von Kleist towards the Problems of Life. (Hesperia, 9). Göttingen, Van den Hoeck u. Ruprecht. 1917. (Pr. M. 2.80, geb. M. 3.80).

Er verschijnen van tijd tot tijd op het gebied der letterkundige geschiedenis van die werken, gering van omvang dikwijls, die plotseling een geheel nieuw licht doen vallen op personen of werken, deze tot in hun diepsten kern als het ware doorstralen en ons achterlaten met een verrassende verrijking of verheldering van ons inzicht. Zoo, om een enkel voorbeeld te noemen, Lanson's boek over Corneille, zoo ook op het terrein der Duitsche letterkunde Volkelt's werkje over Franz Grillparzer als Dichter des Tragischen.

Tot dit soort van boeken behoort ongetwijfeld dat van Blankenagel niet. Wel is het onderwerp, ook na het vele, dat reeds over Kleist is geschreven, nog dankbaar genoeg en zeer geschikt om ons het levensverschijnsel Kleist nader te brengen en ons tevens kennis te doen nemen van een in hooge mate eigenaardige en interessante levenshouding, maar de wijze, waarop de schrijver dit doel heeft trachten te bereiken, is daarvoor niet in elk opzicht gunstig geweest.

Het is geenszins mijn bedoeling daarmede te kort te doen aan de werkelijk zeer verdienstelijke eigenschappen van dit boek. Het berust op inderdaad zeer grondige en volledige bronnenstudie, verraadt ook overal min of meer nauwkeurige bekendheid met de literatuur, met name voor zoover deze uitsluitend op Kleist betrekking heeft, en geeft op menige bladzij blijk van een zeer goeden en zelfstandigen kijk op de modaliteit van diens levensbeschouwing, als ook op de ontwikkeling daarvan.

Uitgaande van de fundamenteel verschillende waardeering van rede en gevoel in de onderscheiden perioden van Kleist's leven, schetst ons de schrijver in een reeks van niet altijd even nauw samenhangende hoofdstukken die eigenaardige positie tegenover het leven, die door dezen dichter werd ingenomen. Hij bespreekt daarbij achtereenvolgens diens godsdienstige opvattingen, zijn beschouwingen omtrent onsterfelijkheid, God en wilsvrijheid, zijn vrouwenideaal, zijn ethisch standpunt, en eindigt met een behandeling zijner sociale overtuigingen. Hij maakt daarbij zeer conscientieus gebruik van diens brieven, voornamelijk van die aan zijn zuster Ulrike en aan zijn verloofde, Wilhelmina von Zenge, en — aanmerkelijk minder conscientieus — van diens werken. Vooral is hij daarbij niet altijd aan het gevaar ontkomen, de door de personen zijner drama's uitge-

Digitized by Google

sproken meeningen zonder meer voor die van Kleist zelf te doen gelden, wat m. i. niet dan met de uiterste voorzichtigheid doenlijk is.

Bij een beschouwing van de afzonderlijke hoofdstukken valt onmiddellijk in het oog, dat deze indeeling in hooge mate kunstmatig is: de beide laatste hoofdstukken staan klaarblijkelijk met elkaar in innig verband en van de voorafgaande zijn *Immortality*, *God* en *Fate and freedom of the will* toch wel zeer moeilijk van *Religion* te scheiden. Wij hebben hier te doen met een onorganische analyse, zooals het duidelijkst blijkt uit het herhaaldelijk voorkomen van dezelfde citaten in verschillenden samenhang (zoo b. v. bl. 11 en 17, 21 en 61, 36 en 64, en elders). Het komt mij voor, dat een synthetische ontwikkelingsgeschiedenis van Kleist's levensbeschouwing een aanmerkelijk juister vorm zou zijn geweest dan deze scheiding van wat toch één geheel vormt.

De waarde van de onderscheiden hoofdstukken is zeer verschillend. Zeer goed is het laatste: *Duty and the relation of the individual to the state*, met zijn uiteenzetting van Kleist's ontwikkeling van kosmopolitisch individualisme tot de grootsche opvatting van het nationale staatsburgerschap in den Prinz von Homburg; goed ook de weergave van zijn zoo bij uitstek persoonlijk vrouwenideaal en de verwijzing naar de figuur van Käthchen von Heilbronn.

Minder geslaagd zijn m. i. die gedeelten, die betrekking hebben op Kleist's religieus-metaphysische overtuigingen. Wat al te zeer ligt hier de nadruk op de eerste, dogmatisch-rationalistische periode voor 1801, die den schrijver blijkbaar duidelijker is dan de levensbeschouwing van den lateren Kleist. Toch ontbreekt ook hier het goede niet: de verschillende uitingen over het katholicisme weet Blankenagel zeer plausibel te verklaren (de verwijzing naar Mortimer in Schiller's Maria Stuart lijkt mij evenwel onjuist); de samenhang tusschen fatalistische opvattingen en het drama Die Familie Schroffenstein wordt nadrukkelijk naar voren gebracht; terwijl ook Kleist's later standpunt van een strijd tegen het noodlot op grond van een ons geheel beheerschend ideaal voldoende in het licht wordt gesteld.

Herhaaldelijk wordt ook gewezen op de zoo algemeen bekende revolutie, die de lectuur van Kant's Kritik der reinen Vernunft in Kleist's zieleleven teweegbracht. Maar ook hier meer dan ergens anders stelt ons de schrijver te leur. Nergens is gepoogd, deze in den diepsten kern zoo irrationeele reactie op Kant's werk te verklaren, ons duidelijk te maken, waarom het geloof aan de persoonlijke onsterfelijkheid daardoor — merkwaardig genoeg — niet wordt geschokt, evenmin dat aan het Godsbestaan; terwijl een fatalistisch determinisme en een ethisch relativisme als van zelfsprekende gevolgen van de Kantlectuur worden aanvaard, wat mij allerminst zonder meer plausibel voorkomt.

En dit lijkt mij wel het zwakste punt van het geheele werk: nergens geeft de schrijver blijk van eigen dieper inzicht in de problemen, die Kleist bezig hielden, nergens zoekt hij aanknooping in de algemeene geschiedenis der letterkunde, in die van den godsdienst of van de wijsbegeerte, ja met name deze laatste is hem zoo betrekkelijk vreemd, dat het hem ten eenen male ontgaat, dat Kleist's jeugdige opvatting, dat ieder zijn eigen levensweg baant, evenmin iets met de wilsvrijheid heeft uit te staan als zijn later fatalisme.

En dit zwakke punt is niet toevallig. Wanneer men nauwlettend toeziet, maakt Blankenagel's boek overal den indruk van een eerlijke, nauwkeurige en grondige studie van het onderwerp, ondernomen door iemand, die niet is toegerust met al het wetenschappelijk materiaal, dat daartoe noodig ware geweest en die vooral één fundamenteele eigenschap mist: l'esprit synthétique.

Groningen. Th. C. van Stockum.

H. Logeman, A Commentary, critical and explanatory on the Norwegian text of Henrik Ibsen's Peer Gynt, its language, literary associations and folklore. The Hague, Martinus Nijhoff, 1917.

Deze lijvige kommentaar bestaat uit twee afdelingen, een textuitlegging en een textkritiek. In de eerste afdeling wordt het gehele toneelstuk doorlopen en worden tal van lastige plaatsen besproken. Met veel kennis van zaken verklaart Logeman allerlei moeilike noorse woorden, bekritiseert hij de nederlandse, franse, duitse en engelse Peer Gynt-vertalingen, wijst hij op biezonderheden in woordenschat en grammatica, op toespelingen, die alleen iemand, die goed van de skandinaviese toestanden op de hoogte is, begrijpen kan, en haalt hij parallellen aan uit de Skandinaviese folklore en uit de verdere literatuur. De stof is dus bont en uitgebreid en men vraagt zich af voor welk publiek deze kommentaar eigenlik geschreven is. De schrijver zelf zegt: this commentary is destined to incite and enable foreign lovers of the drama to become students of it without the aid of a voluminous library. — Van dergelijke mensen mag men veronderstellen, dat ze Ibsen in het noors kunnen lezen en voor hun is het toch overbodig elke regel, hoe eenvoudig ook, in het engels te vertalen, ja zelfs een doorlopende kritiek op de engelse vertaling van de Archers te leveren. Is het boek echter spesiaal bestemd voor diegenen, die Peer Gynt in de engelse vertaling lezen, dan vraagt men zich af waartoe die talloze plaatsen dienen, waar ons op het gebruik van noorwegismen en sveacismen en op noorse grammaticale kwesties gewezen wordt.

Logeman zegt in zijn voorrede zelf wel: „no systematic study has been possible under the circumstances", maar wat meer eenheid van kompositie en wat meer beperking van stof was toch niet onmogelik geweest.

Worden wij verder tot de geest van Peer Gynt gebracht, begrijpen we het stuk beter, wanneer ons meegedeeld wordt, dat glohede jernet een konstruktie is, die iets minder algemeen gebruikt wordt dan det glohede jern (871), wanneer de kwestie behandeld wordt of slipp mig een betere schrijfwijze is dan slip mig (356), of een spesiaal woord alleen in het noors of ook in het gemeenschappelike deens-noors voorkomt? Dergelijke opmerkingen kunnen interessant zijn voor iemand, die Ibsens taal wil bestuderen, maar dan is het weer niet voldoende alleen enige plaatsen uit Peer Gynt aan te halen; voor een studie van Ibsens taal moet men systematies al Ibsens werken nagaan.

Het is zeker belangwekkend iets te horen over de oorsprong van het spreekwoord „morgenstund har guld i mund", maar dat verheldert ons inzicht in Peer Gynt

Digitized by Google

evenmin als een bestrijding van Stoetts verklaring van „het land hebben als een stier" (1348) of als een verhandeling van 2 bladzijden over het gebruik van bastaardvloeken, alleen omdat Trumpeterstråle zegt: „for tusend, farbroer Gynt" (1934).

Logeman wijst er herhaaldelik op, dat Ibsen veel studie van folklore heeft gemaakt; vaak laat hij ons zien, hoe aan een bepaalde scene uit Peer Gynt een trek uit het Peer Gynt-sprookje bij Asbjørnson ten grondslag ligt en uit zijn uitgebreide folkloristiese kennis haalt L. dan nog allerlei literatuur aan. Is het echter niet wat ver gezocht — en zal de gemiddelde lezer zijn kommentaar niet ongeduldig op zij schuiven — wanneer er naar aanleiding van de vraag saa har du vel ogsaa usynlighets-kuften (669) een verhandeling van 2 kolommen over het ontstaan en de verbreiding van een zo bekend motief als de tarnkappe volgt? Een philoloog vindt hier niets nieuws en een niet-philoloog zoekt bij de lezing van Peer Gynt niet naar al deze geleerdheid.

Mijn hoofdbezwaren tegen Logemans werk zijn het nodeloos vertoon van veel geleerdheid en het bevitten van een dichter als Ibsen. Waarom moet b.v. een enkel gebaar van Peer Gynt (957) vergeleken worden met een van Polonius? 2444 mit halve rige for en hest, noemt L. zelf een staande uitdrukking maar toch wordt hier van direkte Shakespeare-invloed gesproken. Er wordt Ibsen een verwijt van gemaakt, dat de beschrijving van Gjendin-eggen niet juist is, alsof een dichter een geografies-preciese beschrijving moet geven en zijn fantasie niet mag laten werken. L. tikt Ibsen op de vingers omdat zijn Engelse titulatuur niet altijd juist is, evenmin als zijn uitspraak van de Franse taal! De opmerking, die bijna haarkloverij is, dat we in 550 en jente in plaats van jenten verwachten is bovendien onjuist, omdat twee regels te voren al van haar gesproken is (til spillemanden, i det han flyver forbi med en jente ved haanden).

Onjuist verklaard lijken me ook de volgende punten: 584. oudn. veig als tweede lid in vrouwennamen betekent niet vrouw maar drank. 969. als de naam Brose als eigennaam voorkomt is dat voldoende en behoeft men niet aan contaminatie te denken. 1000. De trollen in de Dovre-hall zijn van menselike grootte. Nergens wordt vermoed, dat Peer opvalt omdat hij veel langer of veel kleiner is dan de omgeving waarin hij op dat oogenblik verkeert. 715. Wanneer de smid in de handen spuwt volgt hij een zeer verbreid volksgebruik, waar op deze plaats niets achter te zoeken is. 1082. er kon hier alleen sprake van een „bitone" zijn, wanneer svanse van een meisje gezegd werd, maar het wordt van Peer gebruikt. 1102 stutthoser vertaalt L. met socklets. Is hier niet eerder aan een korte broek te denken? vergelijk on. stuttbraexur, modern ijslands stuttbuxur, dat dezelfde betekenis heeft. 1228. Bøjgen gaat volgens L. terug op de Midgaards-orm, maar de enige overeenkomst, die beiden hebben is hun ronde vorm: de Midgaards-orm ligt in zee rond om de wereld en de bøjg is Peers boze ik, waarin hij verstrikt is. Het lijkt me zeer gewaagd hier aan enig verband te denken. 2833. De Duitse dichter, who „out of his great(est) sorrows made his small(est) songs" is niet Freiligrath maar Heine.

Ten slotte nog enige woorden over afdeling II, de tekstkritiek. Prof. Logeman heeft in een artikel „Tilbake til Ibsen" in het noorse tijdschrift Edda aangetoond, dat de latere uitgaven van Peer Gynt slordig zijn gedrukt. Vele van deze drukfouten zijn in de drukken, na dit artikel verschenen, verbeterd, en we vragen nu, welk nut het nog kan hebben al deze drukfouten, ook de verbeterde, weer eens te bespreken. En waar gaat het dan nog meestal om! of er moet staan v: Eberkopf of v. Eberkopf, Brudgommen of BRUDGOMMEN en meer dergelijke onbelangrijke kwesties. Tilbake til Ibsen zou ik met Prof. Logeman willen uitroepen, maar dan terug uit deze „philologie" naar de poëzie en de geest van Ibsens werken.

Amsterdam. S. A. Krijn.

Fr. Palmgren, Studier och Utkast till Fransk Ljud- och Uttalslära. Vänersborg, Fritz Berg. 1916. (Pr. 75 öre).

„De navolgende bladzijden zijn een *programma*", zegt de schrijver. Hij breekt een lans voor de praktiese klankleer van het Frans, die in Zweden nog niet voldoende op haar waarde wordt geschat, en, als voorbeeld van hetgeen zulk een klankleer moet zijn voor de Zweden, beschrijft hij uitvoerig de vorming van de Franse nasale klinkers. Ter aanlering van de uitspraak worden,naast lijsten van woorden met nasale *o*, reeksen termen met orale *o* vóór *m* gegeven, dus bijv. *complet* naast *commode*. Er staat evenwel op de enkele pagina's die het werkje telt nog heel wat meer: over het accent van het Frans, over de kwantiteit der vocalen (zeer belangrijke metingen door dr. E. A. Meyer), enz. Het is een sympathiek geschriftje, getuigende van juiste en frisse denkbeelden over het onderwijs van het Frans. Ik veroorloof mij de volgende aanhaling: „Dit alles, dat een enorm onderscheid doet ontstaan tussen de uitspraak van het Frans en die van het Zweeds, valt een geboren Fransman natuurlik licht; voor een niet-Fransman echter, altans voor een Zweed, is het moeilik om Frans te spreken . . . Daarom moeten wij, om hierin enigszins te slagen, d. w. z. om niet doorlopend een Fransman te kwellen, bij gelegenheid onze eigen natuur afleggen, rustiger en gereserveerder en minder uitbundig zijn in gedachte, taal en houding. Deze voor de Franse uitspraak zo karakteristieke trekken zijn natuurlik slechts bij benadering juiste uitdrukkingen van het Franse karakter. De Fransman laat zijn man niet los, hij wil hem overtuigen; helder, logies, ad rem, maar tevens — als hij spreekt met iemand die zich niet gewonnen wil geven — heftig, bewegelik en op elk ogenblik, wanneer het nodig is, gereed om van postuur te veranderen: snel en soepel."

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. Páta, Zlomek evangelistáře XIII. století sofijské národní knihovny (č. 397). **Studie gramaticko-lexikální. [Rozpravy české akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. III, 41] Praag, 1915. (Pr. 3 kronen).**

Gaarne vestig ik op deze uitgave van een middelbulgaars evangelistaarfragment de aandacht. Ik doe dat niet zozeer om de tekst zelf — hoe goed en akkuraat deze ook is uitgegeven (met een glossaar) — als wel om de inleiding. De uitvoerige, grondig en met veel geduld bewerkte bibliografie van op 't Bulgaars betrekking hebbende literatuur verdient door iedere beoefenaar van het Kerkslavies gekend en gebruikt te worden; vooral

Digitized by Google

de bladzijden, aan de studie van het Middelbulgaars gewijd, zijn een kostbare aanwinst onzer wetenschap. Verder is een belangrijk resultaat dezer studie het afdoend geleverde bewijs, dat het door Páta uitgegeven fragment zeer na verwant is met de oudbulgaarse Codex Assemanianus; een steeds voortgezet intensief onderzoek der kerkslaviese teksten van bulgaarse, serviese en russiese redaktie stelt ons voortdurend meer in staat, inzicht te krijgen in de geschiedenis der oudste slaviese evangelieteksten.

Op één hoofdstuk wil ik hier nader ingaan, daar het wellicht het allerbelangrijkste is der middelbulgaarse klankleer en ik het met de schrijver niet geheel eens ben, — namelik op het hoofdstuk over de nasale klinkers. Blijkens blz. 52 v. gebruikt onze tekst het *ę*-teken zowel voor oorspronkelike *ę* als ook voor *ą*, *jẹ*, *ją*; *ą* komt slechts 6 keer voor, en wel 5 keer in vormen, waar vanouds *ą* gesproken werd, de zesde maal in *gl[agol]ąi* (zie blz. 50), — *ją* 2-maal: *ïązïskaě*, *ïązïskïïmi*, — *jẹ* eenmaal in *vïnetrïjẹdu*. Ik kan niet anders aannemen, of 't fragment behoort wat zijn nasaaltekens aangaat tot één klasse met de paar door Kul'bakin Ochridskaja rukopis' Apostola LXI genoemde tekstjes, uit één waarvan (fragment uit M. S. Drinow's nalatenschap) K. de volgende vormen citeert: *siloẹ*, *ot vseẹ*, *kẹpinẹ*, *treseẹtseẹ*, *vï věrẹ*, *oreẓïje*, *pogrẹzošẹ*, *desniceẹ*, *glẹbina*, *bẹdẹ*. Dit fragment stemt ook wat het gebruik van *ï* voor *ŭ* en *ĭ* beide betreft met de tekst van Páta overeen. De paar *ą*'s van deze laatste zijn evenals de sporadiese *ŭ*'s op rekening der traditie te schrijven. Hoe Páta er toe komt, op blz. 50 in de vormen *priče*, *sie*, *volẹ*, *d[u]šẹ*, *gl[agol]ąi* sporen der zgn. regelmatige middelbulgaarse nasaalwisseling te zien, is mij niet klaar: wij zouden dan **d[u]šą*, **gl[agol]ẹi* verwachten (in sommige dialekten ook **pričą*). Wanneer wij echter in het teken *ę* de regelmatige representant zowel van oude *ą*, *ją* als van *ẹ*, *jẹ* zien, hebben de accusativi *priče*, *sie*, *volẹ*, *d[u]šẹ* niets opvallends, — terwijl *gl[agol]ąi* met zijn tegen alle regels strijdende *ą* licht uit de pen van een afschrijver kan zijn gevloeid, die uit oude teksten de beide nasalen kende, in zijn eigen dialekt echter geen verschil meer waarnam. En wanneer Páta enige regels verderop in *nẹ* voor *nŭ* en in *domašnego* (: Assem. *domašïnjejẹ ego*) een aanwijzing ziet, dat in des schrijvers dialekt de *ą* een *ŭ*-klank, de *ę* een *e*-klank was, dan heeft m. i. de wens, ook in dit opzicht zijn tekst als westbulgaars te mogen beschouwen, hem parten gespeeld. Zo *nẹ* iets bewijzen kan, dan is 't wel dit, dat *ę* en *ŭ* geheel of bijna dezelfde klank hadden, — en *domašnego*, in de tekst voorkomend als pendant van *g[o]sp[o]d[i]na*, zal door de schrijver wel eenvoudig gevoeld zijn als de genitief van *domašïn'ï-i*: vgl. de blz. 71 geciteerde dativi op *-omu* voor ouder *-ujemu*. Het ene teken *ẹ* voor *ę*, *ą*, *jẹ*, *ją* wijst m. i. op een dialekt, waar *ą* tot *ŭ*, *ę* tot *'ŭ* geworden was, zoals in de tegenwoordige Rhodope-dialekten (zie Conew Dial. studii [1]) 1, 78—80); de verweking van de voorafgaande konsonant, die niet wordt aangeduid, was wellicht zeer zwak [2]).

[1]) Uit: Sbornikŭ za narodni umotworenija, nauka i knižnina XX. Sofia 1904.

[2]) Vgl. dialektvormen als *zŭl*, *zŭk'* bij Conew t.a.p. 80, zonder een spoor der oude weekheid.

Mogelik was aan 't begin van een woord de klank een beetje anders: daarop zou de spelling *ïą* kunnen wijzen; andere voorbeelden met „anlautende" nasaalvokaal dan *ïązïskaě*, *ïązïskïïmi* komen niet voor.

Leiden. N. van Wijk.

J. Spinoza Catella Jessurun, Kiliaen van Rensselaer van 1623 tot 1636. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1917. (Amsterdamsche diss.)

Wanneer men onder koloniseeren overeenkomstig de afleiding van het woord in de eerste plaats het in cultuur brengen van land verstaat, hebben de landbouwende volken van het Oostelijk deel van ons werelddeel op betere resultaten te wijzen dan de zeevarende volken van het Westen. Hetzelfde schijnt te gelden ten opzichte van de bewoners der verschillende provinciën van ons vaderland. Het eigenlijke Holland heeft groote overzeesche bezittingen verworven, maar weinig volkplantingen gesticht. In de West-Indische Compagnie openbaarden zich twee stroomingen: sommigen wilden Nieuw-Nederland uitsluitend als handelsgebied beschouwd zien, anderen begrepen, dat men trachten moest daarheen menschen te brengen, die het land zouden ontginnen; van de laatste groep was de voornaamste persoon Kiliaen van Rensselaer, omstreeks 1580 te Hasselt geboren uit eene familie, welke behoorde tot den kleinen landadel van de Veluwe, en het is grootendeels aan zijn initiatief te danken, dat een aantal boeren, vooral uit Gelderland, Utrecht, Gooiland en Zeeland, en sommige Scandinaviërs en Noord-Duitschers zich aan de Hudson hebben gevestigd.

De geschiedenis dezer volkplanting heeft den Amerikanen meer belang ingeboezemd dan den Nederlanders. De omstandigheid dat de familie-papieren van de Rensselaers bewaard gebleven zijn en thans berusten in het oud-archief der gemeente Amsterdam, heeft echter aanleiding gegeven dat er ook hier te lande meer aandacht op gevestigd is, en wel door Mr. N. de Roever in Oud-Holland (1890) in een opstel, dat wel is waar niet voltooid werd. Al de bedoelde familiepapieren zijn sedert nog in het Engelsch vertaald en uitgegeven door den heer A. J. F. van Laer, archivaris van den staat New-York, onder den titel: Van Rensselaer-Bowier Manuscripts (Albany, 1908). Wie dus van de kolonisatie van Nieuw-Nederland iets meer wilde weten, kon aan dit verlangen door de genoemde werken voldoen. Althans grootendeels. De heer Spinoza Catella Jessurun heeft gemeend dat een aantal vragen door Mr. De Roever niet op bevredigende wijze zijn beantwoord, en getracht met behulp van elders bijeengebrachte gegevens nieuw licht te werpen op het onderwerp, dat hij tevens meer stelselmatig uit verschillende oogpunten wilde beschouwen.

In afwijking van De Roever, wiens artikel, ofschoon onvoltooid, toch tot 1641 gebracht was, voert de schrijver ons slechts tot 1636; het feit wordt in de inleiding, blz. 19—20, meer geconstateerd dan gemotiveerd. Wij hebben er ons bij neer te leggen. Het gewicht van de gegevens, welke uit het Algemeen Rijksarchief bijeengebracht zijn tot aanvulling van de Rensselaerpapieren, moet het oordeel over de wenschelijkheid van eene nieuwe behandeling bepalen. De schrijver heeft deze zelfs „noodig" geacht. Men kan daarover verschil-

Digitized by Google

lend denken, maar moeilijk tegenspreken, dat een verder uitgestrekt bronnenonderzoek steeds tot eene meer gedetailleerde voorstelling zal leiden. Het boek, dat voor ons ligt, zou dus voor den belangstellende in het onderwerp de plaats van het opstel van Mr. De Roever moeten innemen. Dit kan echter niet het geval zijn, omdat Dr. Spinoza Catella Jessurun voor details naar dit opstel verwijst, speciaal naar de daarbij afgedrukte bijlagen, en tegen De Roever polemiseert. De beoefenaar der geschiedenis van Nieuw-Nederland zal dus voortaan de werken van twee schrijvers moeten raadplegen, die in vele opzichten hetzelfde geven. De stof is evenwel in het jongste in hoofdstukken ingedeeld, waardoor een overzicht van den rijken inhoud van details gemakkelijker wordt gemaakt. We vonden hier na de inleiding: 1. Kiliaen van Rensselaer's voorbereiding; 2. de kolonisatie; 3. landbouw; 4. Kiliaen van Rensselaer's streven tot het verkrijgen van een veestapel; 5. inrichting van het bestuur; 6. Kiliaen van Rensselaer's verhouding tot de West-Indische Compagnie; 7. Kiliaen van Rensselaer's karakter; besluit; dan nog elf bijlagen en een naamregister. Het denkbeeld van de samenvatting der bijzonderheden in rubrieken lijkt mij gelukkig, maar de volgorde der hoofdstukken schijnt het minder te zijn. Ze had ook anders kunnen zijn en is misschien eerst anders geweest, zoodat de lezer in een voorgaand hoofdstuk iets weten moet, wat hij slechts uit een volgend of door De Roever weten kon. Op blz. 75 staat dat een zeker bedrag werd omgeslagen over de vier aandeelhouders; de lezer krijgt blz. 84 en 129 het vermoeden, wie dat geweest zijn, maar pas op blz. 207, in het laatste hoofdstuk, wordt de verhouding opgehelderd. Ook op enkele details is aanmerking te maken: Principe (blz. 15) ligt niet in Amerika; voor De Moucheron en zijn tijdgenooten moet men het werk van De Stoppelaar gebruiken en niet dat van Swalue.

In hoofdzaak verdient de schrijver evenwel lof voor den ijver, waarmede hij nieuwe bouwstoffen heeft bijeengegaard en overzichtelijk gerangschikt. Het is te wenschen, dat hij belangwekkende bijzonderheden als die over de invoering en verbreiding van de tabakscultuur in Rensselaerswijck, welke hij nu heeft meenen te moeten achterhouden als vallende buiten zijn bestek (blz. 99), later nog openbaar maakt.

Middelburg. K. Heeringa.

W. S. van den Berg, Eene middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai (ms. 15624—15641, Kon. Bibl. te Brussel). Leiden, Brill. 1917. (Pr. *f* 3.50).

Is de gedachte reeds altijd weemoedig een werk aan te kondigen wanneer de schrijver daarvan kort vóór of na dit verschijnen overleden is, hoeveel te meer moet zulks in het onderhavige geval dit doen, waar de bewerker op jeugdigen leeftijd, na een korte ziekte werd weggerukt te midden van zijn werk, en kort voor zijn promotie tot doctor in de geneeskunde.

Van den Berg toch overleed 3 April 1916 als jeugdig arts in het Wilhelmina-gasthuis te Amsterdam, waar hij assistent was op de inwendige afdeeling. Zooals professor van Leersum, die zijn promotor zou geweest zijn, reeds in een kort in memoriam in het Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde van 8 April 1916 blz. 1309 meedeelde, was de correctie der drukproeven bijna voltooid.

Het mag dus als een daad van groote piëteit worden aangemerkt, dat mejuffrouw S. J. van den Berg, zuster van den overledene, de taak van haar broeder heeft overgenomen om dit, als proefschrift bedoeld werk, tot een goed einde te brengen. Dat haar arbeid en moeite niet tevergeefs zullen zijn geweest is mijn vaste overtuiging.

De inleiding tot het „Antidotarium Nicolai" is verdeeld in drie hoofdstukken. Het eerste behandelt Salerno en de Salernitaansche school, waarbij gewezen wordt op de ligging en de geschiedenis van de stad, terwijl wat de school betreft, een beknopt en degelijk overzicht wordt gegeven van haar doel en inrichting, en tevens uit hare geschiedenis blijkt, dat de oorsprong dezer school nog altijd in het duister ligt, en het bloeitijdperk in het begin der 12de eeuw valt. Het tweede hoofdstuk behandelt Nicolaus en het Antidotarium; van den persoon is weinig bekend, van het werk des te meer. Hieraan gaan met een enkel woord de antidotaria in het algemeen vooraf; waaruit blijkt dat er drie groote middeleeuwsche verzamelingen van recepten bestaan, die den naam Nicolaus dragen, omtrent welke drie werken in vroeger tijden een hopelooze verwarring bestond.

Het Antidotarium door van den Berg uitgegeven dagteekent van ± 1100, en werd in de middeleeuwen zeer hoog geschat, zoodat het tot de eerste werken behoort die gedrukt zijn geworden, terwijl talrijke herdrukken het licht zagen — tusschen 1471 en 1500 zijn er niet minder dan negen bekend — en het in verschillende talen is overgezet, speciaal in het Italiaansch, Fransch en Hebreeuwsch. Van deze laatste taal worden er zelfs 17 genoemd, hetgeen verklaard wordt doordat het Antidotarium zoo vaak voor en door Joodsche artsen bewerkt en vertaald is. Al deze vertalingen verschillen echter onderling.

In het derde hoofdstuk worden besproken de middelnederlandsche vertaling en de editio princeps, waaruit blijkt dat een afgedrukte middel-nederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai te vinden is in de Kon. Bibl. te Brussel als No. 15626 in een perkamenten codex, welke een aantal vertalingen in handschrift bevat van oude geneeskundige werken, genummerd 15624—15641. Tot dezen codex behoort ook de Cyrurgie van meester Jan Yperman door prof. van Leersum in 1913 uitgegeven. Wat de editio princeps betreft, blijkt deze te Venetie in 1471 gedrukt te zijn en zich te Parijs te bevinden. Van den Berg geeft verder een juiste beschrijving in aantal folio's en afmetingen, soort van papier en aanteekeningen afkomstig van verschillende schrijvers in margine.

Na deze in alle opzichten lezenswaardige inleiding volgt een alphabetisch gerangschikte en zeer uitvoerige literatuuropgave, welke gevolgd wordt door een doelmatige lijst van afkortingen. Daarna volgt een overzicht van praeparaten, waar, achter de in alphabetische volgorde gerangschikte praeparaten, in zes kolommen gegeven worden de folieering en volgnummers van de voor dit werk gebruikte uitgaven en vertalingen, terwijl in een zevende kolom de pagineering van deze uitgave volgt.

Nu komt het Antidotarium zelf, waarbij naast elkaar zijn geplaatst de Latijnsche en de Middelnederlandsche

Digitized by Google

tekst, en vooral de eerstgenoemde in ruime mate van noten is voorzien.

Na alles wat het voorafgaande deed verwachten is het „Antidotarium" een kostelijk stuk werk, een genot om door te lezen, niet alleen voor den medicus historicus doch ook voor vele anderen, die zeer zeker op meerdere plaatsen oude bekenden zullen tegenkomen. Het voordeel bovendien is dat het „Antidotarium" gevolgd wordt door een zeer uitvoerige verklaring van de verschillende besproken antidota, welke alleen reeds tachtig bladzijden beslaat.

Diep te betreuren is, dat aan het slot ontbreken het twaalftal, bij de wet vereischte stellingen, om het behalen van den doktorstitel mogelijk te maken. Zeer zeker zou de schrijver eer met zijn werk hebben ingelegd; nu wordt voor de zooveelste maal de bekende spreuk bewaarheid *„βραχὺσ μὲν ὁ βίοσ, ἡ δὲ τέχνη μακρά."*

Dat de eer van meegewerkt te hebben aan de voltooiïng van dit werk nu moge overgaan op mejuffrouw van den Berg, en het voor professor van Leersum steeds een aangename gedachte moge zijn, dat het onder zijne leiding tot stand kwam.

Leiden. J. E. Kroon.

E. Drerup, Die Griechen von heute. Gladbach, Volksvereinsverlag. 1917. (Pr. M. 1.—).

De bekende hoogleraar uit Würzburg geeft in deze brochure van 47 blz. een overzicht van de geschiedenis van Griekenland sedert de vrijheidsoorlog, opmerkingen over de afstamming van het Griekse volk, over de taalstrijd, de inrichting van kerk en onderwijs, en beschouwingen over „Griechenland im Weltkrieg." Het overzicht is duidelik en de opmerkingen getuigen van kennis van zaken. Bij 't beoordelen van de taalstrijd staat de schrijver op een geheel ander standpunt dan ik; mij komt het naïef voor om te dekreteren (gelijk de schr. reeds in 1911 heeft gedaan en tans nog eens doet) dat, nu in de grondwet (*sic*) een paar artikels tegen het bestrijden van de officiële schrijftaal en tegen het vertalen van de Bijbel zijn opgenomen, de taalstrijd geeindigd is.

Nog meer dan ten opzichte van de taalkwestie wijk ik van Drerup af in zake de houding van Griekenland in de tegenwoordige oorlog. Doch het Museum is niet de plaats om verschillen van politieke overtuiging uitvoerig te bespreken. Ik bepaal mij er toe te getuigen dat ik het omgekeerde van de volgende uitspraken voor juist houd: de militaire missie onder generaal Eydoux is van weinig nut geweest voor de in 1910 begonnen reorganisatie van het Griekse leger (blz. 39), koning Konstantijn bleef nog in Aug. 1916 „unentwegt neutral" (blz. 43), de koning is de lieveling van zijn volk (blz. 47). Daarentegen ben ik het met de schr. eens dat koning Konstantijn het nakomen van het met Servië bezworen verbond verhinderd heeft (blz. 39), en ook (blz. 47) dat de strijd tussen de koning en Venizelos eigenlik een strijd is tussen 't monarchistiese en demokraties-parlementaire beginsel. Als men er nu aan denkt dat Griekenland een grondwet heeft die de beslissing in de gewichtigste aangelegenheden niet aan de kroon maar aan het Parlement opdraagt, zal ieder kunnen uitmaken op wie van de twee antagonisten het woord „revolutionair", waarmee Drerup telkens Venizelos aanduidt, het meest van toepassing is.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Tacitus' Germania, erkl. von **Ed. Wolff.** 3. Aufl. Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

Wolff's editie van de Germania behoeft zeker nauwelijks een woord van aanbeveling. De beknopte en toch heldere inleiding, de uitgebreide commentaar spreken voor zich zelf. Hier en daar vraagt men zich af, of de laatste niet eenigszins bekort zou kunnen worden, zie b. v. de verklaring op bldz. 21 van *minime*, bldz. 31 van *quamquam*, bldz. 73 van *expellunt* en *temperantia*, bldz. 90 van *insuper*.

In den tekst zijn op meer plaatsen dan in de vorige uitgave emendaties opgenomen. Zoo leest Wolff 2, 17 i. p. v. het overgeleverde *additum* nu *auditum*, m. i. onnoodig: de Kelten gaven aan de binnendringende stammen, die elk een verschillenden naam droegen, een algemeenen naam *erbij*.

4, 8 wordt *caelo solove* in *caelo soloque* veranderd. Ook hier schijnt mij de overlevering juister: door het klimaat leerden zij de koude verdragen, door den bodem het gebrek aan voedsel.

5, 4 kan *impatiens*, waarvoor W. met Tross *patiens* leest, behouden blijven, daar Tacitus bij *frugiferarum arborum* waarschijnlijk aan zuidvruchten denkt. In ieder geval vertelt hij c. 26, dat de Germanen geen boomgaarden planten, terwijl met *agrestia poma* (c. 23) wel geen boomvruchten bedoeld zijn. Ook schijnt het mij met het oog op Tacitus' stijl gevaarlijk de tegenstelling met *satis ferax* op te heffen.

Terecht is m. i. 15, 1 in de woorden *non multum venatibus — transigunt* het eerste met Acidalius geschrapt en 32, 2 i. p. v. *colunt* Novák's verbetering *accolunt* opgenomen.

De druk is goed verzorgd: in den tekst zag ik slechts één fout (bldz. 96, r. 10 Herculum), in de noten hier en daar een kleinigheid.

Ik meen niet te mogen verzwijgen, dat deze editie ontsierd wordt door den aanhef van het „Vorwort". In wetenschappelijk werk behoort de huidige oorlog van welke zijde ook niet aangeduid te worden als een strijd „gegen eine Welt in Waffen, gegen verblendete Rachsucht und Raubgier, gegen Neid und Niedertracht". Ook betwijfel ik, of de uitgever nu nog, zooals in Maart 1915 te Lugano, zou getuigen van „seine feste Zuversicht auf den Erfolg der Waffen, der Ruhmestaten seiner Zeitgenossen, dieser „Barbaren" der Gegenwart." Zoo zou ik ook in de noten de bewering van Altenburg willen missen, dat de beschrijving van den stam der Chauci (c. 35) heden toepasselijk is op de politieke positie van het heele Duitsche volk in Europa: het is misschien zoo, maar het oordeel hierover komt ten slotte alleen aan de Geschiedenis toe.

Rotterdam. W. Werff.

Bij de f^a P. Noordhoff te Groningen is een tweede druk verschenen van het eerste deel van *'t Leesboek voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs* door G. Leffertstra, dat in *Museum* XXIII, 284 volgg. besproken is.

Digitized by Google

Van P. Roorda, *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* I verscheen, bij de firma P. Noordhoff te Groningen, de vier en veertigste druk, van het *Supplement* op dat eerste deel de twintigste druk. Een vierde editie is uitgekomen van *Dutch and English Compared*, Part II, door de zelfde schrijver bij de zelfde firma uitgegeven. Voorts zond de firma Noordhoff ons: J. van Aals, *Tien mondelinge examens Hoogduitsch* M. O. A. (1915).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De *Grotius-vereeniging* bericht over den voortgang van haren arbeid in 1917. Regelen voor de uitgave worden vastgesteld voor de serie „Grotii Epistolae", die reeds door dr. Molhuysen zijn bijeengezocht uit de oude uitgaven, terwijl een groot aantal afschriften van onuitgegeven brieven verzameld zijn. Men hoopt dit materiaal in 1918 persklaar te maken. De erfgenamen van prof. Rogge hebben zijne Collectanea Grotiana in bruikleen aan de vereeniging afgestaan.

Bij de firma B. G. Teubner te Leipzig is verschenen: Religionsgeschichtliche Bibliographie, im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft. Jahrgang I und II (1914, 1915). Prijs 3 Mark. Deze bibliografie wordt uitgegeven door Carl Clemen, met medewerking van talrijke deskundigen wier namen op het titelblad zijn vermeld; wij treffen daaronder de namen van twee landgenoten aan: W. Caland en H. Juynboll. Door de systematiese vermelding van al wat op het onafzienbare terrein in een bepaald jaar verricht is, en in boekvorm of als tijdschriftartikel is verschenen, zal dit werk ongetwijfeld van zeer groot nut worden voor alle beoefenaars der mythologie en der geschiedenis van de godsdienst.

De Heer G. Hoog heeft uitgegeven bij de drukkerij waa het elke veertien dagen verschijnend blad *les Lettres à un soldat* verschijnt (Bellevue bij Parijs, 48 Route des Gardes), het eerste deel van *La Guerre des Nations en 1914, I, Les racines du conflit*, pr. fr. 3.50); bij de firma Payot en C°. te Parijs zag het licht *Deux ans de guerre à Constantinople*, études de morale et politique allemandes et jeunes-turques, geschreven door Dr. H. Stürmer, oud-korrespondent van de Kölnische Zeitung te Konstantinopel in de jaren 1915 en 1916 (Pr. fr. 3.50). Beide boeken werden aan onze redaktie toegezonden.

De firma Bloud en Gay te Parijs heeft de volgende boeken uitgegeven en aan de Redaktie toegezonden; alle hebben betrekking op de oorlog: J. Jörgensen, *La cloche Roland* (les Allemands et la Belgique); J. Jörgensen, *Dans l'extrême Belgique* (deze beide boeken zijn vertaald uit het Deens); M. des Ombiaux, *La résistance de la Belgique envahie*; M. des Ombiaux, *France et Belgique*; H. Carton de Wiart, *La politique de l'honneur*. Naar aanleiding van de oorlog is ook geschreven het volgende, blijkbaar uit het Duits vertaalde werkje: Dr. Z. Gargas, *Behoort Cholm tot Polen?* (zonder naam van de uitgever). De vraag wordt door de schrijver bevestigend beantwoord.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 1: W. H. Staverman, De compositie van Potgieters proza. — A. Zijderveld, Granida vss. 563-697. — D. Haagman, Eenheid. — D. C. Tinbergen, Spraakkunstonderwijs. — Uit de tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Liter., XLII, 3: L. L. Schücking, Wann entstand der Beowulf? — K. Plenio, Bausteine zur altdeutschen strophik. — A. Leitzmann, Zu Rudolfs weltchronik. — Dez., Zum könig Rother. — K. Bohnenberger, Nibelungenstätten. — S. Singer, Brünhild. — J. W. Muller, Zum Reinaert. — K. Helm, Renner v. 19105 f. — Dez., Seitenstetter glossen. — O. Behaghel, Der acc. *einem*. — Dez., *Gagiman sik*. — Dez., *Bi* mit dem acc. — Dez., Niederlender u. Oberlender. — Th. Frings, Nachtr. zu *doom* Beitr. 42,249 ff — Dez., Mfränk.-nfränk. studien.

XLIII, 1: M. H. Jellinek, Zur kritik u. erklärung einiger lieder Walthers v. d. Vogelweide. — A. Leitzmann, Rolandstudien. — L. Pfannmüller †, Zur auffassung des Hans Sachs-verses (mit vorw. v. W. v. Unwerth). — K. Plenio, Bausteine zur altdeutschen strophik, 6-10. — E. Schwentner, Zur metathesis im germ. — A. Lindqvist, Vom anlautswechsel *str* : *r* im germ. — C. Franke, Zu Luthers wortstellung. — Fr. Kluge, Althochdeutsches. — H. Petersson, Germ. worterklärungen. — O. Behaghel, Zum gen. bei adject. — Dez., Sifrit, der sohn des Sigemunt und der Sigelinde. — K. Helm, Lollus? — Dez., Zum md. gedicht von der Judith. — G. Frauscher, Der einfluss des reims auf den gebrauch der fremdwörter in Ottokars österreich. reimchronik. — A. Wallner, Zur Mariensequenz von St. Lambrecht. — Dez., Zu Walther 44,9. — W. Braune, Ahd. *uo:urnen* spernere T.

Anglia, XLI, 3: Ph. Aronstein, *Shall* u. *will* z. ausdrucke der idealität im Engl., II. — H. Lange, Chaucer u. d. prologe z. Legend of Gode Women. — F. Holthausen, Kleinere ae. dichtungen.

Beibl, XXVIII, 10: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 12-15. — Dez., Berichtigung — F. Holthausen, Zu Gorboduc.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII, 6; De Boer, Onze kennis van Amsterdams 19de eeuwsche geschiedenis. — Wennekes, De Geographie des Atlant. Ozeans van Schott (slot).

XXXIII, 1: De Boer, De verdediging van ons land, voorjaar 1672. — S. Kalff, Bilderdijk te Haarlem. — Schuiling, Midden-Celebes.

Bulletin de la Comm. d'Hist. d. Eglises Wallonnes, III, 7: O. Genouy, La Politique française en Hollande avant la Saint-Barthélémy.

Revue Historique, CXXIV, 1: Flach, Les nationalités de l'ancienne France. — Desdevises du Dezert, Vice-rois espagnols, II. — De Cesari Rocca, Un ministre de Phil. II, historien. — Ledeuil d'Anquin, Mésaventures de l'ambassadeur de Vénise 1792.

Hist. Zeitschrift, XXII, 2: Hofmeister, Die Jahresversammlung der alten Sachsen zu Marklo. — Von Müller, Probleme der neuesten bayrischen Geschichte (1799-1871). — Miszellen (Brief Bismarcks an Von Manteuffel).

Studien, LXXXIX, Febr.: P. Albers, Victor de Stuers 1843—1916. Voorbereiding, II. — J. P. van Kasteren, Nazareth, II. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren, IV. — F. Bloemen, Winter-maan. — J. v. Ginneken, Open Brief van een Pater aan Willem Kloos. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baehrens, Studia Serviana: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 2 (M.); D. Lit. Zeit. 1918, n°. 3 (Gruppe).

Van Hamel, Kelt. Taal- en Letterkunde: N. Taalg. XII, n°. 1 (Schönfeld).

Pienaar, Dichters uit Zuid-Afrika: N. Taalg. XII, n°. 1 (de Vooys).

Schillings, Vondel en de Regeerders v. Amst.: N. Taalg. XII, n°. 1 (Koopmans).

Wensinck, The navel of the earth: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 51-52 (Brockelmann).

Digitized by Google

La Revue de Hollande

PARIS -- LA HAYE

ARTISTIQUE - LITTÉRAIRE - DOCUMENTAIRE

Paraît le 1er de chaque mois

La Revue de Hollande est redigée en langue française et publie les oeuvres des meilleurs écrivain, français et hollandais. La presse et le public lettré on fait à cette superbe publication un accueil empressé, que justifient sa haute tenue littéraire et la beauté de sa typographie.

On s'abonne à *La Revue de Hollande* dans toutes les bonnes librairies de France et des Pays-Bas.

SOCIÉTÉ D'ÉDITIONS A. W. SIJTHOFF — LEYDE

Dépositaire pour la France :

H. LE SOUDIER, Boulevard St. Germain 174/176, Paris.

Prix de l'abonnement :

France Frs. 30.—, Hollande fl. 14.—.

Verschenen is

Het boek der 1000 Wonderen

door A. FÜRST en A. MOSZKOWSKI.

Bouwkunst, Techniek, Menschen- en Dierenwereld, Mystiek, Reken-, Schei- en Natuurkunde, Taal, Schoonheid, enz. enz.

Een populair-wetenschappelijk boek dat boeit als een roman en daarbij tevens leerzaam en nuttig is.

Prijs Ingen. **f 2.95**; Gecartonneerd **f 3.25.**

Game - and Set! door CISSY VAN MARXVELDT.

Geïllustreerd door FRANS HOGERWAARD.

Een boek voor oudere meisjes, doch dat tevens door de jonge vrouw met genoegen gelezen zal worden.

Prijs Ingen. **f 2.40**; Gebonden **f 2.90.**

Catharina van Siëna door JOHANNES JÖRGENSEN.

Geautoriseerde vertaling van D. LOGEMAN—VAN DER WILLIGEN.

Een hoogst boeiend en met veel talent geschreven boek.

Prijs Ingen. **f 6.90**; Gebonden **f 7.75.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Verschenen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I—XII).

Prijs f 1.80.

PARS ALTERA CARM. XIII—XXIV.

Tertium Edirunt.

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50**, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

25ste Jaargang. **No. 7.** **April 1918.**

Schuchardt, Sprachverwandtschaft (Kluyver)
Kuiper, Helleensche Cultuur (Berlage).
Würthle, Die Monodie des M. Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia (Hesseling).
Wagenvoort, Seneca, Brieven aan Lucilius (v. Wageningen).
Diehl, Inscriptiones latinae (Bierma).
Annales de la Société J.-J. Rousseau, X (Gallas).
Borlé, Etude d'un certain nombre de synonymes etc. (Werkman).
Geers, The adve bial and prepositional prefixes in Blackfoot (Uhlenbeck).
Diels, Antike Technik (v. Hoorn).
Scholz, Die Religionsphilosophie des Herbert v. Cherbury (Roessingh).
Schoolboeken:
Kleijn, Twee Veroveraars (Wilde).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Hugo Schuchardt, Sprachverwandtschaft. (Sitzungsberichte der Kgl. Preuss. Akad. d. Wissensch. XXXVII). Berlin, Georg Reimer. 1917. (Pr. M. 0,50).

Wie vreemd is aan eene wetenschap kan er zich over verwonderen, dat de geleerden het dikwijls met elkaar niet eens zijn over de beteekenis van zeer gewone termen in hun vak, ja zelfs dat zij er tegen opzien van de begrippen, door die termen aangeduid, eene definitie te geven. Toch is dit zeer natuurlijk. Vele van die termen zijn woorden waarvan men reeds vroeger gebruik maakte, hetzij dat er toen al of niet een duidelijk begrip aan verbonden was. Intusschen is er aldoor verandering gekomen in de denkbeelden ; en het is dan telkens weer de vraag, hoe men, in het kader der zich veranderende opvattingen, aan die bestaande termen eene heldere beteekenis kan geven. Er is een tijd geweest, toen de term *sprachverwandtschaft* (bij ons nagebootst door *taalverwantschap*, in het Fransch door *parenté de langues*) zeer duidelijk scheen. De Romaansche talen heetten de „dochters" van het Latijn, en van alle bekende Indogermaansche talen maakte men een stamboom, die misschien in bijzonderheden niet nauwkeurig was, maar die toch in het algemeen voor eene juiste afbeelding van een historisch beloop werd gehouden. Want wel is waar gebruikte men eene beeldspraak, maar hoe zou het anders mogelijk zijn ? Hoe kon men wat in de taal gebeurde beter in het kort aanduiden dan door middel van eene analogie die voor ieder de zaak duidelijk maakte ? Mettertijd heeft men leeren inzien, dat die beeldspraak toch door hare onnauwkeurigheid allerlei onjuiste voorstellingen gaf. De overeenkomst tusschen een levend individu en wat wij eene *taal* plegen te noemen, is maar zeer vaag, en de betrekking tusschen b.v. eene Romaansche taal en het Latijn heeft eigenlijk geene groote analogie met die tusschen eene dochter en hare moeder : dat zou alleen dan eenigszins het geval zijn, wanneer op een zeker oogenblik die Romaansche taal plotseling uit het Latijn was voortgekomen, en het Latijn dan hetzij op eene natuurlijke manier was blijven voortleven, hetzij op één oogenblik was te niet gegaan. Inderdaad is er iets geheel anders gebeurd. Doch indien de term *verwantschap* ook thans nog gebruikt wordt en verder zal gebruikt worden, welk begrip zal men er dan aan kunnen hechten ? Dit is de vraag waarover Prof. Schuchardt in zijn opstel handelt. Wellicht zou men zijne opmerkingen op de volgende wijze in het kort kunnen beschrijven.

De verwantschap waarvan men gewoonlijk spreekt, is de hierboven genoemde genealogische verwantschap. Neemt men deze aan tusschen twee of meer gelijktijdig bestaande talen, dan bedoelt men dat deze talen, deze manieren van spreken, ten slotte verschillende veranderingen zijn van ééne zelfde manier. Maar ook wanneer men alle reden heeft om die verwantschap voor waar te houden, dan is het daarom nog niet mogelijk die verwante talen in eene soort van genealogische tabel te rangschikken. Want met het feit van die verschillen is de *wijze* van het ontstaan er van niet gegeven. En omgekeerd, wanneer men de feiten van het verleden min of meer nauwkeurig kent, dan geven deze feiten, die geen feiten meer zijn van nu, geen basis voor eene natuurlijke beschrijving van den tegenwoordigen toestand. Vandaar dat de schrijver zegt, met betrekking tot eene strenge verdeeling der Romaansche dialecten : „sie ist überhaupt unmöglich, und das liegt in der Natur der Sache". Men zou dus slechts het begrip van verwantschap in het algemeen overhouden, zonder daarbij met stelligheid van bepaalde graden te kunnen spreken. Doch gewoonlijk wordt het begrip *verwantschap* te bekrompen opgevat, een gevolg van de oude beeldspraak die eene taal als een persoon voorstelde. Men zal b.v. ten opzichte van eene bepaalde

Digitized by Google

taal de vraag stellen: „behoort zij al of niet tot die of die familie?" Zulk eene vraag is dikwijls niet eenvoudig met ja of neen te beantwoorden. Eene taal is niet te vergelijken met een stoffelijk ding dat vaste grenzen heeft, „sie ist eine menschliche Betätigung", en die manier van doen kan door allerlei andere manieren van doen aanmerkelijk worden gewijzigd, ja die veelsoortige wijziging is het normale. Vindt men tusschen verschillende talen in de woorden groote overeenkomst, dan moet vaak telkens de vraag gesteld worden: is dat al of niet het gevolg van oude verwantschap? En reeds lang hebben de geleerden erkend, dat de begrippen van *urverwandtschaft* en van *entlehnung* niet absoluut van elkaar zijn te scheiden. Doch hoeveel eene taal ook aan andere talen moge ontleend hebben, men meent een stellig criterium te hebben in het verschil tusschen woorden op zich zelf en grammaticalen bouw, tusschen „äussere Sprachformen und innere". Prof. Schuchardt betoogt, dat dit onderscheid niet zoo helder is als men gewoonlijk aanneemt; dat veel, wat men onder grammatische eigenaardigheden pleegt te brengen, evengoed tot de lexicologie kan worden gerekend; dat men dikwijls ook aan dat verschil niets heeft, „weil viele Sprachen einer eigentlichen Grammatik ermangeln". Door de beeldspraak van de moeder en de dochter heeft men zich te veel bepaald bij het denkbeeld, dat eene taal niets is dan een gewijzigde vorm van ééne andere, en dat de verwantschap tusschen talen wordt bepaald door de „afstamming" van ééne taal. Inderdaad moet men zich de zaak zóó niet voorstellen; want „jede Sprache erfreut sich mehrerer Verwandtschaften". Eene taal is niet een ondoordringbaar iets, en de „Sprachmischung" is juist het gewone, als gevolg van het internationale leven. Behalve de historische verwantschap in al haar verschillende vormen bestaat dan nog de „elementare Verwandtschaft", een gevolg van de gelijksoortigheid der menschelijke natuur bij alle volken.

Indien de beschouwingen van Prof. Schuchardt hiervoor niet al te onnauwkeurig zijn aangeduid, dan zal men willen gelooven, hoe ook hier zijn oorspronkelijke geest in verzet komt tegen de methode, wanneer zij gevaar loopt al te mechanisch te worden. Men neme b.v. eene hedendaagsche taal die met recht eene Indogermaansche taal kan heeten, omdat zij inderdaad het resultaat is van aldoorgaande veranderingen der oorspronkelijke Indogermaansche taal. Intusschen zijn die veranderingen mettertijd zoo groot geworden, dat die jongere taal van wat men als het Indogermaansche type mag beschouwen, haast niets meer overheeft. Historisch beschouwd, is de benaming juist; maar zij caracteriseert die taal, zooals zij werkelijk is, niet meer. Indien eene manier van spreken (*a*) zich vervormt, dan zal dit zeer vaak, zoo niet altijd, gebeuren doordat eene of meer andere manieren (*x*, *y*, *z* . . .) worden nagevolgd of zich met de eerste manier „vermengen", en hiertoe zal des te meer aanleiding zijn naarmate (*a*) zich verspreidt over een grooter gebied. Maar dan zijn de nieuwe manieren (*b*, *c*, *d* . . .) zoowel „verwant" met (*a*), als met een of meer der genoemde andere manieren (*x*, *y*, *z* . . .). En zoo is het ook niet onnatuurlijk, dat men zich van sommige talen moet voorstellen dat zij eene „Mittelstellung" innemen b.v. tusschen drie andere, waarmede zij dan in verschillende graden „verwant" kunnen zijn.

Deze verhandeling over een zeer internationaal onderwerp lezende, wordt men zoogoed als niet aan den hedendaagschen oorlog herinnerd, en het is overbodig te zeggen, dat Prof. Schuchardt de gevoelens van Meillet b.v. of van Trombetti met dezelfde sereniteit beoordeelt als die van zijne landgenooten.

Groningen. A. Kluyver.

K. Kuiper, Helleensche Cultuur. Studie over de beschaving van oud-Griekenland van de Homerische tijden tot Plato (Wereldbibl. nº. 355). Amsterdam, Mij. v. Goede en Goedkoope Lectuur. 1918. (Pr. *f* 1.25).

In bovengenoemd werkje, voor de wereldbibliotheek geschreven, heeft prof. K. Kuiper zijn inzichten over de moreele en intellectueele levenskracht" der Grieken samengevat. Het is verdeeld in verschillende hoofdstukken die achtereenvolgens „het Oudste Griekenland" „Stammen en Staten"; „de democratische Staat van Athene", „de Helleensche religie", „Helleensche Kunst en Kunstzin", en het letterkundig leven" v. Hellas behandelen. Aan het eind staat een Register van personen en zaken, tevens dienende ter verklaring van vreemde termen en uitdrukkingen, inderdaad voor de meeste lezers van de wereldbibliotheek zeker een zeer welkome toevoeging.

Zoals de titel reeds aanduidt sluit de schrijver de Aegeïese periode evenals de Hellenistiese van zijn schets uit, want hij begint bij Homerus en eindigt met Plato. Wat dat begin betreft zal men hem gaarne gelijk geven; misschien niet evenzeer ten aanzien van het slot. Altans mag men vragen of het niet wenselik zou geweest zijn Demosthenes en Aristoteles mede te behandelen wier werkzaamheid toch bezwaarlik tot het Hellenisme gerekend kan worden, en waarvan de laatste tot in de nieuwe geschiedenis zulk een invloed behouden heeft. Intussen heeft de schrijver dergelijke bedenkingen reeds bij voorbaat afgesneden door de verzekering dat deze schets „wetenschappelijke volledigheid verbiedt en persoonlijke voorkeur niet uitsluit." „Ook zijn uitvoeriger werk over de Geschiedenis der „Helleensche Letterkunde" sluit hij af met Plato.

Uit alle delen van het werk spreekt de uitnemende kenner v. Griekenland, uit de beschrijving v. d. Homeriese mens, uit de voortreffelike schets v. h. ontstaan der mythologie, uit de karakteristiek van Athene en Sparta, uit zijn meevoelen van de alomtegenwoordigheid der goden, uit de behandeling van kunst en literatuur. Hoezeer het uit den aard der zaak een werk van kleinen omvang is, moet men niet gering denken over de kennis en de voorstudie, die nodig zijn om zulk een boek te schrijven. Trouwens de lezers van het *Museum* zullen beter in staat zijn dan die van de Wereldbibliotheek om te beseffen wat het tegenwoordig zegt vertrouwd te zijn met de resultaten van philologie, historie, antiquiteiten en archaeologie te zamen — om al hetgeen de kultuurgeschiedenis bevat nu maar niet in nog meer onderdelen te splitsen. Het is dus niet te verwonderen dat men wel eens een enkele maal een vraagteeken plaatst in ondergeschikte kwesties.

Zo achter de gelijkstelling van den omphalos te Delphi met den door Kronos verzwolgen steen; achter het aan archaelogen toegeschreven verband leggen tusschen den Olympiesen Zeus v. Phidias en den Zeuskop van Otricoli. Ik meen dat de bekende Eliese munt voor zoo

Digitized by Google

goed als alle archaeologen dit verband voldoende heeft te niet gedaan. Achter de voorstelling dat de Ioniese zuil (wat iets anders is dan de ontwikkelde Joniese tempel) een latere bouwperiode vertegenwoordigt dan de Doriese, altans na de Doriese zou zijn ontstaan, terwijl er van prioriteit der laatste weinig sprake schijnt te zijn maar de Ioniese, ongeveer tegelijkertijd in Klein-Azië ontstaan, hoogstens later in Griekenland is ingevoerd. Dan schijnt het een gewaagde bewering dat de goden in de Panathenaeënfries zonder emblemen ook voor ons ieder naar zijn aard kenbaar zouden zijn, terwijl veeleer door de hulp van enkele uiterlike kenteekenen bij dezen, en bewijzen uit het ongerijmde bij genen, hun definitie mogelik schijnt.

Ook lijkt mij de karakteristiek dat „oorlog en kampstrijd de Homerische mannen ter harte gaat en zij het gevecht noemen met een naam die verwant schijnt a. h. begrip vreugde" in zoverre niet geheel juist dat zij den indruk geeft alsof de oorlog hun lust en hun leven is. Wel geeft deze volgens de dichter aan de mannen *roem*, maar overigens wordt hij altijd met epitheta als „tranenrijk" aangeduid, terwijl de naam χάρμη, door de schrijver bedoeld, altans volgens Boisacq wel verwant is met de stam χαρ-, maar deze niet slechts vreugde, maar iedere heftige aandoening aanduidt. Zelfs Achilles kiest den oorlog dan ook niet omdat hij van den strijd als zodanig houdt, maar omdat hij alleen een *roemloos* leven verfoeit.

Maar dit zijn alles ondergeschikte kwesties. Een andere vraag is het of in deze schets v. h. geestelik leven d. Grieken licht en schaduw voldoende zijn verdeeld, of liever, of de saillante en de van onze beschaving afwijkende punten wel voldoende op de voorgrond zijn gebracht; en dan wil het mij voorkomen dat alle onderdelen wat al te gelijk zijn behandeld, en de schilderij zij het dan ook overal verzorgd, door het ontbreken van markante dingen wat te vlak is geworden. Vooral voor leken, die in hun eigen kennis van het onderwerp weinig achtergrond voor het hun geboden beeld bezitten, zou een forser behandeling van enkele onderdelen zeker gewenst zijn geweest. Er is er hierbij één dat vol doornen zit, en dat is alles wat met de sexuële kwestie in verband staat. Want het is zeer moeilik deze in een boek voor een lekenpubliek op aannemelike wijze te behandelen. Het blijkt echter meer en meer, vooral door de studie v. E. Bethe over dit onderwerp, welk een grote faktor de paederastie vooral in de Doriese samenleving maar ook in die van de overige Griekse stammen is geweest. Door over dit onderwerp zo goed als geheel te zwijgen heeft prof. Kuiper in zijn studie over Atheens jongensleven eigenlik maar een onvolledig beeld hiervan kunnen leveren. In het werk dat wij nu bespreken wordt er wel meer melding van gemaakt, maar toch lang niet genoeg om niet-philologen een denkbeeld te geven van de betekenis van dit punt. En over de phallusdienst wordt geheel gezwegen. Toch is dit bewijs hoe sterk het zuivere natuurelement zelfs nog in de eredienst van het beschaafde Griekenland naar voren trad, en welk een geweldige klove er gaapt tussen die oude en onze Kristelike godsdienstige begrippen, mijns inziens van te veel belang om het geheel weg te laten. Maar ik erken dat de behandeling grote moeilikheden meebrengt, juist omdat men uitvoerig moet wezen om het duidelik te maken.

Hetzelfde geldt niet voor een paar andere punten. Ik bedoel ten eerste tegenover het late ontstaan van de vakwetenschappen de zo merkwaardig vroege ontwikkeling van het filosofies denken, dat door de belangstelling in de zedeleer en de levensleer, welke aan de Griekse *godsdienst* ten enenmale ontbrak, een zo centrale positie in de oudheid is gaan innemen als nooit meer in later tijden, hetgeen een mijner jongere leerlingen eens de niet onverstandige vraag ontlokte of er tegenwoordig nog wel wijsgeren waren. Door het wijsgerig denken te behandelen als een onderdeel van het *letterkundig* leven heeft de schrijver het niet die plaats gegeven die het toekomt. In de tweede plaats de dans en de gehele lichamelike opvoeding, niet alleen bij de Doriërs maar ook bij de Ioniërs, zegge de Atheners. Niet dat deze dingen niet behoorlik besproken worden, maar het alles beheersende in de geheele Griekse beschaving van dit bewuste streven naar *harmonie* is mijns inziens niet voldoende op de voorgrond gesteld. Hetzelfde geldt voor de studie der welsprekendheid, deze bij ons zo goed als geheel verwaarloosde en de gehele oudheid dóór *boven alle andere* gestelde gave.

In de inleiding zoekt de schrijver naar een juiste omschrijving van het begrip cultuur; en noemt deze i. h. kort onze „moreele en intellectueele levenskracht." Zou het niet nog beter kunnen worden omschreven als *de eenheid in ons streven*, onze *idealen*? Zou het van uit dit oogpunt en gelet op die bovengenoemde harmonie in geestelike en lichamelike ontwikkeling, dat streven naar lichaamsschoon ook in de man, die hoge eisen aan de welsprekendheid gesteld, de verbijsterende productie van kunst, en altijd kunst van ideale richting niet mogelik zijn een Helleense cultuurgeschiedenis te schrijven, met die eredienst van het schone in de verschillende perioden tot centrum, en al het andere daar slechts omheen gegroepeerd? In zekere zin dus een terugkeer naar de klassicistiese opvatting van de oudheid, maar nu gegrond op bredere en diepere kennis. Wij zouden dan een schilderij krijgen dat de nauwkeurige uitvoerigheid van de Schuttersmaaltijd miste, maar dat als in de Nachtwacht door het scherp accentueren van licht en donker een misschien wel wat eenzijdig maar dan ook veel sprekender en dus in hogere zin juister beeld opleverde.

Die bovengenoemde verwaarlozing van de *exceptionnele studie* der welsprekendheid in de oudheid kan verwondering baren in een schrijver die zelf zijn stijl altijd met de grootste zorgvuldigheid pleegt te vijlen. Ieder wetenschappelik werk behoorde verzorgd van stijl te zijn; in de eerste plaats een werk dat over de Grieken handelt, die stijlverzorgers bij uitnemendheid, en dan in het biezonder een *populair* wetenschappelik werk. In dit opzicht worden wij door d. schrijver dan ook niet teleurgesteld: trouwens wij zijn niet anders van hem gewoon. Menigmaal zijn de dingen ook treffend en pittig uitgedrukt, zo waar hij zegt dat bij het bijwonen van de tragedie „de spanning werd veroorzaakt niet door wat, maar door hoe het gebeuren zou", of wanneer hij Socrates hier „de groote Rustverstoorder noemt, elders de „niet-weter onder de schijn-weters"; en zoals hij zelf ergens zegt dat er tussen de onderdelen der cultuur eigenlik nergens een scheiding te maken is, zo vloeit ook in zijn voorstellingswijze en in zijn stijl alles zonder scheiding zacht in elkander over. Maar

Digitized by Google

evenmin als de latere Grieken heeft hij zich van de fouten der rhetorica altijd weten vrij te houden. Zo in een zin als deze: „Wanneer de reiziger die kleine eilanden als *doorgloeide juweelen in het rozige avondlicht* ziet opduiken uit de Cycladen-zee *verhalen zij hem ieder een eigene historie*" of: „nu golft de *gratie* van den plooienrijken peplos in volle *bevalligheid* neer" of in het optimisme van deze zin: „Wie den Florentijnschen dom voor het eerst binnentreedt, herhaalt licht bij zichzelven de gedenkwaardige woorden van het stichtingsdecreet uit 1294: Nademaal etc." Dit zijn evenwel alle uitingen van een geestesgesteldheid, die vrijwel onverbrekelik met iemands gehele persoonlikheid is samengeweven, en die het zeer moeilik is te vermijden ook al zou men ze als fouten erkennen. Nu het onze geleerden echter zo moeilik valt niet te zondigen in de richting van germanismen of andere -ismen, en ik overtuigd ben dat de heer Kuiper al het mogelike doet om zijn taal zuiver te houden, mag ik hem zeker ook nog wel wijzen op twee voorbeelden v. germanismen — wat in een dergelik werk heel weinig is — die er mijns inziens niet dóór kunnen: blz. 171. Een zachte „verjonging" (nl. v. d. zuil) en verderop verjongingslijn, verjongingsvorm etc. Dit schijnt wel reeds een techniese term van de architekten geworden te zijn, die immers ook al geregeld van de „Doriese orde" i.pl.v. *stijl* spreken; maar laten we die dan toch niet overnemen, maar van „versmalling" of iets anders spreken. En op blz. 175 staat: „wordt .... de steenen of marmeren metope voorzien van een *„figuurlijke"* voorstelling, inplaats van een voorstelling *in beeldhouwwerk*. Op deze germanismen te wijzen is reeds hierom geen vitten, omdat ik overtuigd ben dat een niet-deskundige de bedoeling van de zinnen hierdoor niet zal begrijpen [1]).

Ten slotte bevreemdt mij in een schrijver van zo onmiskenbaar compositietalent het plotseling afgebroken (abrupte!) slot. Men zou in een boekje als dit nog enige afronding of samenvatting van het voorafgaande verwacht hebben. Het is alsof we hier ook uiterlik een aanwijzing hebben van de door mij reeds in het begin genoemde willekeurigheid waarmee de „Helleensche cultuur" eensklaps bij Plato wordt afgebroken.

Het ligt helaas in den aard van een boekbespreking dat daarin de aanmerkingen, door de noodzakelikheid om ze te motiveren, vele malen meer plaats plegen te beslaan dan de loftuitingen. En zo zou het ook nu kunnen gebeuren dat men uit het voorafgaande den indruk kreeg dat in het behandelde boek meer te laken dan te prijzen valt. Toch zou die indruk geheel onjuist zijn. Wie van de Griekse oudheid niet geheel en al onkundig is zal van dit boek veel voordeel en veel genot hebben, zodat ik de lezing zeer durf aanbevelen.

Deventer. J. Berlage.

P. Würthle, Die Monodie des Michael Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia. (Rhetorische Studien, herausgegeben von Dr. E. Drerup, 6. Heft). Paderborn, F. Schöningh. 1917. (Pr. M. 5).

In een drietal handschriften is ons een monodia (μονῳδία, att. solozang, bij latere schr. = θρῆνος, gewoonlik in proza) overgeleverd naar aanleiding van het instorten van 't koepelgewelf der H. Sophia. Dit specimen van Byzantijnse rhetorica (gelukkig niet groter dan 85 regels proza) wordt in twee Madrileense handschriften aan Procopius van Gaza (6e eeuw) en in een Parijs handschrift aan Michael Psellus (11de eeuw) toegeschreven. Wie is de auteur? De heer Würthle heeft op aansporing van W. Schmid, zijn leermeester, deze kwestie, waarover reeds velen hun oordeel hebben uitgesproken, onderzocht; hij heeft op overtuigende wijze aangetoond dat Psellus de man, ik zou zeggen de schuldige, is.

Het onderzoek begint met het vaststellen van de tekst en 't karakteriseren van de monodia bij de postklassieke schrijvers. Dan komen drie uitvoerige hoofdstukken waarvan het eerste de taal, de woordenkeus en de bijbelse citaten bespreekt, het tweede de behandeling van de hiatus tot onderwerp heeft en het derde de clausula metrica onderzoekt; natuurlik worden telkens de gegevens van de tekst aan de eigenaardigheden van Procopius van Gaza en van Psellus getoetst. De schrijver heeft om dit met kennis van zaken te doen alles geraadpleegd wat van Procopius en Psellus tot heden is uitgegeven, te zamen een hoeveelheid lektuur die vele honderden bladzijden beslaat. Ook wat over die beide rhetors is gepubliceerd, is hem wel bekend. Ik mis alleen de vermelding van wat E. Renauld heeft bijgedragen; diens *Syntaxe des verbes composés dans Psellos* (Mémoires de l'Acad. des sciences, inscriptions et belles-lettres de Toulouse, 10de serie, deel IX en X, 1910, blz. 17—119) zou hem van veel dienst zijn geweest en ook in Renaulds *Les Mots latins dans la synopsis legum etc. de Michel Psellos* (zelfde Mémoires deel VIII, blz. 77—96) en in zijn opstel over *Quelques termes médicaux de Psellos* (Revue des Etudes grecques, XXII, 1909, blz. 251—256) zou hij allicht iets van zijn gading hebben gevonden. De uitkomst van Würthle's tot in de kleinste biezonderheden afdalend onderzoek is dat het werk niet van Procopius zijn kan, doch zo goed als zeker bij Psellus' boedel behoort.

Een laatste hoofdstuk is getiteld *Chronologische Fragen*. De H. Sophia is, na 't gedeeltelik verbranden bij het Nikaoproer en het schitterend wederopbouwen onder Justinianus, twee keer ten gevolge van aardbevingen ingestort, n.l. de 7de Mei 558 en de 26ste Oktober 986. Nu bewijst Würthle dat het sterfjaar van Procopius van Gaza niet later gesteld kan worden dan enige jaren vóór 548; hij kan dus onmogelik de maker van een monodia op de gebeurtenis van 558 wezen. Daarentegen kan Psellos, onder de indruk van aardbevingen die ook in zijn tijd de H. Sophia bedreigden en als liefhebber van historiese rariora, zeer goed het ongeval dat een paar eeuwen vóór hem plaats had tot thema voor zijn schoolse ontboezemingen hebben gekozen.

Dit laatste hoofdstuk had gevoegelik het eerste kunnen wezen. Door te bewijzen dat Procopius 't instorten der kerk niet beleefd kan hebben, zou de heer Würthle in de ogen van alle weldenkenden ontslagen zijn geweest van 't napluizen van Procopius' taal en stijl. „Maar, zal hij gedacht hebben, als eens iemand mocht twijfelen aan mijn datering van Procopius' dood, dan zal ik hem vooraf dwingen mij ten principale gelijk te geven." Ik acht zulk een twijfel geheel ongerechtvaardigd en

[1]) Dit kan ook het gevolg zijn van een paar drukfouten als op blz. 197 *aan* voor *dan* en op blz. 249, *dankt* voor *denkt*.

Digitized by Google

voor mij is dus 't negatieve gedeelte van de eerste drie hoofdstukken (Procopius is *niet* de auteur) van geen belang voor de kwestie.

Onder het lezen van Dr. Würthle's boek heeft een aan alle Byzantinisten welbekend duiveltje mij herhaaldelik de vraag ingeblazen: „Is die gehele kwestie wel van enig belang? Moest zo veel kennis en zo noeste vlijt besteed worden aan 't opsporen van de rhetor die dit stukje bombast vervaardigde?" Ik ben bang voor dat duiveltje, want ik weet dat als men naar hem luistert hij altijd verder vraagt en niet tevreden is voor we aan de belangrijkheid van drie kwart der Byzantijnse schrijvers twijfelen. Daarom heb ik hem het stilzwijgen opgelegd met deze overwegingen: de oplossing te geven van een vraagstuk dat nu eenmaal de tijd en de aandacht van verdienstelike geleerden als Norden en Schmid in beslag heeft genomen, is altijd een goed werk, dat gewoonlik meer oplevert dan een antwoord op de hoofdkwestie. In dit geval kunnen als bijprodukten van positieve waarde genoteerd worden talrijke opmerkingen over de taal en de stijl van Psellus en Procopius, over 't leven van de laatste en over de wijze waarop de eerste, hoewel voor alles een bewonderaar van Plato, ook postklassieke schrijvers als Aristides en Libanius navolgde. Dat alles verlevendigt onze voorstelling van het Byzantijnse humanisme onder de Komnenen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Seneca, Brieven aan Lucilius. Eene bloemlezing, van inleiding en aanteekeningen voorzien door **H. Wagenvoort Jr.** (Aet. Imper. Script., 3). Utrecht, G. J. A. Ruys. 1917.

Met vreugde heb ik deze bloemlezing uit Seneca's epistulae morales begroet — het derde deeltje in de serie Grieksche en Latijnsche schrijvers uit den keizertijd, door Enk en Plooy uitgegeven —, want aan den wijsgeer van Cordova komt naast Horatius en Tacitus zeker een bescheiden plaats in de hoogste klasse van ons gymnasium toe. Zoo heeft ook de vader van de HOW erover gedacht, toen hij in het K.B. over het eindexamen der gymnasia als voorbeeld voor moeilijker proza „stukken uit Tacitus en den wijsgeer Seneca" den examinatoren aanbeval. Tot nu toe is Heemskerk's wensch maar zelden vervuld geworden, want op de meeste gymnasia zwaaide Tacitus den schepter en kwamen de leerlingen meer te hooren van de gruwelen, door Tiberius en Nero verricht, of van de expedities van Germanicus, Tacfarinas en Corbulo dan van de levenswijsheid van den man, die eenmaal door Tertullianus „een der onzen" genoemd is. Gelukkig heeft men in den laatsten tijd ingezien, dat, al is de stijl van Tacitus nog zoo kernachtig en pittig, al is deze historieschrijver ook een voortreffelijk psycholoog, al is zijn schildering der gebeurtenissen dikwijls in hooge mate aangrijpend toch het jeugdig gemoed nog iets anders voor het toekomstig leven noodig heeft, en dat „andere" kan ongetwijfeld de lectuur van Seneca verschaffen, mits men daaruit een verstandige keuze weet te doen. Dit nu is, naar het mij voorkomt, aan Dr. Wagenvoort volkomen gelukt. Hij heeft uit de brieven aan Lucilius er een dertig uitgekozen, die stellig tot de belangrijkste van deze verzameling behooren en waarvan de meeste zeer geschikt zijn, om met leerlingen, die iets voor philosophie voelen, in de klasse gelezen te worden. Deze brieven zijn door hem van uitstekende noten voorzien, die zoowel op den inhoud als op de taal betrekking hebben, terwijl aan elken brief een inhoudsopgave met een opschrift voorafgaat. Een enkelen keer is dit voorwoord niet geheel in overeenstemming met wat de brief ons te lezen geeft, zooals bij ep. 61 (p. 141). Daar schrijft Wagenvoort boven den brief: „de strijd tegen het kwade," doch de inhoud geeft, met uitzondering van een enkelen zin, waarin over *imponere veteribus malis finem* gesproken wordt, eerder aanleiding tot het motto: memento mori.

Aan de gezamenlijke brieven gaat een inleiding vooraf, die een hoofdstuk bevat over de Stoa, een over Seneca's leven en een over de epistulae morales. Die hoofdstukken zijn goed geschreven en ook voor jongere menschen gemakkelijk te volgen, maar het komt mij voor, dat de schrijver wat te ongunstig over de Stoicijnen als denkers (p. 9) oordeelt. Een school, die het eerst het kosmopolitisme in haar vaan heeft geschreven, kan toch allerminst van bekrompenheid in denkvermogen beschuldigd worden. Maar ook tegenover Seneca zelf is de toon niet altijd even vriendelijk. Zoo wordt er (p. 39) gesproken van „Seneca's stokpaardjes", omdat hij met een reeks van beelden de uitspraak *nihil tam utile est, ut in transitu prosit* illustreert. Dat neemt niet weg, dat Dr. Wagenvoort in de meeste gevallen aan de Stoa en haar vertegenwoordiger recht heeft laten wedervaren, en dat hij op uitnemende wijze in de noot op p. 98 met weinig woorden een kenmerkend verschil tusschen Stoa en Christendom heeft geteekend.

Van veel waarde voor den gebruiker dezer bloemlezing zijn de registers, waarin men opmerkingen over het taalgebruik van Seneca, een tekstkritisch aanhangsel en een index notarum vindt. In dit gedeelte heb ik een algemeene opmerking gemist over Seneca's voorliefde voor het gebruiken van termen, aan het rechtswezen of aan de taal der medici ontleend. Zoo noteerde ik uit deze brieven: *manum inicere* (ep. 1 § 2, p. 36), *cum hac exceptione* (ep. 6 § 4, p. 46), *in antecessum* (ep. 7 § 10, p. 54), *hanc epistulam liberare* (ep. 23 § 9, p. 77), *delegationem res ista non recipit* (ep. 27 § 4, p. 83), *vadimonium distulit* (ep. 54 § 3 p. 125), *nulla immortalitas cum exceptione est* (ep. 57, § 9 p. 139). De uitdrukkingen, die Seneca's belangstelling in den arbeid der medici verraden, beperken zich niet tot het welbekende τέμνειν καὶ κάειν *secare et urere* (dial. XI cap. 2) enz., maar zijn in alle verscheidenheid over zijn geschriften verspreid: *nihil aeque sanitatem impedit quam remediorum crebra mutatio, non venit vulnus ad cicatricem, in quo* < *multa* > [1]) *medicamenta temptantur* (ep. 2 § 3 p. 39), *remedia non prosunt, nisi immorantur, quis medicus aegros in transitu curat?* (ep. 40 §5, p. 105) enz. Ook verdient het vermelding, dat wanneer Seneca een beeld gebruikt, hij dat uitwerkt, zelfs tot een punt, dat men het niet meer verwacht, in tegenstelling met andere auteurs, die de eenmaal opgevatte vergelijking plotseling laten varen of er een andere voor in de plaats stellen. Een leerrijk voorbeeld is daarvoor dial. XII cap. 1: *conabar manu super plagam meam imposita ad obliganda vulnera vestra reptare ..... nihil perniciosius est quam immatura medicina ... expectabam dum*

[1]) Mnem. XXXIX (1911) p. 137—138; Sen. ep. 29 § 3 (s. f.).

Digitized by Google

(*dolor*) *ad sustinenda remedia mora mitigatus tangi se ac tractari pateretur . . . . . ne haec non consolatio esset sed exulceratio.*

Het ligt niet in mijn bedoeling, de aanteekeningen bij de brieven een voor een na te gaan en aan den verdienstelijken uitgever mede te deelen, waar ik zou wenschen, dat bij een eventueelen herdruk iets zal worden veranderd, aangevuld of weggelaten. Beter acht ik het, dit aan de docenten over te laten, die deze bloemlezing in de klasse zullen gebruiken en later hun bevindingen aan Dr. Wagenvoort kunnen meedeelen. Ik zal mij daarom bepalen tot het bespreken van enkele plaatsen, die mij toeschijnen van meer algemeene beteekenis te zijn. Seneca betoogt (ep. 17 § 3, p. 65), dat de rijkdom de philosophie in den weg staat. Daarentegen : *paupertas expedita est, secura est . cum classicum cecinit, scit non se peti ; cum aqua conclamata est, quomodo exeat, non quid efferat, quaerit.* Wagenvoort vat met anderen de woorden *cum aqua conclamata est* op in den zin van : „als het wanhopig weer is", ten onrechte, naar ik meen. Zij beteekenen : 'als er „brand" geroepen wordt.' Immers als er brand uitbrak, riepen de Romeinen niet *incendium !* maar : *aquam !* Dat blijkt voldoende uit Quint. decl. XII § 6 : *ut arma bello, ut aqua incendio inclamari publice solent*, Iuv. III 198 ; XIV 305. Bij deze interpretatie krijgen ook de volgende woorden *quomodo exeat, non quid efferat, quaerit* een gezonde beteekenis. Immers als de arme zijn huis bij brand verlaat, *omnia sua secum portat.* Een andere vergissing is op p. 154 (ep. 77 § 3) ingeslopen. Daar vertelt Seneca, dat als er in Puteoli schepen uit Alexandrië binnenloopen, hij niet als de andere menschen naar de haven ijlt, om zijn brieven af te halen : *in hoc omnium discursu properantium ad litus magnam ex pigritia mea sensi voluptatem, quod epistulas meorum acceptarus non properavi scire, quis illic esset rerum mearum status, quid afferrent.* Wagenvoort meent, dat met die *meorum* de oom van Seneca, de stadhouder van Egypte, en diens familie bedoeld worden, doch dit is onmogelijk, daar die oom al voor jaren op zijn terugreis naar Rome overleden was (ad Helv. m. c. XIX § 4). Er kunnen hier alleen personen bedoeld zijn, die de goederen van Seneca in Egypte administreerden.

In ep. 6 § 1 (p. 45) heeft de tekst *colligi* (zoo ook Hense met de beste codd.), maar in de noot wordt *corrigi*, de lezing der deteriores, door W. verklaard. Het schijnt mij toe, dat *colligi* naast *extenuari* en *attolli* het werkwoord is, dat wij hier noodig hebben, niet een algemeen begrip, als in *corrigi* gelegen is.

Over het g e b e d laat Seneca zich bijna op dezelfde wijze als zijn tijdgenoot Persius uit, ep. 41 § 1 (p. 110) : *non sunt ad caelum elevandae manus* en ep. 10 § 5 (p. 57) *turpissima vota dis insusurrant*, waarmee men vergelijke Pers. II 6—10. Een andere plaats, waar Seneca spreekt over de toeren die door den voorsnijder aan tafel verricht worden *ut altilia decenter secet* (ep. 47 § 6, p. 117), laat zich prachtig illustreeren door de beschrijving van zulk een *structor* bij Iuv. V 120—124 : *nec minimo sane discrimine refert, quo gestu lepores et quo gallina secetur.*

In ep. 1 § 2 p. 36 zegt Seneca : *quem mihi dabis . . . qui intellegat se cotidie mori ?* een plaats die vergeleken kan worden met ep. 24 § 19 : *cotidie morimur.* Dat woord is nagevolgd door Hieronymus, als hij zegt ep. LX 19, 1 : *cotidie morimur, cotidie commutamur et tamen aeternos esse nos credimus* [1]).

Een enkele maal valt Seneca uit de rol van Stoicus, wat doorgaans scherp door Wagenvoort wordt opgemerkt, doch ontgaan is hem ep. 2 § 4 p. 39, waar Seneca den d o o d rekent onder de *pestes* !

Wat uitbreiding van de noot zou ik wenschen op p. 54, waar van Democritus alleen gezegd wordt : „uitnemend Grieksch wijsgeer uit de 5de eeuw v. Chr.," op p. 56 over het pleonasme *deinde tunc* (vgl. Kühner LG^2 II 2, 573), op p. 121 over de *mimi* en op p. 174 over de *clausulae.*

Doch genoeg opmerkingen ! Niet gaarne zou ik willen, dat tot mij gezegd kon worden :

egregio inspersos reprendis corpore naevos !

Deze bloemlezing uit Seneca's epistulae morales is een mooi stuk werk, dat Dr. Wagenvoort tot eer strekt en ten volle verdient, op onze gymnasia te worden ingevoerd.

Groningen. J. v a n W a g e n i n g e n.

Inscriptiones latinae. Collegit **Ernestus Diehl.** (Tabulae in usum scholarum editae sub cura Johannis Lietzmann, IV). **Bonnae, A. Marcus et E. Weber. 1912.**

Het doel, dat de samensteller met dit werk gehad heeft, blijkt wel het beste uit de woorden, waarmee hij zijne Praefatio begint. „Palaeographiam Latinam epigraphicam usque ad infimum medium aevum 50 tantummodo tabulis describentem periculosae plenum opus aleae tractare consentaneum est." Het is duidelijk dus, dat in „usum scholarum" moet worden opgevat als „ten gebruike bij de Academische lessen". En ook aan de Academie zullen maar weinig colleges worden gegeven, die het bezit van een atlas, welke in de eerste plaats de ontwikkeling van de techniek der Latijnsche inschriften verduidelijkt, noodig maken.

De gebruiker is voor ons land dus elders te zoeken. Dat moeten, dunkt mij, in de allereerste plaats zij zijn, die een studiereis naar Italië gaan maken — als de tijd dat weer veroorlooft. Ook in het geval, dat epigraphiek niet hun hoofdstudie is. Want zij kunnen met dit mooie boek 't spelenderwijs zoover brengen, dat het lezen van inschriften op de plaats, waar zij bewaard worden, hun geen moeite meer geeft.

En dan kan ook menig leeraar voor zijn lessen wel genoegen van dit boek hebben. Als de versus saturnius ter sprake komt, zal hij de hier voorkomende foto van den sarkophaag van Scipio Barbatus kunnen toonen. Bij het spreken over het verband tusschen Romeinsche en Grieksche beschaving zal de Maniosfibula of de Duenosinscriptie kunnen aantoonen, hoeveel de oudste Romeinsche letters op de Grieksche gelijken. Ook de afbeeldingen van enkele Pompejaansche graffiti en van de wastafeltjes van de Caecilii kunnen soms wel eens van dienst zijn, evenals verschillende keizerinscripties. Met het oog op dit gebruik is het wel jammer, dat het Monumentum Ancyranum geheel buiten beschouwing is gebleven, ook al bood dit niets belangrijks voor de ontwikkeling der lettervormen.

Van de vijftig photographische platen, die hier gege-

[1]) Vgl. v. W. de Ciceronis libro Consolationis p. 16.

Digitized by Google

ven worden, bevat de eerste den tekst, die op den zgn. lapis Romuli staat, de laatste eenige inschriften uit de XVe eeuw, waaronder de afbeelding van den mooien sarkophaag van Paus Nicolaas XV.

In de beschrijving wordt behalve de plaats, waar het inschrift zich bevindt en het jaar ervan het nummer van het Corpus en van de verzameling van Dessau opgegeven. Van de latere inschriften, die in het Corpus niet meer zijn opgenomen, wordt naar de uitgave der Chr. Inscr. van De Rossi verwezen en voor de allerlaatste naar Forcella, Iscrizioni delle chiesi e d'altri edificii di Roma, Marucchi, Basiliques et Eglises de Rome en Rehr, Regesta Pontificum. Voor zoover de inschriften in deze werken voorkomen wordt er tevens verwezen naar de Carmina Epigraphica van Bücheler en de vier verschillende kleine verzamelingen van Diehl, benevens naar Ritschl, Priscae Latinitatis monumenta epigraphica.

Van enkele late inscripties, die moeilijkheden opleveren wordt hier de tekst gegeven. Ook een lijst van de in inscripties gebruikelijke afkortingen is aan het werk toegevoegd, welke men allicht voor andere doeleinden ook nog wel eens zal kunnen naslaan.

De uitvoering van het geheel is voortreffelijk. Of een enkele photographie niet iets te donker is uitgevallen, durf ik, waar vergelijking met het origineel mij niet mogelijk is, niet beoordeelen. De nauwkeurigheid in het werk is alleszins te prijzen. In de getallen, die ik vergeleken heb, heb ik maar één drukfout gevonden.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, X, 1914—1915. Genève, A. Jullien. (Pr. 12 fr.).

Ondanks 't voornemen om de *Annales* niet weer te doen verschijnen vóór het sluiten van den vrede (p. 255), kwam dit deel in 1917 nog uit. 't Bracht, als altijd, een zeer uitvoerige bibliographie en kroniek, daarnaast een portret van R. naar J. Duplessi Bertaux van 1774, een van den beruchten F.-G. de Montmollin, den predikant uit Môtiers, die het den armen Jean-Jacques zoo onaangenaam maakte. Daarenboven zijn briefwisseling met de drukkersfamilie Cramer te Genève, die met hem brak toen hij zijn *Lettres écrites de la Montagne* had gegeven; onuitgegeven brieven van R. aan A. Gossan (in het British Museum) en noten over R. als botanicus.

De hoofdzaak in dit deel is de studie van Albert Schinz over R.'s betrekkingen tot den Amsterdammer uitgever Marc-Michel Rey, die zulk een groot deel van R.'s werken uitgaf. R.'s brieven werden in 1858 uitgegeven door J. Bosscha, wiens vader met de weduwe van den Heer Pauly, neef en erfgenaam van Rey's vertrouwden vriend Elie Angély, gehuwd was, en in 1880 door Prins Alexander op de veiling Nijhoff gekocht, met één enkele uitzondering (z. *Annales J.-J. R.*, VII, 213). Rey's brieven waren onuitgegeven op de gemeentebibliotheek te Neuchâtel. Ze zijn wijdloopig en niet waard in hun geheel uitgegeven te worden, zooals mij in 1913 bij een bezoek aldaar bleek. Schinz heeft het voornaamste ervan gepubliceerd in verband met nogal rijkelijk gegeven uittreksels uit Bosscha en hieraan toegevoegd eenige gegevens over Rey's familie. Dank zij zijn artikel *J.-J. R. et le librairie-imprimeur M.-M. Rey* is nu Rey's figuur wat naar voren gebracht: we kennen thans beter den goedwilligen, wat lakschen en wat tobberigen, eenvoudigen, ongeletterden Zwitser, een trouw vriend van J.-J., ondanks onhandigheden en verkoelingen, eerlijk en onbaatzuchtig in die mate dat hij, ongevraagd, Rousseau en Thérèse een lijfrente aanbiedt. We kennen nu ook beter den intiemen band die hen bindt: Jeannette, Rey's dochter (1762—1792) en Rousseau's petekind. Voor Holland zijn belangrijk de pogingen die Rey herhaaldelijk doet om R. naar ons land te lokken, pogingen die op een korte weigering afstuiten, wanneer Rey de onhandigheid heeft een bediende naar Straatsburg te zenden om R. af te halen (nov. 1765).

De breuk met Rey heeft plaats in Februari 1774, wanneer J.J. zijn zoogenaamde *Déclaration relative à différentes impressions de ses ouvrages* geeft, waarin hij Rey van veranderingen, weglatingen en vervalschingen beschuldigt. Schinz drukt deze verklaring af (p. 116—118) en voorziet haar van een commentaar uit Bosscha, waaruit blijkt, dat Rousseau zelf zijn *Nouvelle Héloïse* voor een nieuwen druk had gewijzigd, dien van 1763. Wanneer hij de uitgave van 1769 of van 1772 conform met die van 1763, in handen krijgt, herkent hij de veranderingen niet die hij zelf in 1761 heeft aangebracht (over deze uitgave z. *Annales J.-J. R.*, V, p. 74 en Bosscha, *Lettres inédites*, 120, 121, 122); hij meent dat men hem bedriegen wil door voor een origineel te doen doorgaan een tekst die niet die van 1763 is; hij kan niets controleeren en, prikkelbaar, wantrouwig, impulsief als hij is, vliegt hij op en valt Rey aan in de *Déclaration*, ondanks diens verweer in een, voor ons verloren geganen, brief. Schinz (p. 127) denkt, dat J. J. zijn vroegere verbeteringen vergeten was; dit lijkt me weinig waarschijnlijk; eerder zal hij de bijzonderheden vergeten zijn geweest en zijn wantrouwigheid zal hem Rey hebben doen verdenken. Bovendien schijnt hij aan de verbeteringen van 1763 zelf weinig waarde te hebben toegekend (*Annales J.-J. R.*, V, p. 11) en weer tot de eerste editie van 1761 hebben willen terugkeeren. Toch blijft de vraag in hoever de uitgave van 1763 ook veranderingen van Rey bevat.

In Schinz' artikel wilde ik nog op een paar onjuistheden wijzen: p. 131 vermeldt hij de honoraria van R.: hij rekent voor de *Lettre à d'Alembert* 700 francs; dit moet zijn 720 francs (= 30 louis, z. Bosscha, p. 32) en voor de *Lettres de la Montagne* 1000 francs; dit moet zijn 1300 francs (z. Bosscha, p. 233 en *Annales J. J. R.*, X, 151, 152 en 154). — Jammer is 't dat de Heer Schinz niet zijn artikel heeft aangevuld met gegevens die het Gemeente-Archief van Amsterdam hem zou hebben kunnen verstrekken, zoo b.v. bij pag. 8 en 9 de mededeeling dat Auguste-Charles-Guillaume Weissenbruch, *van Nassau-Saarbruck, wonende te Bouillon, den* 5en *Juli* 1771 in de Walenkerk huwde met Jeanne Marguerite Rey (D. T. en B. p. 7); dat Rey's schoonvader, *Jan Frederik* Bernard, Amsterdammer, boekverkooper, zijn burgercedul den 13 Aug. 1711 vertoonde en den 17en Aug. 1711, zijn gild voldeed (Gem. Arch., Lett. X No. 1, p. 134); bij pag. 2 dat Marc Michel Rey den 14en Januari 1746 zijn „gekofte burgercedul" vertoonde en een getuigenis dat hij 8 jaar als leerling was werkzaam geweest, en den 31en Januari 1746 het gild voldeed (Gem.-Arch., Lett. X No. 1, p. 180). — M. Vernède d'Amsterdam (*Ann.*, X, p. 72; Bosscha, p.

Digitized by Google

243) zal wel de Waalsche predikant Jean-Scipion Vernède zijn († 1778), sedert 1761 te Amsterdam (volgens v. d. Aa). — De vraag is of M. de l'Orme (p. 61) niet een zoon kan zijn van den boekhandelaar Jean-Louis de Lorme, die in 1694 in 't gild trad (z.o.a. W. P. van Stockum Jr. en M. M. Kleerkooper, *de Boekhandel te Amsterdam*, No. 1376 en 1377), maar dit is slechts een onderstelling.

Amsterdam. K. R. Gallas.

G. Borlé, Etude d'un certain nombre de synonymes et de termes et expressions qu'il ne faut pas confondre. Leyde, Van der Hoek. 1917. (Pr. fl. 3.—).

Dit nieuwe werk van den Heer Borlé vormt la 2e partie de Quarante-cinq thèmes d'examen primaire.

Het is een lexicographische arbeid, waarin men op elke bladzijde den speurzin en de onvermoeide werkzaamheid van den schrijver herkent. Het is werkelijk een genot sommige artikelen te lezen, zooals die over loger en logeeren, professeur en professor, maître en zeer vele andere. Wellicht had hier en daar iets bekort kunnen worden, maar mogelijk was dan het onderwerp niet zoo grondig en volledig bewerkt. Nu geeft het in vele opzichten meer, veel meer zelfs dan de beste dictionnaires kunnen geven.

Ook onder de te vermijden batavismen komen er vele voor, waarop de aandacht tot dus ver niet was gevestigd.

Wat de synoniemen betreft, deze zijn geheel behandeld naar de beteekenis, die zij nu hebben. Het spreekt van zelf, dat er heel wat veranderd is, sedert Lafaye, een 70 jaar geleden, zijn standaardwerk schreef. Borlé heeft de voorbeelden genomen uit de schrijvers, meestal uitstekende, van de laatste jaren. Het is te begrijpen, dat hij dezelfde moeilijkheden heeft ondervonden, als zoovelen die vóór hem dezelfde stof hebben behandeld.

Wordt de beteekenis te eng genomen, dus het kringetje te nauw getrokken, dan valt het woord in 't gebruik er buiten. Neemt men het te ruim, dan valt het voor een groot deel samen met een ander synoniem. In vele gevallen denkt de lezer aan l'Oracle de la dive bouteille : mariez-vous ou ne vous mariez pas. Maar deze klip is niet te vermijden. De schrijver heeft in deze afdeeling getoond het lastig onderwerp met veel takt en groote helderheid te kunnen behandelen.

Het werk verdient in alle opzichten aanbevolen te worden als een degelijke arbeid, wat trouwens te verwachten was, daar Prof. Dr. Salverda de Grave het gaarne bij het studeerend en verder belangstellend publiek inleidde.

Leiden. P. Werkman.

G. J. Geers, The adverbial and prepositional prefixes in Blackfoot. Leiden, L. van Nifterik Hz. 1917. (Leidsche dissertatie).

Door dit proefschrift heeft de heer Geers, die zich reeds door eenige boekbesprekingen in het *Intern. Arch. für Ethnographie* als aankomend Americanist had doen kennen, aan de beoefenaars der Algonkintalen een zeer belangrijken dienst bewezen. Wel kan men duidelijk zien, dat de auteur nog jong is en te weinig tijd heeft gehad om over den psychischen achtergrond der taalverschijnselen na te denken, maar niettemin is hij er in geslaagd door aandachtige bestudeering der teksten en door vlijtige vergelijking der daarin voorkomende gecompliceerde werkwoordvormen veel van hetgeen tot nog toe ongeanalyseerd was gebleven in zijn elementen te ontleden. Te meer zijn wij hem daarvoor onzen dank verschuldigd, omdat het aan een student in de Nederlandsche letteren waarlijk geen geringe inspanning moet hebben gekost om zich in een zoo ver van het Indogermaansch verwijderde en zoo ingewikkelde taal als het Blackfoot in te werken.

Het boekje valt in twee gedeelten, waarvan het eerste aan algemeene beschouwingen over de structuur van het Algonkin is gewijd, beschouwingen die zich maar zelden boven het peil van die der door hem bestreden Amerikaansche geleerden verheffen, terwijl het tweede en veel omvangrijker gedeelte een beredeneerde, soms wel wat weinig beredeneerde, lijst van niet-pronominale Blackfoot-praefixen geeft. Volledigheid heeft de heer Geers niet bereikt, en ook niet bedoeld. Een hernieuwde studie der teksten, vooral der door dr. de Josselin de Jong verzamelde, zal ongetwijfeld nog menig resultaat opleveren.

Het is begrijpelijk, hoewel te betreuren, dat de jeugdige schrijver somtijds geen weerstand heeft kunnen bieden aan de verleiding tot voorbarige en onvoldoend-gemotiveerde combinatie. Er is meer gelijk dan eigen. Deze oude waarheid heeft hij niet altijd voor oogen gehad. Zijn ernstigste vergrijpen tegen de voorzichtigheid, die eischt dat men zich in gevallen van twijfel zal onthouden, zijn zeker wel de eenigszins verbijsterende gelijkstelling van *akai-* 'veel' met *akai-* 'van vroeger tijd' ('reeds') en de daarmede in verband staande identificatie van *amai-* (*-omai-*) 'zeer' met *imai-* (*-omai-*) 'nog steeds'. Laten wij liever wachten, totdat het Blackfoot wat beter bekend en beschreven is, eer wij het als sportterrein voor ons vernuft gaan gebruiken.

Ik mag niet verzwijgen, dat het werk van den heer Geers ook nog andere gebreken vertoont. Dikwijls is de vertaling der vormen niet zoo volledig en nauwkeurig als men in een grammatisch geschrift mag eischen. De groepeering der beteekenissen is niet zelden wat slordig en oppervlakkig. Ook is het formeel verschillende wel eens niet streng genoeg uit elkander gehouden. In één woord : het werk van den heer Geers is een typische „eersteling". Hij zal nog veel aan zichzelf moeten veranderen, nog lang zich moeten toeleggen op zelfbeheersching en zelfbeperking, voordat hij het meesterschap bereikt, dat — naar wij reden hebben te verwachten — voor hem in de toekomst is weggelegd. In elk geval heeft hij zich nu reeds voor de studie der inheemsche talen van Noord-Amerika een blijvende verdienste verworven.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

H. Diels, Antike Technik. Sechs Vorträge, mit 50 Abbildungen und 9 Tafeln. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 3.60; geb. M. 4.40).

Een boekje van propaganda van hoog gehalte. Een philoloog, die een werkzaam aandeel heeft in de bestudeering van technische vraagstukken en dus beschikt over materiaal, door hem zelf bewerkt, tracht door voordrachten in populairen trant de kloof te overbruggen tusschen moderne natuurwetenschap en oude philologie. Er zijn op technisch gebied veel meer aanknoopingspunten, dan humanisten met beperkt gezichtsveld eenerzijds en door hen ingelichte technici anderzijds

Digitized by Google

vermoeden. Wel kost het soms moeite de verbindingsdraden gedurende de Middeleeuwen bloot te leggen.

Niet slechts in beeldende kunst en literatuur waren de Grieken groot, ook in de exacte wetenschappen zijn zij geniale padvinders geweest, merkwaardig vooral waar zoo vaak theorie en praktijk in één persoon waren vereenigd. Hun theorieën hebben na de Middeleeuwen een krachtigen stoot gegeven tot snelle vordering. In beginsel waren Lipssloten, stoommachines, automaten, taxameter en andere nieuwe uitvindingen reeds in de oudheid doordacht. („Dat het hier toch vooral op de algemeene toepassing aankomt", is de nuchtere opmerking, die niet geheel overbodig is). Onverdeeld kan men instemmen met Diels' bewondering voor het theoretisch vernuft der Grieken ook op technisch gebied; het sterkst spreekt het 1ste hoofdstuk:

Wissenschaft und Technik bei den Hellenen. In kort bestek met scherpe trekken schetst het de merkwaardigste vorderingen op het onafzienbaar gebied der oude techniek: de sterrekundige berekeningen van Thales, wijsgeer en tevens man van de daad; de bruggebouw door Harpalos, die de raadselachtige stroomingen in den Hellespont zoo kende, dat hij ze de baas werd; de kalenderverbetering door denzelfde; (een fragment van een verstelbaren steenen kalender, **παράπηγμα**, uit Milete is afgebeeld); tempelbouw volgens wiskunstige berekeningen; tunnelbouw, waarbij de werklieden, aan beide kanten beginnende, elkaar ontmoetten. Anaximander, de wijsgeer van **τὸ ἄπειρον**, kreeg voor zijn praktische diensten een standbeeld van zijn medeburgers (een fragment, in Milete gevonden, is afgebeeld). Ingrijpend was de overtuiging, dat symmetrie het kenmerk is van schoonheid en waarheid: overal zocht men getallenverhoudingen als leiddraad, bestreed men het irrationeele: een stad als Priene is aangelegd volgens rechte lijnen, geheel in strijd met den bouw van den berg; in de beeldhouwkunst komt men tot denkproducten, waar de schoonheid gezocht wordt met behulp van de getallen 3 en 10. Polyclitus schreef er over in zijn **Κανών**, zijn speerdrager is een beroemde toepassing van zulk streven. Vreemd is, dat Diels het „verhängnisvoll" noemt; het ligt in de ontwikkelingslijn van de Grieksche beeldhouwkunst, zij het dan ook doorgetrokken tot het uiterste. Ook bij het ontwerpen van schietwerktuigen nam men een gemeenschappelijke maat als grondslag. Nawerking van Pythagoreïsche wetenschap ziet de schrijver in de uitvinding van de „artillerie" ± 400 v. Chr., die Dionysius in staat stelde Sicilië en Italië voor onderwerping aan de Semieten van Carthago te behoeden. Symmetrie en juiste getallenverhoudingen bezigde men in de gezondheidsleer, ziekte is verstoring van harmonie. In verband met de uitvinding van nauwkeurige uurwerken kreeg **ὥρα** in de 4de eeuw de beteekenis van uur. Een zeer kunstig uurwerk hield rekening met de verschillende lengte der uren naarmate van den tijd van het jaar. Plato liet zich voor zijn nachtelijke studiën door een pneumatischen wekker (**νυκτερινὸν ὡρολόγιον**) waarschuwen, als zijn rantsoen slaap verbruikt was. (Een afbeelding toont den „toren der winden" te Athene, die buiten een zonneuurwerk, binnen een wateruurwerk had).

Ontelbare vernuftige vindingen zijn overgeleverd; van de uitvinders zelf weten wij haast niets: in aristocratischen geest minachtte men de techniek, die grootendeels in handen van slaven was. Een vodje papyrus [1]) bevat toevallig eenige namen, uit de overlevering kennen wij alleen Archimedes. Het hoofdstuk besluit met een levensschets van dezen (volgens Cicero bovenmenschelijk) vernuftige, die in zijn veelzijdigheid zuivere wetenschap vereenigde met toepassing in de praktijk.

De volgende 5 hoofdstukken behandelen uitvoeriger eenige onderwerpen, die gedeeltelijk in het 1ste hoofdstuk in optocht zijn voorbijgetrokken. II. *Antike Türen und Schlösser.* De sleutel bij Homerus wordt geïllustreerd door afbeeldingen van antieke sleutels, vergeleken met het sleutelbeen, en van reconstructies van oude sloten. Diels' uitleg van Odyss. 21. 48, dat de grendel bij het verschuiven loeit als een stier, is aannemelijker, dan die van Dörpfeld, als hij in het paleis van Tiryns de cirkelvormige groef wees, die door het openen dichtdraaien van den deurvleugel in den steenen vloer is uitgeslepen. Het systeem van den „Lakonischen" sleutel, (afsluiting door neervallende blokjes, die de sleutel bij het openen moet oplichten), nog voortlevend op Cyprus en, gewijzigd, in hedendaagsche brandkastsloten, is niet door de Grieken zelf uitgevonden. Daarnaast was het gewone, veerende slot algemeen verbreid. III. *Dampfmachine, Automat, Taxameter.* Heron van Alexandrië, wiens werken met afbeeldingen uit de oudheid zijn overgeleverd, heeft sinds de Renaissance veel invloed gehad op de techniek. Men vindt bij hem den stoombol, (een stoommachine in beginsel), een automatentheater, een hodometer (deze taxameter der oudheid was ook voor de scheepvaart in te richten). Het bleef bij curiositeiten, met uitzondering misschien van een automaat voor wijwaterverkoop aan den ingang van tempels. IV. *Antike Telegraphie.* Eerst in het kort over geheimschrift met behulp van de skytale of van een ronde schijf met gaatjes, die elk een letter vertegenwoordigen. Iets over postduiven. Telegraphie met vuursignalen; eenvoudig, zooals in Aeschylus' Agamemnon, of ingewikkelder met behulp van gelijkvormige vaten bij seiner en ontvanger, die elkaar met fakkels konden toewenken; in verband met het gelijk leegloopen der vaten kon men eenige vaste berichten overseinen. Algemeener werkte de fakkeltelegraaf, waarbij 2 groepen van 5 fakkels de 24 letters, die in 5 groepen verdeeld zijn, stuk voor stuk kunnen overbrengen. Door bezwaren bij de toepassing blijft ook hier de waarde tot de theorie beperkt. V. *Die antike Artillerie*, vermeldt reconstructies van antiek geschut naar gegevens van Philon en Heron, o.a. door Napoleon III en door artillerie-officieren; het berust op het beginsel van den kruisboog. Het denkbeeld om te schieten met samengeperste lucht of gas was in de oudheid wel bekend, maar niet toegepast. De schrijver zet de geschiedenis der artillerie tot in lateren tijd voort: na de 1000-jarige rust der Middeleeuwen begonnen in de 12de eeuw de uitvindingen weer: eerst van het buskruit (het Grieksche vuur was zijn voorlooper), dan het gebruik daarvan als drijfkracht bij het schieten. Diels vermoedt, dat de (eigenlijke) artillerie een Duitsche uitvinding moet zijn, die hij in een epiloog verheerlijkt. Door de bewondering heen gromt reeds de dreiging, ook in dit boekske, ge-

[1]) Een gedeelte der „*Laterculi Alexandrini*", hier afgebeeld, somt een 7-tal mechanici op, zooals het daarna de 7 wereldwonderen vermeldt.

Digitized by Google

schreven „Ostern 1914" in het land van de Krupp-Kultur. VI. *Antike Chemie*. Na woordafleiding (eigenlijk Chymie van χύμα) wordt ze geschetst als een geheimzinnige leer, verwant met alchemie en magie, met philosophie en mystiek. Eenheid van het heelal was haar grondstelling: "Εν τὸ πᾶν. De schrijver wijst er op, dat de modernste chemie, die tot dusver met ± 70 afzonderlijke constante elementen werkte, misschien reeds op weg is terug te keeren tot de monistische droomen der oude chemici. Wat is overgeleverd, is deels phantasie zonder technische waarde, ofschoon langen tijd van invloed (bijv. over den λίθος τῆς φιλοσοφίας), daarnaast zijn bruikbare recepten. Afgebeeld is een gedeelte van een papyrus uit Stockholm, die wordt aangevuld door Papyrus Leidensis X: het zijn receptenboeken, beide gevonden in het graf van een liefhebber van occulte wetenschappen. Er zijn recepten voor het kleuren en vervalschen van metalen, voor het namaken van purper, paarlen en edelgesteenten, ook voor het vermeerderen van een bepaalde hoeveelheid metaal door kneden en mengen, zooals brooddeeg uitzet door gist. (In dit verband is μᾶζα, *massa* gemeen goed geworden). De misbruiken maken vervolging van chemici door de keizers en achterdocht bij het volk begrijpelijk. —

Het boekje is boeiend geschreven, prettig geïllustreerd; het geeft een rijken inhoud en heeft een breeden kijk ook op het nuchtere en alledaagsche. Daarentegen wekt Diels' opvatting, dat kultuur vooral in technischen, materieelen vooruitgang bestaat, den twijfel, of hij bij al zijn bewondering voor de oudheid wel het hoogste dier beschaving recht laat wedervaren.

Delft. G. van Hoorn.

H. Scholz, Die Religionsphilosophie des Herbert von Cherbury. (Studien z. Geschichte d. neueren Protestantismus, hrsg. v. Heinr. Hoffmann u. Leop. Zscharnack, 5 Quellenheft). Gieszen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 3).

Over de beteekenis der humanistische, rationalistische, naturalistische stroomingen in de 17de en 18de eeuw ook voor de theologie behoeft in onze dagen niet meer te worden gestreden. Was men tot voor enkele tientallen jaren misschien nog al te zeer geneigd die beteekenis te beperken tot speciale onderdeelen der theologische encyclopaedie en na te speuren de eerste opkomst in die periode b.v. van de historisch-kritische beschouwing van den Bijbel, steeds duidelijker is geworden, dat toch eigenlijk de geheele probleemstelling der nieuwere theologie, al de principieele kwesties (de absoluutheid van het Christendom, het rationeel of irrationeel karakter van het geloof, de verhouding van geloof en historie, enz.) in dien tijd reeds zijn te vinden. Dilthey gaf den stoot in zijn breed opgezette en fijn ontledende studiën (nu verzameld als Band II der *Gesammelte Schriften*: *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* 1914), Tröltsch ontleende aan deze gewijzigde waardeering zijn geheel nieuw inzicht in de ontwikkelingsgang van het Protestantisme, een inzicht, wel bestreden, geenszins weerlegd.

Eene groote moeilijkheid voor hem, die zelfstandig de theologische literatuur van deze niet-orthodoxe stroomingen wil bestudeeren, blijft het feit, dat het vaak zeer bezwaarlijk is deze geschriften in handen te krijgen, voorzoover het althans niet betreft de zeer op den voorgrond staande, ook uit ander oogpunt belangrijke figuren van een Hume, een Voltaire, een Lessing. De *Quellenhefte zur Geschichte des neueren Protestantismus* willen hier hulp bieden.

Voor ons ligt het deeltje, door Scholz gewijd aan Herbert van Cherbury, den „vader van het Deïsme", avonturier in het leger van prins Maurits, Engelsch gezant aan het Fransche hof, vriend van Hugo de Groot en Gassendi, voor het nageslacht belangrijk als godsdienstwijsgeer. Scholz geeft uitvoerige fragmenten uit Herberts hoofdwerken *de veritate* 1624 en *de religione gentilium* 1663 en laat eene voortreffelijke inleiding voorafgaan; duidelijk worden de lijnen getrokken van uit de Stoa via het Italiaansch-Fransch-Hollandsch Humanisme naar dezen radicalen Rationalist.

Wij vinden hier in principe reeds het geheele Deïsme aanwezig, dat toch pas een 50 jaar later in Engeland zijn zegetocht zal aanvangen. Het „lumen naturae" is eenige kenbron der waarheid, waarnaast de „revelatio" wel niet wordt ontkend, maar toch als het veel minder zekere, als het betwijfelbare wordt teruggeschoven. De „communes notitiae" (uit de Stoa) schenken ons alle gewenschte zekerheid, „principia illa sacrosancta, contra quae disputare nefas." Zij zijn onze basis in het zedelijke leven; zij geven ons ook de vastheid der geloofsovertuiging. In vijf „articuli" wordt deze „algemeene religie", bij alle volken der aarde te vinden, samengevat, — het zijn meteen de stellingen, in bijna alle Deïsme onveranderd terug te vinden —: „1) esse Deum summum, 2) coli debere, 3) virtutem pietatemque esse praecipuas partes cultus divini, 4) dolendum esse ob peccata ab iisque resipiscendum, 5) dari ex bonitate iustitiaque divina praemium vel poenam, tum in hac vita, tum post hanc vitam." Al het overige, de vele goden, de offers en ceremoniën, het zijn alles „sacerdotum inventa." Alleen zij, die dit „moreel Rationalisme" (Dilthey), dat tot in Kant toe het theologisch denken beheerscht, aanvaarden, behooren tot de „vera ecclesia catholica sive universalis."

Op de belangrijke kennistheoretische beschouwingen van Herbert en zijne opvatting van het ontstaan der heidensche religies kan ik in dit verband niet ingaan. Het boekje moge meehelpen „die so vielfach unterschätzte Aufklärung" in hare theologische beteekenis te doen verstaan.

Leiden. K. H. Roessingh.

SCHOOLBOEKEN.

A. A. Kleijn, Twee Veroveraars (Alexander de Groote en Julius Caesar). Geïllustreerd met platen en kaarten. Arnhem, H. Ten Brink. 1917. (Pr. ƒ 0.50).

Blijkens het „Woord vooraf" is dit boekje geen oorspronkelijke arbeid maar een omwerking van een ouder werk. In 1848 deed de bekende kinderschrijver Ds. J.de Liefde een leesboek voor kinderen verschijnen, dat onder den titel *Waarheid en Verdichting* een menigte oude mythen en vertellingen benevens een levensbeschrijving van de twee grootste veroveraars der klassieke Oudheid, Alexander en Caesar, bevatte.

In de nieuwe bewerking werd *Waarheid en Verdichting* in tweeën gesplitst. *Verdichting* ging over in „*Fa-*

Digitized by Google

belen, Vertellingen en Mythen" ; hier wordt ons „*Waarheid*" geboden onder den nieuwen titel : „*Twee Veroveraars*". Beide deeltjes behooren tot de onder redactie van J. C. Wirtz Czn. verschijnende Serie : „*Leesboek voor School en Huis.*"

Wetenschappelijke pretentie heeft het boekje niet. Het is voornamelijk bestemd voor M.U.L.O.-scholen. Toch hoopt de bewerker, dat het ook elders — op Gymnasia, HBS. enz. ingang moge vinden. Dit is wellicht denkbaar voor de laagste klassen ; op de hoogere stelt men reeds andere eischen. Schitterend kan men de bewerking niet noemen. Historische onnauwkeurigheden zijn niet zeldzaam ; de stijl is soms slordig ; de kaartjes en andere afbeeldingen — slechte reproducties van goede voorbeelden — verdienen slechts matigen bijval. Maar wie mag in dezen duren tijd voor zoo geringen prijs meer vragen ?

Mariendaal bij Grave. C. Wilde.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de zitting der Académie des Inscriptions & Belles-lettres te Parijs van 27 Juli 1917 heeft de voorzitter, Antoine Thomas, hulde gebracht aan de nagedachtenis van Prof. H. Kern, buitenlandsch lid der Académie. Men vindt zijn toespraak, die van groote bewondering en warme sympathie getuigt, in het Bulletin van Juli-Aug. 1917.

Van de *Geschichte des Niederländischen Volkes* door P. J. Blok, bij Friedrich Andreas Perthes te Leipzig uitgegeven, verscheen de 6de Bd., loopende tot 1795. Van den 7den of laatsten Bd., de bijgewerkte vertaling van het 4de deel der 2de uitg. van de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, is het handschrift door den vertaler, O. G. Houtrouw te Oldersum in Oost-Friesland, geheel gereed afgeleverd ; de voltooiing van den druk kan uiterlijk in 1919 verwacht worden.

Prof. Krämer heeft na den dood van dr. Van der Meulen de uitgave der nog overige deelen van Hardenbroek's *Gedenkschriften* weder op zich genomen. Het nieuwe (vijfde) deel omvat de periode 1784/5 en geeft weder tal van bijzonderheden, die licht werpen op den partijetrijd en op het karakter der leidende persoonlijkheden, met name dat van den Prins en zijne voornaamste dienaren. De Prins wint niet bij deze teekening door iemand, die hem goed kende; zijn omgeving en in het algemeen de regentenwereld evenmin.

Het vierde, het laatste deel van Blok's *Geschiedenis eener Hollandsche Stad* is thans verschenen (Martinus Nijhoff, 1918, Pr. *f* 6.75). Het bevat in negen hoofdstukken een beschrijving van Leiden's geschiedenis in de 19de eeuw, te beginnen met 1795. Na een topografische beschrijving gelijk in de vorige deelen werd gegeven, behandelde de schrijver de omwenteling, die te Leiden, behalve een spoedig ten nadeele der democratische beweging geëindigden strijd, kalm verliep en een eigenaardig licht werpt op den aard dezer revolutie in het algemeen; daarna in drie hoofdstukken de veelzins merkwaardige ontwikkeling van het stadsbestuur, waaromtrent totnogtoe weinig bekend was; een hoofdstuk over de over het algemeen kwijnende nijverheid, een over de in de tweede helft der eeuw krachtig opbloeiende academie, en over de weinig merkwaardigs aanbiedende maar voor den tijd typische verschijnselen op het gebied van kunst en letteren, worden gevolgd door een hoofdstuk: Stadsleven omstreeks 1900, waarin de moderne toestanden worden vergeleken met die omstreeks 1850. Een paar bijlagen over de stedelijke financiën en een plattegrond van 1900 zijn bij het werk gevoegd, dat voor het eerst de geschiedenis van een Hollandsche stad „in den nieuweren tijd" volledig behandelt.

Mr. W. C. Schuylenburg gaf in de serie Utrechtsche catalogi de tweede afdeeling van die der „bij het stadsarchief bewaarde archieven", n.l. dat van de regenten der Vereenigde gods- en gasthuizen en dat van het Krankzinnigen-gesticht (Utr., Leydenroth, 1917).

De Redaktie ontving van de firma Bloud et Gay te Parijs de volgende brochures : *Lettres d'un Soldat* (brieven van Léo Latil) ; A. Guiard, *Le Carnet intime de Guerre* (dagboek van een in 1915 gesneuvelde geleerde) ; P. de la Gorce, *André et Pierre de Gailhard-Bancel* (levensbeschrijving van twee gesneuvelde broeders) ; L. Constant, *Henry du Roure* (karakteristiek van de gesneuvelde toneel- en romanschrijver).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Juillet-Août : M. Prou, Un diplôme de Charles le Chauve des archives de M. le duc de Medinaceli. — J. Lesquier, Le mariage des soldats romains. — V. Segalen, Sépultures des dynasties chinoises du Sud. — Ph. Fabia, Le jardin des mosaïques au quartier d'Ainay, à Lyon (1806—1812). — F. Cumont, Gaionas le *διπτυοκρίτης*. — Seymour de Ricci, Une expression normande inconnue. — H. Cordier, un orientaliste allemand : J. Klaproth.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterk., XXXVII, 1 : A. Greebe, Mnl. *formine*. — G. J. Boekenoogen, De geslachtsnaam Formijne. — J. W. Muller, Iets over verwisseling of verwarring van persoonsnamen, naar aanleiding van *Hadewijch-Heilwijch*. — R. Foncke, Bijnamen in Oud-Mechelen. — J. Verdam, *Verschiet*. — Dez., *Zondvloed*. — Dez., *Gletemen*. — Dez., Uit Bergen-op-Zoomsche Rechtsbronnen. — A. Schillings, Bijdr. tot de biblicgraphie van Vondel's werken. — A. Greebe, *Ezelsbrug*. Pons asinorum. Eselsbrücke. Pont aux ânes. Asses' bridge. — Kleine Meded.

2 : J. M. de Waal, Briefwisseling v. Aernout Drost met Potgieter en Heye. — P. Leendertz Jr., *Nu noch*, vs. 155 vlg, — C. G. N. de Vooys, W. v. Hildegaersberch's gedicht „Van mer". — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XII, 2 : K. Kooiman, Populaire taalstudie in de zestiende eeuw. — D. Haagman, Eenheid (slot). — E. Slijper, Oorlogswinst der Nederl. taal (nal.). — K. Lantermans, Taal en verwante vakken op de hulpakte (met naschrift v. C. d. V.). — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Anglia, XLI, 4 : H. W. Keim, Aeþelwold und Mönchreform in England. — E. Westergaard, A few Remarks on the Use and the Significations of the Prepositions in Lowland Scotch. — F. Holthausen, Zu me. romanzen.

Beibl., XXVIII, 12 : R. E. Zachrisson, Some Notes on Early Engl. Nicknames. — E. Björkman, Schlusswort.

Studiën, LXXXIX, Maart : W. Mulder, Uit het Rijk der Dooden. — P. Hoenen, De scheikundige Ad. v. Baeyer. — G. J. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, II. — H. Padberg, Over Vondel's Lucifer. — Fr. de Bruyn, Is het Spiritisme van Lodge wetenschappelijk en christelijk ? — Is. Vogels, Een Echo van Gezelle. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland :

Mestwerdt, Anfänge des Erasmus : D.Lit.Ztg. 1918, nº. 7 (Clemen).

Poutsma, Grammar II, 1, B : Anglia, Beibl. 1917, nº 12 (Björkman).

Rijpma, Bekn. gesch. d. Nederl. letteren : N. Taalg. XII, nº. 2 (Zijderveld).

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

MYTHOLOGISCH VADEMECUM

VOOR GYMNASIASTEN

door J. KLEIJNTJENS.

Leeraar aan het Will. college te Katwijk a/d Rijn

en Dr. H. H. KNIPPENBERG,

Directeur der Middelbare Handelsschool te Waalwijk.

Geïllustreerd. — — Prijs f 0,85.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

EEN FRAGMENT VAN PLATO'S POLITEIA

MET INLEIDING, AANTEEKENINGEN EN WOORDENLIJST

bewerkt door Dr. H. D. VERDAM,

Rector van het Gymnasium te Sneek.

Prijs f 1,40.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN

Zooeven kwam compleet de **9e druk** van:

ATTISCHE VORMLEER

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr. en

M. B. MENDES DA COSTA.

De prijs van dit algemeen op Scholen gebruikte Leerboek is **f 2.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

Zoo juist verscheen:

Enchiridium Dictionis Epicae

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J. F.,

Litt. Hum. Dr., in Academia Lugduno-Batava Antehac Professor Ord.

EDITIO ALTERA

AUCTA ET EMENDATA

Prijs . . f 6.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

HOMERI CARMINA.

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

Editio Minor

I

ODYSSEA.

PARS PRIOR — CARM. I—XII.

Prijs f 1.50.

Deze nieuwe druk is zooeven verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN heeft uitgegeven:

KINDERRECHT EN KINDERZORG in de laatste honderd jaren,

DOOR

Mr. P. A. VAN TOORENBURG.

Een hoogst belangrijk boek voor ieder die belang stelt in het lot van verwaarloosde en misdadige kinderen.

Prijs f 2.90.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, London.

25ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1918**

Schwartz, Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Atthidographos (De Koning).
Lundström, Columellae opera (S. G. de Vries).
Brakman, Arnobiana (Boas).
Obbink, Het Bijbelsch Paradijsverhaal en de Babylonische Bronnen (Thierry).
Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? (E. T. Kuiper).
Scharp, Overzicht van het Romeinsche Muntwezen vóór de invoering van den denarius (U. Ph. Boissevain).
Formigé, Le prétendu cirque romain d'Orange (A. W. Bijvanck).
De Vrijer, Henricus Regius (Knappert).
Schoolboeken:
Beversen, Oefeningen bij het onderwijs in het Latijn, I (Garrer).
Acket, Stijlstudie en stijloefening (Tinbergen).
Barnhill, The Practical Englishman (J. de Josselin de Jong).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

M. A. Schwartz, Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Atthidographos. Leiden, v. Doesburgh. 1917. (Leidsche diss.)

Zooals een examinandus dikwijls een grootere parate kennis heeft dan de examinator, zoo is de schrijver van een boek veel meer in zijn onderwerp thuis dan hij, die dat boek moet aankondigen en het zou zonder twijfel veel beter zijn, als de auteurs zelf kritieken op hun werken schreven.

Intusschen is het toch mogelijk den indruk mede te deelen, dien een boek gemaakt heeft en over de bewijsvoering een oordeel uit te spreken.

In zijn voorrede sluit de heer S. zich aan bij de meening, dat het voorloopig de taak van de mythologische wetenschap is om van de verschillende sagen zoo nauwkeurig mogelijk alle historische, geographische en letterkundige gegevens te verzamelen, opdat lateren door samenvatting een algemeene verklaring van de mythen zullen vinden (p. 2).

Of dit doel ooit te bereiken zal zijn, betwijfel ik, maar dat door zulke monographieën veel wetenswaardigheden ontdekt kunnen worden, zal niemand ontkennen.

In de algemeene opleving te Athene na de Perzische oorlogen was er ook een streven om de voorgeschiedenis en de mythologie van Attica uit te breiden en bekende helden en gebeurtenissen daarmede in verband te brengen, waaraan niet het minst de tragediedichters hebben medegewerkt (p. 3. vlg.).

Daarom heeft de schrijver een studie gemaakt over Erechtheus en Theseus bij Euripides en de Atthidographen.

In een heldere, rustig voortloopende redeneering toont hij de wijzigingen der sage bij hen aan en de overwegingen, die hen tot die veranderingen geleid hebben, b.v. waarom Euripides Eumolpus, den aanvoerder der Eleusiniërs in den oorlog tegen Erechtheus, tot een Thraciër heeft gemaakt (Cap. I).

Zeer scherpzinnig is de heer S. in zijn bestrijding van andere geleerden, zoo, waar hij een fragment uit den Theseus (388 Dind.) in bescherming neemt tegen v. Wilamowitz, v. Leeuwen e.a. (p. 72 vlg.) of waar hij tegen Reitzenstein de onmogelijkheid bewijst, dat in het drama Aegeus, Theseus op raad van Medea uitgezonden is, om den Marathonischen stier te vangen (p. 67).

Even helder vind ik het betoog (tegen Mayer, p. 79 vlg.), dat Ariadne wel een rol heeft gespeeld in den Theseus, waartegen het pas veel later gesloten huwelijk met Phaedra geen bezwaar is en dat Euripides niet van de kroon, maar van den draad gebruik gemaakt heeft om Theseus uit het labyrinth te redden.

Toch is de reconstructie van drama's uit een stuk of wat fragmenten, zooals de schrijver zelf toegeeft, een gevaarlijk en onzeker werk; waar zooveel gegist moet worden, is de kans van vergissen groot, en hoe scherpzinnig alles in elkaar gezet is, de twijfel, of het wel zoo geweest is, blijft gerechtvaardigd.

Zoo trof mij na de aardige verklaring van Medea's haat tegen Theseus, dat deze haar eigen zoon Medus in den weg zou komen (p. 60) en dat Medus door Euripides verzonnen is, om ook den oorsprong der Mediers met Attica in verband te brengen, de beschrijving van een veel oudere vaas, waaruit volgt, dat de verbinding van Medea met het Attische koningshuis reeds vóór Euripides' tijd bestond: op vazen toch vinden wij alleen reeds bekende sagen afgebeeld.

Volgens Gruppe dateert de verbinding van Medea met Medië misschien al uit den tijd vóór de Perzische oorlogen. Maar dan vervalt de noodzakelijkheid, dat Medus om die reden door Euripides in zijn drama gebracht zou zijn. Dit hoeft daarom nog niet onwaar

Digitized by Google

te zijn, maar hier blijkt, dat zulke onderstellingen zeer onzeker zijn.

Deze opmerking geldt echter niet den heer S., maar het geheele streven om zulke verloren tragedies te herstellen, waarbij dikwijls ook over zeer onbelangrijke kleinigheden getwist wordt, b.v. waarom Theseus niet herkend wordt aan zijn schoenen, maar aan zijn zwaard (p. 55), of wie het dreigement (frgm. 5 Dind) uitgesproken kan hebben en tegen wien.

Ten slotte heb ik nog een bezwaar tegen het gebruik van de drie wenschen van Theseus voor de reconstructie der trilogie, Aegeus, Theseus, Hippolytus II.

Aangenomen wordt, dat door Theseus in den Hippolytus zijn laatste wensch wordt uitgesproken en dat de andere wenschen dus in de voorafgaande drama's moeten voorkomen. Maar noch in den Hippolytus noch in de Phaedra van Seneca blijkt, dat deze wensch de laatste is, er wordt integendeel van *één* of *de ééne* gesproken. Dat de beide andere gebruikt zouden zijn door Theseus, om uit de onderwereld en uit het labyrinth te komen, wordt afgeleid uit een scholium, dat op mij den indruk maakt niets anders te zijn dan het verzinsel van een geleerde. Ik geloof, dat deze scholiastenverklaring voldoende wordt weerlegd door de op p. 84. aangehaalde woorden van Holland „weil diese Lösung zu äusserlich ist."

Dat Theseus niet zijn tweeden wensch gebruikt, om den eersten ongedaan te maken (wat in het drama onmogelijk was), bewijst, dat het bekende sprookjesmotief met de Theseus-sage slechts zeer los verbonden was, wat zeer dikwijls voorkomt.

De beide plaatsen in Cicero (de off.), die elkaar tegenspreken, kunnen, geloof ik, buiten beschouwing blijven.

Zutfen. P. de Koning.

L. Iuni Moderati Columellae opera quae exstant recensuit Vil. Lundström. Fasciculus II rei rusticae libros I et II continens. Gotoburgi, Eranos' Förlag; Lipsiae, O. Harrassowitz. 1917. (Pr. M. 3.50).

De eerste fasciculus dezer groote en hoognoodige Columella-uitgaaf verscheen reeds in 1897, bevattende slechts het ééne „Liber de arboribus." Sedert verschenen nog fasc. VI (1902) en VII (1906) = rei rust. ll. X—XI en nu eindelijk fac. II = rei rust. ll. I—II. Als het in dit tempo zoo voortgaat, vrees ik dat van de oorspronkelijke inteekenaren op het boek de meesten het compleetworden niet zullen beleven. Zij mogen zich troosten met de aankondiging op den omslag van fasc. II: „Praeparantur editiones quam celerrime prodituraе librorum III—V Columellae."

Bij het lezen in dezen nieuwen fasciculus heb ik vergeleken wat ik reeds Maart 1898 en ook later over deze uitgaaf in het *Museum* schreef. Ik zou daaraan nu weinig kunnen toevoegen zonder in herhaling te vervallen. Overal vindt men ook hier de bewijzen van nauwgezette studie en op tal van plaatsen is de tekst verbeterd op grond van de lezing der oudste handschriften die vóór L. nog veel te weinig onderzocht waren. Overal ook krijgt men den indruk van de bijzonder groote nauwkeurigheid van den bewerker. Dat diens „philologische Akribie" somtijds wel wat al te ver gedreven is, valt ook hier niet te ontkennen, ofschoon billijkerwijze moet worden toegegeven, dat de grens soms moeielijk te trekken is en dat schijnbaar onbeduidende afwijkingen toch wel vermeld dienen te worden. Hebben zij ook soms voor de vaststelling van den tekst geen belang, zoo kunnen zij toch dienen om het ontstaan van fouten duidelijk te maken. Zoo is op blz. 75,6 de variant *cum* voor *quoniam* schijnbaar raadselachtig. Verklaard wordt die nu door de mededeeling van L. dat de oudste hss. hier lezen quō welk compendium voor *quoniam* eertijds vooral door Angelsaksische afschrijvers gebruikt, reeds in de 9e eeuw in onbruik is geraakt en vervangen werd door het algemeen in de Middeleeuwen gebruikelijke qm̄ (vg. W. M. Lindsay, Notae Lat. 1915, p. 264 enz.). De afschrijvers na de 9e eeuw hebben blijkbaar hier quō niet meer begrepen en het gelezen als *quom* waaruit dan later weder de vorm *cum* ontstond. In zulke gevallen is het mededeelen van eigenaardige compendia ook waar de tekst zelf geene moeielijkheden oplevert, een zeer nuttig werk.

Leiden. S. G. de Vries.

C. Brakman J. f., Arnobiana. Lugd. Bat. apud E. J. Brill. 1917. (Pr. *f* 1.50).

De conjecturenreeksen op Arnobius, die Brakman in zijne Miscella (1912) p. 1—13 en zijne Miscella altera (1913) p. 23—33 gepubliceerd heeft, vinden een voortzetting in zijne — hier en daar ook de overlevering verdedigende — textcritische aanteekeningen, die het eerste gedeelte (p. 1—29) vormen van zijn thans geheel aan Arnobius gewijde Arnobiana. Daarnaast betreedt hij in het tweede gedeelte (p. 30—62) met zijne *Observationes grammaticae* een voor hem nieuw terrein, dat der beschrijvende grammatica, waarop de waarneming der dictie van Arnobius hem meermalen leidt tot handhaving van den overgeleverden text. Merkwaardigerwijze heeft hij één onderdeel van dit beschrijvende gedeelte, handelend over den genetivus inhaerentiae, dat hij voor een plaats uit het begin van het 5e boek en in aansluiting daaraan voor nog enkele andere noodig had, bij voorbaat ingelascht tusschen de critische annotaties op boek IV en V (p. 14—18). Met weinig moeite had Br. zijn geschrift een harmonischer karakter kunnen verleenen, wanneer hij de systematiek der verschijnselen tot kader van zijn boek had verheven; de nieuwe conjecturen, die hierin op geen manier waren onder te brengen, zouden desnoods in een appendix toch altijd die aandacht gevonden hebben, die ze verdienen.

Maar Brakman zelf zou een dergelijke inrichting van zijn boek allerminst bevredigd hebben. Daarvoor bepaalt zich zijn werkzaamheid als philoloog te zeer tot de textkritiek, zijn nieuwe Miscella tertia (1917) getuigen hier weer van. Nu houdt hij zelfs in zijn conjecturengedeelte weinig of geen voeling — uitgezonderd in zijn geanticipeerde behandeling van den gen. inhaerentiae — met zijn eigen opmerkingen omtrent Arn.' spraakgebruik. Bv. op een ongetwijfeld corrupte plaats V. 7 (p. 20) *conclamant exterriti adorandorum Phryges*, waarin hij een bedorven geminatie *adora adora* speurt, vindt hij geen ander argument voor zijn textverandering dan het in keurig gelatiniseerd Hollandsch gesteld enthymema: „nonne fieri potest, ut depravata scriptura orta sit ex —?"; van zijn standpunt had hij ten minste naar zijn eigen § over de geminatie bij Arn. p. 61 moeten verwijzen. Laat Brakman

Digitized by Google

toch bedenken, dat geen onderdeel der philologische techniek zoo moeilijk is als de conjecturaalkritiek, en dat, wie een conjectuur voorstelt haar van alle kanten heeft te adstrueeren en in verband met de bestaande literatuur heeft toe te lichten. Te meer geldt dit voor een auteur als Arnobius, van wien naast den Parisinus geen handschriftelijke of literarische nevenoverlevering bestaat, en wiens textgeschiedenis nog in het duister gehuld is. Dit geeft allerminst een vrijbrief voor het opperen — laat staan voor het publiceeren — van de onbekookste textveranderingen. Wat Traube eens in Brakmans werk afkeurde (Deutsche Litt. Zeit. 1905 p. 29): „die unhistorische Art, Textesschäden ohne jede Rücksicht auf die besondere Ueberlieferungsgeschichte nach allgemeinen paläographischen Rezepten zu behandeln, die uns auch hier wieder mit entwaffnender Selbstverständlichkeit entgegentritt", geldt van zijne Sidoniana waarlijk niet alleen.

Wanneer Brakman op p. 7 ad II. 36 < perpetuitatis > salutari iussione donari voorstelt en Reifferscheid bestrijdt, die een lacune aannam vóór donari, had hij er mee rekening moeten houden, dat reeds Pascal in zijne — hem onbekend gebleven — Emendationes Arnobianae (Riv. di filol. 1904 p. 1 vgg.) voor de volkomen ongereptheid der plaats opkomt (salutaris iussio = salus per iussionem data). Bij VI. 24 (p. 26), waar hij het ww. deputare tegenover Löfstedt (devitare) handhaaft en de heele pl. zelfs in het Nederlandsch vertaalt, ware de bespreking door Weyman (Glotta III 1911, p. 193 v.), die desputare = contemnere wil lezen, te vermelden geweest. Pag. 28 ad VII. 50, waar hij Reifferscheids verandering van forti bestrijdt, wordt noch de conj. van Johnson (Class. Rev. 1910 p. 82) fortem, noch die van den hem overigens welbekenden Meiser (S. B. Bayr. Ak. 1908 p. 40) torrenti genoemd. Enz. Waar de laatste samenvattende studie over Arn., de textuitgave van Reifferscheid, dateert uit de jaren 1873—75, zou het gebruik ook van andere literatuur dan die uit de laatste decennia of de reeds bij Reiff. geciteerde wellicht niet zonder vrucht gebleven zijn b.v. van de Münstersche diss. van F. Wassenberg, Qu. Arn. criticae (1877), en M. Bastgen Qu. de loc. Arn. sel. (1887).

Brakmans bekentenis in zijn praefatio „facile intellegitur multa in disputatiunculis et commentariis iam observata me aut praeteriisse aut obiter tantum tetigisse" werpt een eigenaardig licht op zijn opvatting omtrent wetenschappelijke productie. „Facile intellegitur", is heerlijk naïef. Andere zonderlinge opvattingen treden daarnaast. Br. legt de plaatsen uit Arn. den lezer voor niet in den text van het eenige handschrift, maar in dien van Reifferscheid, terwijl hij daarna eerst — als waren het moderne restauraties van een antiek beeld, die men bij een critische beschouwing heeft weg te denken — de veranderingen van Reiff. en diens voorgangers noteert, die in den textus constitutus zijn opgenomen. En verder meent Br. (in de praef.), dat een nieuwe uitgever zich zou kunnen tevreden stellen met den Parisinus nog eens hic illic in te zien. Als Br. dit ernst is, dan heeft hij volstrekt geen begrip van de taak van den uitgever van een eersterangstext. Alsof niet alleen het zelf construeeren van den text uit de handschriften den uitgever het verantwoordelijkheidsgevoel kan schenken tegenover zijn lezer en zich zelf. Een toekomstig uitgever zou zelfs niet door het feit, dat een Reifferscheid zijn voorganger is geweest, zich van een volledige collatie van het heele hs. ontslagen mogen achten.

Onder de conjecturen zelf kan ik nauwelijks iets vinden, dat plausibel lijkt, met uitzondering van I. 65 (p. 6), *duratum* voor het uit dittographie ontstane *privatum*. Daarentegen verdienen Brakmans vindiciae zoowel in het eerste gedeelte als in de Obs. gramm. veelal toejuiching, ik wijs op de goede verdediging van familiariter VII. 27 (p. 27) = ardenter, en vooral op de uitstekende vondst V. 1 (p. 19) ritum (= rituum) morem, welke pl. Br. aanleiding geeft tot de afzonderlijke behandeling van den gen. inhaerentiae. Maar die obs. gramm. lijden aan een ander euvel.

Zij zijn ondanks de uiterlijke indeeling in capita de numero, de casibus, de praepositionibus etc., noch in ieder onderdeel afzonderlijk (behalve de gen. inhaer.) noch in het geheel, te beschouwen als een eenigszins volledige beschrijving van Arnobius' dictie. Zij vormen een aaneenschakeling van allerhand losse opmerkingen over verschijnselen, die Br. om de een of andere reden voor registreering in aanmerking laat komen; nu eens met het oog op de verdediging van de lezing van het hs., dan weer ter aanvulling van Reifferscheids index of van een bij een der viri Arnobiani vermelde gevallenreeks; elders is men geneigd te vragen volgens welk criterium het eene verschijnsel wel, een ander niet besproken wordt. Het pronomen interesseert Br. niet verder dan het relativum, over participium-constructies, gerundium, gerundivum, redditus voor factus (p. 272, 22 R.), kwesties uit de vormleer elexisse (als pf. van elicio V. 1 p. 174, 9.), adverbia op -iter (b.v. infirmiter e.d.), gebruik van frequentativa (nominitare, saltitare e.d.), — ik doe slechts eenige wilde grepen — hooren wij niets. Daarentegen krijgt *numquid* als vraagpartikel, dat reeds in het Handboek van Schmalz als speciaal eigen aan Arn. vermeld wordt, nog eens een afzonderlijke § (p. 55).

De behandeling der opm. is zeer verschillend, soms heel oppervlakkig, soms weer voor lezers van *dit* geschrift te breedvoerig. Is het noodig *hier* nog den aard van den gen. inhaerentiae uit een te zetten, in ieder geval er zelfs Homerus of een afgelegen plaats uit Theognis bij te halen (waarbij Br. vergeet dat die pl. v. 106 niets anders dan een reminiscens uit Homerus zelf is: Φ 59)? In de eerste § de numero had hij naar Landgraf Archiv. Lat. Lex. XIV 1906 p. 63 vgg. Bem. zum sog. poetischen Plural in der lat. Prosa moeten verwijzen, waar zelfs eenige pl. uit Arn. worden besproken, in de laatste § de geminatione ware een vermelding van de Groninger diss. van Wartena (1915) op haar plaats geweest. Enz. Het gehalte van sommige observationes moge uit twee gevallen blijken.

Pag. 32 acht Br. het van belang een voorbeeld van een gen. materiae sive generis, dat hij bij Arn. gevonden heeft, te registreeren. Daarnaast vindt hij het echter ook nog noodig den lezer te vertellen, wat dat eigenlijk voor een genitief is. Twee schoolsche plaatsen, aan een heele rij bij Kühner-Stegmann ontleend, worden daarvoor, een in extenso zelfs, meegedeeld. En dan voegt Br. er zelfbewust nog aan toe: „unum exemplum Livianum ipse affero etc.". Het is kolossaal!

Digitized by Google

Een voorbeeld van onbeholpenheid van uitdrukking en verwarring der feiten vindt men in de § over het plusquamperfectum p. 51. „Ovidius gebruikt *fueram* voor *eram* (volgt een pl.), eveneens Martialis (volgt pl.), ook Livius gebruikt zeer vaak het plqpf. van esse voor het impf. (volgt één pl.), en dat gebruik vinden wij nu ook bij Arn." Aldus de betoogtrant van Brakman. Dit had moeten luiden: „De reeds in het oudste Latijn (vgl. Lindsay, Syntax of Plautus p. 62 vg., Blase Hist. Synt. III, 1 p. 217 vgg., Kühner-Stegmann II. 1. 141 A. 1) voorkomende vervanging van het imperfectum *en perfectum* van sommige verba (esse, habere, dicere) door het plusquamperfectum vindt men ook — maar geheel formeel — bij Arn." Terwijl het oudere gebruik hierop berust, dat een handeling niet alleen als voortdurend in het verleden, maar tevens als afgeloopen in het heden wordt gedacht (in het door Br. geciteerde geval Ov. Her. I. 115 te discedente fueram puella denkt Penelope t. d. *eram* puella en — helaas — puella *fui*). Later verliest het gebruik van pqpf. voor impf. of perf. zijn psychologische ondergrond en worden zij, gelijk bij Arn., formeel aan elkaar gelijk. Dit wordt beter dan door de bij Br. aangehaalde voorbeelden aangetoond door de aaneengeschakelde gevallen VI. 21 (p. 232, 17 R.) ubinam *fuerat* rex poli . . ., 22 (p. 233, 22), ubinam gentium *fuerant* una atque altera Venus, 23 (p. 234, 8) ubinam fulminator tempore illo *fuit* (maar aan het gebruik van het pqpf. voor *perf.* heeft Br. zelfs niet gedacht). Niets echter hebben met dit zgn. „verschoven" plqpf. die gevallen in Livius, waarop Br. doelt, uit te staan. Immers in de oudere, maar vooral in de zilveren Latiniteit gaat in het praeteritum passivi (vgl. Kühner-Stegmann II. 166 vg.) het gevoel voor het in het part. perf. pass. aanwezige praeteritum-begrip geleidelijk verloren en wordt als 't ware een praeteritum in de tweede macht ingevoerd door *alle* met dit participium verbonden duratieve tempora en modi van esse in het praeteritum te verheffen (laudatus fui, fueram, fuero, fuisse etc. i. p. v. laudatus sum, eram, etc.); een analoog, maar minder vaak voorkomend, verschijnsel is laudaturus *fore* in pl. v. laudaturus *esse*.

Bij een willekeurige behandeling van het materiaal, gelijk wij dit bij Br. vinden, wekt het ontbreken van een resumeerende slotparagraaf, waarin uiteengezet zou moeten worden, welke verschijnselen in het bijzonder aan Arn. eigen zijn en welke hij met de auteurs van zijn tijd gemeen heeft, geen verwondering.

Een afzonderlijke literatuuropgave ontbreekt eveneens. De index der behandelde plaatsen heeft alleen op Arn. zelf betrekking en dan nog slechts — kenschetsend voor Brakmans richting — op die plaatsen, die positief of negatief pertinent ad artem *criticam*. Overbodig is het lijstje van de 10 pl., die Br. in het Nederlandsch — belgice, zooals hij in stede van vernacule telkens zegt — heeft vertaald.

De lectuur van dit geschrift wordt nog door drie uiterlijke omstandigheden bemoeilijkt. Vooreerst laat Br. de door hem geciteerde Arnobius-plaatsen noch door b.v. cursiveering noch door eenig leesteeken noch zelfs door een hoofdletter, doch alleen door nr. van boek, caput en pag. van Reiff. uitkomen; nu moet men telkens uitzoeken waar het citaat ophoudt en Br. zelf weer aan het woord komt. Verder door de veel te talrijke, dikwijls volkomen onoordeelkundig aangebrachte alinea's, waardoor wat bijeenbehoort willekeurig wordt gescheiden. En dan door de hoogst middelmatige latiniteit, die Br. tot voertuig zijner gedachten kiest.

Ongetwijfeld schuilt achter dit geschrift heel wat eruditie, maar de wetenschappelijke productie dient niet om deze ten toon te spreiden of om onvoldragen collectanea af te drukken. Had Br. het essentieele van zijn studie, d. i. datgene, waarin hij de kennis van Arnobius vooruitgebracht heeft, tot een tijdschriftartikel verwerkt, dan zou het als zoodanig een goed figuur hebben gemaakt. De uitgave dezer Arnobiana als boek wordt door niets gerechtvaardigd. Wie zich, zooals Brakman, van een vrije tribune tot het forum der vakgenooten wil wenden, moet degelijker, afgeronder en vooral complexiever werk leveren.

Amsterdam. M. Boas.

H. Th. Obbink, Het Bijbelsch Paradijsverhaal en de Babylonische Bronnen. Utrecht, A. Oosthoek. 1917. (Pr. fl. 2.90).

Een net uitgevoerd, aangenaam leesbaar, voor velen nuttig boek. Het hier behandelde probleem trekt begrijpelijkerwijze steeds opnieuw de aandacht van godsdienshistorici en oudtestamentici, van theologen en belangstellende „leeken." Zij vinden hier een helder referaat, niet zoozeer over de meeningen van allerlei geleerden, als wel allereerst over de feitelijke gegevens betreffende dat probleem. De israëlietische en babylonische bronnen worden in vertaling meegedeeld; het geleerde apparaat is ondergebracht in aanteekeningen aan den voet der bladzijden, zoodat de tekst van het boek goed te lezen is ook voor hen die toevallig geen Hebreeuwsch, Babylonisch of Sumerisch verstaan. Bijna al het beschikbare materiaal uit Israël en Babel is gebruikt, dikwijls ook uitvoerig besproken en toegelicht; nu en dan worden enkele parallelen uit Egypte aangehaald. Eenige duidelijke reproducties van babylonische en egyptische afbeeldingen dienen tot illustratie. Zeer talrijke literatuuropgaven (ook uit de tijdschriften) wijzen den weg tot een nog breedere bestudeering der zoo interessante kwestie.

De schrijver geeft bovendien een thetische uiteenzetting van zijn eigen voorstelling omtrent het verband tusschen „Babel" en „Bijbel", speciaal in zake het paradijsverhaal. (Bij verscheidene punten zijn ook de opvattingen van andere onderzoekers vermeld of besproken).

Al dadelijk komt de vraag naar voren: hoe zijn de babylonische bronnen door de israëlietische schrijvers gebruikt en omgewerkt? De Inleiding bespreekt deze kwestie van een algemeen gezichtspunt uit. De bestudeering van de oud-oostersche kulturen en religies heeft diep ingrijpende gevolgen gehad voor de oudtestamentische wetenschap. Israël staat niet, zooals vroeger, geïsoleerd; wij zien thans den achtergrond van zijn leven en zijn geestelijk bezit. Daarbij mag echter niet vergeten worden dat, voor een juiste waardeering van Israëls rol in de godsdienstgeschiedenis, het *onderscheid* tusschen Israël eenerzijds, en de omringende kultuur anderzijds niet minder belangrijk is dan de overeenkomst tusschen die beide factoren. — Wanneer nu in het Oude Testament zegswijzen voorkomen wier ana-

Digitized by Google

logen ook in de soms veel oudere babylonische teksten worden gevonden, dan *kan* zoo'n overeenkomst van woorden wijzen op een overeenkomst van voorstellingen. Maar het behoeft niet; „gelijke uitdrukkingen" beteekent niet zonder meer „gelijke waarden", want: als twee hetzelfde zeggen, is het nog niet hetzelfde. Immers de godsdienstige voorstelling en de taal, die haar voertuig is, beïnvloeden elkander. Die *wederkeerige* werking brengt mede „een onbewuste, zeer geleidelijke verschuiving in beteekenis". In de zoo conservatieve wereld van het oude Oosten kunnen nieuwe denkbeelden alleen dan ingang vinden, wanneer zij zich hullen in het gewaad der gangbare zegswijzen. Hoe moet dan blijken, of achter bepaalde vormen, in Babel en in Israël, een nieuwe geest schuilt? Uit het geheele verband waarin die uitdrukkingen voorkomen. Er is dus groote vertrouwdheid noodig zoowel met de babylonische als met de israëlietische denkwereld, om de woorden, waarin die denkwereld zich uitspreekt, juist te waardeeren.

Op deze principiëele uiteenzetting volgt, in hoofdstuk I, een eigen vertaling van het bijbelsch paradijsverhaal — daarbij een reeks taalkundige opmerkingen, waarin o.a. ook gewezen wordt op het verband tusschen de hebreeuwsche zegswijzen en de babylonische parallelen.

Hoofdstuk II wijst er op dat het paradijsverhaal één geheel vormt, en toch allerlei oneffenheden vertoont. Ten onrechte heeft men verondersteld, hetzij dat een paar parallele verhalen tot één zijn verbonden, hetzij dat één kernverhaal ten grondslag is gelegd en daarna is aangevuld. Het paradijsverhaal is een israëlietisch verhaal, opgebouwd uit materiaal van verschillende (vooral babylonische) herkomst. Dit blijkt uit het feit, dat het verhaal uit zichzelf niet te begrijpen is, èn dat er verscheidene uitdrukkingen in voorkomen, die niet harmoniëeren met de verdere zienswijze van den betreffenden israëlietischen schrijver (nl. den zgn. Jahwist).

Hoofdstuk III (74 blz.) geeft het babylonisch materiaal, nl. (A) de Paradijswoning: Eden, enz.; (B) de Paradijsboomen: levensplant, godentuin, levensspijs, enz.; (C) de Slang en de Cherubs: verschillende slangennamen, kuribu's, slangen met pooten en handen, allerlei „draken", genii bij heilige boomen en poorten; (D) den Mensch: een reeks tradities aangaande schepping van den mensch, het verschil tusschen mensch en god.

Ten slotte behandelt de schrijver (hoofdstuk IV, 52 b'z.) de beteekenis van het babylonisch materiaal voor het bijbelsch paradijsverhaal. De naam „Eden" komt van het sumer.-babyl. edinu (oorspr. „steppe", dan nomen proprium). Het paradijs is, in Israël, van godenpark tot menschentuin geworden, in het verre oosten gelocaliseerd als levenswoning (met den levensboom); maar volgens een andere opvatting (welke haar sporen heeft achtergelaten in Gen. 2, 10—14) ligt het paradijs op den godenberg in het noorden, waar de groote rivieren ontspringen. — Bij de schepping van den mensch is, in Israël, het mythologisch-anthropomorfe element op den achtergrond geschoven; de mensch ontvangt goddelijk leven, doch geen goddelijke kennis — terwijl in de babylonische verhalen juist wel inzicht, maar geen leven wordt geschonken. — De eerste mensch heet hā-ādām = „de menschheid"; dit past niet als benaming van den eersten *man naast* de vrouw, maar is ontleend aan de babylonische benaming van een der oerkoningen; Amēlu = „mensch". — Uitvoerig wordt gehandeld over den levensboom in verband met den kennisboom. In Babel heeft de eerste mensch geen goddelijk leven en eet niet van den levensboom. In Israël daarentegen heeft hij geen goddelijke wijsheid, daarom wordt hier het verbod om te eten toegepast op den *kennis*boom. De toevoeging „(kennis) van goed en kwaad" is een israëlietisch theologumenon, dat zich aansluit bij de godsvoorstelling van den Jahwist. — De verleidende slang doet in twee opzichten aan den god Ea der babylonische Adapamythe denken: haar wijsheid en haar oppositie tegen den scheppergod. Bij den Jahwist wordt, onder invloed van de monotheïstische gedachte, de verleidende god in een dier gewijzigd. Die religieuze invloed treedt ook aan het licht in de ethische momenten van het bijbelsch paradijsverhaal. Immers hier wordt nauw verband gelegd tusschen de ongehoorzaamheid tegenover het goddelijk verbod èn de macht van dood en ellende, zoodat de mensch het goddelijk leven dat hij aanvankelijk bezat, verloren heeft; in Babel daarentegen zien wij geen zedelijk conflict, de dood heerscht omdat de mensch van het begin aan geen vol goddelijk leven heeft genoten. — In verband met de eschatologische beteekenis die aan de babylonische mythe van den strijd tusschen den zonnegod (den wereldschepper) en het monster der duisternis wordt toegekend, ziet de schrijver in Gen. 3, 15 een zinspeling op een wereldredder die de antigoddelijke chaosslang overwint. — —

Het voorgaande moge dienen om een indruk te geven omtrent den inhoud en de opvattingen van dit boek. Het broze materiaal wordt met voorzichtigheid behandeld. En waar de schrijver den weg der hypothesen betreedt, daar kan men toch goed het onderscheid zien tusschen de vaststaande en de minder zekere gegevens, tusschen de feiten en zijn verklaringen.

Enkele opmerkingen mogen hier een plaats vinden.

Hiddèkel „Tigris" komt niet van sumer. Idigna (blz. 14[1]), want van waar die ḫ? Men kan niet meer zeggen dan dat het komt van *hidikl of *hadikl. Om een dergelijke reden kan „Eden" (met 'ain) bezwaarlijk van het sumer.-babyl. edinu worden afgeleid (39), want dan zou het hebr. woord met een alef moeten beginnen; bij een laat-arameesche ontleening zou zoo'n „bijgevoegde" ain geen moeilijkheid opleveren, bij het Hebreeuwsch wel. Men denke veeleer aan een „oorspronkelijk" verband met den stam van 'èden = „lieflijkheid" (vgl. 114); zoo'n denkbeeld vindt men in Babylonië b.v. in de schrijfwijze van den naam Eridu (35) als eri-du[g] = „lieflijk oord". — Bij blz. 19[3] kan worden gevoegd: M. Förster, Adams Erschaffung ARW. 1908, 477 ff., cf. 1909, 160. — De schrijver volgt (35 en elders) Langdon's behandeling van de sumerische paradijstraditie. Maar Langdon laat zijn momentane invallen vaak te spoedig drukken, hij is geen betrouwbare gids, vooral niet in linguistisch opzicht. — Meissner heeft het zeer waarschijnlijk gemaakt dat Tilmun (37) = de Bahreineilanden, vgl. Meissner, Orient. Lit. Zeitung 1917, 201. — De teekens giš + ḫu (40) moeten gelezen worden Umma. — Mali rīšāti beteekent wel niet „vol genot" (46), maar „vol (vogel)gezang". — De meening van

Digitized by Google

Sayce (46[3]) dat babyl. tērtu zou zijn = hebr. tōrā is geheel verkeerd; dit is een etymologiseeren op den klank af. Tērtu < *ta-w'ir-t-u, tōrā < *ta-wr[ij]-at-u; en pas in de *afgeleide* beteekenissen naderen beide woorden eenigszins tot elkaar. Zoo is het ook linguistisch niet mogelijk dat hebr. tĕhōm (< tĭhām) zou komen van babyl. tiām-at, want dan moest het hebr. woord een alef in plaats van een h hebben. — Dat de ceder als levensboom fungeert (48) zal wel hiermee samenhangen, dat de ceder altijd groen is; vgl. de boomen aan den woestijnrand, in Egypte. De ceder is verwant aan den pijnboom (larix), niet is „de pijnboom een ceder-soort." — Bij blz. 57[1] kan worden toegevoegd: Vollers, Chidher ARW. 1909, 234 ff., 474 f.; cf. 1910, 92 ff.; Friedländer. Die Chadhirlegende und der Alexanderroman. 1913. — Het overbrengen van boomen uit het godenland naar Sargon's eigen rijk (67) herinnert aan de egyptische koningin Hatĕpsut, die een godenpark bij haar tempel liet aanleggen van boomen uit het godenland Punt. Vergelijk verder Mitteil. der Vorderas. Gesellsch. 1910, 476 ff. — De god NIN.IB (80 en elders) zal wel Nimurta = Nimrod (?) moeten worden gelezen; zie Ungnad, Orient. Lit. Zeit. 1917, 1 ff. — Het woord „paradijs" (113[1]) komt ook in het jongere Assyrisch voor: pardīsu. — Dat is het Jahwistisch scheppingsverhaal „geen restje mythologie over is" (117), is m. i. te sterk gezegd. Het boetseeren uit klei, het blazen in de neusgaten, de schepping der vrouw — het zijn toch mythologische (formeele, 112) resten; „terughoudende kieschheid" is bij den Jahwist zeer zeker op te merken in vergelijking met het babylonisch verhaal, doch niet in verhouding tot den auteur van Genesis 1. — Op blz. 120v. wordt omtrent het verhaal van de schepping der vrouw (14 v., 29) gezegd, dat het *twee* verschillende motieven bevat: *a*) Jahwe poogt tevergeefs een vrouw te scheppen, *b*) Adam geeft aan de dieren namen. Maar ik kan niet inzien dat die exegese juist is. Gen. 2, 18 zegt dat Jahwe „een *passende hulpe*" (niet: vrouw!) wil maken. Jahwe vervaardigt dan successievelijk verschillende wezens, in de hoop dat er een geschikte partner voor Adam zal zijn. Uit de kreet, waarmede Adam dan telkens den voor hem bestemden partner begroet, moet blijken, of hij het nieuwe wezen herkent als een bij hem passende hulp (de *naam* drukt het *wezen* uit!). De verschillende pogingen leveren aanvankelijk geen bevredigend resultaat op; het zijn de wezens, die (bij de latere menschengeneraties) onder de verschillende dier- en vogelnamen bekend staan. Dan maakt Jahwe een wezen, dat aan Adam nóg nauwer verwant is dan de (eveneens uit leem geboetseerde) „dieren"; en nu zegt Adam: „*dit* wezen is een iššā, *zij* past bij den iš." Lᵡ-zot, vers 23, = „deze", niet „daarom." Het verhaal is einheitlich: de dieren zijn mislukte partners, de vrouw is een geslaagde partner. — Blz. 126 zegt dat ādām (<*ădăm-u) niet kan worden afgeleid van adāmā = „aarde" (< *ădăm-at-u). Taalkundige bezwaren zie ik echter niet. Het wegvallen van een silbe (hier: -at-) heeft talrijke analogieën. Zoo wordt b.v. uit 'ibr -ŕj-u = „Hebreër", eigl. „[man] van den overkant ('ibr-u)", teruggeconstrueerd de naam Eber (< 'ibr-u) = de legendarische stamvader der Hebreërs. Een analoog voorbeeld is het oud-indische woord sura: toen asura (stam: as) „god" later de beteekenis „daemon" kreeg, werd het opgevat als a-sura, en hieruit leidde men een nieuw woord sura „god" af. — De (latere) iraansche Ferwerdin (132) zijn niet anders dan de bekende oud-awestische Fravaši's. Indien de hypothese van Andreas en Wackernagel omtrent de werkelijke uitspraak van het zoo eigen aardige „tweede" š-teeken van het awestische schrift juist blijkt, en het woord fravaši dus moet worden uitgesproken fravarti, dan is het verband van beide namen evident. — Blz. 143[2]: de voorstelling dat de mensch, vóór de wereldschepping, aan den godenraad deelneemt, doet denken aan die babylonische opvatting, volgens welke de nieuwe maan geschapen is door de werking van goden èn van menschen. — In het zng. vierde fragment der Adapamythe wordt verhaald (150), „hoe de mensch door een verkeerde daad zichzelf lijden en ziekte op den hals haalde". Het woord „dood" wordt in dit verband niet genoemd; maar voor het babylonisch besef liggen de begrippen „ziekte" en „dood" zéér dicht bijeen (vgl. blz. 107). Daarom mag uit de afwezigheid van het woord „dood" evenmin eenige vèr-gaande conclusie worden getrokken, als uit de afwezigheid van het woord „zonde" in het bijbelsch paradijsverhaal (154 v.). Daarom is voorts het gezegde, dat in Babel niets blijkt van eenigen samenhang tusschen zonde en dood (96[1]) [of ziekte] te sterk. — Wanneer de schrijver zegt (161), dat de geschiedenis van de heroën Adapa, Tagtug, Gilgameš en Utnapištim geen eigenlijke menschengeschiedenis is, dan moet worden opgemerkt dat — wat betreft het ontkomen aan het doodslot — Gilgameš en Utnapištim juist *niet* op één lijn staan, en dat de geschiedenis van Gilgameš wèl echt menschelijk is, hetgeen dan ook blz. 162 implicite wordt erkend. —

De aandacht van den lezer wordt natuurlijk vooral getrokken door die beschouwingen, waarin de schrijver min of meer afwijkt van de gangbare opvattingen. Op blz. 128 v. wordt betoogd dat de sage van den moord op Abel (Gen. 4, 1—17) in vele opzichten parallel loopt met Gen. 3; dus een zondeval-verhaal. In Gen. 3 werd de eerste vrouw aangeduid als iššā, in Gen. 4 als hawwā (Eva); toen beide verhalen met elkaar werden verbonden is het tegenwoordige vers 3,20 (dat niet in het verband past en toch oud materiaal bevat) van zijn oorspronkelijke plaats, tusschen 4,1 en 4,2, naar zijn tegenwoordige plaats overgebracht. — Een andere scherpzinnige hypothese (134) handelt over den levensboom. Volgens de bedoeling van den Jahwist mocht de mensch er van eten, vóórdat hij het goddelijk verbod had overtreden, al zegt de J. het niet expressis verbis; in Gen. 3,22 is pèn = „opdat *niet verder*". Deze uitvoerig besproken hypothese hangt nauw samen met de (boven reeds genoemde) denkbeelden in Babel en Israël omtrent de verhouding tusschen God en mensch, zie blz. 94—99, 107, 118 v., 132 v., 142—144, en omtrent de beteekenis van den levensboom en den kennisboom.

Leiden. G. J. Thierry.

Marie Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? Proeve van toegepaste sprookjeskunde. (Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis XII). Utrecht, Oosthoek. 1917.

De vraag, die Mejuffrouw Ramondt in bovenstaande titel opnieuw aan de orde stelt, werd een vijfentwintig jaar geleden bijna eenstemmig ontkennend beantwoord.

Digitized by Google

Dat de kwestie daarom voor vrijwel afgedaan gold, zoals de schrijfster meent, zou ik niet durven zeggen. Aarzelend en maar half bevredigd heb ik mij indertijd, in de Inleiding van mijn uitgave van de *Elegast* bij het resultaat van Gaston Paris, dat ook dat van Jonckbloet was, neergelegd, en ook anderen achtten het vraagstuk nog allesbehalve beslist.

Is het dat nù? Het gehele vraagstuk is door deze schrijfster veel ruimer opgevat en uitvoeriger uitgewerkt dan iemand dat tot nog toe gedaan had, en daarbij komt veel belangwekkends en wetenswaardigs ter sprake. Maar tot een enigszins overtuigende conclusie komt ook zij naar mijn mening niet. Naar haar eigen mening wel. Zij acht op zijn minst waarschijnlik gemaakt: „de Dietsche roman is niet vertaald naar den Fra., maar de verwantschap tusschen beiden hebben ze te danken aan hun geboorte uit verwante sagen, ontstaan uit één en dezelfde overlevering" (blz. 135).

Hoe is Mej. Ramondt tot deze overtuiging gekomen? Zij zal me ten goede houden, dat ik me niet verder bezighoud met die argumenten, die zij aan haar „intuitieve aanvoeling" ontleent: de „geur der oorspronkelikheid" doet me te zeer denken aan de onbetrouwbaarheid der zintuigelike waarneming. Kortom .... het wetenschappelik gehalte van het geheel staat ver boven de onmiskenbaar wat geforceerde aanhef.

De schrijfster karakteriseert in de titel haar werk als een proeve van toegepaste sprookjeskunde. En al geloof ik niet, dat in het gegeven geval de methode tot een bevredigend resultaat heeft geleid, dat is een gevolg van de bezwaarlikheid om in dezen tot een oplossing te komen, het ligt niet aan de methode zelf en ook niet aan de wijze, waarop zij hier is toegepast.

Een kleine reeks verhalen uit het Oosten: twee verschillende verhalen bij de Russen, het reeds lang bekende *Volchlied* en het verhaal van *de Tsaar en de Dief*, één bij de Mangolen en één bij de Litauers worden met de Mnl. *Elegast* vergeleken.

Het *Volchlied* heeft inderdaad al heel weinig met de *Elegast* gemeen en ik twijfel, of het wel nodig was, dit in een, buiten kijf zeer zorgvuldige, vergelijking van twintig bladzijden aan te tonen. Maar heeft het *Volchlied* dus niets met de *Elegast* te maken, het andere Russiese, het Mongoolse en het Litauwse des te meer. Ofschoon soms vermengd met motieven uit andere sprookjes en in de voorstelling nu en dan op karakteristieke wijze afwijkende, hebben we hier zonder twijfel de kern van het Elegast-verhaal: een vorst, die uit stelen gaat, samen met een dief van beroep, om op die tocht te vernemen, dat er een samenzwering tegen zijn leven gesmeed wordt (blz. 34).

Of nu deze met de Elegast overeenkomende verhalen steunen op een zowel in het Oosten als in het Westen bekend volksverhaal of wel of ze eenvoudig door het Mnl. Elegastgedicht zelf ook naar het verre Oosten zijn verspreid, daarover heeft schr. (verg. blz. 132, 133) geen vaststaande mening. In elk geval, meent zij, ontbreekt in de Oosterse verhalen de Elegastfiguur, d.w.z. aldaar vertoont de Dief niet de karaktertrekken, die hij in het Westen vertoont.

In een afzonderlik hoofdstuk, dat de helft van het boek beslaat, wordt dan die Elegastfiguur in ogenschouw genomen. De inhoud is rijk genoeg, met het oog op het einddoel van de gehele studie misschien hier en daar te overvloedig en niet altijd voldoende verwerkt. Onder drie oorspronkelike gedaanten: als dwerg, als meesterdief en als tovenaar, vertoont zich Elegast in de verschillende aanhalingen, door Mej Ramondt hier verenigd. Ongetwijfeld kan men Elegast op al die plaatsen niet als een boekenfiguur beschouwen, en naast de vergeleken larrons van het Franse epos behoudt hij zijn eigen karakter.

De betekenis van het verhaal van de koning der Sicambren, Basan, uit Franc de Rosières wordt door de schrijfster m.i. sterk overschat. De gelijkenis met het Karel-ende-Elegast verhaal is zo gering, dat het enig opmerkelike in het verhaal voorzover ons onderwerp aangaat, eigenlik is de samentreffing van de namen Basan en Heligastus. Dat geeft toch niet het recht te zeggen, dat we hier de „oersage" hebben gevonden, en dat Karel de Grote alleen in de plaats van Basan de Grote werd geschoven? Bij de oudere Thristemius, die de bron was van Franc de Rosières, ontbreekt zelfs de hele Elegastnaam. En dan blijft er ter vergelijking niets over.

Hoe die samenvoeging van de namen Basan en Heligastus bij de Rosières te verklaren is, weet ik niet. In elk geval komt mij de hiermee samenhangende conclusie aan het eind van dit hoofdstuk: „Er was een sage van „Hoe een koning uit stelen ging" met Basin als dief [1]), gelocaliseerd oostelijk van de Maas, en eenzelfde met Elegast als middelpunt, gelocaliseerd aan den Rijn", niet voldoende gemotiveerd voor.

In het laatste hoofdstuk wordt dan de beslissende vraag behandeld, hoe de verhouding is tussen de verschillende versies, die we van het Elegast-verhaal kennen [2]). De vergelijking van de Oosterse verhalen met datgene, wat de Franse resumé's en de Mnl. *Elegast* gemeen hebben, brengt de schrijfster tot het geraamte van het verhaal „Hoe een koning uit stelen ging." Dat verhaal is dus zeer verbreid. En ik erken gaarne, dat dit resultaat meer recht kan geven, de vraag „kan de „*Elegast*", nu hij geen vertaling is der bestaande chansons de Basin, geput zijn uit dit volksverhaal?" bevestigend te beantwoorden.

Maar met één ding kan ik me zeer slecht verenigen. Mej. R. betoogt met veel overtuiging, dat de Md. *Elegast* een „gepreciseerde, gerationaliseerde, gecompleteerde" redactie is van de Mnl. (blz. 112). Maar zij doet geen poging om de bezwaren, die tegen die mening zijn ingebracht, te weerleggen.

De Md. dichter, meent zij, vertaalt en bewerkt onze *Elegast* Maar de samenzwering der 12 pairs, die in het resumé van de *Renaus* staat, die de Mnl. *Elegast* echter in het geheel niet kent, vinden we toch in het Md. terug.

---

[1]) Dat Basin nog tot in veel later dagen in de Waalse gewesten de naam bij uitnemendheid voor een dief was, blijkt ook daaruit dat het Mannetje in de Maan daar nog Basin heet (Aug. Gittée in Taal en Letteren XI, 395).

[2]) Eén toespeling wordt door de schrijfster niet vermeld, die van Guylem de Cervera, door G. Paris aangehaald Romania Avril 1892 p. 297

Carles maynes fo layre
E Basi sos compayn
Aissi cels quil volgron traire
A mort de plaits estrayn.

Digitized by Google

Kan dat misschien nog als een uitbreiding van de Md. dichter worden beschouwd, die t o e v a l l i g tot overeenstemming met die Franse redactie leidt — het kost me al veel moeite dàt te geloven — dat is toch helemaal ondenkbaar ten opzichte van die messen, die men in het Mnl. gedicht (vs. 1119) alleen *naest haren live* vindt, maar die in de *Karlamagnussage* zowel als in het Md. in de mouwen worden verborgen en daaruit dan ook te voorschijn worden gebracht, en ten opzichte van dat paard, waarvan ons gedicht niet spreekt, maar dat én in de Yslandsche redactie én in het Md. gedicht door Basin-Elegast wordt meegenomen, als hij het kasteel verlaat.

Juist om die „schijnbare kleinigheden" twijfelde ik indertijd ernstig of men het Md. gedicht wel als van de Elegast afhankelik mocht beschouwen. Het was immers mogelik, dat men juist hier een uitgewerkt en aangevuld verhaal bezat, tot die redactie van het gedicht behorende, die ook onze dichter had vertaald of bewerkt. Ik acht het een belangrijk verzuim, dat Mej. R. het Md. gedicht niet in zijn geheel heeft bestudeerd. Juist daar zullen we misschien voor de kwestie het meeste houvast krijgen. Immers hebben we aan de ene zijde bovengenoemde afwijkingen, aan de andere zijde zien we al uit de aanhalingen van Bech treffende overeenkomst. Op blz. 14 en 15 van mijn uitgave heb ik al enige punten van overeenkomst aangewezen. Ik voeg er nu nog een bij, waardoor ik tegelijkertijd een dwaze fout geloof te herstellen, die ik op voorgang van Bech, en die juffrouw R. op mijn voorgang heeft begaan. We hebben ons alle drie ongerust gemaakt over de „zonderlinge regels":

Den man he dorch dy wolken sach
Gar wunnechlichen dringen,

denkende, dat met „den man" toch wel Elegast moest worden bedoeld. Maar de zaak wordt eenvoudiger, wanneer we denken aan vs. 200 van de Elegast.:

Die mane scheen over claer.

Amsterdam. E. T. K u i p e r.

H. J. Scharp, Overzicht van het Romeinsche Muntwezen vóór de invoering van den denarius in het jaar 269 vóór Chr. Feestuitgave ter herinnering aan het 25-jarig bestaan van het Genootschap voor Munt- en Penningkunde. Amsterdam 1917, niet in den handel.

In het jaar 1910 verscheen bij Josef Baer en Co. het monumentale werk van den Frankforter Numismaat E. I. Haeberlin over het Romeinsche en Middel-Italische aes grave, een foliodeel met een Atlas van 103 platen, waarop de voornaamste stukken van Haeberlins eigen zeer uitgebreide verzamelingen van de groote penningkabinetten zijn afgebeeld. Dit werk, voorbereid door een artikel in de *Berliner Münzblätter* van 1905 en 1906 *Zum Corpus numorum aeris gravis. Die Systematik des ältesten römischen Münzwesens* bracht een geheele omwenteling in de bestaande meeningen over het oud-Romeinsche muntwezen teweeg.

De resultaten van Haeberlins grondige onderzoekingen, hoewel bestreden door Sambon en Soutzo, zijn over het geheel als juist aanvaard.

De heer Scharp heeft het gelukkig denkbeeld gehad Haeberlins theorie, zooals hij terecht zegt bij slechts weinigen ten onzent bekend, „onder het bereik te brengen van die kringen waar men zich voor archeologie en monetologie interesseert." Dat die kringen slechts gering in aantal en niet uitgebreid zijn doet aan het loffelijke van zijn pogen niet af. In een overzicht van slechts 42 bladzijden geeft de heer Scharp, duidelijk en beknopt, de resultaten van Haeberlins werk, dat hij overigens volstrekt niet slaafsch volgt of slechts excerpeert. Hij kent ook de vroegere litteratuur over dit moeilijk onderwerp, en maakt er op oordeelkundige wijze gebruik van.

De heer Scharp heeft met zijn feestgave een goed werk gedaan. Laat ons met hem hopen dat er de in ons land nog steeds geringe belangstelling voor deze problemen door moge gewekt worden.

Amsterdam. U. Ph. B o i s s e v a i n.

J. Formigé, Le prétendu cirque romain d'Orange. (Académie des Inscriptions XII, 1). Paris, Klincksieck. 1917. (Pr. fr. 1.50).

Naast het beroemde theater van Orange ligt een Romeinsch bouwwerk in den vorm van een halven cirkel. Het zijn de grondslagen van rijen zitplaatsen, die oploopen als in een theater. Bij deze zitplaatsen sluit een lange muur aan, zonder twijfel behoorend tot hetzelfde geheel. Men meende vroeger, dat het een circus was, gebouwd met het theater bij het stichten der kolonie Orange in den tijd van Augustus.

De architect Formigé, bekend door zijn onderzoekingen over Romeinsche gebouwen in Frankrijk, heeft thans deze overblijfselen bestudeerd. Het bleek daarbij, dat behalve de lange muur nog eenige andere muren en grondslagen in de nabijheid behoorden tot hetzelfde gebouw. Dit alles werd in teekening gebracht en voor een reconstructie van het geheel gebruikt.

Het was zonder twijfel geen circus. Veeleer heeft men hier de overblijfselen van een *gymnasium* in Griekschen trant. Men kan immers nog eenigszins herkennen de drie deelen van het *gymnasium*, die Vitruvius noemt: de *palaestra* met het badhuis, de gaanderijen met de *ambulatio*, het *stadium*. Wèl zijn de overblijfselen gering. Maar de schrijver weet ons door een reconstructie toch duidelijk te maken, hoe men met eenige phantasie de drie deelen van het *gymnasium* kan terugvinden in de ruïne.

De reconstructie is niet in elk opzicht overtuigend. Bij dit *gymnasium* immers was de *ambulatio* tegelijkertijd bestemd voor *stadium*. Want van het *stadium* is als afzonderlijk gedeelte alleen het eindpunt aanwezig met de oploopende rijen voor de toeschouwers. En dit is het eenige gedeelte van het bouwwerk, dat men nog nauwkeurig kan herkennen. Maar dan kon ook de *ambulatio* niet beplant zijn, zooals op de teekening is aangegeven. Want daar liepen bij den wedstrijd de athleten.

De details van het bouwwerk zijn geheel onzeker. En van de *palaestra* zijn zelfs alleen de afmetingen bekend. Toch vinden wij ook van dit gedeelte een volledige reconstructie. Het voorschrift van Vitruvius, dat men aan het slot van het artikel vindt afgedrukt, is daarbij getrouw gevolgd. En deze reconstructie doet den modernen architect alle eer aan. Alleen moet men opmerken, dat bij het badhuis de stookplaatsen ontbreken. Vitruvius spreekt hier niet van stookplaatsen, omdat hij de thermen al vroeger uitvoerig had beschreven.

Digitized by Google

Bovendien is het niet waarschijnlijk, dat reeds in den tijd van Augustus een badhuis zoo regelmatig was gebouwd, als wij het hier zien afgebeeld. De groote thermen van Pompeji, uit den Hellenistischen tijd, geven ons van zulk een gebouw een geheel andere voorstelling. En juist dit badhuis te Pompeji is een goed voorbeeld van een *palaestra*. Ook de andere thermen van de stad zijn niet zoo regelmatig van bouw. Eerst in den lateren Keizertijd immers heeft men de verschillende deelen vereenigd tot een monumentaal geheel.

De hier gepubliceerde reconstructie van een *gymnasium* zal evenwel zonder twijfel van goeden dienst zijn ter illustratie van het hoofdstuk van Vitruvius over deze gebouwen.

Den Haag. A. W. Bijvanck.

M. J. A. de Vrijer, Henricus Regius, een „cartesiaansch" hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool, 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1917.

Met ingenomenheid mag ik de aandacht vestigen op dit verdienstelijk academisch proefschrift, onlangs voor de Groningsche faculteit van godgeleerdheid verdedigd. Naar beproefde methode bewerkt, op grondige studie berustend, rustig en bezonnen geschreven, ontbeert het bij dat alles niet dien korrel attisch zout, die de lectuur veraangenaamt en de dingen beter doet begrijpen. Dit boek is een pleidooi. „Om zijne verwerping 't meest", zegt de schrijver, „wijdde ik Regius mijn onderzoek (221). „De traditie omtrent hem bleek onjuist, zoo mocht de historie spreken" (3), dat „historisch onderzoek, dat", lees ik met instemming, „ons bescheiden maakt", maar meteen vrijmoedigheid tot spreken geeft. Ik meen, dat in 't algemeen dr. de Vrijer zijn pleit heeft gewonnen. Regius, in den loop zijner ontwikkeling zich van den eens gevolgden meester, Descartes, verwijderend en van den aanvang af Voetius' tegenstander, is door beide partijen in kwaad gerucht gebracht, die zijne fouten van wispelturigheid en lichtgeraaktheid breed hebben uitgemeten, maar zijne groote verdiensten in de schaduw hebben gelaten. Met onedele wapenen is Voetius-zelf niet moede geworden hem te bekampen (26, 32, 40, 43, 53, 111), maar zelfs Duker, Voetius' uitnemende biograaf, is tegenover Regius niet billijk (24, 30 vlg. 169). Het beeld, ons dan thans geboden, vertoont ons den Utrechtschen medicus-filosoof, hoogleeraar van 1639 tot zijn dood, 19 Februari 1679, als hij, 80 jaren oud, eenzaam sterft, van vrouw en kinderen beroofd, een man met neiging tot het paradoxale maar met den moed zijner overtuiging, half gedwongen half door eigen naturel midden in den theologisch-wijsgeerigen strijd zijner dagen geworpen, het opnemend voor Copernicus en zijn stelsel, Harvey en diens ontdekking verdedigend, voorlooper van Spinoza en Kant. De schrijver teekent ons den mensch in een negentig bladzijden, hij gebruikt er ruim tweehonderd om de wijsgeerige ontwikkeling van zijn held te schilderen. Cartesiaan was hij in den aanvang, van den vereerden meester dat vrije onderzoek leerend, dat deze hem later misgunnen zou, toen de leerling op andere paden bleek te zijn aangeland. Regius' psychologie bracht hem op 't gebied der metafysica tot negatieve denkbeelden, die hem verre van Cartesius verwijderden en hem o.a. diens aangeboren ideeën, dus ook die van God, deden verwerpen en hem maakten tot het „prototype van den agnosticus" (107), het is waar, zonder dat ook hij de terminologie losliet dier theologie, „aan wier banvloek men ontkwam door haar niet in de wielen te rijden" (14. 102. 112). In den breede, goed gedocumenteerd, heeft dr. de V. zijn betoog geleverd en ik zie niet, dat het ergens met vrucht zou kunnen worden weêrsproken. De voorwerpen van den strijd hebben voor een deel nog slechts historisch belang, voorzoover zij het probleem raken van ziel en lichaam behouden zij al hunne beteekenis, de strijders zelven bewijzen voor de zooveelste maal, dat de menschen niet veranderen in hun deugden en gebreken. Ik vermeld nog, dat een aantal bijpersonen, van elders bekend, ook hier onze aandacht trekken, Huygens de vader, prinses Elizabeth van de Paltz, Regnerus van Mansvelt, Petrus van Balen, Joh. de Kater, terwijl de schrijver, ter illustratie zijner meening, met smaak en gelukkig gekozen citaten geeft ook uit literatuur buiten zijn eigenlijk onderwerp (153, n.l. 210, n. 7). Zoo kunnen wij dan dr. de V. met dezen arbeid oprecht geluk wenschen: hij heeft Regius inderdaad van blaam gezuiverd en, vooral, hem in zijne groote beteekenis voor de vaderlandsche wijsgeerige wetenschappen ons helder voor oogen gesteld, voortaan zal ieder, die over deze periode handelt, zijn boek ernstig moeten bestudeeren. Hoezeer taalonzuiverheid ons altijd bedreigt, blijkt, als wij zelfs hier lezen van de „Kepplersche hypothese" en van „wacht u niemand tegen u in het harnas te jagen." (35, 113). De termen „orangistische preciesen" (77) en „goet cartesiaansch quaet prins" (85) kan men voor deze periode onzer geschiedenis, gelijk voor zoovele andere, toch slechts gedeeltelijk laten gelden: prins Willem I zelf was zeker niet „precies."

Daar de uitgever aan het *Museum* niet het proefschrift, maar het in den handel gebrachte boek toezond zagen wij, tot ons leedwezen, niet de stellingen, welke toch voor de beoordeeling van iemands wetenschappelijken arbeid groote waarde hebben.

Leiden. L. Knappert.

SCHOOLBOEKEN.

N. J. Beversen, Oefeningen bij het onderwijs in het Latijn, 1ste stuk, Derde druk. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 1.50).

Wanneer leerlingen eener eerste klasse deze drie en negentig thema's en vertalingen, benevens aanhangsel, hebben doorgewerkt, is heel wat arbeid door hen verricht. Ik had wel gewild dat de bewerker hier en daar wat geschrapt had, bv.: In lite fratris mei multi vades sunt (31), of: De door een pijl gewonde Alexander was den troepen een reden tot toorn en droefheid, en: Een zeer hevige oorlog was voor u, Hercules, oorzaak dat ge de Olympische wedstrijden insteldet, en derg. zinnen, die onnoodige woorden bevatten of onnatuurlijk klinken en leeraar en leerling evenzeer vervelen. Ook acht ik themas als 56B na de 1ste, 60B na de 2de, 67C na de 4de conjugatie, als herhalingen, wel wat moeilijk, terwijl ik liever over sommige verba „anomala", als facio en fero wat meer oefeningen zou gevonden hebben. Handiger ware het geweest de woordenlijsten in een afzonderlijk boekje te kunnen gebruiken. Het geheel maakt den indruk van overladen te zijn en mist de

Digitized by Google

aantrekkelijkheid waaraan we bij onze schoolboeken van den laatsten tijd gewend beginnen te raken. Dat een derde druk noodig geacht werd, bewijst intusschen dat het werk in ruime mate wordt gebruikt; de verzorging van het boek is in elk opzicht goed.

Haarlem. A. H. Garrer.

J. M. Acket, Stijlstudie en stijloefening. Een leerboek met opgaven om mondeling of schriftelijk te beantwoorden, voor alle inrichtingen van voortgezet onderwijs. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1918. (Pr. *f* 1.75).

In een 26-tal lessen, kleine cursussen mag men wel zeggen, behandelt de schrijver allerlei taalkwesties die men bij de stijlles pleegt onder dak te brengen, en ook wel andere; hoofdstukken over taalkringen, Vlaams, analogie, contaminatie verwacht men misschien eerder in een grammatica. Toch moet erkend worden dat er evenveel voor te zeggen is zulke onderwerpen onder de stijlleer te rangschikken, en al lijkt de lijst van hoofdstukken op het eerste gezicht wat heterogeen, dit kan geen bezwaar zijn bij een leerstof waar het minder op systematiese indeling dan op de methode van behandeling aankomt. Overigens zal de verschijning van dit „stijlboekje", van een schrijver die men, naar wat hij over taalonderwijs heeft geschreven, verwant mag rekenen aan de kringen waar men gewoonlik van stijlboekjes niets wil weten, de een of ander lichtelik hebben bevreemd, en het heeft dan ook weinig gemeen met het bekende type. Zeker is er veel te zeggen voor de methode om stijlkwesties alleen te bespreken aan de hand van het leesboek, en mag men het oefenen van de leerlingen in het toepassen van aangeleerde conventionele beeldspraak, in het fabriceren van „flinke zinnen" in het oplossen van allerlei raadseltjes, uit den boze achten. Ook al wil men indachtig zijn aan het „vele wegen leiden naar Rome" en al ligt de schuld veelal aan onoordeelkundig gebruik, de ouderwetse boekjes boden maar al te veel gelegenheid tot mechanies werken en tot het instampen van weinig voedzame kennis. Ook is de leraar die de juiste weg in dezen zoekt in het levend maken van het woord, afkerig er van om allerlei uit hun verband gerukte fragmenten van bekende schrijvers, uit een sfeer waarin de leerlingen zich niet thuis voelen, als eerste voorwerp van zijn beschouwing te kiezen. Liever luistert hij de voorbeelden af uit de taal van de jongens zelf of uit zijn eigen taal, voorbeelden die hij op ongedwongen wijze in een milieu van gebeuren weet te plaatsen, waartoe juist de dichterlike uitknipsels zo ongeschikt zijn. Heeft hij de kracht van een woord of een uitdrukking doen beseffen, een stijlmerkwaardigheid werkelik laten zien en voelbaar en tastbaar gemaakt, dan pas acht hij de tijd gekomen om de verwante verschijnselen in meer biezondere taal te doen opmerken. Daarom ook, als ik hem goed begrijp, delft Acket naar „taalcliché's", naar volkshumor, naar spreekwoorden en al die bezonken schatten van volkskunst die onder ieders bereik zijn, leert hij de verborgen schoonheid in het gewoon gewordene opmerken, en zo ook maakt hij zoetjes aan rijp voor de waardering van individuele kunstuiting. Wie zijn stijlonderwijs in die richting wil ontwikkelen, zal de lessen in dit boek als modellen van behandeling aanvaarden. Deze voorganger laat de jongens de kracht van de woorden proeven, opent hun oog voor de beeldende waarde van uitdrukkingen en stijlvormen, verdiept en verinnigt hun taalgevoel, leert hun lezen, horen en spreken met oordeel des onderscheids. Van hem ook geen machtwoord om een retoriese wending te veroordelen: liever laat hij zien hoe zo'n wending in scherpe waarneming zijn oorsprong had, hoe het gevoel er voor is verstompt, maar hoe ook vaak het leven er weer in is te brengen. Hij geeft geen sleutel voor het gebruik van synoniemen in nooit bevredigende definities, maar ontwikkelt liever het gevoel voor fijnere nuancen door te wijzen op het scherper onderscheidingsvermogen waarvan de keuze van het ene inplaats van het andere woord de uiting is. De eenvoud van zijn betoogtrant is de eenvoud die alleen door meesterschap wordt verkregen, niet de alledaagse gewoonheid, maar de edeler eenvoud van wie diep in de zaken is doorgedrongen.

Een bezwaar tegen de invoering van dit leerboek in de klas is voor sommigen misschien gelegen juist in de volmaaktheid van de uiteenzettingen die het geeft. De lessen zijn kant en klaar, en menige leraar zal liever zelf willen zoeken dan eenvoudig reproduceren wat de schrijver voor hem heeft gezocht. Zo'n leraar echter zal het boek aan zijn lessen ten goede doen komen door het als handleiding te gebruiken. Aan de andere kant zal hij het weer niet willen missen om de opgaven die achter ieder hoofdstuk staan. Die opgaven bepalen zich tot het vragen naar verklaring van het gegevene, de toepassing wordt aan de praktijk van het leven overgelaten. Zoo is dit boek er een dat men afzondert uit de vele die men ter kennismaking ontvangt, omdat men er een persoonlikheid uit hoort spreken naar wie men graag luistert, een persoonlikheid die boeit omdat hij spreekt uit zijn liefde voor de taal.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

J. B Barnhill, The Practical Englishman. With Americanisms (an improved Berlitz method). Third edition. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 1.00, geb. *f* 1.50).

De uitdrukking „an improved Berlitz method" wordt door den schrijver, in zijn voorrede, aldus verklaard:

1°. Dit boekje is geschreven hoofdzakelijk voor die onderwijzers, welke, bij het volgen van de B. methode, ook kunnen gebruik maken van de moedertaal van den leerling, dus niet voor onderwijzers die alleen Engelsch kennen.

2°. De onderwijzer kan zich in den toestand van den leerling verplaatsen en daardoor volkomen de moeilijkheden begrijpen, die hij zelf (bij 't leeren der taal) heeft ondervonden.

3°. Door vergelijking van de twee talen, en door 't spreken van de moedertaal van den leerling, kan hij moeilijkheden verklaren, die niet te verklaren zouden zijn indien hij zich alleen van 't Engelsch bediende.

4°. Hij behoeft zich niet angstvallig te houden aan den zeer beperkten woordvoorraad, die in 't gewone Berlitzboek gevonden wordt. Ook heeft de schrijver verscheidene Amerikanismen opgenomen, en gewezen op het verschil tusschen de Engelsche en de Amerikaansche spelling van vele woorden en uitgangen. Het boek bevat 52 lessen, waarin allerlei onderwerpen uit het dagelijksch leven worden behandeld, en bij iedere

Digitized by Google

les behoort een stel vragen, die de leerling moet kunnen beantwoorden wanneer hij de les begrepen en bestudeerd heeft.

Men kan wel aannemen dat iemand, die dit boek behoorlijk heeft doorgewerkt, een vrij groote kennis van de Eng. spreektaal heeft verkregen, en over veel onderwerpen uit het dagelijksch leven een gesprek zal kunnen voeren. Maar voor welke leerlingen is het eigenlijk bestemd?

De eerste lessen handelen over het huis en zijn inhoud; dan volgen telwoorden, tijdsindeeling, het menschelijk lichaam, enz. enz.; maar over uitspraak wordt nergens iets gezegd, behalve hier en daar een opmerking over stomme medeklinkers. Ook van spraakkunst (behalve van onregelm. w. w.) wordt niet gerept, ofschoon reeds in de eerste lessen de leerling komt te staan voor moeilijkheden als het gebruik van *to do*, de *voornaamwoorden*, *hulpwerkwoorden*, *gerund*, enz. Moeten al die dingen telkens verklaard worden (en dit is toch onvermijdelijk), dan kan, ook doordat de meeste lessen vrij lang zijn, zeker niet meer dan een klein gedeelte van 't boek worden doorgewerkt in den loop van 't jaar. De *uitspraak* alleen reeds vereischt geruimen tijd, als men te doen heeft met beginners. Ik geloof dus dat het boekje bestemd is voor leerlingen, die reeds iets weten omtrent de uitspraak en de beginselen der spraakkunst. Met zulke leerlingen kan het zeker, als lees- en leerboek, met veel vrucht worden gebruikt.

Leiden. J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In November 1917 is te Amsterdam opgericht de vereniging „Philologische Kring," met het doel het zelfstandig wetenschappelijk onderzoek der leden te bevorderen op het gebied der taal- en letterkunde. Leden kunnen zijn doctoren of doctorandi in de letteren of bezitters van een volledige middelbare bevoegdheid voor de talen. In biezondere gevallen kunnen ook anderen als lid worden voorgedragen. Men wordt lid krachtens een besluit der vergadering op een voordracht van twee leden. Ieder jaar worden minstens acht vergaderingen gehouden op de eerste Zaterdag der maanden October tot en met Mei

Voor het eerste verenigingsjaar vormde zich het volgende bestuur: Dr. A. Borgeld, voorzitter; Dr. W. F. Tiemeijer, sekretaris; Dr. M. Boas, penningmeester.

Er zijn bereids vier vergaderingen gehouden, waarin Dr. A. Verschuur sprak over: „Een Nederlandsch Phoneticus der 17de eeuw", Dr. M. Boas over: „De oudste Nederlandsche vertaling van het Handboekje van Epictetus (1564) en haar auteur (Marcus Antonius Gillis)", Dr. A. Fokker, „Mededelingen over de Javaansche taal" deed en Dr. A. Borgeld een voordracht hield over „Wisenraet van vrouwen, verbreiding en oorsprong van een novelle uit den Decamerone van Boccacio." In de laatste vergadering sprak de hr. K. R. Gallas over: „Le réveil catholique dans la littérature française à la fin du XIXe et au commencement du XXe siècle."

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de Corresp. Hellén., 1914, Janv.-Juin: E. Cavaignac, La chronol. égypt. au IIIe s. av. J.-C. — G. Blum, Nouvelles inscriptions de Delphes. — Ch. Picard et Ch. Avezou, Le testament de la prêtresse thessalonicienne. — M. Holleaux, Note sur deux décrets d'Abdère. — G. Blum et A. Plassart, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. — P. Perdrizet, Némésis, III. — A. Plassart, Inscriptions de Delphes. Règlement tégéate concernant le retour des bannis à Tégée en 324 av. J.-C.

Juillet-Déc.: A. Delatte, Etudes sur la magie grecque, V. — R. Vallois, *Ἀραί*. — P. Graindor, L'entrée de l'Acropole sous l'Empire. — F. Courby, Note sur la date du portique d'Antigone, à Délos. — J. Pâris, Timbres amphoriques de Rhodes. — F. Courby, Le fronton oriental du temple archaïque d'Apollon, à Delphes. — P. Graindor, Inscriptions attiques d'époque impériale. — Dez., A propos d'une inscription de Ténos. — A. Plassart et G. Blum, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions, I. — A. S. Arvanitopoullos et F. Hauser, Addenda et corrigenda.

1915, Janv.-Juin: J. Paris, Contributions à l'étude des ports antiques du monde grec, I. — G. Blum, Princes hellénistiques. Ptolémée IV Philopator, Ptolémée VI Philométor, Antiochos (?) VIII Grypos. — Th. Macridy-bey et Ch. Picard, Fouilles du hiéron d'Apollon Clarios à Colophon. — A. Plassart, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions, II — Remarques sur divers décrets de la Ligue étolienne. — J. Chamonard, E. Dhorme, F. Courby, Fouilles du Corps expéditionnaire d'Orient. — Recherches archéol. sur l'emplacement de la nécropole d'Eléonte de Thrace.

Juillet-Déc.: P. Graindor, Les cosmètes du Mus. d'Athènes — Dez., Tête de nègre du Mus. de Berlin. — Ch. Dugas, Figurines d'envoutement trouvées à Délos.

Journal of Hellenic Studies, XXXVI, 2: J. D. Beazley, Two Vases in Harrow. — G. F. Hill, Apollo a. St. Michael. — A. H. Smith, Lord Elgin a. his Collection. — C. Albizzati, Two Ivory Fragments of a Statue of Athena.

XXXVII, 1: W. R. Lethaby, The Earlier Temple of Artemis at Ephesus. — Dez., A Fragment of an Ivory Statue at the British Museum. — W. Leaf, Notes on the Text of Strabo XIII. 1. — W. Ashburner, Studies in the Text of the *Nicomachean Ethics*, II. — H. I. Bell, The Greek Papyrus Protocol. — J. Késer, Une Recette Homérique. — L. O. Th. Tudeer, On the Origin of the Maps attached to Ptolemy's Geography. — S. A. Cook, A Lydian-Aramaic Bilingual, I. — W. H. Buckler, Lydian Records. — A. B. Cook, A Pre-Persic Relief from Cottenham.

2: A. H. Smith, A Bronze Figure of a Youth in Oriental Costume. — W. R. Lethaby, The Parthenos. — G. H. Macurdy, Sun Myths and Resurrection Myths. — M. O. B. Caspari, A Survey of Greek Federal Coinage. — W. Miller, Valona. — J. L. Myres, The Plot of the *Alcestis*. — S. A. Cook, A Lydian-Aramaic Bilingual, II.

Neophilologus, III, 3: J. J. Salverda de Grave, La diphtongaison des voyelles libres accentuées en francais. — J. H. Kool, Le problème *Erec-Geraint*. — W. E. J. Kuiper, Eenige navolgingen van Horatius bij Leconte de Lisle. — K. R. Gallas, *L'Invitation au Voyage* de Baudelaire et la Hollande. — H. W. J. Kroes, Etymologisches. — J. de Vries, Nederduitsche Volksliederen in de *þi*drekssaga, III. — R. C. Boer, Over den poëtischen vorm van de bronnen der *þi*drekssaga. — A. E. H. Swaen, *Mute, to mute, mutings; muetir.* — H. A. W. Speckman, Het geheimschrift van Francis Bacon, II. — A. E. H. Swaen, Unedited Letters of Byron, Hazlitt, Moore, Lytton and Scott. — Varia.

Studiën, LXXXIX, April: F. de Bruyn, Is het Spiritisme van Lodge wetenschappelijk en christelijk? II. — L. P. P. Franke, Shakespeariana. — J. Stein, De bouw van het Heelal, I. — C. Wilde, Kardinaal Franc. Ximenez, de Kathol. hervormer van Spanje. — Is. Vogels, Kinderverstand en kindertaal voor den Psycholoog. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hugo Grotius, The freedom of the seas, transl. by Van Deman Magoffin, ed. Brown Scott: Engl. Hist. Rev. 1918, Jan. (Bensly).

Günther, English synonyms: Anglia, Beibl. 1918, nº. 3 (Björkman).

Pijper, Kloosters: Lit. Zentralbl. 1918, nº. 12 (Japikse).

Digitized by Google

In de **Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde** verscheen dezer dagen:

De Nieuwe bewerking van

van

JACOB VAN MAERLANT'S STROPHISCHE GEDICHTEN

DOOR

Dr. J. VERDAM, Oud-Hoogleeraar te Leiden

en

Dr. P. LEENDERTZ Jr., Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Prijs f 7.50

Studeerenden aan de Universiteiten en zij die onze rijke Middeleeuwsche Letterkunde bestudeeren, zullen met belangstelling van de verschijning van dit deel kennisnemen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF's UITG.-MIJ. te LEIDEN

Sociaal Jaarboek voor Nederland 1918

(I)

onder redactie van

Prof. Mr. P. J. M. AALBERSE, Ir. J. W. ALBARDA, Mej. Dr. J. VAN ANROOY, Prof. Mr. P. A. DIEPENHORST, Prof. Dr. D. VAN EMBDEN en H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

De bedoeling van deze uitgave is om gegevens en mededeelingen van zoo uitgestrekt mogelijken aard te verschaffen omtrent sociale aangelegenheden, sociale wetgeving en practijk, vooreerst wat Nederland, later ook wat het Buitenland betreft.

Van dit Jaarboek mag getuigd worden dat het in een behoefte voorziet; reeds lang zagen de vele personen en corporaties in ons land, die zich op sociaal gebied bewegen, naar zulk een gids en vraagbaak, tevens adresboek, uit.

Het is de bedoeling jaarlijks, behalve vele gegevens op sociaal gebied, op te nemen eenige artikelen van verschillende strekking en van bekende schrijvers en tevens enkele rubrieken, die het sociale leven in het algemeen betreffen.

Prijs gecartonneerd f 2.50

Uitgebreid Prospectus op aanvrage verkrijgbaar

Uitg. A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden

Zooeven verscheen het eerste stuk van

DE GROOTE OORLOG

De belangrijkste episoden uit den wereldoorlog

vertaald naar de in opdracht van den Generalen Staf van het Duitsche leger te velde bezorgde uitgave onder leiding van

W. A. T. DE MEESTER

Oud Luitenant-Generaal

De Winterveldtocht in Masuren

vertaling van

F. J. B. SANDERS

Kapitein bij den Generalen Staf

Met Kaarten van de Oorlogsterreinen

Een werk van historische beteekenis

Prijs van het eerste stuk f 1.—

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

De nieuwe druk is zooeven verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ODYSSEA

PARS PRIOR — CARM. I—XII

Prijs f 1.50

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ILIAS

Pars Prior — Carm. I—XII

Prijs f 1.50

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 9.** **Juni 1918.**

Güntert, Indogermanische Ablautprobleme (Uhlenbeck).
T. v. Wilamowitz-Moellendorff, Die dramatische Technik des Sophokles (K. Kuiper).
Kiessling-Heinze, Q. Horatius Flaccus, I (Beck).
Schmidt, Psalmen deutsch im Rhytmus der Urschrift (Oort).
Poort, Literatuur (Prinsen).
Heidlauf, Lucidarius (Frantzen).
Albrecht, Der Sprachgebrauch des Dialektdichters Charles E. Benham (Kern).
Van Duyl Bitter-Hovingh, Grammaire française (Salverda de Grave).
Weigand, Bulgarische Grammatik (v. Wijk).
Gosses, De rechterlijke organisatie van Zeeland in de Middeleeuwen (Fruin).
Alkema, Ons Insulinde (De Klerck).
Schoolboeken:
Van Zonneveld, Studie en herhaling van Engelsche Spraakkunst (Günther).
Uitgaven van de fa's Wolters, Noordhoff, Veen en Van Goor Zonen.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

H. Güntert, Indogermanische Ablautprobleme. Untersuchungen über Schwa secundum, einen zweiten indogermanischen Murmelvokal. (Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft. Herausgegeben von Karl Brugmann und Ferdinand Sommer. 6). Strassburg, Karl J. Trübner. 1916. (Pr. M. 7).

In het eerste hoofdstuk van deze degelijke, van alphabetische registers voorziene monographie verdedigt de heer Güntert het zoogenaamde „Schwa indogermanicum", dat in het Indo-Iraansch door *i*, in de meeste Europeesche talen door *a* gerepresenteerd wordt, tegen den bekenden aanval van Pedersen (KZ. 36, 74 sqq.), die van meening is dat de *i* van *pitár-* enz. onder bepaalde voorwaarden in het Indo-Iraansch uit *a* zoude zijn ontstaan. Inderdaad is de heer Güntert er m. i. in geslaagd Pedersen afdoende te weerleggen. Na aldus het goede recht van het „Schwa indogermanicum" als afzonderlijke klank der stamtaal te hebben gehandhaafd, gaat hij over tot het eigenlijke onderwerp van zijn boek, den met *korte* vocalen intermuteerenden indistincten klinker, dien Fortunatov door middel van een alpha met een kleine *o* eronder aanduidde. Noch deze aanduidingsmethode, noch die van Hirt en Brugmann wordt door den schrijver gevolgd. Veeleer meent hij, dat het aanbeveling verdient het teeken *ə* voor dit „Schwa secundum" te gebruiken en als schrijfwijze voor het „Schwa primum" een omgekeerde *a*, dus *ɐ*, in te voeren. Ik kan echter niet gelooven, dat het praktisch wezen zou om aan een geijkt teeken als *ə*, dat wij allen sedert vele jaren voor de zwakke phase van *lange* vocalen hebben gebezigd, nu opeens een andere waarde toe te kennen.

Aan het stelselmatig onderzoek naar de *spontane* representatie van „Schwa secundum" in de verschillende Indogermaansche talen laat de schrijver een paar hoofdstukken voorafgaan, die aan de veranderingen van dezen klank onder *bijzondere* voorwaarden in het Grieksch gewijd zijn. Het eerste van die twee capita behandelt de wisseling van *ε* en *ι*, waarbij hij twee gevallen van een met *ε* intermuteerende *ι* onderscheidt, namelijk „bei folgendem *i*, *i̯*" en „bei benachbartem *u*, *u̯*." Het volgende hoofdstuk handelt over de *u*-kleuring van „Schwa secundum" in het Grieksch, die volgens den heer Güntert regelmatig heeft plaatsgehad in de positie tusschen nasaal of liquida aan den eenen kant en labiaal, labiovelaar, of zuivere velaar aan den anderen kant, mits in de eerstvolgende syllabe een *ĭ* of *i̯* aanwezig was.

In de volgende drie hoofdstukken gaat de heer Güntert na, welke spontane reflexen van „Schwa secundum" in de Indogermaansche talen van Europa en Azië zijn aan te wijzen. Het belangrijkste van de door hem verkregen resultaten is ongetwijfeld de bijna overal gelijke behandeling van „Schwa secundum" in de omgeving van explosivae en van liquidae of nasalen. De eigenaardige moeilijkheden, die het Indisch aanbiedt, tracht hij door het vaststellen van speciale regels op te lossen. Spontaan echter — meent de schrijver — wordt „Schwa secundum" in het Indo-Iraansch door *a* vertegenwoordigd, zoodat het in deze taalgroep met de sterke phase der *a*-vocalen is samengevallen. Ook in het Grieksch (afgezien van de boven vermelde restricties), het Keltisch, Italisch, Armenisch (en Albaneesch ?) is „Schwa secundum" tot *a* geworden, terwijl het onder alle voorwaarden in het Baltoslavisch door *i* (Lit. *i*, Slav. *ĭ*), in het Germaansch daarentegen door *u* gerepresenteerd is. Dan volgen nog een paar hoofdstukken respectievelijk over reeds in de Indogermaansche stamtaal plaatsgehad hebbende *u*-kleuring van „Schwa secundum" en over de

Digitized by Google

anteconsonantische verbindingen van dit phoneem met *i̯* en *u̯*. Daarna behandelt de schrijver nog het „Schwa secundum" in tweesilbige zware „bases", en ten slotte geeft hij in een tiende hoofdstuk aanwijzingen over de verdeeling van reductie- en nulphase, alsmede een overzicht van den afgelegden weg met korte samenvatting zijner denkbeelden omtrent de voorgeschiedenis van het Indogermaansche vocalisme. Uit den aard der zaak ontrekken die denkbeelden zich aan contrôle.

Drukfouten zijn zeldzaam. Ik noteerde op p. 23, r. 2 van beneden *kañci*, waarvoor *kāñcī* moet worden gelezen, en op p. 27, r. 2 van beneden *groads*, waarmede *groats* bedoeld zal zijn. Omtrent de verhouding tusschen accent en vocalisme bij de door hem op p. 130 geciteerde vormen is de heer Güntert verkeerd ingelicht.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Tycho von Wilamowitz-Moellendorff, Die dramatische Technik des Sophokles. Mit einem Beitrag von Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1917.

De uitgave van dit boek (als 22e deel van Kieslings en Wilamowitz' Philologische Untersuchingen) is in de allereerste plaats een daad van pieteit jegens de nagedachtenis van den jongen geleerde (zoon van den beroemden Berlijner Graecus) die in den strijd tegen Rusland bij Iwangorod het leven liet. Zijn vriend Ernst Kapp heeft het „aus dem Nachlass herausgegeben", zijn Vader en zijn zwager Hiller von Gaertringen hebben zich, toen ook Kapp in dienst moest treden, belast met de correctuur der proefbladen, terwijl als parentalia aan het onvoltooid gebleven werk door den Vader eene uitermate boeiende en rijke studie over den Oedipus Colonëus en over de plaatselijke gesteldheid van den Kolonos Hippios en het Eumeniden-heiligdom werd toegevoegd die in mijn aankondiging alleen om deze reden verder onbesproken blijft omdat ik de beperkte plaatsruimte, welke ik voor dit mij persoonlijk door prof. v. Wilamowitz toegezonden boek aan de Redactie van het *Museum* waag te vragen, uitsluitend wensch te gebruiken voor eene korte karakteristiek van het *opus postumum* zelf.

Allereerst dan: dit werk moet worden aanvaard als een *opus postumum et imperfectum*. Het draagt al de kenmerken van zijne herkomst uit een slechts ten deele gedrukte dissertatie: de schrijver heeft niet meer kunnen overwegen, hoezeer zijn werk door besnoeiing kon winnen; het boek is vermoeiend door te groote breedsprakigheid, het is ongelijkmatig in zijne behandeling, en ruimt eene te groote plaats in aan bestrijding van ten deele niet zeer belangrijke meeningen.

Dit alles hebben zij, die tot de uitgave medewerkten, duidelijk ingezien, en ook zelf erkend. Toch heeft het hen terecht niet er toe geleid om de publicatie achterwege te laten. Gelukkig, want het boek is een eereteeken voor den jonggestorven schrijver, het is een bewijs van jarenlange, kundige toewijding aan de studie van de Grieksche tragedie, en vooral: het is eene belangwekkende proeve van consequente toepassing eener beschouwingswijze van het klassieke drama, die bij de interpretatie der Grieksche treurspeldichters inderdaad vaak te zeer wordt verwaarloosd: de vraag naar de arbeidsmethode der oude dichters met het oog op de dramatische vertooning en de toeschouwers: de dramatische techniek.

Onder dramatische techniek verstaat de schrijver de zorg van den dichter om de overgeleverde mythische stof zoo te kiezen, te wijzigen en te dramatizeeren, dat het spel zelf de hoogst mogelijke spanningskracht bereikt: voor toeschouwers, niet voor lezers heeft Sophocles gewerkt. Tot dit inzicht is de schrijver gekomen langs den weg der polemiek, met name door de lectuur en de hieruit voortspruitende bestrijding van Drachmanns studie „zur komposition der Sophokleischen Antigone" (Herm. XLIII en XLIV). Drachmann, aan wien Tycho Wilamowitz zijne taktvolle en zeer bezadigde bestrijding „in Verehrung und Dankbarkeit" opdraagt, had in zijne veelgelezene ontleding van de Antigone op tal van „tegenstrijdigheden" gewezen, die hem in de allervoornaamste plaats schenen te bewijzen dat Sophocles zelf, bepaaldelijk ten opzichte van Polynices' begrafenis, in den loop van zijne bewerking van dit drama zijne opvatting had veranderd: van daar eene — naar hem voorkwam — opvallende tegenspraak tusschen eene werkelijke en eene symbolische teraardebestelling. Wilamowitz erkent — m.i. ten onrechte — die tegenspraak, doch weerlegt uitvoerig en op zeer overtuigende wijze de geheele theorie van Drachmann aangaande zulk eene aan de voltooiing voorafgaande „diaskeuase." Telkens hebben hem zelven echter bij het toetsen van D's theorie opmerkelijke inconcinniteiten in de dramaturgie der Antigone getroffen, en deze brengen hem tot eene vraag, die de leiddraad is geworden van zijne geheele Sophocles-studie: „Man musz sehen ob sich nicht solche Incongruenzen und Widersprüche auch sonst noch bei Sophokles finden, und ob sich nicht bei einer allgemeinen Betrachtung begreifen läszt, warum der Dichter sie entweder erträgt oder übersieht" (p. 6).

Dit beginsel wordt nu in een zeer subtiele analyse van verschillende veelbesproken scènes uit zes stukken (alleen de Oedipus Colonëus ontbreekt) met consequentie toegepast. Naar mij voorkomt met te strenge consequentie. Want zoozeer heeft de schrijver zijn eens — en met juist overleg — gekozen toetssteen gemeend uitsluitend te moeten aanleggen, zoozeer alleenlijk deze vraag de overweging waardig geacht: „welk dramatisch effect wil telkenmale de dichter bereiken en hoe wil hij, dat de voorbereiding der peripetie op den toeschouwer zal werken" dat hij — om zoo te zeggen — in klimmende mate strijdlustig wordt gestemd tegenover elke andere beschouwingswijze. Blijft ook bij dien strijdlust de beschaafde bezadigdheid en de eerlijkheid der polemiek den lezer aangenaam treffen, toch kan hem de eenzijdigheid der methode niet ontgaan. Zeker, in veel van hetgeen W. bijvoorbeeld zegt over de fantasieën van Zielinkski betreffende de Trachiniae en in verscheidene zijner protesten tegen allerlei interpretatie door „stil spel" ligt gezonde waarheidszin; maar men kan bezwaarlijk zijne ontwikkeling van de Oedipusscènes en zijne beschouwing van de Tiresias-figuur in Oedipus en Antigone lezen zonder te betreuren dat hij in die mate heeft toegegeven aan zijn wantrouwen tegenover hetgeen hij met onmiskenbaar mishagen noemt de „psychologische" interpretatie. Streng doordachte karakterontwikkeling meent W. dat wij eigenlijk nooit bij Sophocles moeten zoeken: om hetdramatisch effect is het den dichter te doen. Schijnbare of werkelijke karaktertegenstrijdigheden moeten wij der-

Digitized by Google

halve niet wegredeneeren, maar aanvaarden, zooals de dichter zelf ze voor zich en zijne toeschouwers aanvaardt. Hoe ver nu den schrijver deze zienswijze brengt, ja tot welke, niet erkende, aporia zij hem voert, kan men duidelijk zien in zijne verklaringsmethode van scènes als de beroemde toespraak van Aiax na zijn terugkeer uit de tent. Veinst Aiax bereidwilligheid om te blijven leven? Is de held een leugenaar? „Man sieht hier sehr deutlich dass — etwas grob ausgedrückt — im Augenblick, wo er (Soph.) eine seiner Personen fingieren läszt, dasz sie sich in einer bestimmten Lage befindet, ihm selbst, sobald er die Person reden läszt, diese fingierte Situation genau so real ist, wie irgend eine die er erfindet, und aus die heraus er seine Personen reden läszt." (p. 65).

Zulk eene verklaringswijze schijnt mij de vraag zelve die zij had gesteld —, „waarom laat Sophocles zijnen Aiax aldus spreken?" — onbeantwoord te laten, en aldus de tragedie zelve te stellen beneden het peil op welke het aan onze „psychologische" analyse gelukt was, haar te plaatsen. Bijzonder duidelijk komt dit uit in de uitvoerige behandeling der Electra, die bijkans eene voortdurende, doch m. i. niet ten volle geslaagde bestrijding van Kaibels analyse is. Toch, ondanks deze bezwaren tegen wat mij voorkomt eene al te eenzijdige toepassing te zijn van een — naast andere — gezond en deugdelijk beginsel van tragedieinterpretatie, ben ik van meening dat niemand dit boek zal lezen zonder er zeer veel uit te leeren. Trouw en eerlijk onderzoek en onderlinge vergelijking der tragische gegevens, bovenal zorgvuldig naspeuren van Sophocles' eigenaardige gedragslijn als tooneeldichter, werpt hier op menige schijnbaar onoverkomelijke tegenstrijdigheid een nieuw en helder licht, voortdurend onze aandacht vragend voor de *mise-en-scène* — die inderdaad door onze op de psychologie van het drama gerichte lectuur maar al te vaak uit het oog wordt verloren(zie b.v. de studie over het ekkyklema in de Aiax bl. 56 v. v.) — en toont ons op duidelijke wijze het merkwaardig overleg waarmee Sophocles de mythische stof juist zooveel wijzigt als tot het bereiken van het nagestreefde dramatische effect noodig is. Bijzonder lezenswaard, ook na het vele dat over de Philoctetes is geschreven, zijn de bladzijden, aan de mythische hypothese dezer geschiedenis en aan hare behandeling door de drie tragici gewijd, en bovenal opmerkelijk is de studie over de Trachiniae en Euripides' Herakles, eene zelfstandige voortzetting en uitbreiding van Ulrich von Wilamowitz' Heraklesstudiën bij de lectuur van welke bladzijden weemoed iederen lezer moet vervullen wegens het noodlot dat noch aan Tycho's Vader noch aan ons vergunt, te zien hoe door voortgezet onderzoek de zoon hier de wegen zou hebben doorgetrokken eens door den vader gebaand.

Amsterdam. K. Kuiper.

Q. Horatius Flaccus erklärt von **Adolf Kiessling.** I Th. **Oden und Epoden,** sechste Auflage erneuert von **Richard Heinze.** Berlin, Weidmann. 1917. (Pr. M. 5.60).

Deze 6e uitgave wordt aangekondigd als een *nieuwe* en daarom alleen wenscht de Redactie van dit tijdschrift dat er melding van zal worden gemaakt. Het boek sluit de reeks der nieuwste drukken van dit uitnemend werk en werd met verlangen tegemoet gezien. Wij kennen Richard Heinze als uitgever van het 3e bk. van *Lucretius* (1897), van een boek over *Tertullianus' Apologeticum* (1910) en van *Virgils Epische Technik* (van 1902, 3e druk 1914). Wie over zulke verschillende moeilijke en belangrijke onderwerpen verdienstelijk kan schrijven heeft het vertrouwen zijner vakgenooten. Men mag soms een andere meening hebben dan de schrijver, deze 6e druk van Horatius' oden en epoden zal mede vooraan staan onder de beste Horatius-edities; ze geeft in den regel alle gewenschte inlichtingen, eerder te veel dan te weinig en ze is heel wat grooter dan de 2e (nog van Kiessling). Maar een uitbreiding van de inleidingen was soms of gewenscht of noodig (Carmen saeculare). In c. IV 8 zie ik tot mijn verwondering dat Heinze nog tot het schrappen van een paar verzen zijn toevlucht neemt. Ook met 34 verzen is deze ode te verklaren. Heinze deelt ons in zijn Vorwort (p. VI) mede dat wij nog eene metrische „Einführung allgemeineren Inhalts" hebben te verwachten. Misschien vernemen wij dan iets meer over de wijze van voordracht van 't carmen saeculare (vgl. p. 484); want dat er op 't oordeel van Redslob, hoe aannemelijk ook, iets valt af te dingen, kan ook Heinze niet ontgaan zijn.

Amsterdam. J. W. Beck.

Hans Schmidt, Psalmen deutsch im Rhytmus der Urschrift. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1917. (Pr. gecart. M. 2.25).

Dit keurig uitgegeven boekske is door den Tübinger hoogleeraar — zooals de volledige titel aangeeft — z. Zt Hauptmann im Felde, uit een militair hospitaal geschreven. Het bevat 34 psalmen, zoo het heet, in de versmaat van het oorspronkelijke overgezet, elk van een stichtelijk bijschrift vergezeld; terwijl het geheel besloten wordt met éenige bladzijden geleerde aanteekeningen, tot rechtvaardiging van de vertaling. Dat de Hebreeuwsche gedichten metra hadden, min of meer met de onze vergelijkbaar, is van oudsher vaak betoogd. Men kan een groot aantal namen van geleerden die het deden vinden in R. Kittel, die Psalmen, bl. XXXXVI v. Ook Schmidt schreef er over. Daar ik het vraagstuk niet bestudeerd heb, durf ik er geen stellig oordeel over uitspreken. Maar er is één verschijnsel dat me sterk er aan doet twijfelen; althans doet vermoeden dat men het ware nooit vinden zal. In den Hebreeuwschen tekst staan op de woorden allerlei teekens, die minder leesteekens zijn dan wel muzieknoten, aangevend hoe men het stuk in de synagoge moet voordragen. En deze geven zeker niet weer, hoe de woorden oorspronkelijk werden uitgesproken. Immers, de meervoudsuitgangen hebben altijd den toon, en is het denkbaar dat de Israëlieten hebben verbogen: paard, paardén? Er zijn meer gevallen waarin een lettergreep die blijkbaar een aanhangsel is en bij verbuiging wegvalt in den tekst den toon heeft. — Wanneer onze schrijver de psalmen „im Rythmus der Urschrift" gaat weergeven, dan neemt hij daartoe zooveel vrijheden, die hij alle in de slotbladzijden eerlijk opsomt, dat van de oorspronkelijke vormen niet veel overblijft. Zijn vertaling is zeer zeer vrij; hij laat woorden en geheele regels weg, voegt er allerlei voor 't rythmus in, en zoo meer. Leeren wij dus uit het boekske niet veel, het is stichtelijk; warm heeft de schrijver gevoeld wat de dichters bewoog,

Digitized by Google

en in schoone taal heeft hij weergegeven wat hij in hun psalmen vond, met sobere en reine verbeelding aanvullend wat zij volgens hem er bij dachten of konden denken. Gelukkig de man die, na aan het oorlogsgedruisch te zijn blootgesteld, in de rust van het hospitaal zulk een boekje kon samenstellen!

Leiden. H. Oort.

Herman Poort, Literatuur. Amsterdam, Mij. voor goede en goedkoope lectuur. 1918.

Dit zijn vriendelijke, eenvoudige causerietjes over eenige litteraire zaken van algemeenen aard, over prozakunst, realisme en romantiek, humor, literatuur-studie, critiek en essay. Het zijn lezingen, die voor een volksuniversiteit gehouden werden. Diep gaan ze natuurlijk niet; de Heer Poort heeft hoofdzaken scherp willen teekenen en dit doel heeft hij over het algemeen bereikt. Hier en daar vraag ik me wel af: heeft de Heer Poort zijn leerlingen niet te laag aangeslagen?

Vooral het praatje over humor b.v. lijkt me al uiterst oppervlakkig. Hij geeft eenige voorbeelden van humor, zonder te trachten tot de eigenlijke kern van het verschijnsel door te dringen of het verschijnsel eenigermate historisch te overzien.

„Het gevoel van de humor is — iets dat de menschheid nog niet zoo heel lang kent, en het is allerminst klassiek gelijk het tragische, elegische" etc. Verderop beweert de schrijver, dat eerst in de 18de eeuw de humor in de litteratuur verschijnt. Zooiets is toch al te mal!

De beste kunst (niet enkel de litteraire) van alle tijden zit immers vol humor. Kunst zonder humor is bijna niet denkbaar; omdat humor is de natuur, het leven zelf. Hoe velen hebben het niet beredeneerd, Lessing, Heine, Fielding, Geel, Hugo, Multatuli etc.

Geen humor, mijnheer Poort, bij Shakespeare en Cervantes? Bij Horatius en Tibullus? Niet in de Ilias en bij Theocritos? Zeker, ge hebt gelijk: bij het „ondoofbaar gelach" om Hephaistos is geen humor. Maar om dan maar de eerste de beste traditioneele scène te nemen: in het afscheid van Hector en Andromache geen humor? Iets anders is, dat men eerst in tweede helft der 18de eeuw, in de periode der zelfanalyse, waaruit het sentimenteele groeide, begonnen is met den humor te beredeneeren, zich rekenschap te geven van deze elementen, waaruit alle groote kunst is opgebouwd, en dat er toen een zeer bijzondere sentimenteel getinte cultus van den humor is geweest, eenige decenniën lang.

Hier was nog heel wat over te zeggen, maar dit is zeker, dat de Heer Poort ook aan een zeer eenvoudig auditorium heel wat wijdere perspectieven over den humor had kunnen openen dan hij thans heeft gedaan.

Zonderlinge uitspraken lijken mij o.a. verder, dat De Meester *geschuwd* zou zijn „om zijn donkere kijk op het leven" (44) en dat de Nieuwe Gids hier „bracht de uitbeelding niet van een Nederlandsche, maar van een min of meer Fransche werkelijkheid" (20). Nu is van Deyssels Liefde b.v. (hieraan denkt Poort in de eerste plaats) toch wel de meest zuivere Hollandsche werkelijkheid, die men zich denken kan. De Heer Poort zal bedoelen, dat deze zeer typische Hollandsche werkelijkheid uitgebeeld is op een manier die onder Franschen invloed stond, maar er bleef toch zeer sterk de persoonlijke Hollandsche rasartiest uit spreken.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften.

Band XXVIII. **Lucidarius** aus der Berliner Handschrift herausgegeben von **Felix Heidlauf.** Mit zwei Tafeln in Lichtdruck. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1915. (Pr. M. 4.60).

Het oudste mhd. volksboek in proza, omstreeks het einde der 12de eeuw te Brunswijk op bevel van den ouden Welf Hendrik den Leeuw geschreven, wordt door deze uitgave voor het eerst algemeen toegankelijk gemaakt. Zij geeft behalve den tekst en een woordenlijst, in een beknopte inleiding, gedateerd Januari 1915, slechts de noodzakelijkste meedeelingen over de gebruikte handschriften; voor al het overige verwijst Heidlauf naar zijne dissertatie: *Das mittelhochdeutsche Volksbuch Lucidarius*, in December van hetzelfde jaar verschenen. Overeenkomstig het program der D. T. berust Heidlauf's tekst in hoofdzaak op één hs., en wel het meest volledige der eerste recensie: *A* (Berlijn, Perg. ± 1300); van de overige gebruikte hss. is alleen het oudste fragment *G* (Perg. Göttingen ± 1200) nauwkeurig vergeleken, met vermelding der afwijkende lezingen. De zorgvuldig bewerkte woordenlijst levert niet veel nieuws op.

Onze Dietsche Lucidarius is, zooals men weet, een vertaling van het Duitsche volksboek. Voor hen, die hierin belang stellen, zij de zeer grondige dissertatie van Heidlauf ter lezing aanbevolen.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Theodor Albrecht, Der Sprachgebrauch des Dialektdichters Charles E. Benham zu Colchester in Essex. (Palaestra, hrg. v. A. Brandl, G. Roethe und † E. Schmidt, CXI). Berlin, Mayer & Müller. 1916. (Pr. M. 5.50).

Dit werk, voortgesproten uit een dissertatie en de onmiskenbare sporen van zijn oorsprong dragende, beschrijft, zoals de titel aanduidt, niet het spraakgebruik van de stad Colchester, maar van één inwoner, de dagbladschrijver en uitgever Benham, en dan nog maar alleen zover het blijkt uit dertien gedichten van zijn hand, de *Essex Ballads and Other* Poems, waarnaast ook enkele andere geschriften of stukjes in Essextongvallen in aanmerking worden genomen. De Schrijver vertoefde korte tijd in Colchester en hoorde daar Benham herhaaldelik zijn gedichten voorlezen. Later droeg de dichter er vier voor de gramofoon voor en nadat de heer Albrecht zich deze vier (die in zijn boek zijn afgedrukt, met foneties transkriptie en Engelse vertaling) „ontelbare malen" had laten voorspelen, zodat hij „iedere klank kon nazeggen en transkriberen," zette hij zich aan 't werk. De waarde van deze beschrijving kon dus nooit zo groot worden als b.v. die van de tongval van Pewsey geleverd door Kjederqvist, die lange tijd te midden van de plattelandsbevolking leefde. Wat we hier moesten verwachten en ook krijgen is een tamelik eenzijdige schets, die berust op hoogst onvolledige gegevens, en de lengte (ruim 100 bladzijden) kan het gemis aan diepte niet opwegen. Enigszins bedenkelik is het dat bij de beschrijving de negen niet gegramofoneerde gedichten evenzeer als bron dienst doen als de vier bovengenoemde, ofschoon Benham's eigen spelling verre van foneties is; in al geval hadden de aanhalingen uit de vier gedichten door andere druk van die uit de overige moeten zijn onderscheiden. Nog bedenkeliker dunkt het mij dat de proeven van de tongvallen van Great

Digitized by Google

Dunmow en Maldon uit Ellis en die van de tongval van Tiptree uit een gedicht van Charles Clark (1839) op dezelfde voet worden behandeld als de gegevens uit Benham, ofschoon er vooral bij Clark menigmaal twijfel is aan de bedoelde klanken. En om deze laatste reden én om het verschil in de plaats van herkomst is het gevaarlik, uit (schijnbare of werkelike) verschillen tussen de taal van de onderscheiden bronnen gevolgtrekkingen te maken ten aanzien van de tijd van een klankovergang in Colchester, zoals de schrijver meermalen doet (b.v. § 144).

Na een paar inleidende hoofdstukken bevat het boek: 1°. een „Leselehre", waarin rijkelik uitvoerig de verhouding van Benham's transkriptie tot zijn klanken wordt nagegaan; 2°. een klankgeschiedenis, uitgaande van Chaucer's vormen, maar dikwijls met vermelding van Oudengelse; 3°. biezonderheden over buiging en syntaxis en 4°. een korte vergelijking van de klankontwikkeling in de tongval van Colchester met die in 't dialekt dat de schrijver haast doorlopend de „Schriftsprache", maar een enkele keer juister de „gebildete Umgangssprache" noemt.

Een bijster belangrijke gewestspraak is deze tongval van Colchester niet, noch in woorden noch in vormen: daarvoor is de stad te weinig afgelegen en te dicht bij Londen in de buurt. Niet alleen dat de oorspronkelike tongval blijkbaar al enige eeuwen geleden zodanig door de taal van de hoofdstad is verdrongen, dat er van het oudere type weinig of niets is overgebleven, maar bovendien wemelt de tegenwoordige tongval van latere, soms hele late, indringers, zowel uit de algemene beschaafde taal als uit de platte spraak van Londen en omstreken, ja zelfs ontbreken zogenaamde 'spelling-pronunciations' niet. Hier en daar in 't boek wordt de aandacht gevestigd op vormen die aan de algemene taal zijn ontleend, zoals *dɔɔg* 'hond' § 25, *həə* pron. poss. § 134, *taem* 'tijd' § 151, naast *doog*, *haa*, *tɔem*, maar er zijn er veel meer, b.v. *greɨt* 'groot', *hweeɔ* 'waar', *đeeə* 'daar', *bae* 'kopen', *taeþ* 'tiende', naast *gret*, *wijə*, *đijə*, *bɔe*, *tɔeþ*, en *wan* 'één' [1]). De Schrijver schijnt dikwijls te veronderstellen dat zijn tongval en de beschaafde taal zich langs evenwijdige lijnen hebben ontwikkeld in gevallen waar het voor de hand ligt dat de vroegere dialektiese vorm heeft plaatsgemaakt voor een vorm van de algemene zuidelike spreektaal. De afwijkingen van deze taal die de tegenwoordige tongval vertoont (zie blz. 144 e. vv.) zijn bijna zonder uitzondering, dus in veel ruimer mate dan de Schrijver gelooft, pas in de laatste eeuwen tot stand gekomen, soms van de ene kant, soms van de andere. Om deze redenen was ook het vermelden van Oudengelse vormen over 't algemeen onnodig geweest, en allerminst verdiende het aanbeveling, Westsaksiese vormen als grondslag te kiezen. Het is immers klaar als de dag, dat vormen als *ġesīene* 'zichtbaar' (§ 119), *ēl* 'at' (ald.), *tīen* 'tien' (§ 126), *ġiefan* 'geven' (§ 131), *ġeat* 'poort' (§ 144), *čearu* 'zorg' (§ 145), *seah* 'zag' (§ 166), *hliehhan* 'lachen' (§ 169) niet de grondslag kunnen zijn van *sin*, *et*, *ten*, *giv*, *gaet*, *keeə*, *soo*, *laaf*, om nog niet eens te spreken van monstra als *ongiēn* 'tegen' (§ 119) en *hlādan* (ald.), die de Oudengelse vorm van *gin* en *lod* moeten verbeelden, en van niet bestaande woorden als Oe. *hrætelan* 'ratelen' (§ 120), *gietan* 'krijgen' (§ 119), *nēar līce*, Me. *nerli* (§ 118 e. e.), Me. *drāge* (§ 120), die ons worden opgedist als de bronnen van *rætl*, *git*, *nili* en *dræeg* [1]). Het is een uitzondering als de goede vorm wordt opgegeven, b.v. Oe. *gelēfan* 'geloven', *slēfe* 'mouw' e. dgl., *wicu* 'week' (§ 146). De Schr. heeft geen poging gedaan om de vroegere Essex-vormen op te sporen, en zo komt hij er b.v. toe, vormen met *e* voor Oe. *y* te beschouwen hetzij als Kentisme (*set* 'shut' § 126), hetzij als biezondere klankwijziging na *r* (*bredʒ* 'bridge' § 132, 't enige voorbeeld!) of als rechtstreekse voortzetting van Oe. *e* (*setʒ* 'such' § 126, naast *sitš* § 131, volgens de Schrijver 't ene uit Oe. *swelč*, 't andere uit Oe. *swilč*), terwijl naar alle waarschijnlikheid deze enkele *e*'s de karige overblijfselen zijn van de klank die oudtijds in oostelik Essex normaal was (*melə* 'molenaar' laat ook een andere verklaring toe, wegens *tel* 'till'). Jammer genoeg is het aantal *y*-woorden bij Albrecht te gering om een stelliger uitspraak te gedogen.

De Romaanse vormen zijn ook niet altijd onberispelik; ten onrechte b.v. staat in § 150 Ofra. *clair* i. pl. van *cler* en wordt in § 157 als bron van *skuwl* Ofra. *escole* genoemd. Onsterfelik schijnen de verklaring van Ne. *lad* uit Oi. *lath* 'held' (§ 120) en de vergissing dat het rijm *plīte* : *wīte* Canterb. T. G 952 bewijst dat de overgang van *ix't* in *īt* bij Chaucer al is „angebahnt" (§ 118).

Met klankveranderingen wordt soms raar omgesprongen. Hoe kan b.v. *jælə* 'yellow' zijn *æ* aan de *j* te danken hebben? en was de *g* in *gal* 'girl' palataal (§ 130)? En wat hebben de Colchester-vormen van *bird*, *church*, *dirt* e.a. (*baad* enz.) te maken met „Kürzung vor dehnenden Konsonantengruppen" (§ 134)? Colch. *kwaeə* 'choir' is evenmin duidelik als Stand.-Eng. *kwaiə*, maar het wint niet aan duidelikheid doordat § 150 in één adem daarmee genoemd wordt *fraez* 'freeze', dat, indien we over volledige gegevens beschikten, waarschijnlik als analogiese vorm begrijpelik zou worden.

De gevolgtrekkingen van de Schrijver zijn niet altijd gerechtvaardigd, b.v. waar we lezen dat blijkens de fonogrammen *hw-*, d.w.z. stemklankloze *w*, blijft bij sterke klemtoon en anders in *w* overgaat (§ 185). Bij nader onderzoek immers blijkt dat in de fonogrammen b.v. telkens voorkomt de konjunktie *hwen*, zonder dat de klemtoon biezonder sterk schijnt, terwijl omgekeerd *wɔt* te horen was in gevallen als *what on arth*, *what d'yer think they done* (naar Benham's spelling), waar 't pronomen zeker wel een vrij sterke klemtoon had. Dat hier invloed van de school in 't spel is, is waarschijnlik. Iets dergelijks geldt ten aanzien van de *h-* in beklemtoonde woorden (§ 201). Terwijl bij Benham maar twee voorbeelden zonder *h-* te vinden zijn en bij Clark in 't geheel geen (*a-tome* 'at home' is een biezonder geval), geeft Ellis er verscheiden, en het is twijfelachtig, of Benham en Clark ons hier wel goed voorlichten. Er is m.i. grote kans dat die twee gevallen zonder *h-* bij Benham (*'arf a crown* en *her 'at*) voor de gebruikelike uitspraak in Colchester meer betekenen dan alle andere samen.

[1]) Voor 't gemak van de zetter zijn boven enkele kleine typografiese verschillen verwaarloosd.

[1]) *nerly* schijnt in 't Middelengels nog niet bestaan te hebben, vandaar Ne. *nearly* en in Colchester *nili*, niet *naali* (vgl. daarentegen *aali* 'early'). Op de door Dr. A. aangehaalde plaats uit Chaucer staat *neer*.

Digitized by Google

De opmerkingen over de flexie in de tongval hebben weinig om 't lijf; van 't uit de syntaxis meegedeelde is 't treffendste 't gebruik van de imperatieven *do* en *don't* in de betekenis 'anders' (§ 233), b.v. *But look arter poor owd Martha, d o n ' t she'll goo 'ithin the House* of *Don't you sleep 'ithin that plaice. D o to-night you'll be a-larfin' on the wrong side o' yer faice.*

Was dan de uitgaaf van dit boek helemaal nutteloos? Neen, in zo verre niet, dat men er toch altijd, mits met de nodige voorzichtigheid toegerust, een en ander uit leren kan, zonder het zelf te hoeven op te diepen uit Benham's gedichten, en dat men er ook een beter inzicht door krijgt in Ellis' gebrekkige opgaven over Essex. De weinige drukfouten in 't boek zijn onbetekenend, de rangschikking van de stof is duidelik en maakt het overzicht gemakkelik, en de woordelijst aan 't slot is geriefelik ingericht en kan goede diensten bewijzen.

Groningen. J. H. Kern.

C. F. van Duyl, Grammaire française. Deuxième édition par **J. Bitter** et **M. Hovingh.** Groningen, Wolters. 1917. (Pr. *f* 6.50).

Het is dertien jaar geleden dat de begaafde en sympathieke schrijver dezer Franse spraakkunst zijn werk, vrucht van jarenlange studie en van langdurige ondervinding, in het licht heeft gegeven. Zij die het voorrecht hebben gehad met hem samen te werken, hetzij als collega, hetzij als lid der eksamenkommissie voor de Franse taal, zullen zich verheugen over de hulde die, door deze herdruk, aan zijn nagedachtenis wordt gebracht, maar tevens zullen allen die hart hebben voor het onderwijs van het Frans ten onzent, met grote ingenomenheid deze nieuwe uitgave begroeten.

Zij is bezorgd door twee mannen wier namen in onze onderwijswereld een goede klank hebben: de Heer J. Bitter, inspekteur van het gemeente-onderwijs te Rotterdam, en de Heer M. Hovingh, leraar aan het Gymnasium te 's-Gravenhage. Zij hebben hun taak met lofwaardige nauwgezetheid vervuld; in stede van een eenvoudige reproductie der eerste uitgave te geven, hebben zij haar herzien, zoals ook Van Duyl, als hij zelf haar opnieuw ter perse zou hebben gelegd, haar waarschijnlik hier en daar zou hebben gewijzigd.

De voornaamste verandering — die, naar mijn overtuiging, een werkelike verbetering is — bestaat in het weglaten van al wat de geschiedenis der taal betreft. In de eerste uitgave waren enkele historiese uitweidingen opgenomen, ter verklaring van taalfeiten. Het voorbericht zegt daaromtrent: „Je sais très bien que, pour expliquer et faire comprendre tous les phénomènes grammaticaux, il faudrait s'engager résolument dans la voie de la grammaire historique, ce qui serait absolument impossible et peu pratique pour la grande majorité des étudiants auxquels je destine cet ouvrage . . . Mais il y a un milieu qui permet de concilier les droits de la logique avec ceux de la pratique. . . ." Deze middenweg nu meende Van Duyl te vinden in het ter sprake brengen, hier en daar, van de evolutie die aan de tegenwoordige taaltoestand was voorafgegaan. De heren Bitter en Hovingh hebben evenwel gemeend dat, wat de Saussure noemt, de „synchroniese" taalwetenschap moest gescheiden worden van de „diachroniese", en daaraan hebben zij goed gedaan. Want afgezien van de moeilikheid waarvan Van Duyl zelf, blijkens de bovenaangehaalde woorden, reeds overtuigd was, dat nl. degenen voor wie zijn boek bestemd was de nodige voorstudie misten om de taalfeiten uit het verleden te waarderen, stelt de beschrijving van de toestand ener taal op een gegeven ogenblik geheel andere eisen, verlangt andere indelingen, dan het verhaal der geschiedkundige ontwikkeling. In verband daarmede zijn de voorbeelden zoveel mogelik gekozen uit de schrijvers van onze tijd; reeds Van Duyl had slechts bij uitzondering zijn toevlucht genomen tot de klassieken, en dan nog alleen wanneer het gebruik niet was veranderd of wanneer hij een verandering in de taal wilde aangeven; — doch dit laatste was in deze nieuwe druk niet meer nodig, en de jongste uitgevers zijn in de uitsluiting van aanhalingen uit vroegere tijd nog verder gegaan.

Ik wil nog wijzen op een verdienste van Van Duyl's werk, die in deze tweede editie gelukkig ook volkomen tot haar recht komt. Hij heeft gemeend bij gelegenheid ook constructies uit de volkstaal te moeten vermelden, en de heren Bitter en Hovingh hebben zich eveneens beijverd „de ne pas perdre tout contact avec la langue familière." Zie daar een voortreffelik beginsel. Juist omdat de historiese grammatica voor de gebruikers van dit handboek zorgvuldig gesloten moet blijven, is het noodzakelik, ten einde hen te doordringen van het toevallige, niet-noodzakelike karakter der taalregels, dat hun in de volkstaal een kijkje wordt gegeven, waar veel zo geheel anders en, van het standpunt der linguistiek, niet minder „juist" is dan in de officiële taal.

Men zal hier niet een uitvoerige behandeling van dit rijke werk in al zijn onderdelen verlangen. Het zal uitnemende diensten bewijzen. Ik wist dat, in de laatste jaren, vaak tevergeefs naar Van Duyl's *Grammaire française* werd gevraagd; tans weten allen dat zij haar op hun werktafel kunnen hebben, waarvan zij een sieraad zal zijn, zowel door haar innerlike waarde als door haar inderdaad schitterend verzorgd uiterlik, dat alle eer aandoet aan de firma Wolters, die hierin trouwens eenvoudig haar gewoonte getrouw blijft, en aan de heren die deze tweede druk persklaar hebben gemaakt en die er o. a. een zeer nuttige „table analytique" aan hebben toegevoegd, terwijl ons nog een „Index des Mots" wordt beloofd.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Gustav Weigand, Bulgarische Grammatik. 2. vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig, J. A. Barth. 1917. (Pr. M. 6).

De eerste druk van professor Weigands Bulgaarse grammatika, van 1907, werd door mij aangekondigd in het *Museum* van Maart 1908 (15. jg., No. 6, kol. 215 v.). Over doel en strekking van het boek is daar een en ander te vinden. Ook verwijs ik naar deze vroegere recensie voor enige opmerkingen, die voor de tweede druk niet minder gelden dan voor de eerste.

Hoewel belangrijk omgewerkt en aangevuld, is het boek in deze nieuwe editie niet wezenlik veranderd. Een gewichtige aanvulling vormen de talrijke nieuwe „Uebungen", waaronder tans ook Duitse teksten, die in het Bulgaars vertaald moeten worden. Het toch reeds goede boek is tans nog veel bruikbaarder geworden.

Het verbaast mij enigszins, dat de schrijver zich zo scepties stelt tegenover de op zijn eerste druk geleverde kritiek. „Zu Verbesserungen oder Veränderungen lag

Digitized by Google

nur wenig Grund vor, am wenigsten boten dazu die in deutscher Sprache erschienenen Kritiken Anlass. Die betreffenden Herren mögen die neue Auflage mit der alten vergleichen, sie werden sich dann vielleicht überzeugen, dass meine Darstellung die richtige ist." Aldus Weigand in zijn „Vorwort". Deze woorden gaven mij aanleiding om altans een der bedoelde kritieken nog eens ter hand te nemen, namelik die van professor Miletič, zelf een Bulgaar, in het Archiv für slavische Philologie 31, 605—612. Ik bemerkte, dat hier en daar Weigand op grond van deze recensie verbeteringen heeft aangebracht, doch dat hij de allerbelangrijkste opmerkingen van Miletič voor kennisgeving heeft aangenomen. Zo blijft hij verklaren, dat vóór het *ja*-teken geen konsonant-verweking plaats heeft (blz. 6: „also *polęana*, nicht *pol'ana*"), en ook in andere posities, speciaal vóór *ě*, erkent hij blijkbaar geen gemouilleerde vokalen, — hoewel Miletič uitdrukkelik op hun bestaan opmerkzaam heeft gemaakt. Mijn eigen indrukken geven Miletič gelijk; doch daar ik deze opdeed gedurende een zeer kortstondig verblijf te Sofia, in de eerste plaats aan andere zaken dan Bulgaarse uitspraak gewijd, hecht ik er nog veel meer waarde aan, dat al de foneties geschoolde geleerden, die zich in de laatste tijd bezig hebben gehouden met de studie der Bulgaarse klanken (O. Broch in zijn Slavische Phonetik, Rozwadowski in Rocznik Slawistyczny IV, Ekblom in Studier i modern språkvetenskap VI) [1]), het met Miletič eens zijn, wat de palatalisatie van medeklinkers aangaat (al wijken zij dan ook in sommige détails van elkaar af, mogelik een gevolg van de vrij grote individuéle en lokale verschillen in het beschaafde Bulgaars), — en dat ook de in het Russies geschreven grammatika van Ščepkin, die meer dan die van Weigand voor wetenschappelik onderlegde studenten bedoeld is, de palatalisatie erkent. Een andere opmerking van Miletič, waarmee Weigand m. i. rekening had moeten houden, is deze: dat de uitspraak van de Bulgaarse jer en *ǫ* niet door een *o* met diakrities teken mag worden aangeduid. Zou Weigand ook de klank van Engels *but*, die van de Bulgaarse jer zeer weinig verschilt, door een *o*-teken aanduiden? In dialekten van 't Bulgaars komt zeer zeker een *o*-achtige uitspraak van de jer voor, maar niet in het Bulgaarse Beschaafd.

De klankleer is in 't algemeen het zwakste deel van dit boekje; dat bezwaar wordt gedeeltelik, doch niet geheel opgeheven door het feit, dat de uitspraak toch slechts door veel horen en naspreken te leren is. Had bijvoorbeeld de passus over *š*, *ž*, *č*, *dž* op pag. 9 niet wat klaarder kunnen zijn? Deze klanken worden „breite Zischlaute" genoemd; *č*, *dž* hebben dan in afwijking van *š*, *ž* een „etwas weichen (palatalen) Charakter"; dialekties wordt *č* „ganz palatal gesprochen (*tś*), allein meist *tŝ*, mit mittlerem *ŝ*, ohne Lippenvorstülpung, die Umschreibung mit *tš* oder *tsch* ist also nicht ganz genau." Ik ben bang, dat noch de foneties geschoolde noch de leek op dit gebied hieruit voldoende wijs worden. Overigens schijnt de *č* ook in het Beschaafd verschillende nuanceringen te vetonen; altans de beschrijvingen van Broch, Rozwadowski en Ekblom kloppen niet geheel met elkaar. — Nog een laatste opmerking naar aanleiding der klankleer: § 8 bevat twee rijtjes vokalen, de eerste kategorie (*a*, *o*, *u*, *ŭ* [1]) *ǫ* [1])) worden „harte", de tweede (*e*, *i*, *ě*) „weiche" vokalen genoemd, en dan volgen de voor mij raadselachtige woorden: „Darnach spricht man von *harter*, resp. *weicher* Stellung eines Vokals, je nach dem ein harter oder weicher Vokal darauf folgt." Is soms voor „Vokals" te lezen „Konsonanten"? Of is de bedoeling wat anders? Een vergissing zou daarom te bevreemdender zijn, daar in de bijzin het woord „Vokal" een toevoeging van de tweede druk is, zodat de schrijver blijkbaar aan deze plaats zijn biezondere aandacht heeft gewijd.

Op een paar afzonderlike plaatsen uit andere hoofdstukken zij nog gewezen: blz. 35 bovenaan: „Eine Reihe ursprünglicher Vokative auf *-jo* sind Nominative geworden und werden mit *-ju* geschrieben . . . . : *kradlju* Dieb . . . ." Men spreekt toch ook *-ju* uit? Dan is echter deze passus niet in orde.

blz. 61, 69: Van adjectiva gevormde persoonsaanduidingen op *-ák* (*slabák* 'zwakkeling' e. dgl.) worden eerst als augmentativa en pejorativa, daarna nog eens eenvoudig als „concreta" besproken.

blz. 88: *chodí po nego* 'er ging hinter ihm her' is toch geen voorbeeld voor *po* tot aanduiding der beweging „über etwas hin"?

blz. 96: *prochlada* komt toch niet van *prochlažďam*? Dat is op zijn minst onvergeeflik populair uitgedrukt. Het is een overdreven voortgaan in de richting van § 81 vv., waar *ubíja*, *kážа*, *věnčája* enz. als „durch *-v-* Ausfall" van *ubívam*, *kázvam*, *věnčávam* gevormde perfectiva gekarakteriseerd worden. Ook verklaringen als die van *vsel'avam* door *v-seló-javam* op blz. 100 zijn niet aan te bevelen.

blz. 104: Dat „es knallt, ich drücke los, ich stehe auf, ich steche (einmal)" e. dgl. „ihrer Natur nach perfektiv" zijn, dat is te veel gezegd: zij kunnen wel degelik in praesentiese betekenis gebruikt worden en zijn dan niet door een Slaviese perfektieve vorm weer te geven.

blz. 130: § 81 lees „Imperfektiva" voor „Imperfekta". — § 82: *oplákvam*: *opláča* hoort bij klasse 3 (*kázvam*: *kážа*), niet bij 2.

blz. 145: In tegenstelling tot de aspekten, waar „der reine Verbalbegriff unabhängig von dem Subjekte des Satzes verschieden aufgefasst wird, handelt es sich bei den Moden um die Auffassung des Subjektes, ob der Inhalt des Satzes als blosse Wahrnehmung, als Willensäusserung, als möglich, als . . . . hingestellt werden soll." De logika van de zin brengt mee, dat „des Subjektes" als „des Subjektes des Satzes" te verstaan is, m. a. w. de modale verschillen tussen „Je komt bij ons", — „kom bij ons!" — „Als je eens bij ons kwam!" zouden een gevolg zijn van de opvatting van het zinssubjekt, in dit geval de aangesproken persoon! — Of het zin heeft, van een jussivus, finalis, optativus, potentialis, dubitativus te spreken, wanneer de taal geen afzonderlike vormen voor al die kategorieën bezit, is meer dan twijfelachtig. In ieder geval had het verschil tussen realiteitsmodus en irrealiteits- resp. potentialiteitsmodus voorop moeten gaan. Evenzo was het beter geweest, bij de aspekten zulke kategorieën als „ingres-

[1]) Ekbloms artikel, van 1917, heeft Weigand voor zijn tweede druk wel niet meer kunnen raadplegen.

[1]) Ik gebruik deze uit 't Oudbulgaars bekende transskriptietekens om typografiese redenen.

Digitized by Google

sief, effektief inklusief" alleen als nadere, in de détails gaande toelichting bij de kategorieën perfektief en imperfektief te behandelen.

blz. 179 : Regel 10 is voor § 109, 1 te lezen : § 114, 1.

blz. 184 : Het nieuwe hoofdstuk over „Wortzusammensetzung" lijkt mij zeer goed geslaagd.

Het spreekt vanzelf, dat op een voor de praktijk bestemde grammatika van een zo jonge taal als het Bulgaarse Beschaafd allerlei aanmerkingen te maken moeten zijn. Deze taal is wetenschappelik onvoldoende bestudeerd ; samenvattende handboeken van wetenschappelike waarde zijn er niet of nauweliks, — zodat de schrijver van een populair boek tevens pionierswerk moet doen. Volmaaktheid is dan echter onmogelik. Volmaakt is dan ook Weigands boek op verre na niet ; maar een goed werk is het zeker : men kan er de Bulgaarse taal, niet alleen grammatika, doch ook heel wat idioom, voortreffelik uit leren. Tussen de eerste en de tweede druk ligt de uitgave van het Bulgaars-Duitse woordeboek van Weigand ; moge de tweede druk spoedig gevolgd worden door het reeds lang aangekondigde Duits-Bulgaarse deel van dit lexikon, bij welks bewerking Dr. Doritsch de hoofdrol vervult.

Leiden. N. van Wijk.

I. H. Gosses, De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeeuwen. Groningen, den Haag, Wolters. 1917. (Pr. geb. / 5.25).

Dit voor de middeleeuwsche rechtgeschiedenis van Nederland hoogst belangrijke werk te bespreken is niet gemaklijk. De schrijver heeft niet het resultaat van zijne diepgaande onderzoekingen overzichtelijk geordend ; maar hij laat den lezer die onderzoekingen als het ware medemaken. Van het eene punt komt de schrijver, en de lezer met hem, op het andere. Somtijds slaat de schrijver een zijweg in, en de lezer moet hem volgen. Zoo is de eindindruk, dien men na de lezing van het boek behoudt, dat de schrijver een nauwkeurig en omvangrijk onderzoek heeft ingesteld ; maar een helder overzicht van de resultaten van het onderzoek blijft men missen, wat te meer te bejammeren is, omdat die resultaten, die in vele opzichten van het gangbare gevoelen afwijken, zoo uitermate belangrijk zijn. Zij zijn verkregen niet alleen door een scherpzinnig onderzoek der Zeeuwsche bronnen, maar ook door eene vergelijking der Vlaamsche. Iedereen begreep wel, dat eene vergelijking dier bronnen voor het Zeeuwsche rechtswezen zeer belangrijke gegevens zou kunnen opleveren, maar toch had niemand tot dusverre dat onderzoek ingesteld. Dat te hebben gedaan is eene van de grootste verdiensten van dr. Gosses.

Maar ook uit de Zeeuwsche bronnen zelven viel veel meer te halen, dan er tot dusverre uit aan het licht was gebracht. Een van de belangrijkste onderwerpen, die de schrijver in hoofdzaak naar Zeeuwsche bronnen behandelt, en waaromtrent hij eene geheel nieuwe voorstelling geeft, betreft de verhouding tusschen den ambachtsheer of erfelijken schout en de ingezetenen van zijn ambacht. De Zeeuwsche erfschouten en de andere edelen moesten de keur van Florens den Voogd bezweren, de schout had te zorgen, dat de niet edele ingezetenen van zijn ambacht den eed aflegden. De schout was aansprakelijk voor de opbrengst der bede van zijn ambacht tegenover den landsheer en mocht die bede verhalen op de grondbezitters in het ambacht ; de edele grondbezitters konden hunne bede echter rechtstreeks opbrengen aan den landsheer, de niet edele moesten ze aan den schout afdragen. De schout was de leider der manschappen, die het ambacht voor de heervaart stelde. Hij was vredeghysel voor zijn ambacht. Hij kon vestiging in zijn ambacht verbieden. De inwoners van het ambacht waren aansprakelijk voor het door den schout verschuldigde zoengeld. Zij hadden den schout te dienen met wagen en paard. In één woord de verhouding tusschen den erfschout en de ingezetenen van het ambacht — voor zoover zij niet edel waren — was dezelfde als die tusschen een grondheer en de hoorigen, die op zijn grond wonen, en de weergelden van de niet edele ingezetenen van het ambacht kwamen overeen met die der dienstlieden elders. Dit alles wordt uit tal van artikelen der Zeeuwsche keuren en uit tal van oorkonden aangetoond. Het betoog sluit als eene bus, en het schijnt mij onwedersprekelijk.

Een ander punt, waarop ik de aandacht wil vestigen, betreft de oorspronkelijke rechtsbevoegdheid der plaatselijke gerechten, vóór 1328 dus. Terecht betoogt de schrijver, dat de dusgenaamde volontaire jurisdictie daartoe niet gerekend kan worden. Wel werden grondeigendommen in den regel ten overstaan van drie of vier schepenen overgedragen ; maar verplicht schijnt dat niet te zijn geweest, en in elk geval geschiedde die overdracht niet voor het college van schepenen, in de vierschaar, maar voor eenige schepenen, die als geloofwaardige getuigen beschouwd werden. Evenmin, betoogt de schrijver verder, behoorde de rechtspraak in civiele zaken tot de competentie van het ambachtsgerecht. Daarvoor waren het jaargeding onder leiding van den graaf en later ook de kerkelijke rechter (provisor of deken) competent. Ook voor strafzaken waren in den regel de graaf en de landschepenen in het jaargeding of de graaf en zijne mannen in de hooge vierschaar de aangewezen rechters. Voor het ambachtsgerecht blijven alleen de „landzaken" en het formeele „wysen der beden". Landzaken definieert dr. Gosses (blz. 28) op grond van door hem vergeleken Vlaamsche bronnen als „kleine boetstraffelijke zaken, bestaande in overtredingen van de regels der veldpolitie en van het domaniaal beheer." Behalve het wijzen van het vonnis tot executie der bede had het ambachtsheerlijk gerecht dus naar die opvatting alleen zeer enkele kleine boetstraffelijke zaken te berechten.

Het komt mij voor, dat deze conclusie bijster slecht strookt met die, waartoe de schrijver blijkens het boven opgemerkte gekomen is ten opzichte van de verhouding tusschen den erfschout en de ingezetenen van het ambacht. De erfschout had tegenover die ingezetenen geheel gelijksoortige rechten, alsof zij zijne dienstlieden waren ; men zou dus juist meenen, dat hij in vele zaken hun rechter was. Maar neen, alleen voor zeer enkele kleine strafzaken en voor de executie der beden kon hij het gerecht spannen, in alle andere zaken werd hij door zijne onderdanen voor den grafelijken rechter voorbijgegaan. Dat lijkt zoo vreemd, zoo weinig in overeenstemming met de gewone verhouding tusschen den grondheer en zijne dienstlieden, dat men aan de juistheid der conclusie, waartoe de Vlaamsche bronnen hier dr. Gosses geleid hebben, gaat twijfelen.

Digitized by Google

Inderdaad is er m.i. voor dien twijfel wel eenige grond. In een der stukken, waarop de schrijver zich beroept (blz. 26), van gravin Johanna van Vlaanderen d. d. 1232, worden landzaken omschreven als „omnes cause que accidunt supra ... terris, viis et aqueductibus", dat is dus een vrij wat ruimer begrip dan eenige boetstraffelijke zaken aangaande heemrecht. En in een ander stuk van 1255 (blz. 27) worden onder die landzaken ook begrepen de „emendae et forefacta ex vi terris allata" [1]). Dat is toch heel iets anders dan eene boetstraffelijke zaak. Het omvat het geval, dat iemand zich met geweld heeft meester gemaakt van een stuk land, waarop een ander aanspraak maakt. En ook tot schuldvorderingen op onroerend goed strekte het begrip landzaken zich blijkbaar uit. Het plaatselijk gerecht was belast met het vonnis wijzen betreffende de invordering van de bede, iets wat door den schrijver (blz. 184) treffend juist wordt gelijkgesteld aan het in rechte vaststellen van de schuld, die door het toestaan der bede was ontstaan. Herinnert men zich nu, dat de bede op den grond rustte, dan moet men erkennen, dat het plaatselijk gerecht althans in een bepaald soort van schuldvorderingen op onroerend goed competent was. Waarom dan ook niet in andere ? Ik geloof dus, dat hetgeen dr. Gosses omtrent de oorspronkelijke bevoegdheid der verschillende gerechten heeft gevonden, nog eens nader aan de bronnen dient te worden getoetst. Maar, en dit is de groote verdienste van dit werk, op deze moeilijke quaesties heeft hij opnieuw de aandacht gevestigd, en hij heeft aangetoond, dat veel van hetgeen daaromtrent door verschillende auteurs, die elkander hebben nageschreven, beweerd is, niet langer houdbaar is.

Ook nog op een ander geval, waarin de schrijver zijne bron, ditmaal eene Zeeuwsche, m.i. niet juist heeft verstaan, meen ik te moeten wijzen, ook omdat hij daar tegen mij polemiseert. Ik heb indertijd beweerd, dat in de keur van Florens den Voogd het woord „scultetus" nu eens als erfschout of ambachtsheer, dan weer in den zin van ambachtsheerlijken schout gebezigd wordt. Dr. Gosses (blz. 40) is dat met mij eens ; maar hij beweert, dat ik art. 116 den keur daarbij ten onrechte heb aangevoerd. Dat artikel luidt : „Nullus scultetus, qui non est nobilis, non potest scultetum nobilem vel aliquem nobilem bannire vel contra nobilem dicere veritatem." Dr. Gosses (blz. 256) interpreteert dat aldus, dat de schout van de hooge vierschaar, als hij geen edele is, een erfschout of anderen edele niet zal mogen bannen. Hij doet dat, omdat hij naar eene plaats zoekt, waarin die schout van de hooge vierschaar reeds in ouden tijd voorkomt. Maar waarom zou scultetus, dat in elk geval in het tweede gedeelte van het artikel den dorpsschout aanduidt, in het eerste gedeelte een anderen zin moeten hebben ? Ook volgens dr. Gosses zelf (blz. 44) heeft de erfschout het recht de onder zijn ambacht geërfde edelen, hetzij zij schout in een ander ambacht of over een ander gedeelte van hetzelfde ambacht of heelemaal geen schout zijn, bij niet betaling der bede te bannen. En geeft men aan „landzaken" het ruimer begrip, dat het m.i. toekomt, dan kon dat bannen ook in andere gevallen voorkomen. Er is dus geen enkele grond om scultetus hier in den beperkten zin te verstaan, dien dr. Gosses er pour le besoin de sa cause aan wil hechten.

Ik zal mij tot deze enkele opmerkingen bepalen [1]). Zoo ik voornamelijk de aandacht heb laten vallen op een paar quaesties, waarin ik het met den schrijver niet eens ben, dan heb ik daarmede toch geenszins den indruk willen vestigen, alsof ik met zijn werk niet ingenomen ben. Het tegendeel is waar. Op tal van punten heeft het ons inzicht verhelderd, met allerlei verkeerde begrippen heeft het opgeruimd. Maar het zoo moeilijk onderzoek naar de oude rechterlijke organisatie van Zeeland heeft het niet afgesloten ; integendeel het heeft dat opnieuw geopend.

Den Haag. R. Fruin.

[1]) Verderop komt in den tekst van de oorkonde, die slechts uit een cartularium bekend is, blijkbaar eene fout voor. Hoe die verbeterd moet worden, durf ik niet zeggen ; maar de correctie van dr. Gosses (zie blz. 27 noot 2), die de begrippen via en aqueductus subordineert aan terra, terwijl zij in het eerst geciteerde stuk gecoördineerd voorkomen, schijnt mij om die reden niet aannemelijk.

[1]) Nog ééne vraag : waarom stelt de schrijver (blz. 46, noot 3) de akte, die Van Mieris (I blz. 254) en Van den Bergh (I n°. 481) beiden van December 1248 dateeren, in December 1247 ? Koning Willem noemt er zich rex Romanorum, en dien titel voerde hij eerst na zijne kroning op 1 November 1248 ; vóór dien tijd heette hij in regem electus.

B. Alkema, Ons Insulinde. Hoe we 't verkregen en wat het door ons werd. 2e herziene en vermeerderde druk. Deventer, Charles Dixon. 1917.

De eerste druk van dit werkje verscheen ten vorigen jare. Uit het daarbij geschreven voorwoord blijkt, dat de schrijver, leeraar aan de M. K. L. S. te Deventer, goed meende te doen met het samenstellen van een boekje ten gebruike bij het door hem gegeven onderwijs in de geschiedenis onzer Aziatische Bezittingen, terwijl hij zich vleide, dat het ook buiten den kring zijner leerlingen belangstelling mocht vinden.

Dat het aan dit doel kwalijk kon beantwoorden, heeft Dr. Kielstra's beoordeeling in dit tijdschrift met vernietigende duidelijkheid aangetoond, en zoo laat het zich wel verklaren, dat S. zich heeft beijverd, zoo spoedig mogelijk een tweeden druk te doen verschijnen.

Deze ligt thans voor ons. Moet het met genoegen worden geconstateerd, dat S. met de hem van bevoegde zijde geworden op- en aanmerkingen zijn voordeel heeft gedaan en dat zijn werk er inderdaad zeer op verbeterd is, we mogen het niet verhelen, dat de aandrift, om toch maar spoedig met een gelouterde uitgave voor den dag te komen, het doel heeft geschaad. Zonder te bedenken, dat het niet op den weg van een recensent ligt, om op alle fouten en onnauwkeurigheden te wijzen, heeft S. gemeend wel te kunnen volstaan met een retouche naar de ontvangen wenken ; de veelheid daarvan was hem geen aansporing, om zijn arbeid nog eens grondig aan de bronnen te toetsen, alvorens dien andermaal ter perse te zenden.

Moge toch het bekende duiveltje met den breeden rug al de schuld dragen van onnauwkeurigheid in enkele jaartallen en in spelling — b.v. 1872 i.p.v. 1871 voor het jaar, waarin het z.g. Sumatra-tractaat werd gesloten ; Patini [b.z. 18 en 21], Van der Graaff [b.z. 71], fort Speelhuis [b. z. 51], Silada [b. z. 159], i. p. v. Patani, Van de Graaff, fort Speelwijk, Salida — men kan dat booze mannetje toch bezwaarlijk fouten als de volgende in de schoenen schuiven :

Digitized by Google

Zoo, op b.z. 77, dat de Gouv. Gen. Mossel deman zou zijn geweest, die de boerenkolonisatie zou hebben bevorderd, terwijl hij juist degeen was, die haar, het werk van zijn voorganger, Van Imhoff, ernstig heeft geschaad; dat [b.z. 91] de in Indië gecodificeerde wetgeving door het Opperbestuur nimmer zou zijn bekrachtigd; dat [b.z. 109] de vorsten van Solo en Jogja in gemeen overleg tot verzet tegen Daendels zouden hebben besloten; dat [b.z. 111] Raffles de waardigheid van Gouverneur van Pinang zou hebben bekleed; dat overste Raaff tot in 1825 vorderingen tegen de Padris zou hebben bevochten; dat het [b.z. 161] in 1873 ging om de „bezetting" van Atjeh; dat. ..

Er zouden meer aanmerkingen te maken zijn. Dit als vingerwijzing, waarmede S. bij een eventueel volgenden druk zijn voordeel zou kunnen doen. Wil toch het werkje aan het doel beantwoorden, dan behoort het betrouwbaar te zijn. Ook ware het gewenscht, dat S. bij een nieuwe uitgave meer zin voor verhoudingen aan den dag legde en zich onthield van scherpe critiek [b. z. 162 b.v.] waar het hem kennelijk aan zaakkennis ontbreekt.

Kar ons oordeel, dat zich bepaalt tot het historisch gedeelte van het boekje, niet onverdeeld gunstig zijn, de goede wil van den heer Alkema verdient waardeering, zijn streven aanmoediging. Een werkje als hij beoogde te leveren, kan goede diensten bewijzen, en in die overtuiging geloofden we goed te doen, hem op fouten in het zijne te wijzen.

Den Haag. E. S. de Klerck.

SCHOOLBOEKEN.

K. van Zonneveld, Studie en herhaling van Engelsche Spraakkunst, Taaleigen en Synoniemen. Groningen, P. Noordhoff. 1917. (Pr. / 0.90).

Dit werkje heeft volgens de voorrede ten doel:

1. een studie- en herhalingsboek te verstrekken aan hen, die reeds enkele jaren H.B.S., gymnasium, of andere scholen voor uitgebreid onderwijs hebben gevolgd, of die door zelfstudie zich eenigszins de spraakkunst en synoniemen hebben eigen gemaakt,

2. een studie- en herhalingsboek te verstrekken ten gebruike in hoogere klassen dier scholen.

Het bevat in willekeurige volgorde een aantal opmerkingen op het gebied van grammatica, synonymiek en idioom. Onder deze opmerkingen vindt men er een aantal, die van groote practische waarde zijn; ik mag echter niet verzwijgen dat er ook menige onjuistheid en halve waarheid in het boek te lezen staat. Het zij mij vergund enkele daarvan aan te wijzen. Op p. 6 zegt de schrijver dat *elder* en *eldest* alleen voor familieleden gebruikt worden; dit is beslist onjuist. Twee bladzijden verder beweert hij ten onrechte dat *sickness* alleen in Schotland voorkomt met de beteekenis van *ziekte*. Waar hij op p. 9 de regels aangeeft voor de vorming der trappen van vergelijking is hij te positief; had hij een woord als *meestal* of *gewoonlijk* ingelascht, dan zou hij zich nauwkeuriger uitgedrukt hebben. Dat *just* zijn trappen vormt met *more* en *most* is ook niet correct; men vindt evenzeer *juster* en *justest*. Op p. 14 leest men: *eve* is niet *avond*, doch „dag, voorafgaande aan." De waarheid is dat *eve* beide beteekenissen kan hebben. De *progressive form* wordt gebruikt om veelvuldige herhaling uit te drukken, leest men op p. 15. Hier heeft de schrijver verzuimd op te merken dat dit steeds geschiedt in connectie met *always, constantly* en dergelijke woorden. „Zij is op en top een dame" wordt mijns inziens beter vertaald door *she is a perfect lady*, dan door *she is quite a lady*, wat niet precies hetzelfde is. Op p. zegt de schrijver dat *Rembrandt's picture* beteekent het , ,schilderij in het bezit van R". Ja, die beteekenis kan de uitdrukking zeer zeker hebben. Maar zij zou even goed kunnen staan voor: „het schilderij voorstellend R." en ook voor „het schilderij gemaakt door R.", al naar gelang van het verband, waarin de uitdrukking voorkomt. Op p. 22, 23 tracht de schrijver een verschil in beteekenis vast te stellen tusschen *full gerund* en *half gerund*. Dit verschil in beteekenis bestaat echter in werkelijkheid niet; het eenige, wat men zeggen kan, is dat de laatste vorm meer *colloquial* is dan de eerste. Wat p. 25 over den *split infinitive* gezegd wordt is niet zeer bevredigend. Dat *Sincerely yours* een warmer uitdrukking is dan *Faithfully yours* (26) meen ik te moeten betwijfelen. Dat namen van jaargetijden in algemeene beteekenis steeds zonder lidwoord geschreven worden (p. 28), is een bewering, waarvan de onjuistheid uiterst gemakkelijk zou zijn aan te toonen. Op p. 39 vind ik *less mistakes*; correcter zou het zijn *less* door *fewer* te vervangen, al wordt de eerste vorm ook wel eens voor een meerv. zelfst. naamw. aangetroffen. Het verschil in beteekenis tusschen *shade* en *shadow* (p. 41) is niet voldoende aangegeven: *shade* staat tegenover *light*, *shadow* tegenover *the substance of a body*. Op p. 60 zegt de schrijver dat men in plaats van *to clothe* meestal *to dress* zegt, verzuimt echter op het verschil in beteekenis tusschen beide woorden te wijzen. Is *I saw him to make a mistake* (p. 70) correct Engelsch? Ik betwijfel het zeer. Niet goed aangegeven is het verschil tusschen de vormen *struck* en *stricken*. De schrijver had moeten zeggen dat de laatste een bijvoeglijke vorm is, die in figuurlijken zin gebruikt wordt: a stricken heart, fever-stricken, stricken in years. Dat men een genitief-constructie met *of* gebruikt, indien men een object heeft (p.71), is maar half waar. Men kan de constructie met *of* gebruiken, maar evenzeer den zuiveren genitief (the king's execution).

Uit deze aanmerkingen, wier aantal nog wel te vermeerderen zou zijn, leide men niet af dat er ook niet heel wat goeds in het boekje te vinden is. Mocht er evenwel vraag naar een tweeden druk komen, dan zal het zaak zijn dat de schrijver zijn werk aan een grondige revisie onderwerpt.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Van Dr. J. Woltjer's *Beknopte Latijnsche Grammatica* (*Buigingsleer*), Groningen—den Haag, J. B. Wolters 1917, ontving de redaktie de derde druk, herzien door Dr. R. H. Woltjer, en van de *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* (Deel I) door P. Roorda, Groningen, P. Noordhoff, 1918, de vijf en veertigste druk. De prijs van het eerste boek is ingenaaid ƒ 2.40 (geb. ƒ 2.90), van het tweede ƒ 1.50 (geb. ƒ 1.75).

Van de volgende boeken werden ons herdrukken toegezonden: L. Leopold, *Nederlandsche schrijvers*

Digitized by Google

en schrijfsters, 8ste dr., geheel herzien door W. Pik (uitg. J. B. Wolters, Groningen; pr. *f* 3.90, geb. *f* 4.50); Dr. J. Aleida Nijland, *Verzen*, 3de dr., 3 dln. (uitg. L. J. Veen Amsterdam; pr. p. dl. *f* 1.25, geb. *f* 1.75): beide bloemlezingen zijn tot den laatsten tijd bijgewerkt; — voorts Dr. M. G. de Boer, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis*, II, 6de vermeerderde dr. (uitg. P. Noordhoff, Groningen; pr. *f* 1.60, geb. *f* 2.—); J. de Josselin de Jong, *Blikken in Brittannië*, 5de gewijzigde dr. (uitg. P. Noordhoff, Groningen; pr. *f* 0.75); J. H. van der Voort, *The Rivals, a Comedy by Richard B. Sheridan*, 5de dr. (uitg. G. B. van Goor Zonen, Gouda).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Redaktie ontving de 6de druk van R. Seeberg, *Die Grundwahrheiten der christlichen Religion*. Leipzig, A. Deichert, 1918 [M. 4.50]. De nieuwe uitgave wijkt niet naar de inhoud, doch hier en daar in de uitdrukkingen en de wijze van voorstelling van de vorige af; de 5de druk verscheen in 1909.

Een op de oorlog betrekking hebbend werk dat ons werd toegezonden is M. Tschoffen, *Le Sac de Dinant et les légendes du livre blanc allemand*. Leyde (Naaml. Venn. Futura), 1917. [Pr. 5 francs]. De schrijver, „procureur du roi de l'arrondissement de Dinant," betoogt op grond van getuigenissen, vooral van Duitsers, dat de verwoesting der stad (23 Aug. 1914) niet het gevolg was van verzet der inwoners, maar van een welberaamd plan.

Aan oorlogslitteratuur ontvingen wij van de firma Bloud en Gay te Parijs: H. de Larmandie, *Blesse, captif, délivré!* (met talrijke foto's), E. Colombel, née Tailliandier, *Journal d'une infirmière d'Arras* (Augustus-Oktober 1914) (ook geïllustreerd), G. Desson, *Souvenirs d'un Otage* (met 6 foto's en 12 tekeningen van de schrijver), Madeleine Havard de la Montagne, *La vie agonisante des pays occupés, Lille et la Belgique*, notes d'un témoin (Oktober 1914—Julie 1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XXXIX-XL, 10: B. Sauer, Zu Winckelmanns Ehren. — G. Raddatz, Das XXII. Buch der Odyssee. — S. Hellmann, Die Asiatische Völkerwanderung. — A. M. Wagner, Deutsche u. polnische Romantik. — Mitt.

In het paedagog. ged.: Th. Litt, Der Kampf wider den Intellektualismus der höheren Schulen. — P. Sickel, Wirklichkeitssinn u. Wirklichkeitswissen im Unterricht. — W. Bottermann, Idee u. Tat.

XLI-XLII, 1-2: F. Studniczka, Das Bildius Menanders — M. Wundt, Der Zeitbegriff bei Augustin. — A. Olrik (†), Eddamythologie. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XII, 3: D. C. Hesseling, Het leren van vreemde talen. — L. J. Rogier, Een erfenis. — M. J. Premsela, „Tante Betje". — J. Koopmans, Jan Zoet (slot). — F. den Eerzamen, Spreekwoorden en spreekw. uitdrukkingen, voornamelijk uit Goeree en Overflakkee, II. — A. Kluyver, Over een gedicht van Bilderdijk op Karel I van Engeland. — Kron. en Krit. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl., XXIX, 2: Fehr, Die erforschung des modernen Englands (forts.).

3: Holthausen, Zum engl. drama. — Ekwall, A note on i-mutated Primitive English *a* before *l* followed by a consonant. — Fehr, Die erforschung des modernen Englands (forts.). — Dez., Eine bisher unbeachtete funktion der progress. form? — Mitteil.

Bijdr. Vaderl. Gesch., 5de R., V, 2-3: Brückman, Instrumentmakers te Delft. — Kooperberg, Muiterij in den Spaanschen tijd. — Geyl, Troepen lichten en schepen huren onder Frederik Hendrik. — De Pater, Mislukte handelszaak in 1576. — Van den Berg, Documenten (vervolg). — Japikse, Hist. Overzicht (tot Jan. 1918).

Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XXXIX: Salverda de Grave, Twee inventarissen van het huis Brederode. — Oudschans Dentz, Suriname vóór Crynssen. — Jensen, Moryson's reis door de Nederlanden. — Meerkamp van Embden, Goudsche vroedschapsresoluties 1562—1572. — Lasonder, Commissie aan prins Willem I (1553).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXIII, 2: Van de Linde, Uit het leven van Willem I. — Jochim, Holland's invloed op Hamburgs ontwikkeling. — Van Hinte, Duitschland in den wereldhandel. — Mededeelingen.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLIII 3: De Hullu, Bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming te Deventer. — Kroniek.

English Historical Review, 1918, Jan.: Baaven, Edmund I and the Danes of York. — Armstrong, The Medici Archives. — Moore Smith, Robert Hayman and the plantation of Newfoundland. — Carter, British policy towards the American Indians 1763—8. — Notes and documents.

Studiën, LXXXIX, Mei: A. J. M. Mulder, Zeppelins en Vliegmachines. — G. J. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, III. — H. Bolsius, Koolwitje en Kleinbuikje. — C. Wilde, De Katholieke Duitsche Rijkskanselier. — J. Stein, De Bouw van het Heelal. II. — Is. Vogels, Dramatiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland.:

Cramer-Molkenboer, Vondel's Lucifer, 4e dr.: N. Taalg. XII, nº. 3 (Koopmans).

Goossens, Sonnius: De Amsterdammer 1918, 4 Mei (K. Vos).

Günther, English Pronunciation: Lit. Zentralbl. 1918, nº. 14 (Victor).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

Sedecim carmina ad proximum certamen reservanda fuerunt ut quae iusto serius Amstelodamum essent perlata. Eorum hi sunt tituli:

Poeta miles. Psalmus quinquagesimus. Egregius victor (deerat huic carmini scedula nomen continens). Ad Marcum epistula. Aranea et nati. In obitum matris dilectissimae. Ruth. In simiae amatores. Exspectantes Dei iudicium. Tristia. Iesum puerum Maria quaeritans. Pro pace exoptata. Incursio Hellespontiaca. Saltus caprearum. Fiat pax. Cornix in Capitolio elocuta.

Ad tempus perlata sunt haec:

Transactae aetatis memoria. Bruttius. Fatum Austriae. Pax. Diaboli adlocutio. De laude solitudinis. Epistula novi mariti. Frumentum. Duo collegia. Titus Pomponius Atticus. Ultima acroasis. Vacatio militis. Flavi ludus. Antigone. Pollitta. Claudia. Horatius apud Orbilium. Est est est. Matris desiderium. Lampyris noctiluca. De Johanne Dupré. Psittacus et passer.

Aureus nummus adiudicatus est carmini cui titulus Epistula novi mariti cui proximum accessit Pax. Haec ergo legati impensis in lucem edentur et praeterea: Flavi ludus. Bruttius. Antigone. Psittacus et passer.

Victoris nomen est: Hermannus Röhl.

Ceterorum quinque poetae invitantur ut *ante Kalendas Iulias huius anni* nomina sua edant iudicibus ut prelo subiici possint.

Id iam nunc fecerunt: Fr. X. Reuss (poeta carminis c. t. *Pax*); Al. Galante (poeta carminis c. t. *Flavi ludus*); A. Faverzani (poeta carminis c. t. *Antigone*).

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
Academiae Regiae Nederlandicae Ordinis Literarii Praeses.

AMSTELODAMI die VIII m. Aprilis a. MCMXVIII.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

TE KOOP GEVRAAGD:

ALBUM STUDIOSORUM ACADEM. LUGB. BATAVAE.

Aanbieding onder **No. 150** Bur. v. dit Blad.

Zooeven verscheen het eerste stuk van

DE GROOTE OORLOG

De belangrijkste episoden uit den wereldoorlog

vertaald naar de in opdracht van den Generalen Staf van het Duitsche leger te velde bezorgde uitgave onder leiding van

W. A. T. DE MEESTER
Oud Luitenant-Generaal

De Winterveldtocht in Masuren

vertaling van

F. J. B. SANDERS
Kapitein bij den Generalen Staf

Met Kaarten van de Oorlogsterreinen

Een werk van historische beteekenis

Prijs van het eerste stuk f 1.—

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw-verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

welke verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post f 0.90.

In de **Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde** verscheen dezer dagen:

De Nieuwe bewerking van

van

JACOB VAN MAERLANT'S STROPHISCHE GEDICHTEN

DOOR

Dr. J. VERDAM,
Oud-Hoogleeraar te Leiden

en

Dr. P. LEENDERTZ Jr.,
Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Prijs f 7.50

Studeerenden aan de Universiteiten en zij die onze rijke Middeleeuwsche Letterkunde bestudeeren, zullen met belangstelling van de verschijning van dit deel kennisnemen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF's UITG.-MIJ.
te LEIDEN

De nieuwe druk is zooeven verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT
J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA
Editio Minor
I

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII

Prijs f 1.50

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT
J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA
Editio Minor
I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

25ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1918.**

Prickard, Selected essays of Plutarch. (Hartman).
Löfstedt, Arnobiana (Brakman).
Caland, Een onbekend Indisch Tooneel stuk (Vogel).
Holthausen, Etymol. Wörterbuch d. englischen Sprache (Fijn van Draat).
Falke, Die romantischen Elemente in Mérimées Roman u. Novellen (Gallas).
Contenau, Umma sous la dynastie d'Ur (Thierry).
Taubenschlag, Strafrecht im Rechte der Papyri (v. Kan).
Heidrich, Beitr. z. Geschichte u. Methode der Kunstgeschichte (J. H. Groenewegen).
Schoolboeken:
Draeger, Die Annalen des Tacitus.
Bolkestein, Poelhekke en Prinsen Nederl. Leesboek, I III (Varenhorst).
Prinsen, Letterkundig Leesboek (Varenhorst).
De Raaf en Griss, Nieuwe Bundel, V (Varenhorst).
Rijpma, Jonge Kracht, III (Varenhorst).
Prinsen, Leesboek b. h. Onderw. in de Nederl. Letterk., I-II (Noach).
Opstelten, Bloemlezing uit Benjamins Vertellingen door Penning (Noach).
Poelhekke, Taalbloei. II (Hofker).
Meijer Drees, Stroomingen en Hoofdpersonen in de Nederl. Letterk. (Hofker).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Selected essays of Plutarch, vol. II translated with introduction by O. Prickard. Oxford, at the Clarendon Press. 1918. (Pr. 3 sh. 6 d.)

Begrijp ik het geval goed, dan is dit het tweede deel eener door ± 8 geleerden gezamentlijk ondernomen volledige vertaling der Moralia. 't Is dus onmogelijk uit te maken wat *dezen* vertaler heeft geleid bij zijn keus juist van de hier bijeengevoegde geschriften. Deze zijn acht in getal:

de genio Socratis
de drie Pythische dialogen
de sera numinis vindicta
het fragment de anima
de superstitione
de facie in orbe lunae.

Welk bizonder verband er tusschen deze stukken bestaat is niet gemakkelijk in te zien. Toch zal men wel dit deeltje op zich zelf dienen te beschouwen: $\frac{1}{8}$ oordeel uit te spreken over een werk, waarvan uit den aard der zaak het eene deel den lezer meer behaagt dan het andere, dat gaat toch niet.

Nu, de Heer Prickard dan, die de zorg voor dit deeltje op zich heeft genomen, is, blijkens zijn introducties, aanteekeningen, appendices en wat dies meer zij een kundig man, uitnemend op de hoogte van de behandelde onderwerpen en bedreven in het Grieksch. Dat hij zich mag verheugen in een verstandig en daarbij een onafhankelijk oordeel blijkt wel het meest hieruit dat hij zonder een zweem van aarzeling het fragment *de anima* onder de werken van Plutarchus heeft opgenomen, want *men* is tegenwoordig druk doende met het aan Themistius terug te geven, die er geen aanspraak op heeft, en aldus Plutarchus te berooven van zijn schoonste, zijn eigenaardigste sieraad.

Om de vertaling als zoodanig naar den eisch te beoordeelen zou ik veel knapper in 't Engelsch moeten zijn dan misschien op 't oogenblik iemand in ons land is onder de niet zoo heel velen, die zich meer bepaaldelijk met Plutarchus hebben bezig gehouden. Wie toch van dezen zal steeds en overal durven uitmaken of de Engelsche vertaler *den juisten toon* heeft getroffen?

In 't genoemde fragment laat onze Engelsche geleerde Plutarchus dit zeggen over de zalige afgestorvenen in het paradijs:

„Here the newly initiate, all rites completed is at large; he walks at large like the dedicated victim with a crown on his head, and joins in high revelry; he converses with holy men, and surveys the unitiate unpurified crowd here below in the dirt and darkness, trampled by his own feet and packed together; through fear of death remaining in its ills, because it does not believe in the blessings which are beyond."

Van dat „dedicated victim" bespeur ik in den Griekschen tekst niets, en evenmin in de kritische aanteekening van Bernardakis. A propos: het doet mij veel genoegen dat de geleerde Engelschman aan dezen onvermoeiden Griek, die zich op zoo vele plaatsen een gelukkig criticus heeft betoond en wiens misgrepen elk rechtvaardig beoordeelaar gaarne zal vergeven, eindelijk eens tenvolle recht laat weder varen. Doch dit in 't voorbijgaan. Mij leek de navolgende vertaling meer overeenkomstig de stemming waarin Plutarchus het geheele stuk en bepaald deze passage heeft neergeschreven:

„de geheel ingewijde, vrij en onbelemmerd, gaat daar rond bekranst, en verkeert met de gelukzaligen, neerziende op de niet gereinigde scharé hier, die rondwentelt in het slijk, waar de een den ander trapt en waar men

Digitized by Google

blijft in zijn ellendigen staat, omdat men niet gelooft aan al het goede daarginds."

Hoe 't zij, ik wensch den Heer Prickard van harte veel succes met zijn van groote geleerdheid en onverdroten ijver getuigend boekdeeltje. Werk aan Plutarchus besteed is altijd goed werk.

Leiden. J. J. Hartman.

E. Löfstedt, Arnobiana. Textkritische und sprachliche Studien. Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz. (Pr. 2 Kr. 25 öre).

Bij de groote Hollandsche philologen der 17e eeuw als Meursius, Hugo de Groot, Nic. Heinsius e. a. heeft de schrijver der zeven boeken Adversus Nationes warme belangstelling gevonden: uitnemend mocht heeten de editie van Arnobius bewerkt door Salmasius (Leiden 1651). Het schijnt, dat men na dien tijd ten onzent de studie van dezen apologeet gedurende twee en een halve eeuw bijna geheel verwaarloosd heeft. Eerst in de laatste jaren houdt men zich weer met den rhetor uit Sicca bezig, nu men tot 't inzicht gekomen is, dat hij allerbelangrijkst materiaal biedt voor de kennis van den Romeinschen godsdienst en onder meer een eigenaardige leer van de ziel verkondigt, welke de aandacht van de theologen heeft getrokken. Naast dien gewichtigen inhoud levert de taal van 't geschrift stof voor tal van syntactische kwesties. Om deze redenen heeft men ook elders vooral in Duitschland veel aandacht aan Arnobius geschonken, inzonderheid sedert de verschijning van de uitgave van Reifferscheid opgenomen in 't Weener Corpus Script. Eccles. (1875). Niet alleen in grammatische richting bewegen zich daar de studiën, men tracht er meer te weten te komen van Labeo, de bron, waaruit voornamelijk 't gedeelte, dat op den Romeinschen godsdienst betrekking heeft, geput is en die tevens in 't tweede boek bestreden wordt. Eindelijk heeft Einar Löfstedt, hoogleeraar te Lund, een der beste kenners van de latere Latiniteit — men denke slechts aan zijn Philolog. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae — ons een nieuw en als gewoonlijk degelijk werk voorgelegd, hetwelk bovenal voor de tekstkritiek en hier en daar ook voor de interpretatie van Arnobius op mooie resultaten mag bogen.

Wij lezen in de Einleitung, dat Löfstedt in de lente van 1914 den Parisinus, 't eenig handschrift, dat in aanmerking komt, in de Bibliothèque nationale op vele plaatsen vergeleken heeft en daarbij ontdekte, dat Reifferscheid's collatie niet vrij is van onnauwkeurigheden. Daar wijst hij er meteen op, dat de stijl van Arnobius iets stereotieps heeft, waardoor men toegerust met grondige kennis van 't taalgebruik van den auteur in vele gevallen met behulp van een locus parallelus een corruptie zal kunnen heelen en hoe men dan in den „Klauselrhythmus", die door onzen rhetor in colon en periode bijna altijd aangewend wordt een om zoo te zeggen feilloos „criterium veri" bezit.

Löfstedt splitst zijn werk in twee hoofdstukken: voor 't eerste bestemde hij de palaeographische en zuiver kritische kwesties, voor 't tweede de grammatisch-kritische. Hij deelt ons mee, dat in 't handschrift driemaal 't werkwoord *renuuere* (II 42, IV 13, IV 24) voorkomt, terwijl Reifferscheid overal schrijft *renuere*; volgt men den Parisinus, dan krijgt men op al die plaatsen een goeden rhythmus. Codex en rhythmus eischen den 2en pers. plur. IV 12 interrogabit*is* forte en een paar regels lager Armenios interroget*is*, waar Reifferscheid ten onrechte den 3en pers. enkelv. heeft opgenomen. Nog eenmaal heeft diezelfde editor aan de overlevering geen recht laten wedervaren, want hij liet drukken VI 3 (di) pluvialibus nimbis *perfluunt*; als men de afkorting niet over 't hoofd ziet, krijgt men *perfluuntur* en een goede clausula.

Men heeft er reeds lang op gewezen, dat Reifferscheid zeer willekeurig omspringt met de overlevering. Löfstedt bewijst bijv. overtuigend de echtheid van de woorden VI 19 quae sunt *privata* singulariaque natura, waar de Weener uitgave *priva* heeft opgenomen, ofschoon *privatus* in den zin van suus, proprius bij Arnobius geen zeldzaamheid is. Op eenvoudige wijze weet soms de Zweedsche geleerde den tekst te herstellen bijv. door met verandering van één letter te lezen *veros* (in plaats van *viros*) II 29 en *et replans* (in p. v. *etreplans* (VII 44; ook wel door bijvoeging van één letter o. a. tunicae... de serico *det* imponere (i. p. v. *et* imponere) III 21; een andermaal door weglating van één letter ei.... *incenso* (i. p. v. *incensio*) VII 29. Op al die plaatsen laten ons Reifferscheid en de andere critici in den steek, of brengen ons op een dwaalweg. Onder de zeer goed geslaagde conjecturen valt ook te rekenen VII 4 quam (sc. voluptatem) si superi sentiunt, et *eorum* necesse est *sint* participes corporum, per quae via est sensibus et accipiendis voluptatibus ianua. Daarentegen biedt de uitgave van 1875 *eos* in plaats van *eorum*, voorts *esse* in plaats van *sint*. Löfstedt sluit zich in alle opzichten aan bij den Parisinus, hij bepaalt er zich toe de schrijffout *inparticipes* te corrigeeren. Natuurlijk zal niet elk instemmen met de ongeveer dertig voorstellen tot tekstverbetering van 't eerste caput. Ik voor mij geloof niet, dat 't noodig is I 50 *casibus* met Meiser en Löfstedt te veranderen in *crucibus*, omdat *casibus* inderdaad voorkomt in de beteekenis van folteringen o. a. meermalen bij Firmicus Maternus, een auteur, die Arnobius vaak navolgde (zie mijn Miscella tertia pag. 25—28). Ook valt er wel niet te tornen aan V 4 inprudentia maxima *importatur* Iovi: Löfstedt neemt hier de gissing van Stewechius in bescherming *imputatur*, welk woord Arnobius niet kent. Te gekunsteld lijkt mij V 2 sacrorum <vi e> vanescat; hier is sprake van een straf, die Juppiter van plan was aan de menschen op te leggen, maar die door Numa's listigheid afgewend wordt; blijkbaar spot Arnobius, ik lees daarom sacrorum <*arte*> vanescat, waardoor de mooiste clausula ontstaat.

Het zwaartepunt van 't werk ligt in 't tweede hoofdstuk, waar nog eens de zeven boeken van Arnobius de revue passeeren en ingegaan wordt op tal van grammatische problemen, tot welker bespreking de eigenaardige stijl van onzen rhetor aanleiding geeft. Herhaaldelijk wordt hier op onweerlegbare gronden aangetoond, dat de tradita lectio behouden moet worden en dat voorgestelde veranderingen den rhythmus omverwerpen of in strijd komen met wat een karakteristieke eigenschap is van de latere Latiniteit. Een zeer grooten nadruk legt Löfstedt op de beteekenis van de hoofdvormen der clausula voor 't genus dicendi van Arnobius. Daaruit toch laat zich ten deele verklaren 't veelvuldig coördineeren van superlativus en positivus, 't gebruik van voorzetsels (*de* of *e*) bij den instrumentalis, de afwis-

Digitized by Google

seling in denzelfden zin van plusquamperfectum en imperfectum, van coniunctivus en indicativus, van verbum passivum en activum. Ter wille van den rhythmus moeten zelfs in strijd met 't normale taalgebruik gehandhaafd blijven de ablativi VI 18 in *maximitate* próducere en VII 3 quid... in eorum *commoditate* subsidat. 't Blijkt, dat de accusativus met opzet vermeden en de ablativus gekozen is om een mooie clausula te krijgen. Die factor bepaalt ook, of men te schrijven heeft *dis, ingenis, flagitis, concilis* dan wel *diis* enz. in dit opzicht heeft 't handschrift geen gezag. Dat Arnobius een paar maal de dubbele negatie aanwendt tot versterking van de enkelvoudige ontkenning, dat hij ook tweemaal een pleonastisch *quam* gebruikt, berust mede op 't zelfde rhythmisch principe.

Hier wil ik een desideratum uitspreken. Zou Löfstedt later zijn opinie eens willen zeggen over den rhythmus bij Arnobius, welke gebouwd is op 't accent en niet op de quantiteit? In dit verband vestig ik speciaal zijn aandacht op 't merkwaardig vers V 26

quas (sc. res) *cava* succutiens Baubo *manu*-nam puerilis ollis vultus erat-plaudit.

Wij bladeren 't boek verder door. Een duidelijke behandeling van de vragende zinnen met adversatief karakter ingeleid door: *et quid, et cur, et unde* en derg. stelt al niet minder de fouten van vroegere en latere uitgaven in 't licht. Lexicalische kwesties worden in 't voorbijgaan aangeroerd bijv. de praegnante beteekenis van *hora, dies, tempus* (= stervensure enz.); aangetoond wordt, dat *refellere* en *redarguere* den zin aannemen van *bewijzen*, dat *dies* ook *spelen* kan beduiden, dat *evagination* door volksetymologie gelijk wordt aan *vagatio*.

Ten slotte wijs ik op een mooie verklaring. Wij lezen I 16 cur ibidem annonaria caritate non tantum *corporis non nostri*, verum etiam christianos ditiores et locupletissimos reddiderunt (sc. di)? Door heldere toelichting met vele voorbeelden uit de patristische litteratuur, waarin Löfstedt zeer belezen is, zet hij uiteen, dat *corporis nostri* de kracht heeft van *qui corporis nostri sunt*.

Het mag hier niet onvermeld blijven, dat evenzeer in de maand Mei (1917) een week na de verschijning van Löfstedt's Arnobiana bij Brill te Leiden mijn opmerkingen, Arnobiana, 't licht zagen. 't Verheugt me, dat de overeenkomst niet tot den titel beperkt is. Beiden immers stellen wij o.a. voor te lezen V 10 conventionis... coetum, terwijl wij 't eens blijken te zijn over den genetivus inhaerentiae. Wij komen tot 't zelfde resultaat betreffende 't plusquamperfectum I 33 potuissent (= possent) en in 't algemeen aangaande de zoo frequente *varietas temporum, modorum, generis verbi*; 't gebruik van *minus* en *minime*; de rol van de praeposities bij den ablat. instr. en modi, de functie van *et qui* in vragende zinnen enz. Absoluut onafhankelijk van elkaar zijn wij dus tot de erkenning gekomen, dat de Parisinus veel meer vertrouwen verdient dan Reifferscheid wil doen gelooven. Het Leidsche werk bespreekt nog een rij van andere plaatsen en een enkel ander taalverschijnsel, zoodat de naamgenooten elkaar aanvullen, daarom hopen zij, dat zij elk hun plaats in de zon zullen krijgen.

Vast staat, dat Löfstedt's boek, waarin men slechts één drukfout aantreft (pag. 43 *dotis* in plaats van *potis*), een voortreffelijk syntactische studie is en zich waardig aansluit bij zijn Philolog. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae.

Den Haag. C. Brakman Jz.

W. Caland, Een onbekend Indisch tooneelstuk (Gopālakelicandrikā). Tekst met inleiding. (Verh. der Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afd. Letterk., N. R., Dl. XVII, No. 3). Amsterdam, Joh. Müller. 1917.

Het door prof. Caland uitgegeven Indische tooneelstuk *Gopālakelicandrikā* herinnert eenigszins, wat inhoud en vorm betreft, aan het beroemde *Gītagovinda* van den Bengaalschen dichter Jayadeva, die in het begin van de 12de eeuw moet hebben geleefd. Het behoort ook tot dezelfde late periode, hoewel het aan gegevens voor een nauwkeuriger tijdsbepaling ontbreekt. Van den auteur, — Rāmakṛṣṇa, den zoon van Devajīti, geboortig uit het gewest Gujarat — die in den proloog wordt genoemd, is overigens niets bekend. Echter blijkt, dat hij na Rāmānuja, den hervormer van het Viṣṇuisme (12de eeuw) moet hebben geleefd.

Evenals het *Gītagovinda* is de *Gopālakelicandrikā* een litterair product van dien cultus van den vergoddelijkten held Kṛṣṇa, die onder den machtigen invloed van hervormers, zooals den daareven genoemden, is geworden tot vrijwel de overheerschende godsdienstvorm van het tegenwoordige Indië. Ondanks de eigenaardige vermenging van erotiek en mystiek, is de Kṛṣṇa-vereering wel een der aantrekkelijkste volksgodsdiensten der Hindoes (zeker verre te verkiezen boven den Çivaïtischen *liṅga* dienst en de ook zeer verbreide Tantrische aanbidding der Çakti). Haar populariteit blijkt niet alleen uit tal van tempels, waarin Kṛṣṇa, de goddelijke herder, onder allerlei benamingen wordt vereerd (Muralīdhara, Muralīmanohara, Vaṃçīgopāla, Rādhāvallabha, Gopīnātha, enz), maar ook vooral uit de moderne Hindoesche schilderkunst, waarin onderwerpen uit den Kṛṣṇa cyclus bizondere voorkeur genieten [1]).

Nu is het eigenaardig, dat in dezen cultus Kṛṣṇa wordt vereerd niet, volgens de voorstelling van het *Mahābhārata*, als het strijdbare stamhoofd der Yādavas en de listige bondgenoot der Pāṇḍu-zonen, maar veeleer als de bekoorlijke koningszoon, opgegroeid onder het herdersvolk van Braj (Vraja), zooals het *Bhāgavatapurāṇa* hem ons doet kennen. Wel verloochent deze herdersprins Kṛṣṇa niet geheel en al zijn oorspronkelijk heroïschen aard: allerlei Herkulische daden worden van hem geroemd, zooals het bedwingen van den draak Kālīyanāga en andere monsters (vgl. Caland, p. 21 en *n*). Maar liever bezingen de dichters zijn kinderlijke snakerijen, zijn dartel spel metde herderinnen en vooral zijn liefde tot Rādhā, de schoonste onder de herdersmeisjes van Braj. Het is die liefde, die, in mystieken zin opgevat als sym-

[1]) Men zie het door Caland (p. 25, n.) aangehaalde werk *Rājput paintings* van Coomaraswamy (Oxford 1916). Een eigenaardigheid, die, naar ik meen, nog geen verklaring heeft gevonden, is de blauwe huidskleur, waardoor Kṛṣṇa in de schilderkunst steeds is gekenmerkt, evenals trouwens het geval is met voorstellingen van Viṣṇu en diens overige *avatāras*. Ook in de poëzie wordt Kṛṣṇa's lichaam telkens beschreven als donkerblauw (*nīla*). Vandaar de vergelijking met de donkerblauwe onweerswolk (*nīlajīmūtagātra*, p. 150, l. 11, ook o. a. p. 143, l. 11) en met den saffier (*indranīlamaṇibhaṅganibhaṅga* p. 47, l. 12, vgl. Caland's vert. p. 12 en *kvāyaṃ bhugna-*[*bhagna* ?] *mahendranīlaçakalacchāyollasaccandrakaḥ*. p. 96, l. 25.

Digitized by Google

bool van de *bhakti*, de toewijding aan de godheid, zulk een groote plaats inneemt bij de vereerders van Viṣṇu.

Zoo vormt ook de liefde van Kṛṣṇa en Rādhā het eigenlijke onderwerp van Rāmakṛṣṇa's tooneelspel, dat door den uitgever zoowel herdersspel als mysteriespel wordt genoemd. Maar daarnaast neemt ook des herdersgods dartele scherts met de herderinnen een groote plaats in. Zelfs is het laatste (waarschijnlijk zesde) bedrijf geheel gewijd aan de beschrijving van den *rāsa*-dans, waarbij Kṛṣṇa de herderinnen voorgaat ten rei en haar met zijn zinnenbedwelmende fluitmuziek betoovert: „Met gouden nimbus voorzien, met zijn als een donderwolk donkerblauw lichaam, brengend de liefelijke rietfluit aan zijn mond, terwijl zijn gelaat door een zachten glimlach verhelderd werd, bedekt met dichten bloemkrans, waaraan de om zijn schouders zwermende bijen als dronken zich vasthechtten, speelde hij te midden der herderinnen in dansersgestalte zijn spel, hij, de éénige openbaring der hoogste verrukking." Aldus geeft prof. Caland in vertaling het vers weer, waarmede dit tooneel besluit.

In zijn voortreffelijke inleiding geeft de geleerde uitgever een uitvoerige inhoudsopgave van het stuk, dat uit zes bedrijven schijnt te bestaan, voorafgegaan door den gebruikelijken proloog [1]). In dezen treedt de tooneelleider (*sūtradhāra*) op in gesprek met een actrice, tevens zijn huisvrouw. Het is eigenaardig dat, wanneer deze laatste op den roep van haar echtgenoot (*ārye itas tāvat*) in het Prākrit antwoordt *ajjaütta ko ṇiyoö*, de tooneeldirecteur haar beduidt dat dit geen gelegenheid is om zich van „de gemeene taal" te bedienen; immers „dit hier is geen vergadering van gewone vorsten, maar van de uitgelezenste Viṣṇu-vereerders." Het stuk is dan ook, met uitzondering van de daareven aangehaalde zinsnede, geheel in het Sanskrit geschreven. Een eigenaardigheid, waarop Caland terecht de aandacht vestigt. Immers van de ons bewaarde tooneelstukken is het *Hanumannāṭaka* (eerste helft der 11de eeuw) het eenige, waarbij niet de gebruikelijke afwisseling van Sanskrit en Prākrit wordt aangetroffen. Het is interessant dat juist dit stuk door den tooneeldirecteur wordt genoemd, om te betoogen, dat een tooneelstuk zonder Prākrit niet tot de onmogelijkheden behoort.

Een andere eigenaardigheid, waarop Caland in zijn inleiding wijst, is deze dat „het stuk doorspekt is met allerlei beschrijvingen, deels meer van epischen, deels van lyrischen aard, die niet in den mond van een der eigenlijke acteurs passen, en het merkwaardige daarbij is nog dit, dat zoowel de vele lyrische intermezzi als andere, in proza vervatte mededeelingen, niet zelden in verhaaltrant, dus met de werkwoorden in den verleden tijd, worden gegeven."

Deze merkwaardigheid is ook eigen aan het *Hanumannāṭaka*. Ter verklaring oppert de uitgever verschillende mogelijkheden, waarvan de eerste mij wel de aannemelijkste toeschijnt. De bedoelde mededeelingen, die buiten den dialoog staan, zouden zijn gereciteerd door den „verklaarder" (*sūcaka*), die eenmaal in den tekst wordt genoemd (p. 76, l. 33) [1]).

De veronderstelling dat de *sūcaka* het geheele stuk zou hebben voorgedragen of voorgelezen, komt mij veel minder waarschijnlijk voor. Want wat zou dan de beteekenis zijn van de eenmaal voorkomende aanduiding: *sūcakaḥ sāmājikān prati*?

De door prof. Caland bezorgde uitgave berust op één handschrift, dat indertijd door Kern aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek is geschonken (het is n°. 2341 der Mss. lugd. n°. 2 der Sanskrit hss.). Aangezien geen andere handschriften bekend zijn en het Leidsche Ms. niet bizonder duidelijk geschreven is (de uitgever vermoedt dat het de Nāgarī copie van een palmblad origineel in Grantha is), is de lezing op vele plaatsen onzeker of corrupt.

Op verzoek van den heer Caland laat ik hier nog enkele tekstverbeteringen volgen, die hem door Kern eenige weken vóór diens overlijden waren medegedeeld.

p. 45, l. 26. *bhāti javā sakapoto*. Lees: *bhāti yavāsakapoto* (d. i. *yavāsaka-poto*) vgl. B. R. (in kürzerer Fassung) s. v. *yavāsaka*.

p. 74, ll. 29—30. Lees *dṛṣṭānukarṣati* en *āyaskāntam*.

p. 90, l. 27. *upāṭṭaye*; lees *upādrave*.

Als drukfout vermeld ik nog p. 143, l. 24 *praṇavāvaḥ*; lees *praṇamāvaḥ*

Leiden. J. Ph. Vogel.

F. Holthausen, Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache. Leipzig, Tauchnitz. 1917. (Pr. M. 4.50).

Aan een etymologisch woordenboek der Engelsche taal tot op den huidigen stand der Wetenschap bijgewerkt bestaat behoefte; en wanneer men zulk een werk ziet aangekondigd van de bekwame hand van Holthausen, koestert men terecht groote verwachtingen. Ook worden deze in het boekje dat vóór ons ligt niet beschaamd. Klein van omvang als het is, kan het den Anglist van veel nut zijn. Tal van verouderde afleidingen hebben afgedaan. De resultaten waartoe de onderzoekingen der voornaamste geleerden hebben geleid zijn geraadpleegd en getoetst aan des schrijvers eigen opvattingen. Het boekje is beknopt, praktisch ingericht, goedkoop — altemaal redenen om het geschenk ons door den geleerden Anglist geboden dankbaar te aanvaarden.

Maar het werkje is voorzien van eene Inleiding, die ik niet zeer gelukkig vind. Hierin toch bespreekt de schrijver Skeats Etymological Dictionary, welke zijn werk bedoeld is te vervangen; want, zegt, hij, Skeat deelt klemtoon, uitspraak noch beteekenis der woorden mede, is éénerzijds zeer beperkt en bevat aan den anderen kant tal van verouderde, dialectische of bijbelsche uitdrukkingen, die volkomen overtollig zijn. „Ein etymologisches Wörterbuch," zoo roept hij uit, „soll doch kein Raritätenkabinett sein!" Verder zijn er in de verklaringen vele leemten, onjuistheden en fouten; het boek is in vele opzichten niet op de hoogte der wetenschap. In 't kort: „es ist veraltet!"

Zulk eene inleiding noodigt tot vergelijking. Wanneer men bedenkt dat Skeats woordenboek meer dan een

[1]) Voor de pp. 48—49 beschreven *nīrājana* of *ārātrika* ceremonie (vgl. pp. 8—9) verwijs ik nog naar Dubois, *Hindu manners, customs and ceremonies* (Oxford 1899) pp. 150 vlg.

[1]) Iets dergelijks zullen wij misschien ook hebben aan te nemen opvoeringen van het *Gītagovinda* (cf. Sylvain Lévi, *Le théâtre* bij *indien*, p. 235).

Digitized by Google

kwart eeuw oud is, spreekt het van zelf, dat Holthausen in vele opzichten betrouwbaarder is: hij heeft toch gebruik kunnen maken van al de belangrijke vruchten welke de studie der etymologie sinds heeft afgeworpen; en niet het minst heeft hij zijn voordeel kunnen doen met den rijken inhoud der New English Dictionary. Hij geeft ook den klemtoon aan (foutief in agriculture!) en vermeldt de waarde der vokalen in de sylbe die den hoofdtoon heeft (hoewel hij nu en dan wel eens vergeet het te doen, als bij *golf*, *ay*); maar van de klinkers in onbeklemde lettergrepen neemt hij niet de minste notitie, zoodat de zoeker geheel in het duister blijft omtrent de waarde van de gecursiveerde vocalen in woorden als: *a*ltercation, *a*lternation, candid*a*te, drama, miniat*u*re, deviation, emancipation, mutton, linen, abstract, partake enz. Ook consonanten worden in den regel buiten beschouwing gelaten, zoodat basin, promise, increase, pulse, ransom, palsy, — om er maar enkele te noemen — duister blijven. 't Is waar — voor dergelijke dingen raadpleegt men geen etymologisch woordenboek. Het is geen pronouncing dictionary. Maar waar Holthausen het veroordeelde als een leemte in Skeat, had hij zich niet met half werk moeten tevreden stellen.

Zoo staat het ook met de beteekenis der woorden, die Holthausen aangeeft. Wat nut is het den lezer wanneer hij vindt: antic, seltsam; chevy, Jagd; core, Gesellschaft; cruet, Flasche; gregarious, zur Herde gehörig enz. enz. Hoe deerlijk wordt de lezer bedrogen als hij meent de woorden nu te begrijpen. Ik houd het met Skeat's methode, die de beteekenis onvermeld laat.

En dan dat smalende „Raritäten-Kabinett"! Terwijl bij Holthausen tal van de gewoonste woorden ontbreken — ik noem slechts divers, mirage, pet, pun, chap (kaak), rut (wagenspoor), wight, while (conjunction) — staat het boek vol van prachtexemplaren als vamose, sice, ubeity, samel, searce, seric, sextry, denshire, enuclation, deray, divellicate, griseous, feretory, dispunge, adminicle, dehiscent, delible, eric, eristic, estovers, pi, exequies enz. enz. te veel om op te noemen. „Ein etymologisches Wörterbuch soll doch kein Raritäten-kabinett sein!" zou men H. kunnen toeroepen.

Wat nu de afleidingen zelf betreft — is men veel wijzer wanneer men vindt: banshee, Fee (gä beanshith); bribe, geschenk (afr.); newfangled, modisch (m. e. fangel); amputation, abnahme fr. l.; abound, überfluss haben l. abundare; affable, umgänglich fr. l. affabilis? Voorwaar, „Knappheit" kan ook een fout zijn. Zulke verklaringen laten de interessante woorden even duister als zij te voren waren. Ik heb nóg een bezwaar. Bij woorden van Germaanschen oorsprong teekent de schrijver soms aan: w. s. (: West-Sächsisch), soms: a. e. (Alt-Englisch). Gewoonlijk nu wordt onder de aanduiding, „Oud-Engelsch" verstaan, dat de vorm aan alle oud-Engelsche dialecten gemeen is, en ook H. gebruikt den term herhaaldelijk in die beteekenis. Maar dan weer lezen wij: ***high***, a. e. ***hēh***, waar de schrijver toch blijkbaar iets heel anders moet bedoeld hebben. En dit komt niet ééns, maar veelvuldig voor. Een weinig meer zorg in dit opzicht zou het boek zeker te stade zijn gekomen.

Holthausen's boekje dan, vult Skeats Etymological Dictionary aan, maar verdringt die geenszins. Het beteekent in verschillende opzichten een stap vooruit; het bevat veel waarvoor wij hem dankbaar zijn. Maar om de bovengenoemde redenen gaat het ons als Oliver Twist in the Workhouse; die „asked for more".

Utrecht. P. Fijn van Draat.

Ernst Falke, Die romantischen Elemente in Prosper Mérimées Roman und Novellen. [Romanistische Arbeiten hg. von C. Voretzsch]. Halle a. S., Max Niemeyer. 1915. (Pr. M. 4.50).

Wanneer de letterkundige geschiedenis ten doel heeft „de juger, de comparer et de classer", zooals Brunetière dat wil, dan heeft dit boek reden van bestaan: 't zal kunnen meewerken tot de oplossing van een vraagstuk dat de vakmannen bezighield, n.l. te weten bij welke school of groep men Mérimée moet indeelen. Dat is 't doel van 't boek. De gevolgde methode is die van een onderzoek naar de romantische elementen in M.'s letterkundig werk (9). 't Resultaat is: M. moet *im groszen und ganzen* bij de Romantici worden geplaatst (187).

Laat ik beginnen met te verklaren dat ik Mérimée vind òf een niet te definiëeren schrijver, een „inclassable", òf een man van l'art pour l'art op het oogenblik dat deze beweging zich nog niet had geopenbaard, evenals Gautier 't, onbewust, was in zijne *Préface* van *Mademoiselle de Maupin* (1834). En dat om redenen die ik hier niet kan uiteenzetten in den breede.

Falke begint met een Inleiding (1—9), waarin hij de meeningen weergeeft van hen die over het onderwerp van dit boek hun oordeel zeiden. Hij citeert daarbij noch Sainte-Beuve, *C. du L.*, VII, 383 en 287—8, waar deze, zonder 't te willen of te weten, reeds den art-pour-l'art-schrijver definiëert, noch Taine's meening in de *Préface* der *Lettres à une inconnue*, noch Lemaître, *Contemporains*, IV, 35 ss. En hij citeert verkeerd d'Haussonville (2); deze immers zegt zeer uitdrukkelijk (*Prosper Mérimée, Hugh Elliot*, p. 188): „Dans toute la campagne romantique par laquelle il a commencé, M. suivait le mouvement du jour, mais il n'était pas dans sa vraie voie"; dan komt de anecdote met 't slotwoord: „Je vous quitte, car ce ne sont pas mes opinions." En hij citeert half en leest verkeerd Lanson's gedachte (*Hist. de la Litt. fr.*[5], 989): „Mérimée appartient à la grande période romantique" — d.w.z. wat den tijd betreft, n. l. *Clara Gazul* (1825) tot *l'abbé Aubain* (1846) — dan komt de weggelaten zin van vijf regels — en eindelijk: „M., lui, est purement artiste: son œuvre relève de la théorie de l'art pour l'art". En zoo ooit, dan was hier Lanson helder. En juist.

In 't eerste hoofdstuk (10—32) zet Falke uiteen wat men onder Fransche romantiek moet verstaan; hierbij hecht hij groote waarde aan de realistische theorie die Hugo voor oogen zweefde en zijn uitlatingen over *nature* en *vérité*, die hij zoo spoedig ontrouw werd; Falke beroept zich eveneens op het schitterende, maar eenzijdige boek van G. Pellissier, *Le Réalisme du Romantisme*, dat toch geen bewijskracht meer heeft na Faguet's uitmuntende artikel (*R. d. d. M.*, 1. 4. 1912). Van de eigenschappen die 't romantisme kenmerken, houdt hij in 't oog om ze op M.'s werk te passen: subjectivisme en overheersching van 't gevoel, middeleeuwsche en exotische trekken, antithese en melodramatische elementen. Dat theorie en praktijk van de Romantici in botsing komen, Falke moet 't erkennen; bovendien bepaalt hij zich in zijn aanhalingen tot den meest verwarden,

Digitized by Google

veranderlijken theoreticus, Victor Hugo. En dat enkele elementen: de lust tot 't exotische, de haat tegenover den burgerman, de drang naar het fantastische en het zeldzame of naar het koel-krachtige, ook te vinden zijn bij Baudelaire of Flaubert, dat ontgaat Falke blijkbaar. En is deze zin (28): „*L'art libre* oder noch besser *l'art pour l'art* ist die schon in der *Préface* V. Hugo's versteckt auftretende devise der romantik", wel verdedigbaar?

In zijn tweede hoofdstuk (33—56) geeft Falke een overzicht van M.'s romantiek in zijn theater en zijn lyriek; hij neemt ze dus op als ernstig werk, niet als een mystificatie, zooals Lemaître (*o. c.*, 40), of een uiting van een dilettant van het genre Stendhal, zooals Brunetière (*Manuel*, 438). Op dit deel van M.'s werk past F. het onderzoek naar de drie eigenschappen toe die hij als „romantisch" vasthoudt. De antithese b. v. is romantisch, dus als een stuk tot titel heeft „Les Espagnols en Danemark", dan is 't romantisch (39). In welk een romantiek zwelgde niet, aldus voortredeneerende, La Fontaine toen hij „Le Loup et l'Agneau", „Le Lièvre et la Tortue" of „Le Gland et la Citrouille" schreef? In dit hoofdstuk blijft één juist gegeven over: men kan M.'s haat gevoelen voor de mondaine, koude, conventioneele dingen en voor de priesteroverheersching onder de Restauratie. Maar hoe sober is dat alles aangeduid! En welk een verschil met de brandende oplaaiing van haat in George Sand's romans, die juist zoo zuiver lyrisch conventie en schijnheiligheid geeselen!

De roman en de novellen worden naar hun inhoud in hoofdstuk III (56—88) ontleed; blijkbaar heeft F. S. de Lovenjoul's bibliographie niet gebruikt (zoo is *Federigo* (p. 63) geen posthuum werk; *Il Vicolo* (p. 79) is echter posthuum) en niet de artikels over *Colomba* in de *Illustration* van 1911 (10 juin, 14 oct.) gekend. Wanneer F. grooten invloed toeschrijft aan E. Th. A. Hoffmann (p. 88, cf. o. a. 59, 67, 69, 71, 72, 80, 83, 125, 132), dan is er nog even te wijzen op de m. i. zoo juiste fondamenteele scheiding die Breuillac maakt tusschen den zielstoestand van Hoffmann en van Mérimée (*Revue d'histoire littér.*, XIV, 89 en 90).

Welke romantische elementen er in de *Chronique* zijn wordt in hoofdstuk IV nagegaan (89—115); hierbij wordt weer „mittelalter (?) und lokalfarbe" als typisch romantisch op den voorgrond geplaatst. Jammer is 't dat Falke geheel geen rekening houdt met het befaamde hoofdstuk VIII, *dialogue entre le lecteur et l'auteur* en met M.'s uitlating in zijn *Préface* dat het is een „étude de mœurs". In dit boek is de locale kleur zoo sober aangebracht, zoo echt inwendig, dat zij als opzettelijk met nalatigheid schijnt behandeld (over deze kwestie z. L. Maigron, *Le Roman historique*, p. 316 ss), juist zooals een Vigny haar in *Daphné* zal toepassen of Anatole France in *Thaïs* en *les Dieux ont soif*.

Naar de voorgenomen systematiseering worden in chapiter V (116—139) en een zwak chapiter VI (140—144) hoofdmotief en bijmotieven getoetst aan de drie genoemde romantische karakteristieken; hierbij worden de romantische eigenschappen sterk onderstreept, terwijl het zuivere art-pour-l'art streven in *la double Méprise* of *la Partie de Trictrac* niet behoorlijk recht geschiedt. Dezelfde schematische behandeling wordt toegepast op de karakteriseering der personen (hoofdstuk VII, p. 144—162). Daarna komt (p. 163—179) een hoofdstuk over het subjectieve element in zijn werk, dat eigenlijk de hoofdzaak van dit boek zou moeten hebben gevormd. 't Geeft een goede samenvatting van wat we uit M's werk lezen kunnen over hemzelf, zooals hij ons wil schijnen, niet zooals hij is. Want dit is de fout van deze onderzoeking: zij gaat niet uit van den werkelijken, den subjectieven, den primairen Mérimée, zooals we dien hebben leeren kennen uit zijn talrijke correspondentie, maar van den Mérimée die zorgvuldig zijn persoonlijkheid heeft verborgen en haar ver van zijn werk heeft gehouden, met een paar uitzonderingen, de portretten in *Le Vase étrusque* en *La double Méprise*. De correspondentie zou Falke M. hebben leeren kennen, èn dien „good natured man" zelf, èn zijn houding tegenover zijn eigen werk en tegenover de romantiek. Als een Leconte de Lisle, als een Flaubert is hij een trillende ziel van een wonderlijke fijngevoeligheid — hoe verwijt hij zich Mme Childe te hebben bedroefd door een „bouderie"! (*R. d. d. M.*, 1. 3. 1896, p. 12); zijn inwendig leven en zijn kunst latend afhangen van den invloed eener jaren lang aangebedene. En van dit alles, dat een romanticus zou hebben verleid tot ik weet niet hoe teedere ontboezemingen in halve tinten vinden we in zijn werk niets. En daarom in de eerste plaats is het niet romantisch.

Het negende hoofdstuk (180—186) analyseert de niet-romantische elementen in zijn werk: zijn stijl, het uiterlijk wetenschappelijke van het werk — een ironievorm waarvan Falke blijkbaar de waarde niet heeft begrepen — het realisme in zijn moderne novellen, en zijn geestigheden tegen de romantici.

Volgt de conclusie: hij is een echte romanticus.

Ik had reeds de gelegenheid op te merken dat Falke begonnen is met den man dien hij als een romanticus wilde voorstellen, niet in zijn persoonlijkheid te bestudeeren en dat hij het geheele werk au sérieux neemt. En dit is een fout: *Clara Gazul* en *la Guzla* zijn cerebrale kunst van een buitengewoon handig spotter. Ik wees er ook reeds op, dat zijn boek lijdt onder zijn „schematismus", dat hem verleidt 't romantisme te onderzoeken op drie of vier elementen, daarbij het realisme, dat hij een hoofdfactor vindt (15), achterwege latend. Antithetisch, dus romantisch, zijn de figuren van Mme de Coulanges en haar dochter (43), is de liefde van de 20 jarige Julie voor den vijftigjarigen Saqueville (49), is Coligny „un héros et un saint" (104), is het medelijden der gendarmes met den bandiet Gianetto Sanpiero (117), is de koelbloedigheid van den officier die aan een damesboudoir denkt, waar hij zal vertellen van zijn soldatenleven (119), een trek die reeds bij Joinville is te vinden. En lyrisch is 't ironische slot der stukjes, waarin de dooden weer opstaan om 't publiek te verzoeken den auteur zijn fouten te vergeven (38), is de aanval op de onbenullige samenzweerders in *Les Mécontents* — dat juist zoo sober, fijn geeselend is —, is de beschrijving van George's dood in *la Chronique* — die zoo meer dan voltairiaansche bladzijden. En alles is ook couleur locale, wat dit juist niet is, maar de zuivere étude de mœurs, die steeds M's werk was, terwijl hij slechts spot had voor de couleur locale (b. v. in het *Avertissment* van 1840 bij *la Guzla*; in brieven in de *Mercure de France* 1. 4. 1911, 486 of de *Nouvelle Revue* 15. 9. 1882; of in *Dernières Nouvelles* p. 56). En 't

Digitized by Google

ergste is wel dat F. romantisch en romanesk steeds verwart: is een verkleeding romanesk of romantisch (51), 't dragen van een masker in de XVIe eeuw romantisch of mode (95), de tegenoverstelling van twee broers met verschillenden godsdienst romantisch (96), list en intrige romantisch (101), enz. ? Geen oogenblik heeft F. eraan gedacht rekening te houden met de nalatenschap die de theorie van l'art pour l'art van de romantiek overnam, terwijl hij toch Cassagne's uitnemende boek kende (p. X), dat hem zoo precies had kunnen doen zien hoe Mérimée, zoo hij al van zich zelf getuigen kon: „Vers l'an de grâce 1827 nous étions tous romantiques" (*Avert. de la Guzla*), een man was van l'art pour l'art.

Amsterdam. K. R. Gallas.

G. Contenau, Umma sous la dynastie d'Ur. Paris, Paul Geuthner. 1916. (Pr. fr. 3).

Umma is de oud-babylonische naam van een stad wier overblijfselen gevonden worden in een ruïnenheuvel, thans Djocha geheeten, midden in Babylonië, een 100-tal kilometers ten Z. van Kût-el-Amâra. In het begin der 20ste eeuw richtte de aandacht der archeologen zich ook op de puinhoopen van Djocha; de opgravingen brachten vooral een massa kleitafeltjes aan het licht. Op grond van deze spijkerschrift-documenten konden de assyriologen Djocha indentificeeren met het reeds te voren bekende Umma (geschreven met het teeken GIŠ gevolgd door het teeken ḪU; ten onrechte soms ook zoo gelezen, als ware „Giš-ḫu" de eigenlijke naam). Deze stad speelde een belangrijke rol, in staatkundig en maatschappelijk opzicht, tijdens de oud-babylonische periode; vooral onder de zgn. dynastie van Ur (26ste tot 24ste eeuw v. Chr.).

Voorliggend boek behandelt een reeks kleitafeltjes uit Djocha, behoorende tot de particuliere collectie van den schrijver. De inleiding geeft een levendige, plastische beschrijving van het oude Umma, geadstrueerd door allerlei trekjes, ontleend aan de daar gevonden documenten. Wij lezen over de belangrijke stad, liggend op een heuvel te midden der zeer vruchtbare vlakte; over talrijke kanalen, bestemd tot regeling van het overstroomingswater en vooral tot vervoer, b. v. van het graan; over de rietsnijders, die het materiaal verzamelen voor de uitgebreide manden-fabricage; de veekudden op de weilanden en de korenschuren in de buitenwijken; het drukke en woelige leven op de straten der stad zelf, waar menschen van allerlei nationaliteit elkaar ontmoeten; de optochten en de offerfeesten ter eere van de gestorven koningen; de bazars, de tempels en de magazijnen, een en ander met bijbehoorend personeel, van wier hand de meeste kleitafel-documenten afkomstig zijn. — In het volgend, meer technisch hoofdstuk worden 110 van die documenten besproken en grootendeels vertaald (uit het Sumerisch). Het zijn, in hoofdzaak, rekeningen, ontvangbewijzen en andere aanteekeningen van handelslieden en administratiebeambten. Zij betreffen leverantie's van koren, van verschillende dranken (vooral bier) en spijzen, van vee; voorts betalingen aan gehuurde werklieden, vervoer van graan per vrachtschip, verkoop van riet voor de manden-industrie, enz. — Het laatste hoofdstuk handelt over de mythologische voorstellingen van een paar zegelafdrukken. — Eindelijk komen de indices der eigennamen en, wat vooral van belang is, een duidelijke tekstuitgaaf in spijkerschrift van de 110 kleitafeltjes, met mooi handschrift gecopiëerd.

De uitvoering — ook het papier — van dit mooie boekje is uitnemend.

Leiden. G. J. Thierry.

R. Taubenschlag, Das Strafrecht im Rechte der Papyri. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 5, geb. M. 6.60).

Men zou verwachten, in het strafrecht van het latere Egypte brokstukken terug te vinden van de drie beschavingen, die in de nieuwe Egyptische maatschappij zijn vervloeid: normen van oud-nationaal strafrecht naast Grieksche regelingen in het tijdperk der Ptolemaeën, daarnaast Romeinsche invloeden na de inlijving bij het Rijk. Het onderzoek van den schrijver brengt dadelijk deze verrassende waarneming, dat reeds in het Egypte der diadochen, waarover de papyri licht verspreiden, geen sporen van oud nationaal strafrecht uit den tijd der Pharo's meer zijn aan te wijzen. Grieksch strafrecht gold niet alleen voor de Grieken, ook in die strafgedingen, waarbij slechts een der partijen tot den Griekschen stam behoorde, maar ook de Egyptenaren kregen hoogstwaarschijnlijk hunne strafrechtsbedeeling van de Grieksche rechtbanken, die naar Grieksche beginselen recht deden. Zoodat in het Egypte der Ptolemaeën het Grieksche strafrecht het algemeen geldende was. Het zou zeker zeer belangwekkend zijn, na te gaan, hoe deze snelle verdringing van het nationale door het vreemde element mogelijk is geweest, waar toch op het stuk van privaatrecht de taaiheid van de oude volksinstellingen zooveel grooter is gebleken. Voorloopig moeten wij ons tevreden stellen met de waarneming van het belangrijk feit.

De schrijver doorsnuffelt dan met veel nauwgezetheid een uitgebreid papyrimateriaal en ontwerpt ons zoo een beeld van het materieele en het formeele strafrecht, voor zoover de gegevens van den rijken schat der papyri dit beeld vermogen te doen onderkennen, eerst voor het tijdperk de Ptolemaeën, dan voor het Egypte van den Romeinschen en van den Byzantijnschen tijd. De eerste periode wijst aan een overgang van het private naar het publieke strafrecht. Sterke sporen van de private berechting vertoonen de strafbare feiten, waarbij de belangen van bijzondere personen worden aangetast of bedreigd, de groep der ἴδια ἀδικήματα, die de grootste rol spelen in de samenleving der menschen: het initiatief tot de strafvervolging is nagenoeg steeds aan den gekrenkte overgelaten, terwijl het dezen vrijstaat, de zaak, ook hangende het geding, door vrijwillige schikking (διάλυσις) af te doen. Daartegenover is ook het publiek element in de strafrechtspleging bezig tot ontwikkeling te komen: de berechting geschiedt door den rechter, of hem wordt de vaststelling der straf overgelaten, voor zoover deze niet bij voorbaat door de rechtsorde is vastgelegd, terwijl ook de vervolging van sommige zware delicten, met name roof, van overheidswege kan worden ondernomen. De delicten, waarbij de belangen van den staat of zijne onderdeelen worden aangerand (belastingdelicten, προσοδικά, misdrijven tegen het openbaar gezag, βασιλικὰ ἐγκλήματα, misdrijven tegen de koninklijke waardigheid, ἀσέβεια, en misdrijven tegen den godsdienst, ἱεροσυλία) staan niet zoo sterk in het teeken der staatsbemoeiing, als men zou verwachten. De instelling der

Digitized by Google

vervolging is overgelaten aan dengene, die de krenking ondervindt, of wordt bereikt door een klacht welke door ieder burger kan worden ingediend (de zoogenaamde *actio popularis*). Rechtstreeksch ingrijpen door de overheid als zoodanig kan wel worden vermoed, niet bewezen.

Als belangwekkende punten uit het Ptolemaeïsche strafrecht breng ik nog naar voren: allereerst de opsomming der ἴδια ἀδικήματα, die ons een merkwaardigen kijk geeft op het doen en laten der menschen, dat door de scherp-dwingende regelen van het strafrechtelijk ingrijpen werd bestreken. Straffen dan worden bedreigd tegen: doodslag, ook in culposen vorm; krenking der persoonlijkheid in uitgebreiden zin, ὕβρις, de Grieksche tegenhanger van de Romeinsche *iniuria*; openlijke geweldpleging, βία, die onder meer omvat het door geweld iemand dwingen tot iets te dulden, dat hij niet te dulden verplicht is (de éene zijde van ons art. 284 1o W. v. S.) en verbod van eigen richting in zake onroerende goederen; afpersing; diefstal, daaronder de gekwalificeerde vormen: diefstal bij nacht (vgl. art. 311 3o W. v. S.), diefstal met wapengeweld (vgl. art. 312 W. v. S.), diefstal door vereenigde personen (vgl. art. 311 4o W. v. S.), diefstal met braak (vgl. art. 311 5o W. v. S.); zaakbeschadiging, waarbij opzet niet wordt vereischt; bedrog, daaronder: valschheid in geschrifte en bedrieglijke bevoordeeling van anderen; valsche getuigenis; overspel. De aandacht wordt nog gewekt door de algemeene onderscheiding van de strafbare feiten in ἀγνοήματα en ἁμαρτήματα, ofschoon het, bij den stand der gegevens, ongelukkigerwijze niet mogelijk schijnt, den zin der onderscheiding met zekerheid vast te stellen. De schrijver neigt tot de opvatting van de ἀγνοήματα als geobjectiveerde strafbare feiten. Intusschen blijkt uit de beschrijving der bijzondere delicten, dat wel aanleiding schijnt te bestaan, de tegenstelling op te vatten als die van doleuse en culpose misdrijven. Bij de kennisneming van de straffen worden wij getroffen door de groote mildheid van het strafstelsel: slechts in twee gevallen (vervalsching van maat en schending van het asylrecht) wordt de doodstraf bedreigd, de algeheele vermogensconfiscatie speelt een bescheiden rol, lichamelijke straffen worden alleen op slaven, niet op vrijen toegepast. Dit treft te meer, omdat dit alles zoo anders was in het Grieksche moederrecht, althans in het Attische strafrecht, dat met name kwistig dreigde met de doodstraf. Was dat het zachte Egyptische volkskarakter, dat de uitheemsche gestrengheid onder zijn temperende bekoring wist te brengen? Was dat wellicht de stille nawerking van den ouden nationalen invloed uit den tijd der Pharo's?

Na de inlijving van Egypte bij het Romeinsche rijk kon het niet uitblijven of Romeinsche invloeden moesten zich doen gelden. Maar er verandert betrekkelijk weinig in de materieele strafbepalingen, naar de schijver meent voornamelijk hierom omdat er in den grond der zaak veel overeenstemming bestond tusschen Grieksch en Romeinsch strafrecht. De wijzigingen, der vermelding waard, betreffen: het publiekrechtelijk beginsel, dat in de strafvervolging meer tot doorbraak komt; de strafbaarstelling van de poging bij verschillende misdrijven; vooral de verscherping van het strafstelsel: de doodstraf wordt op grootere schaal bedreigd, de geeseling ook voor vrijen ingevoerd, daarnaast de dwangarbeid in de groeven. Intusschen blijven ook op het stuk van het strafrecht in dezen tijd rijksrecht en landrecht naast elkander bestaan. De vereenzelving volgt eerst in de Byzantijnsche periode, meest in de richting van de zegepraal van het rijksrecht. Soms gaat het anders: zoo wordt de geeseling weer tot slaven beperkt.

Leiden. J. van Kan.

Ernst Heidrich, Beiträge zur Geschichte und Methode der Kunstgeschichte. Basel, 1917. (Pr. ƒ 1.85).

Het was eene goede gedachte om dezen kleinen bundel voordrachten van den jeugdigen, aan het West-front gevallen hoogleeraar uit te geven. Want zijne stukken verdienen in wijder kring bekend te worden dan in dien van hoorders, waarvoor de eersten waren bestemd, of vergeten te geraken in een tijdschrift, waarvoor het laatste opstel als bijdrage heeft gediend.

Heidrich heeft twee vraagstukken behandeld: eene geschiedenis van de kunstgeschiedschrijving en eene behandeling van de methode der kunstgeschiedschrijving. Wel te verstaan, voor beiden alleen van die der beeldende kunst. De eerste arbeid moest onvoltooid blijven, hetgeen te meer valt te betreuren, omdat het onderwerp aan alle kunsthistorici een bijzonder belang inboezemt. Het tweede werkstuk, beoordeeling van een belangrijk kunsthistorisch geschrift, verdient de aandacht, omdat Heidrich hierin tevens zijne eigen opvatting van de kunstgeschiedschrijving te kennen geeft, en deze verdedigt tegen een geduchten tegenstander, Alois Riegl, die ten onzent wellicht het meest bekend is door zijne Geschiedenis van het Hollandsche groepenportret, meer dan door zijn belangwekkend geschrift: „Die spätrömische Kunstindustrie".

Heidrich beproefde om de kunst overal te verstaan uit het totaal begrip van het leven. De verschillende wijzen van kunstgeschiedschrijving konden hem alleen duidelijk worden in het licht en in den samenhang van het algeheele geestelijk leven uit den desbetreffenden tijd. Aldus verzekert Wölfflin, aan wiens goede zorgen wij de uitgave van den bundel danken. Men wordt bij de lezing telkens aan dit woord herinnerd, en men leert ook telkens de onwederlegbare juistheid van de hooge opvatting waardeeren, waarvan Heidrich is vervuld geweest.

Het eerste opstel handelt over den aanvangen de ontwikkeling van de nieuwere kunstgeschiedschrijving; in het eerste hoofdstuk de Renaissance, met Vasari tot hoofdfiguur, omringd door voorgangers en opvolgers; in het tweede met Winckelmann als voornaamste persoon.

Het tafereel van de geschiedenis der kunstgeschiedschrijving is duidelijk geteekend. De ontwikeling en de voortbeweging moet inderdaad zijn geweest zooals Heidrich zich beiden heeft voorgesteld. Zijne critiek op de voormalige constructie der geschiedenis, en zijne beoordeeling van de geschiedschrijvers en hun werk, zijn onpartijdig en juist. De teekening van de hoofdfiguren op het eerste, en van de kleinere figuren op het tweede plan, alles tegen een duidelijk aangegeven achtergrond, maken de voorstelling tot eene boeiende en der kennisname overwaard. Men geve oplettendheid aan den voortgang: de „Commentaren" van Ghiberti, het eigenaardig

Digitized by Google

en beduidend voorspel, tot de glansrijke poging van Vasari; dan het werk van dezen; en van hier tot Winckelmann, de allen en alles overtreffende, aan wien welverdiend eene glansrijke paragraaf wordt gewijd. Dat Heidrich, zelf een denker en een kunstwetenschappelijk geleerde, aan het kunstwetenschappelijk element en aan het werk van Winckelmann volledig recht heeft laten weervaren, zij met voldoening aangestipt.

Van gelijke beteekenis en waarde is het volgend opstel, dat aan den arbeid van Karl Schnaase en Jacob Burckhardt is gewijd.

De practische waarde van deze opstellen is, dat met een enkelen toets soms de wetenschappelijke beteekenis en de betrouwbaarheid der besproken kunstgeschiedschrijvingen wordt aangeduid; dat de ontwikkelingsgang van de geschiedenis der kunstgeschiedschrijving wordt gevolgd en — het zou ongetwijfeld het geval zijn geweest, indien de schrijver zijn werk had kunnen voltooien, — dat zich hieruit de probleemstelling van de voortaan te volgen methode der kunstgeschiedschrijving laat ontwikkelen.

De aankondiging van het boek van Dr. Jantzen „Das niederländische Architekturbild", gaf Heidrich aanleiding om zijne methodologie van de kunstgeschiedschrijving naar voren te brengen. Op blz. 86 wordt zijne opvatting scherp en in klare bewoordingen tegenover Riegl ontwikkeld. Hij neemt het op voor de natuurlijke, levensvolle en frissche opvatting van de kunstwerken. Hij waarschuwt voor het geweldplegen hieraan door kunstige of gezochte opvattingen en voor de eenzijdigheden, die zijns inziens aan de overigens zeer hoog staande denkbeelden van Riegl kleven. Telkens komt Heidrich in de bespreking van het aangekondigd boek op zijne bezwaren tegen Riegl's opvattingen terug, en ook telkens duidelijker treedt naar voren hetgeen hij aan de methode van de kunstgeschiedschrijving wil ten grondslag leggen, en dat wij in den laatsten zin van het boekje (bl. 109) treffend juist vinden uitgedrukt.

Het is zeer te betreuren, dat Riegl's belangrijk werk totaal uitverkocht is en niet valt binnen ieders bereik. Ik moet mij hierom voor deze gelegenheid van een partij kiezen in dit vraagstuk onthouden. Maar ik betreur het ook, dat Heidrich niet meer in de gelegenheid is geweest om rechtstreeks het werk van Riegl te beoordeelen en diens beginselen te toetsen. Vooralsnog zou ik meenen : de schaal helt over ten gunste van Heidrich. Maar de eerste indrukken zijn niet altijd de blijvende, en, men bedenke wel, Riegl is een man van groote beteekenis. Bovendien is het vraagstuk, waarom het gaat, een zeer ingewikkeld, dat niet met enkele woorden kan worden opgelost.

Het werk van Heidrich schenkt ons een frisch geschreven boekje, getuigend van een onbevangen en helderen geest, die veel beloofde voor de kunstwetenschap. Wij hadden gaarne naar hem geluisterd. Ziehier de eerste indruk, dien men na de lezing er van ontvangt. De tweede is : een ontwakend besef van erkentelijkheid voor de waarschuwing om iedere aanraking met de kunst, of elke studie hiervan vrij te houden van het gezochte en gewrongene. En de derde indruk doet ons stemmen tot sympathie. Want, ziehier een man, die het zeer duidelijk laat gevoelen : het aesthetische, de wetenschap en de kunst, zij uit het leven te verklaren en voor het leven te bestemmen. Wij moeten het leven ook langs dezen weg leeren kennen.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

Die Annalen des Tacitus. Von **A. Draeger.** I. Band. I Heft. Achte Auflage von **W. Heraeus.** Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1917. (Pr. M. 2.— Gebunden : M. 2.60. Teuerungszuschlag : 25 %).

Van dit bekende en degelijke boek, waarvan de eerste uitgave in 1868 verscheen, kondigen wij gaarne de achtste bewerking aan.

Behoudens enkele afwijkingen, die af onderlijk worden opgegeven, sluit de tekst zich aan bij dien van *Halm-Andresen* (1913).

De grammaticale opmerkingen zijn wat meer beperkt of in het overzicht van het spraakgebruik van Tacitus ingevoegd ; de vertalingen en historische verklaringen zijn talrijker.

NIEUWE NEDERLANDSCHE LEESBOEKEN.

G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J. Lzn., Nederlandsch leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs. Groningen, Den Haag, Wolters. 1e en 2e deel 1916, 3e deel 1917. (Pr. per deel : ingen. *f* 1.90, geb. *f* 2.25).

Door omstandigheden onafhankelijk van den wil der redactie van het *Museum* zoowel als van dien van ondergeteekende, is de aankondiging van deze leesboeken vertraagd. Maar daar drie „kopstukken" van het Nederlandsche taalonderwijs er aan hebben samengewerkt, mag uitstel geen afstel zijn. Een taalkundig muggenzifter zou, zich beroepende op Van Dale en de logica, kunnen beweren, dat de titel niet in den haak is, maar aan zulke onbelangrijke slordigheden wordt weinig aandacht meer geschonken : de lezer merkt ze niet op en weet toch wel, wat bedoeld is. In dit „Nederlandsch Leesboek" is leerstof bijeengebracht „in zodanige verscheidenheid en van zulk karakter, dat de leraar de boeken niet alleen voor zijn leesles kan gebruiken, maar ook als basis van het taalonderwijs in de ruimst mogelijke zin van het woord." Het tweede deel is m. i. het beste, wat niet zeggen wil, dat de beide andere deelen minderwaardig zouden zijn. Wel zijn dat de fragmenten uit Bernard Geluk's Reisontmoetingen van Joachim Polsbroekerwoud, een slappe imitatie van Dickens' Pickwick ; in een letterkundig leesboek zouden zulke flauwiteiten er mee door kunnen, om het karakteristieke van een letterkundig stroominkje omstreeks 1840 duidelijk te maken. Van de vele gedichten van Staring door de verzamelaars opgenomen, had ik Hertog Willems Bedevaart in 1389 — althans in het eerste deel — gaarne gemist : dit gewrongen verhaal is veel te moeielijk voor jonge leerlingen en heeft maar weinig van de goede eigenschappen van des dichters beste verzen.

Dr. J. Prinsen J. Lzn., Letterkundig leesboek. Tweede druk. Zwolle. W. E. J. Tjeenk Willink. 1917. (Pr. *f* 1.90).

Van dit boek, bestemd voor de hoogste klassen van Hoogere Burgerschpol, Gymnasium en Kweekschool, is de eerste druk in 1913 verschenen. Het wil een enkelen blik geven over onze letterkunde in haar geheel, het mini-

Digitized by Google

mum dat noodig is om eenig inzicht in onze letterkundige geschiedenis te krijgen. Er moet, dat spreekt van zelf, vooral van de nieuwere schrijvers veel meer gelezen worden. Ter wille van het karakteristieke van een auteur of van een geheele strooming in de litteratuur zijn niet enkel „bloemen" verzameld. Om het boek beter te doen beantwoorden aan wat het blijkens het bovenstaande zijn wil, heeft de verzamelaar in dezen herdruk nog eenige stukken laten vervallen. De hoofdindeeling komt overeen met die van zijn schets van de Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. Het zeer bruikbare boek bevat stukken uit: I. De Middeleeuwen (24 blz.). II. De Renaissance A. Opkomst (17 blz.). B. Bloei (99 blz.). C. Verval (19 blz.). III. Eerste Periode der Romantiek (40 blz.). IV. Tweede Periode der Romantiek (70 blz.). V. De beweging van tachtig (54 blz.). Voor de gebruikers van Dr. Prinsen's „Schets" is dit leesboek onmisbaar.

Dr. K. H. de Raaf en **J. J. Griss, Een nieuwe Bundel, Vijfde deel.** Van 1880 tot onzen tijd. Rotterdam, Brusse's Uitgevers-Maatschappij. 1917.

Het einde kroont het werk! Dit in alle opzichten smaakvolle vijfde deel is eene zeldzaam mooie, zeer uitvoerige, bloemlezing van de nieuwe Nederlandsche woordkunst. Voor onze H. B. S. is ze wellicht te uitgebreid, maar wat een prachtig boek voor wie door „zelfstudie" iets weten wil over onze letterkunde sinds 1880. Al mis ik enkele jongeren, van wie voortreffelijk werk verschenen is, o. a. Roosdorp en Mr. Otten, toch zeg ik in alle oprechtheid, met een kleinen variant — ook in de beteekenis! — van een Latijnschen halven versregel: „Me vobis subdere gaudeo". Is er werkelijk onder ons volk eene allengs groeiende neiging om van onze hedendaagsche letterkunde kennis te nemen, dan zal ook dit werk — meer dan eenig ander, zeggen de verzamelaars — hieraan te gemoet komen.

E. Rijpma, Jonge Kracht, III. Amsterdam, L. J. Veen. 1918. (Pr. *f* 2.40).

Het derde deel van dit „Nieuw leesboek voor de lagere en middelklassen van inrichtingen voor hooger, middelbaar en voortgezet lager onderwijs" is evenals de beide eerste deelen ontstaan door samenwerking tusschen leeraar en leerlingen. „Meer dan in de eerste deelen," zegt de verzamelaar, „kon gelet worden op literaire schoonheid, maar toch meende ik ook met de eischen van het technisch lezen wel degelijk rekening te moeten houden, omdat de leerlingen van de 3e en 4e klas dikwijls neiging vertoonen de voordracht te verwaarloozen, wat door geschikte leesstof tegengegaan kan worden." Waarom de verzamelaar „De Sint-Nikolaasavond" van P. A. de Génestet *in zijn geheel* heeft opgenomen, is mij niet duidelijk. Dit leerboek zal goede diensten kunnen bewijzen in scholen met overvloed van tijd voor Nederlandsch, al bevat het minder „leuke" stukken dan de beide vorige deelen.

* * *

Aan bovenstaande beknopte aankondigingen wensch ik nog enkele opmerkingen toe te voegen. Boeken voor de school, voor de Hoogere Burgerschool in het bijzonder, mogen niet veel geld kosten, vooral niet in dezen duren tijd. Toen ik, een jaar of drie geleden, den mooien platenatlas van De Vooys en Poelhekke in onze boekenlijst wilde opnemen, werd mij vriendelijk doch dringend verzocht, dit niet te doen, want strikt noodzakelijk was deze atlas immers niet? Als wij, H. B. S.-leeraren, in de derde, de vierde en de vijfde klas over niet meer dan twee uur, d. w. z. 2 × 50 minuten in de week kunnen beschikken voor ons onderwijs in Nederlandsche taal en letterkunde c. a., dan is eene eenigszins uitvoerige behandeling van de letterkundige geschiedenis en van de Nederlandsche woordkunst onmogelijk. En nu zijn, met weinig uitzonderingen, de leerboeken en letterkundige bloemlezingen in de laatste jaren verschenen, voor de school èn veel te omvangrijk, èn veel te duur. Wij moeten toch ook enkele werken van vroeger en later tijd in hun geheel met onze leerlingen lezen en bespreken! Een beknopte geschiedenis onzer letteren van ± 50, een letterkundige bloemlezing van hoogstens 150 bladzijden, zou voor vele scholen bruikbaar kunnen zijn en een groot debiet hebben.

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

J. Prinsen J. Lzn., Leesboek bij het Onderwijs in de Nederlandsche Letterkunde. 2 dln. Groningen, Den Haag, Wolters. 1917—1918. (Pr. *f* 2.— geb. *f* 2.50).

Naast de bijna klassiek-geworden bloemlezing van De Groot, Leopold en Rijkens verschenen er de laatste jaren verschillende andere ten gebruike bij het onderwijs in de Nederl. letterkunde. Wanneer iemand van de frissche oorspronkelijkheid en buitengewone belezenheid als waarover Dr. Prinsen beschikt, een bloemlezing verzamelt, weet men reeds vooruit, er stukken van bekende en ook minder-bekende schrijvers in te zullen aantreffen, die in soortgelijke compilatie-werken ontbreken. Toch loopt men eenigszins gevaar bij deze verzamelmethode. Men neemt licht te veel schrijvers op of geeft van een bepaalden schrijver zooveel specimina, dat de leesstukken een wat al te fragmentarisch karakter krijgen. Om een paar voorbeelden te noemen. Wanneer men bij Vondel fragmenten opneemt (als in deel I geschiedt) van de drama's Pascha, Palamedes, Gijsbrecht, Joseph in Dothan, Lucifer, Jephta en Adam in Ballingschap, dan kunnen zulke brokstukken moeilijk een beeld geven van deze drama's-in-hun-geheel. De zucht om zoo „volledig" mogelijk te zijn, brengt Dr. Prinsen er toe, om (in deel II) slechts 2 blz. van Guido Gezelle en bijna evenveel te wijden aan Julius de Geyter en Rosalie Loveling, terwijl De Genestet over ongeveer 8 blz. beschikken mag. De verzamelaar denke aan het behartigenswaardige woord van waarschuwing, dat hij zelf eens liet hooren, toen hij in de recensie van een Nederlandsche Letterkunde sprak van een „wetenschappelijke baggermolen"! Toch lijkt ons deze bloemlezing niet minder goed dan andere gelijksoortige en voldoet ze in het algemeen aan den eisch, dien men aan al dergelijke werken stellen moet: dat ze bij elk leerboek of overzicht van de geschiedenis der Ned. Lett. voor H. B. S. en soortgelijke inrichtingen uitstekend te gebruiken is.

Leiden. B. M. Noach.

Bloemlezing uit „Benjamins Vertellingen" door W. L. Penning Jr. samengesteld door Dr. **G. E. Opstelten.** Amsterdam, S. L. van Looy. 1917. (Pr. *f* 1.25).

Ook, indien verschillende examen-programma's het niet gebiedend voorschreven, zou elk letterkunde-leeraar bij zijn onderwijs de leerlingen in de allereerste plaats ken-

Digitized by Google

nis van en liefde tot de moderne letterkunde („modern" hier in *zeer* ruime beteekenis genomen) bijbrengen. En toch — ik spreek hier uit eigen ervaring, die misschien van die mijner collega's verschilt — hebben leerlingen eener H. B. S. niet bijster veel belangstelling voor de *dichtkunst* der modernste letterkunde. De oorzaak ligt voor de hand. De poëzie der „nieuweren" is voor jongelui grootendeels *te* subjectief; spreekt *te* veel van sentimenten, die de doorsneë-H. B. S.-er niet beleefd heeft en dus ook nog niet kan navoelen. De gevoelige gedichten in „Benjamins Vertellingen" evenwel zijn zóó menschelijk-in-ruimeren-zin, dat ongetwijfeld jongelui van 17 à 18 jaar — en voor dezulken heeft de samensteller ze uitgelezen — ze kunnen genieten. Penning, geboren in het sterfjaar van Staring — heeft men dikwijls met den laatste vergeleken. Zijn werk herinnert er sterk aan. Geen wonder dan ook, dat Dr. Opstelten, die een verdienstelijk werk over Staring schreef, zich ook tot Penning voelde aangetrokken. Met bekwame hand las hij hier de bloemen. Een goed overzicht, dat den lezer inleidt in den inhoud van „Benjamins Vertellingen" wekt de belangstelling voor den gang der vertellingen en geeft het verband, den draad, er tusschen aan. Daardoor mist deze bloemlezing het hinderlijk-fragmentarische en zal zij stellig bruikbare, ja geliefde lectuur kunnen worden voor de hoogere klassen van H. B. S. en Gymnasium.

Leiden. B. M. Noach.

M. A. P. C. Poelhekke, Taalbloei. Tweede deel, tweede druk. Groningen, Wolters. 1918. (Pr. geb. ƒ 2.40).

Taalbloei is altijd een mooie bloemlezing geweest, maar dit deel lijkt mij in de 2e druk nog een beliste vooruitgang. De aestheticus geeft nu ook historie, en onze schoonheidszoekers komen er niet minder goed om uit. De aristokraat geeft nu ook oorlogslyriek, en hoe prachtig is de tegenstelling tussen de Pathologie van Kloos en die schrikkelike Allerzielennacht van Demaeght, waarin het leven, zich wrekend op zijn gewaande „koningen", zelf een koortsfantasie schijnt geworden. En duideliker dan vroeger waardeert de verfijnde schoonheidproever nu de ingehouden kracht: naast Horieneke kwam Vermeulen, naast Edward Koster Gossaert. Natuurlik, men mist altijd wel iets. Waarom onze socialisten niet nog wat warmer belicht? Waarom niets van Dirk Coster? Maar een bloemlezing heeft ook 't recht persoonlik te blijven.

Leiden. S. Hofker.

N. C. Meijer Drees, Stroomingen en Hoofdpersonen in de Nederlandsche Literatuur. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. ƒ 1.60, geb. ƒ 2.—).

In dit, door de auteur uiterst bescheiden aangekondigde boekje zit onderwijzerschap en bijgehouden literatuurkennis. Meermalen wordt men getroffen door een raak zinnetje, dat de aandacht weer vastgrijpt waar de dogmatiek haar dreigde te verslappen. Meermalen constateert men met bewondering dat er nog levende mensen kunnen spreken uit een zo kleine compilatie met een doel dat zover boven de enkeling uitgaat. En meermalen hoort men klanken uit recente en goede literatuurstudies.

Toch heb ik bezwaren. Wetenschappelike nauweliks: ik acht mij ook niet competent. Eén vraag misschien: kan het er nog door, de „volkskunst" zo scherp te scheiden van de „individuele" kunst, door alle perioden heen? Maar paedagogies bezwaar heb ik, niet of nauweliks tegen de uitvoering der gedachte, maar wel tegen de gedachte zelf. Ik denk dat hier examendwang (eindexamen H. B. S.? hoofdakte-examen?) invloed heeft gehad. Eerst heeft die ons gebracht tot die methode-Daalhof, waarbij de besten van ons volk hoogstens mensjes, nooitdichters werden. Nu laat een andere methode ze opslokken door de „stromingen" — en wie weet of ze (de ouderen vooral) nu voor de leerling niet nog minder leven zullen. Want stromingen interesseren H. B. S.'ers nog maar matig, en geven aan hoofdaktekandidaten aanleiding tot weidse woorden en visioenen zonder heel veel zin. Ik heb geen verstand van examens, maar zou het werkelik onmogelik zijn onze jongens en meisjes te examineren over *groepen van mensen*, het waarom van de groepering uiterst sober aangegeven, en dan de groep bekeken op z'n Rembrandts, met licht en donker en menselikheid?

Leiden. S. Hofker.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van twee belangrijke tijdschriftartikelen ontving de redaktie afdrukken, die in de handel verschenen zijn. De eerste, getiteld *Theodor Mommsen*, is een toespraak door von Wilamowitz-Möllendorf gehouden, die daarna in het tijdschrift *Sokrates* werd opgenomen en tans (1918) bij de firma Weidmann te Berlijn afzonderlik is verschenen (prijs M. 0.60). Het andere artikel draagt het opschrift *Das Bildnis Menanders*, nachgewiesen von F. Studniczka; het is versierd met vijf afbeeldingen in de tekst en 49 op 11 platen. Deze studie, vroeger geplaatst in de *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* (deel 21), wordt nu opnieuw uitgegeven door B. G. Teubner te Leipzig. De prijs bedraagt 3 Mark.

ARABISCHE TRADITIEVERZAMELINGEN

Tweede mededeeling

1. Na de eerste mededeeling (*Museum* 1916, Juli, kolom 316/7) hebben zich de volgende medewerkers opgegeven: Mejuffrouw Dr. V. de Bosis te Rome, Professor J. Horovitz te Frankfort, Professor I. Kratchkovsky te Petrograd, Dr. J. Pedersen te Kopenhagen, Dr. A. E. Schmidt te Petrograd.

2. Bijdragen tot de kosten van voorbereiding werden ontvangen van of toegezegd door: Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen; het koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië; Teyler's Stichting en het De Goeje-Fonds.

3. Op advies van Professor Snouck Hurgronje is in de eerste plaats de text van Bokhāri in de bewerking van Ḳasṭallānī onder de medewerkers verdeeld, zoodat binnen enkele jaren deze text geheel behandeld zal zijn.

4. Waarschijnlijk zullen in den loop van dit jaar de Heeren C. van Arendonk en J. L. Palache te Leiden als medewerkers toetreden. Toch blijft de oogst nog groot in verhouding tot het aantal arbeiders.

Leiden, Juni 1918. A. J. Wensinck

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Sept-Oct.: A. Thomas. Le nom de fleuve „Aude", — Pillet, L'expédition scientifique et artistique de Mésopotamie et de Médie. — E. Cuq, Un second papyrus byzantin sur l'apokéryxis.

Digitized by Google

De nieuwe druk is zooeven verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. N. MENBES DA COSTA

Editio Minor

I

ODYSSEA

PARS PRIOR – CARM. I—XII

Prijs f 1.50

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENBES DA COSTA

Editio Minor

I

ILIAS

Pars Prior – Carm. I – XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

Zooeven verscheen het eerste stuk van

DE GROOTE OORLOG

De belangrijkste episoden uit den wereldoorlog

vertaald naar de in opdracht van den Generalen Staf van het Duitsche leger te velde bezorgde uitgave onder leiding van

W. A. T. DE MEESTER

Oud Luitenant-Generaal

De Winterveldtocht in Masuren

vertaling van

F. J. B. SANDERS

Kapitein bij den Generalen Staf

Met Kaarten van de Oorlogsterreinen

Een werk van historische beteekenis

Prijs van het eerste stuk **f 1.–**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

In de **Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde** verscheen dezer dagen:

De Nieuwe bewerking van
van

JACOB VAN MAERLANT'S STROPHISCHE GEDICHTEN

DOOR

Dr. J. VERDAM,
Oud-Hoogleeraar te Leiden

en

Dr. P. LEENDERTZ Jr.,
Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Prijs f 7.50

Studeerenden aan de Universiteiten en zij die onze rijke Middeleeuwsche Letterkunde bestudeeren, zullen met belangstelling van de verschijning van dit deel kennisnemen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF's UITG.-MIJ.
te LEIDEN

Sociaal Jaarboek voor Nederland 1918

(I)

onder redactie van

Prof. Mr. P. J. M. AALBERSE, Ir. J. W. ALBARDA, Mej. Dr. J. VAN ANROOY, Prof. Mr. P. A. DIEPENHORST, Prof. Dr. D. VAN EMBDEN en H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

De bedoeling van deze uitgave is om gegevens en mededeelingen van zoo uitgestrekt mogelijken aard te verschaffen omtrent sociale aangelegenheden, sociale wetgeving en practijk, vooreerst wat Nederland, later ook wat het Buitenland betreft

Van dit Jaarboek mag getuigd worden dat het in een behoefte voorziet; reeds lang zagen de vele personen en corporaties in ons land, die zich op sociaal gebied bewegen, naar zulk een gids en vraagbaak, tevens adresboek, uit.

Het is de bedoeling jaarlijks, behalve vele gegevens op sociaal gebied, op te nemen eenige artikelen van verschillende strekking en van bekende schrijvers en tevens enkele rubrieken, die het sociale leven in het algemeen betreffen.

Prijs gecartonneerd f 2.50

Uitgebreid Prospectus op aanvrage verkrijgbaar

Uitg. A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **N°. 11-12.** **Aug.-Sept. 1918.**

Schenkl, Marci Antonini Imperatoris in semet ipsum Libri XII (K. Kuiper).
Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum, II (v. Gelder).
Ballou, The manuscript tradition of the Historia Augusta (Boissevain).
Mustard, The eclogues of Faustus Andrelinus and Ioannes Arnolletus (Hartman).
Weil, Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache (Houtsma).
Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche Taal² (Beets).
Munk, Een Vlaamsche Leringe van Orinen (Kroon).
Kuijer, Het vocalisme van Valdemars Sællandske Lov (J. de Vries).
Weigand, Übungsbuch zur bulgarischen Schreibschrift (v. Wijk).
Schulz, Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte (v. Gelder).
Kampinga, De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Holl. historici der XVIe en XVIIe eeuw (Brugmans).
Preisigke, Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri (D. Cohen).
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands u. d. Schweiz. I: Lehmann, Die Bistümer Konstanz u. Chur (Meinsma).
Flemming, Die Begründung d. modernen Ästhetik u. Kunstwissenschaft d. L. B. Alberti (J. H. Groenewegen).
Opvoeding en Onderwijs:
Van Ginneken, Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden (Tinbergen).
Leergang der Nederl. Taal, I en III, d. van Ginneken en Endepols (Tinbergen).
Schoolboeken:
Cobet-Boas, Xenophontis Hellenica (Fraenkel).
Uitgaven der f^a Noordhoff en der fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Marci Antonini Imperatoris in semet ipsum Libri XII. Recognovit **Henricus Schenkl.** Editio maior. Lipsiae, B. G. Teubner. 1913. (Pr. M. 4.80, geb. M. 5.40).

Hetzelfde werk, editio minor. Teubner. 1915. (Pr. M. 2, geb. M. 2.40).

Schenkl's uitgaven van M. Aurelius werden mij kort geleden door de Redactie van het *Museum* toegezonden met het verzoek om in eene korte bespreking de taak over te nemen die onvervuld was gebleven door de langdurige ziekte en het overlijden van Dr. J. G. van Pesch, aan wiens bevoegde hand die arbeid oorspronkelijk was toevertrouwd. Dit is een weemoedig werk. Korte randnotities, potloodstrepen, teekenen van instemming of afkeuring toonen op elke bladzijde van het mij toegezonden exemplaar met hoe kundige aandacht de overledene, te vroeg aan zijne wetenschap en aan zijne school ontvallen, voor een zeer uitvoerige recensie van Schenkl's uitgaaf het materiaal al lezend bijeen had gebracht, wellicht daarbij denkend aan een breedere bespreking dat valt binnen het kader van dit tijdschrift. Intusschen zijn deze aanteekeningen tot zulk een uitvoerige recensie slechts een allereerste begin, en het zou onbescheiden zijn, in mijne aankondiging op andere wijze er van gebruik te maken dan om op te merken dat Dr. van Pesch naast Schenkl's collaties en diens talrijke verbeteringsvoorstellen nauwkeurig den arbeid van onze landgenooten, met name dien van Dr. J. H. Leopold in het oog had gehouden, en voor de emendaties van dezen laatste dikwijls met klem en niet zelden te recht eene plaats vraagt in den door Schenkl geredigeerden text.

Het boek van M. Antoninus behoort tot die geschriften die iederen uitgever moeten doen wankelen tusschen angstvalligheid in 't veranderen, en vrijmoedigheid van correctie. De stijl, in zijne abruptheid, in zijn veelvuldige *sous-entendu's*, in zijne wisseling van vraag en vermaning, van ernst en ironie, opent voor den nadenkenden lezer telkens nieuwe mogelijkheden van verdediging eener zinsnede die hem bij eerste lezing corrupt of lacuneus toescheen. Doch aan den anderen kant is de overlevering zóó slecht, de mogelijkheid van corruptie zóó onbeperkt dat het boek van M. Aurelius als van zelf blijft uitlokken tot philologische textkritiek.

De *editio maior* van H. Schenkl — van welke de editio minor zich niet in text en kritische voetnoten, doch alleen door het weglaten van de praefatio, den index vocabulorum en den appendix van min aannemelijk geachte conjecturen onderscheidt — is voor dergelijke studie een uitnemende en hoogst betrouwbare gids. In de eerste plaats door de praefatie, in welke de fundamenten van rationneele behandeling der textoverlevering duidelijk worden aangegeven. Oorsprong van deze overlevering moet wel de codex van Arethas zijn (Xe eeuw) dien deze vond *vetustate corruptum et paene dilapsum*; dat echter Arethas zelf verklaart dezen codex „zoo goed mogelijk te hebben hersteld ter wille van hen, die de wijsheid van M. Antoninus wilden

Digitized by Google

genieten", is voor zeker eene vingerwijzing hoe onzeker de lectio tradita is.

Maar de Codex Arethae is spoorloos verdwenen! En verdwenen is ook de terecht of ten onrechte dus genoemde „Palatinus", het handschrift in de editio princeps te Zürich (1550) naast eene vertaling van Xylander door Gesner afgedrukt, die het dankte aan zekeren Michaël Toxites. Deze afdruk was in de eerste uitgaaf bijzonder slecht verzorgd: tal van lees- en zetfouten verduisterden den text, en toen Xylander in 1569 te Basel opnieuw zijnen M. Aurelius uitgaf, zonder evenwel in de gelegenheid te zijn het HS. van Toxites nog eens te raadplegen, heeft hij wel op verschillende plaatsen de fouten weggenomen, van tijd tot tijd ook door de aanteekening *Tox.* aangeduid dat eene door hem gegeven verbetering inderdaad de oorspronkelijke lezing van het handschrift van Toxites was, maar hij liet tal van evidente corruptiès staan. Intusschen laat zich door zorgvuldige collatie van 1° de beide edities, de Züricher en de Baseler, 2° de vertaling van Xylander en 3° de aanteekeningen van dezen, de lezing van T. met vrij groote zekerheid reconstrueeren, wanneer men daarbij dan tevens de zeer nauw aan T's Handschrift verwante *Excerpta codicis Monacensis* (*M.*) raadpleegt.

De verhouding tusschen deze overleveringen is door Schenkl zeer zorgvuldig uiteengezet, en het belang der zaak voor de textkritiek van M. Aurelius komt bijzonder goed uit door de praktische wijze op welke de uitgever in den rand van zijn text door letters (A. T. M. enz.) aangeeft in welke HSS. de betreffende stukken voorkomen. T. ontbreekt natuurlijk nergens; evenmin de Vaticanus A., de oudste en tevens eenige complete codex van M. Aurelius' werken dien wij bezitten, die uit een ander apographon van den Codex Arethae moet stammen, die voorts ondanks zijn zeer corrupten toestand een hoogst belangrijke plaats in de M. Aureliuskritiek inneemt, en die dan ook herhaaldelijk door verschillende geleerden is gecollationneerd.

Veel van hetgeen hierboven is gezegd was bekend en grootendeels erkend voordat Schenkl zijn werk begon, de expositie ervan was evenwel noodig, om begrijpelijk te maken hoezeer het van belang is, nauwkeurig de verhouding vast te stellen in welke de bijzonder talrijke excerptverzamelingen uit Marcus' Gesprekken tot elkander en tot A. en T. staan. Over die excerpta (de classis-C, tot welke onder anderen een Parisinus en een Bodleianus behooren en de classis X, een groote verzameling van uittreksels die waarschijnlijk voor grammaticale doeleinden zijn aangelegd) is Schenkl zeer uitvoerig. Op het voetspoor van Stich, Leopold en anderen geeft hij zich groote moeite de verwantschapsgraden van allen vast te stellen. Loont dit moeizame werk de inspanning? Verdient van deze codd. òf de communis consensus òf de varia lectio de eer van nauwkeurige vermelding? Mijns inziens ongetwijfeld. Juist om den slechten toestand in welken zich de nalatenschap van M. Aurelius bevindt heeft de volledigheid van den apparatus belangrijke voordeelen, mits men de waarschuwing van Leopold destijds in de Mnemosyne gegeven niet uit het oog verliest dat eene summa concordia codicum ons hier niet moet dringen om alles voor zuiver en gezond te houden wat in alle HSS gelijk is overgeleverd. Wie gevaar loopt tot zulk een goedgeloovig vertrouwen te geraken raadplege eens de willekeurige wijze van handelen van welke de codex Darmstadtiensis (D) telkens blijk geeft.

Het zou kunnen schijnen dat eene praefatie die eindigt met de toch alreeds door bijna allen aanvaarde conclusie „codicem Arethae pro communi fonte habendum esse omnium Antonini librorum" de inspanning eener nieuwe editie niet wettigde. Dat is geenszins het geval. Juist de volledigheid van den apparatus, denauwkeurigheid van den, voor de kennis der stoïsche terminologie zoo onmisbaren, index — al kan deze de vergelijking met den voortreflijken index in Schenkl's Epictetus niet doorstaan — voorts de opgave der testimonia en wat dies meer zij, maakt deze nieuwe uitgave, voor welke wij zeker Stichs editie terzijde zullen leggen, tot een zeer welkome gave: het is een opus expolitum et emendatum. Ook emendatum? Zijn van Schenkl's correcties de meeste overtuigend? Mijn oog dwaalt weer naar het door den Apeldoornschen Rector doorgewerkte exemplaar. Groot is de menigte zijner vraagteekens, en zelden schrijft hij zijn καλῶς. Mijzelven troffen de meeste van Schenkl's conjecturen door hunne palaeografische elegantie. Het voor en tegen echter van zijne text-emendaties te overwegen ligt m.i. geheel buiten de grenzen eener *Museum*-aankondiging, vooral van deze die voornamelijk bedoelt den Editor dank te zeggen voor zijn voortreflijk werk.

Amsterdam. K. Kuiper.

Sylloge Inscriptionum Graecarum, a Guilelmo Dittenbergero condita et auota, nunc tertium edita. Volumen alterum. Lipsiae, Hirzel. 1917. (Pr. M. 25).

Indertijd besprak ik in het *Museum* (XXIV, 3, p. 57 vlg.) het eerste deel dezer belangrijke uitgave. Eenigszins uitvoerig wees ik op het vele verdienstelijke, tevens op de enkele mijns inziens minder gelukkige zijden van den opzet; een nader ingaan op ieder afzonderlijk of ook maar op enkele van de vele honderden hier uitgegeven opschriften leek mij buiten het bestek van dit tijdschrift te liggen. Thans is met bekwamen spoed een tweede deel van het groote werk verschenen. Dezelfde hoogst bevoegde mannen, Hiller von Gärtringen, Kirchner, Pomtow en Ziebarth, hebben de uitvoering op zich genomen. Zij hebben hunne taak op gelijk voortreffelijke wijze volbracht. Ik heb ook dit deel nauwkeurig van het begin tot het einde doorgewerkt, en dat is mijn indruk. Eigenlijk is daarmede mijne bespreking afgeloopen. Want minutieuse opmerkingen omtrent lezingen en uitleggingen van zoo iets speciaals als Grieksche opschriften dunken mij nog altijd voor de lezers van dit tijdschrift uit den booze; en over de wijze van bewerking laat zich niets nieuws zeggen, daaraan is noch ten goede noch ten kwade iets veranderd. Slechts ééne uitzondering — ten goede — bestaat: Pomtow heeft nu niet meer opschriften uit letterkundige berichten, los van het terugvinden der echte steenen, gereconstrueerd. Dat sprak echter als vanzelf: in de periode, waaruit de hier uitgegeven opschriften zijn genomen, de latere Oudheid, zal zoo iets niemand in den zin komen; dat is alleen denkbaar bij den aanvang der Grieksche geschiedenis. Overigens is de methode van uitgave ongewijzigd, is dezelfde buitengewone nauwkeurigheid gevolgd bij het vaststellen van den

Digitized by Google

tekst der opschriften, dezelfde scherpzinnigheid bij het verklaren van den inhoud, en voegt ons dezelfde dankbaarheid aan de vier geleerde bewerkers, vooral aan hun hoofd, Hiller von Gärtringen.

Het eerste deel telde 534 opschriften en bracht het tot het jaar 217; dit deel heeft er 376 opgenomen en eindigt met het jaar 527 n. Chr. De dateerbare opschriften zijn daarmede uitgeput; in het volgende deel (de volgende deelen ?) zullen de opschriften eene plaats vinden, wier tijd niet dan bij benadering te bepalen valt. Reeds thans bij de twee voltooide deelen reikhalst de gebruiker zeer vaak naar goede indices.

Leiden. H. van Gelder.

Susan H. Ballou, The manuscript tradition of the Historia Augusta. Leipzig en Berlijn, B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 3.60, geb. M. 4.80).

Op verzoek der Redactie heb ik, na den dood van Dr. Smits, aan wien de beoordeeling van deze studie was toevertrouwd, op mij genomen haar in de kolommen van het *Museum* aan te kondigen. Slechts wie met de Latijnsche palaeografie vertrouwd is kan een juist oordeel vellen in het geding tusschen de schrijfster en Dr. Hohl, den toekomstigen uitgever der Historia Augusta, wiens *Beiträge zur Textgeschichte der Historia Augusta* (Klio XIII p. 258 v. 387 v.) zij bestrijdt; ik moet mij tot een referaat bepalen.

Dit zijn de feiten, of juister, dit is het hoofdargument door beiden aangevoerd: Van de Historia Augusta is in de Vaticaansche bibliotheek een handschrift der 9e eeuw, de Palatinus Latinus 899. Een Bambergensis, eveneens uit de 9e eeuw, vroeger voor gelijkwaardig met den Palatinus gehouden, is er een afschrift van gebleken. Maar zijn er onder de latere handschriften, die van den Palatinus onafhankelijk zijn ? Susan Ballou ontkent het, Hohl meent ze gevonden te hebben in de dusgenaamde Σ-klasse.

Het voornaamste criterium in deze kwestie wordt geleverd door een drietal verschuivingen in den tekst van den Palatinus, die ongetwijfeld veroorzaakt zijn door de verplaatsing van twee quaternios en van één blad in den archetypus, die door den scriba van den Palatinus werd overgeschreven.

Deze verschuivingen zijn door de bezitters of gebruikers van den Palatinus — Petrarcha is een van hen — bemerkt en zij hebben door noten aan den rand aangegeven hoe naar hunne meening de juiste lezing zou moeten hersteld worden. Daarbij hebben zij grootere of kleinere vergissingen begaan; alleen de laatste geeft met juistheid aan waar de naden zijn.

In de handschriften der Σ-klasse staat alles op zijn plaats. De vraag is nu: is de Σ-klasse afkomstig van een handschrift, onafhankelijk van den Palatinus, dat den tekst in de juiste volgorde gaf, of van den Palatinus zelf, nadat de laatstgenoemde adnotatie was aangebracht, die slechts gevolgd behoefde te worden om een correcten tekst te verkrijgen. Hohl meent het eerste, Susan Ballou het tweede. Daar de corrector, die de juiste aanwijzing gaf, dit na 1459 moet gedaan hebben, na den dood namelijk van Giannozzo Manetti, den laatsten bezitter van het handschrift wiens aanwijzing van de verschuivingen nog niet geheel juist was, zou de Σ-klasse eerst na dit jaar kunnen ontstaan zijn. En Hohl noemt een handschrift van die klasse gedateerd van het jaar 1439, den Admontensis.

Daarmede valt inderdaad de hypothese der Amerikaansche schrijfster, indien de gegevens door haar en door Hohl juist gezien en juist geinterpreteerd zijn.

Er is nog iets, waarop niet gelet schijnt. In de handschriften der Σ-klasse ontbreekt *v. Claudii* 4, 2—8,2 *ac lectis litteris Claudii principis — Claudii igitur scriptores*, blijkbaar ten gevolge daarvan, dat een blad in den codex, waarvan deze klasse afstamt, uitgevallen of overgeslagen is. Indien dit stuk juist op één folium van den Palatinus stond zouden beiden, Mej. Ballou en Hohl, dit zeker hebben opgemerkt. Dit is dus ongetwijfeld niet het geval. Daaruit kan dus eveneens de gevolgtrekking worden gemaakt dat de Σ-klasse niet van den Palatinus is afgeleid. Wie aanneemt dat dit wel het geval is zou immers een afschrift van den Palatinus moeten onderstellen, nadat de correctie boven besproken was aangebracht, d.i. na 1459, waarin deze pericoop op één folium voorkwam, en van dit onderstelde handschrift, dat verloren moest zijn geraakt — anders zouden Susan Ballou en Hohl het zeker gevonden hebben —, zou de Σ-klasse afkomstig moeten zijn. Dit nu is zeer onwaarschijnlijk.

Overigens is het voordeel van het bestaan eener van den Palatinus onafhankelijke traditie gering, omdat de Σ-klasse sterk geinterpoleerd is, zoo sterk dat van een redactor kan worden gesproken. Waar dus de Σ-klasse afwijkt van den zeer zorgvuldig geschreven Palatinus en waar zij toevoegsels geeft, die op zich zelf beschouwd juist kunnen zijn, is toch uiterste behoedzaamheid noodzakelijk. De taak van den uitgever der Historia Augusta wordt er niet gemakkelijker door.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

The eclogues of Faustus Andrelinus and Ioannes Arnolletus edited with introduction and notes bij **Wilfred P. Mustard.** Baltimore, The Iohn Hopkins Press. 1918. (Pr. 1.50 dollar).

Een kostelijk bundeltje, uitmakende nr. 3 der serie „Studies in the Renaissance Pastoral." Het bevat herderszangen van twee fransche humanisten (de eerstgenoemde is van italiaanschen oorsprong). Andrelinus is bevriend (maar niet blijvend bevriend) geweest met Erasmus, Arnolletus leefde 20 à 30 jaar later. Vooral de gedichten van Andrelinus zijn hoogst merkwaardig. In den vorm van herders-ontboezemingen geven ze toespelingen op allerlei tijdsomstandigheden des dichters en bovenal heftige aanvallen op zijn benijders en belagers. Een Appendix geeft nadere inlichtingen omtrent den fellen strijd door Andrelinus met deze gevoerd.

't Een en ander is door den geleerden en ter zake uiterst kundigen uitgever met de grootste zorg behandeld. Korte maar zaakrijke nootjes onderrichten den lezer omtrent personen en feiten, door beide dichters bedoeld en omtrent de herkomst der verschillende flosculi door beide dichters aangewend: Arnolletus heeft behalve uit de klassieke latijnsche dichters veel ontleend aan zijn voorganger Andrelinus en deze heeft vooral veel te danken aan Calpurnius en Nemesianus.

De uitgave is bizonder correct: een paar foutjes in de vroegere editie zijn door den Heer Mustard handig terecht gebracht.

Digitized by Google

Op twee plaatsen, waar ik haper, wil ik de aandacht vestigen :

p. 98 regel 3 (10 van het gedicht) :

dulcisonamque chelyn *stridente* pectine pulsat.

Het metrum vereischt *stridenti*.

p. 101 r. 3 (33 van het gedicht) zegt Arnolletus van de landstreek van Nevers :

Ast haec indubie *tacto* omni munere gaudet (tellus).

'k Versta *tacto* niet. Moet het soms *laeto* zijn ?

Het uitgaafje van den Heer Mustard zij hierbij met warmte aanbevolen aan allen die belangstellen in het voortleven der latijnsche poëzie in latere eeuwen.

Leiden. J. J. Hartman.

G. Weil, Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache. (Sammlung türkischer Lehrbücher für den Gebrauch im Seminar für orientalische Sprachen zu Berlin. B. I). Berlin, G. Reimer. 1917. (Pr. 6 Mark, gebonden 7 Mark).

Het is bekend dat ten gevolge van de politieke verhoudingen in dezen oorlog onze Oostelijke naburen eene geheel buitengewone belangstelling toonen voor de Turksche taal en letterkunde. Terwijl op andere gebieden de lijsten van nieuw verschenen boeken heel wat zijn ingekort, is er overproductie van handleidingen voor de kennis van het Turksch, waaronder ik zelfs eene *Blitz grammatik* ! vermeld vond. De wetenschappelijke waarde dier geschriften is, behoudens uitzonderingen, gering en de praktische bruikbaarheid in vele gevallen twijfelachtig, maar enkele uitgaven handhaven den goeden naam, dien vele Duitsche wetenschappelijke werken zich verworven hebben en verdienen met lof vermeld te worden. Tot de zoodanige behoort de Spraakkunst van Dr. Weil, die tot de beste werken van deze soort, welke tot dusver het licht zagen, moet gerekend worden. De schrijver kent blijkbaar de moderne Turksche schrijftaal in al hare finesses en is volkomen op de hoogte van het linguistisch onderzoek op dit gebied. Het eerste komt vooral uit in de uitvoerige en door tal van voorbeelden verduidelijkte regels omtrent het gebruik der verbaalvormen, die in het Turksch talrijker zijn dan in eenige andere taal ter wereld en, bij juist gebruik er van, het mogelijk maken de fijnste nuances in de voorstelling van het verhaalde uit te drukken. Dit onderdeel is hier met eene volledigheid en duidelijkheid behandeld, die voorzoover mij bekend, in geen der tot dusver verschenen Spraakkunsten bereikt is, en legt het gunstigste getuigenis af van het fijne taalgevoel en de groote kennis van den schrijver.

Waar zooveel te prijzen en te leeren is kan het overbodig schijnen enkele opmerkingen te maken omtrent hetgeen deze spraakkunst te wenschen overlaat, maar wellicht zijn zij toch niet geheel zonder nut voor het geval, dat het werk eenmaal een tweeden druk beleeft. Vooreerst ware het wenschelijk geweest dat de schrijver zich niet zoo uitsluitend beperkt had tot de beschrijving van de moderne Turksche schrijftaal als feitelijk door hem gedaan is, niet alleen met het oog op hen, die ook de oudere Turksche literatuur beoefenen, maar ook omdat het oudere spraakgebruik dikwijls tot verklaring van het nieuwere van nut is. Ook de vulgaire taal had hier en daar met voordeel vergeleken kunnen worden, zoo niet in den tekst der paragrafen, dan toch in kleine letter daaronder. Eene tweede opmerking betreft de indeeling der stof. Deze is wel de gewone : klankleer, vormleer, syntaxis, maar dit laatste deel komt hierbij niet geheel tot zijn recht en wordt in een paar vel druks afgehandeld. Eigenlijk is dit trouwens niet geheel juist, want ook in de afdeeling over de vormleer komen heel wat syntactische regels voor, gelijk dan ook, in het algemeen gesproken, de vormleer steeds een onbegrijpelijke lijst van vormen blijft, zoolang men de plaats dezer vormen in den zin niet kent. Zoo worden hier de ververschillende casusvormen der Nomina, bladz. 39 vvg. medegedeeld, maar eerst, bladz. 72 vvg., en wel onder het hoofdstuk „Verhältniswörter" (Prae- en Postposities), verneemt de leerling iets omtrent den zin en het gebruik dier vormen, terwijl de overige gevallen, waarin een bepaalde casus gebruikt wordt ter loops bij de behandeling der verba vermeld worden. Dit alles ware m.i. beter onder één hoofd gebracht in een hoofdstuk over de beteekenis en het gebruik der casusvormen.

De werkelijke waarde van deze Spraakkunst voor de praktijk zal eerst beoordeeld kunnen worden, wanneer de Schrijver gevolg gegeven heeft aan zijn voornemen om daarbij als tweede deel een *Übungsbuch* te laten verschijnen. Het is zeer te wenschen dat dit voornemen werkelijkheid wordt, want juist aan eene goede Turksche Chrestomathie bestaat groote behoefte, zoodat ik in de zeldzame gevallen, dat ik leerlingen voor het Turksch had, gedwongen was hun de Turksche leesboeken van Mu'allim Nadji in handen te geven, die hoe voortreffelijk ook in hunne soort, voor Westersche leerlingen minder goed bruikbaar zijn.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche Taal. Tweede, herziene druk. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff en Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1917. (Pr. *f* 3.25).

Van Van Dale's *Handwoordenboek der Nederlandsche Taal*, dat naast den „Grooten Van Dale" (gelijk men nu reeds zegt) in 1915 voor 't eerst is verschenen, heeft thans al een „tweede, herziene uitgave" het licht gezien ; het handige werk is dus spoedig populair geworden. De Uitgevers zeggen in het „Voorbericht bij den Tweeden druk" dat een dankbaar gebruik is gemaakt van de opmerkingen over den eersten, o.a. betreffende de rechtstermen ; dat een aantal nieuwe woorden zijn opgenomen en dat bij verscheiden nieuwe woorden voorbeelden zijn gevoegd waarvan het gemis gevoeld was ; en dat door een en ander de omvang van dezen druk niet onaanzienlijk is vermeerderd.

De gunstige meening, over den eersten druk uitgesproken (*Mus.* XXIII, 147) wordt in allen deele door deze herziene uitgave bevestigd. Bewerking en uitvoering, het innerlijk en het uiterlijk, getuigen van dezelfde zorg en maken denzelfden aangenamen indruk. De aangebrachte veranderingen en vermeerderingen stuk voor stuk na te gaan is natuurlijk niet doenlijk ; men moet zich tot een overzicht bepalen, en daarvan kan hier weder slechts samenvattend verslag worden gegeven. Doch dan kan verzekerd worden dat het herziene werk door wijziging, verbetering en toevoeging, in bruikbaarheid en betrouwbaarheid, duidelijk en blijkbaar heeft

Digitized by Google

gewonnen. Van Dale, ook het *Handwoordenboek*, wordt als een gezaghebbend werk beschouwd ; dat kan men in de couranten en onder zijn omgeving dagelijks opmerken ; het is dus wenschelijk dat bij iedere nieuwe uitgave vooral de vaktermen aan een nauwgezette herziening worden onderworpen ; die blijve tegenwoordige en toekomstige bewerkers aanbevolen. Ook op 't gebied der *-ismen*, bepaaldelijk der germanismen, wordt Van Dale voor „zuiver" gehouden ; wanneer iemand die keurig op zijn Nederlandsch wenscht te zijn, twijfelt aan de echtheid van een term of van eene uitdrukking, en de term of de uitdrukking „staat in Van Dale", dan is het pleit ten gunste van den verdachten of door een ander gewraakten term enz. beslist. Dat bleek mij reeds vaak, en nog zeer onlangs juist met betrekking tot het *Handwoordenboek*. Wil dus dit boek medewerken in 't belang van de zuiverheid en aan de zuivering van onze taal, dan worde bij elken herdruk ook op de gevaarlijke *-ismen* nog weer eens degelijk gelet. Dat de „Groote" Van Dale" zich voor *-ismen*, naar mijn oordeel, veel te ontvankelijk en toegankelijk heeft betoond, moet ik in dit verband nog eens herhalen (verg. *Mus.* XXI, 258).

Leiden. A. Beets.

J. Munk, Een Vlaamsche Leringe van Orinen uit de veertiende eeuw. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1917. (Pr. *f* 2.25). (Leidsche diss.).

Het manuscript 15624/41 van de Koninklijke bibliotheek te Brussel geniet niet alleen van philologische zijde, doch ook van die der medici een zeer gerechtvaardigde reputatie. In 1912 toch verscheen van de hand van professor van Leersum „de Cyrurgie van meester Jan Yperman", oorspronkelijk als proefschrift bestemd ; begin 1917 het „Antidotarium Nicolai" van den helaas veel te jong gestorvenen W. S. van den Berg, en nu weer in Nov. 1917 werd door Munk het werk met bovenstaanden titel als proefschrift te Leiden gebruikt tot het verkrijgen van den doktorstitel. Dit handschrift werd omstreeks 1351 door Johannes de Altre geschreven, wiens naam op blz. 81 aan het einde van het manuscript vermeld wordt, en is speciaal aan de uroscopie gewijd.

Het werk bevat twee verhandelingen over urine ; naar alle waarschijnlijkheid is de tweede op te vatten als uittreksel uit de eerste, die de uitvoerigste is. Aan het slot deelt Munk mede dat de beide „Leringen" een afschrift zijn van een nog oudere, in de Vlaamsche taal geschreven, verhandeling. De schrijver komt tot deze slotsom zonder daarvoor een gegronde reden aan te geven.

Het „Carmen de urinarum judiciis" van Gilles, het „Liber urinarum" van Ysaac en het „Libellus de urinis" van Theophilus, alle werken uit de Salernitaansche school spelen in den tekst een hoofdrol. Dat het werk dus een compilatie is uit werken van genoemde school is een zeker niet te gewaagde veronderstelling. Uitvoerig beschrijft Munk het verschil tusschen de compilaties van het handschrift, waarbij hij tevens het in 1909 door Geyl gepubliceerde manuscript (blz. 46) uit de Koninklijke bibliotheek in den Haag No. 73 J8 ter verduidelijking aanwendt. De schrijver is in staat geweest, behalve op de groote overeenstemming hiervan met de Brusselsche handschriften te wijzen, ook eenige correcties in Geyl's publicatie aan te brengen. Achter den zoo nauwkeurig mogelijk weergegeven tekst, laat Munk volgen „een tractaet in duus van der urinen", hetwelk zich in de Leidsche Universiteitsbibliotheek bevindt (B. P. L. Cod. 1905) en dat met de Brusselsche handschriften punten van overeenstemming vertoont.

Het geheel is door een paar reproducties verduidelijkt en met enkele illustraties versierd. Vooraf geeft de schrijver een zeer lezenswaardige geschiedkundige inleiding over uroscopie, welke een goed beeld daarover geeft. Aan het slot krijgen wij een woordenlijst met aanteekeningen, die zeer zeker op zijn plaats en praktisch is. Voorafgegaan wordt deze lijst door een dito van geraadpleegde werken, die mij minder nuttig lijkt. Verschil van meening moge bestaan over het meer of minder nut daarvan, maar in alle geval wordt aan den schrijver die zoo'n lijst geeft, de plicht opgelegd hem zoo nauwkeurig en volledig mogelijk te maken, en hierin nu faalt Munk af en toe. Bij de meesten der aangehaalde schrijvers toch worden de voorletters opgegeven ; waarom dan niet bij allen ? Men zie bv. blz. 87 de Vit. Van de Vreese, op dezelfde pagina, zijn de voorletters afgedwaald. Op blz. 86 vind ik vermeld „Janus, uitgegeven door Henschel. Breslau 1846."

Volgens mij had hier behooren te staan „Janus, Zeitschrift für Geschichte und Literatur der medicin, herausgegeben von Henschel. Bd. I—III, Breslau 1846—48." Intusschen dit zijn enkele kleine opmerkingen, die aan de innerlijke waarde van het goede werk door Munk verricht niets afdoen, en mij den wensch doen uitspreken dat schrijver dit, zijn eerste werk op medisch-historisch gebied, ter zijner tijd door meerdere publicaties of geschriften moge doen volgen.

Leiden. J. E. Kroon.

J. M. Kuijer, Het vocalisme van Valdemars Sællandske Lov. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1918. (Amsterdamsche diss.).

Dit Amsterdamsche proefschrift behandelt, zooals de titel reeds aangeeft, uitsluitend het klinkerstelsel van een der Middeleeuwsche Deensche wetten. Het onderzoek van deze bronnen is nog maar weinig gevorderd : van verschillende wettenhandschriften bestaan nog maar alleen uitgaven, die behooren tot den tijd, waarin men het nog niet noodig oordeelde, de meest pijnlijke nauwgezetheid te betrachten bij het afdrukken van een oud manuscript. Onderzoekingen als deze zijn dus te meer welkom, omdat zij helderder licht werpen op de periode der Deensche taal, waarin zij bezig is zich te ontwikkelen tot haar tegenwoordigen vorm.

De methode van mej. Kuijer is voorzichtig, en daarom ook zeer betrouwbaar ; uit een zorgvuldige verzameling van feiten maakt zij gevolgtrekkingen, die slechts dan als zeker worden gewaarmerkt, wanneer het feitenmateriaal in elk opzicht voldoende is. Trouwens, doet men dit niet, dan komt men bij bronnen als deze licht in de verleiding, te veel te willen halen uit de overlevering. De schrijfwijze, die de Deensche afschrijvers er op na hielden, wemelt van verrassingen ; 't is hun er blijkbaar niet om te doen, zoo eenvoudig en konsekwent mogelijk te schrijven, maar integendeel vol afwisseling en met veel overdadigs. Er blijft dus bij elke poging tot verklaring,

Digitized by Google

waarbij men de klanken toch altijd moet herleiden uit de letterteekens, een rest over, die met elke verklaring spot; deze stelt men dan zeer terecht op rekening van den afschrijver. Maar hier schuilt ook een gevaar: is die rest inderdaad het resultaat van een schrijversgril, dan wel van een verkeerd toegepaste methode van onderzoek? 't Eenige, dat hier ten slotte den doorslag geven kan, is 't gebruik van zoo uitgebreid mogelijk materiaal; dan toch is er kans, dat de procentsverhouding der afwijkingen minder berust op toevallige omstandigheden.

De schrijfster heeft zich met dezen arbeid een ruim veld van onderzoek ontsloten. Na het vocalisme de medeklinkers; na de klankleer ook vormleer en syntaxis; na deze wet ook de andere. En dan vooral, tegelijk met, of liefst nog voor deze detailonderzoekingen: goede uitgaven. Op dit gebied is nog veel te doen; was de schrijfst r niet ietwat te bescheiden, toen ze zich zoo een klein onderwerp voor haar eersten arbeid uitkoos?

Weldadig doet het aan in dit werk, dat er ernstig naar gestreefd is, om in een Hollandsch boek ook Nederlandsche taal teschrijven. Er wordt tegenwoordig veel geklaagd over besmetting van ons wetenschappelijk jargon: wie zonder zonde is, werpe den eersten steen. Hier echter lezen wij Hollandsch, waarbij getracht is naar zuivere taal, wat zich in de eerste plaats openbaart in den geheelen betoogtrant. Daarnaast treft ons de poging te breken met het klakkeloos overnemen van grammatische termen als umlaut, ablaut en dergel.; is 't resultaat niet geheel bevredigend, dan is 't toch wel een verdienste, nieuwe Hollandsche woorden gezocht en gevonden te hebben.

Dit is een onderzoek, waarbij een schrijver niet mag blijven staan. 't Is haast een beginselverklaring en een werkprogram; wanneer volgt dan 't groote, 't heele werk? Want daardoor alleen zal dit stukje detailonderzoek zijn beteekenis kunnen krijgen.

Den Haag. Jan de Vries.

G. Weigand, Übungsbuch zur bulgarischen Schreibschrift in 30 verschiedenen Handschriften, zugleich Schlüssel zur Bulgarischen Grammatik. Leipzig, J. A. Barth. (Pr. M. 4).

Wanneer ik een nieuwe kursus over de Russiese taal begin, dan heb ik de gewoonte, mijn leerlingen de letters van 't alfabet een voor een voor te tekenen, daarbij zoveel mogelik de variaties aangevende, die zij in het schrijfschrift van verschillende personen vertonen. En aan de meergevorderden geef ik graag af en toe een autograaf — gewoonlik zijn het aan mij zelf gerichte brieven — ter doorlezing, om hen enigszins vertrouwd te maken met verschillende handen en schrijfgewoonten. Ook bij 't onderwijs in het Bulgaars (dat in mijn praktijk niet voorkomt) is het gewenst om op een dergelijke wijze te werk te gaan.

Zo denkt ook professor Weigand. Daarom heeft hij een verzameling gereproduceerde autografen uitgegeven voor hen, die Bulgaars leren. De eerste stukken zijn de naar Weigands eigen schrift gereproduceerde vertalingen der Duitse „Übungsstücke" uit de eveneens door Weigand vervaardigde „Bulgarische Grammatik." De latere stukken van deze serie zijn door andere personen geschreven, evenals de op deze stukken volgende brieven, 25 in aantal, die tevens in drukletters worden meegedeeld. Dit tweede deel wordt ingeleid door een overzicht van de bij de verschillende tekens voorkomende varianten.

Een dergelijk boek is een onontbeerlik hulpmiddel voor wie prakties Bulgaars wil leren. Weigand zal er ongetwijfeld succes mee hebben.

Het spreekt van zelf, dat het ook als sleutel op de „Bulgarische Grammatik" nuttig is.

Helaas bevat de korte inleiding op het tweede deel een m.i. onvergeeflik oppervlakkige, waarschijnlik wel onjuiste opmerking. Weigand deelt daar als een feit mee, negérend al wat er over de relatieve ouderdom van glagolities en cyrillies schrift is geschreven en wat de wetenschap aan zij 't dan ook niet geheel vaststaande resultaten bereikt heeft, dat het cyrilliese alfabet in de 9de eeuw „von dem bulgarischen Kleriker Kyrill" is vervaardigd.

Leiden. N. van Wijk.

O. Th. Schulz, Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte. Paderborn, Schöningh. 1916. (Pr. M. 3.80).

Wat waren tusschen 27 v. en 193 n. Chr. precies de bevoegdheden, machtsuitgangspunten en titels van den Romeinschen keizer? In hoeverre waren die staatsrechtelijk een vervolg op de Romeinsche republiek? En wie verleende ze hem? Ziedaar de drie vragen, waarmede dit werkje zich bezig houdt. Men zou oppervlakkig wanen, dat het hier om alom bekende dingen gaat, dat er niet veel meer te doen valt dan eene samenvatting te geven van wat reeds lang is gevonden, en bijv. eene autoriteit als Mommsen, die over Romeinsch staatsrecht van republiek en keizertijd zoo veel en zooveel goeds heeft geschreven, hier vrijwel het laatste woord heeft gezegd. Maar dat is niet zoo, dit boek is vol polemiek, en juist bijna uitsluitend tegen Mommsen. Het brengt ook wel degelijk nieuwigheden, enkele malen zelfs nieuwigheden, die bepaald belangrijk zijn. Die liggen voornamelijk op het gebied, dat de tweede vraag bestrijkt: In hoeverre was het door Augustus (en Tiberius) ingerichte keizerrijk naar den vorm eene voortzetting van de republiek? Mommsen heeft in bijzonderheden aangetoond — de hoofdzaak ligt zoozeer aan de oppervlakte, dat geen verstandig mensch ze ooit heeft kunnen ontkennen —, dat Augustus zich eng aan de instellingen der republiek heeft aangesloten en naar den schijn heeft gestreefd van voortleven der republiek. Maar hij erkende ook punten, gewichtige punten ten deele, waar die aansluiting ontbrak. Schulz nu bewijst, dat Augustus nog veel verder is gegaan dan Mommsen meent en op de meest bewonderenswaardige (zoo men wil op de meest doortrapte) wijze het feitelijke bezit der macht heeft weten te verbinden aan een altijd opnieuw bewaard streng en punctueel in acht nemen der overgeleverde vormen. Slechts een enkel geschilpunt kan ik hier naar voren brengen. Mommsen neemt aan, dat de keizer zijne bevoegdheden rechtens ontving òf van den senaat òf — iets geheel onrepublikeinsch — van het leger. Schulz toont aan omtrent dit belangrijke punt, dat al onze getuigenissen eenstemmig dat recht alleen aan den senaat toekennen. Het leger moge, reeds sedert de dagen na Sulla, meermalen den legerloozen senaat in waarheid naar zijn wil hebben gedwongen; maar het laatste woord, het *recht*, om extra-ordinaire magistraturen — en een daarvan was het keizerschap — te

Digitized by Google

vergeven, respectievelijk te ontnemen, is tot keizer Maximinus (235) steeds aan den senaat verbleven. Een tweede verschil van gewicht. Mommsen heeft den titel Imperator, dien Augustus en alle keizers sedert 27 voeren, in den nauwsten samenhang gebracht met het imperium proconsulare; tegelijk met het imperium proconsulare houdt de naam Imperator op (Mommsen Staatsrecht II^2 p. 770 vlg.). Maar Schulz onderscheidt te recht tweeërlei imperium, dat den keizers door den senaat werd opgedragen: een zeer wijd strekkend imperium van den hoogsten magistraat, zooals het in de alleroudste tijden der republiek heeft bestaan en zooals het herleefde in de imperia majora van de periode aan den keizertijd onmiddellijk voorafgaande, en een imperium proconsulare. Het eerste verkreeg Augustus in 27, het laatste in 23; het eerste diende voor de keizerlijke, het andere voor de senaatsprovinciën. Een derde, meer ondergeschikt punt. Dit imperium wordt volgens Schulz, naar ouden republikeinschen trant, aan den Imperator door den senaat verleend; „übertragen", zegt Mommsen (l. l. p. 812), „wird das Imperium streng genommen nicht; es wird übernommen entweder auf Aufforderung des Senates oder auf Aufforderung der Truppen." De keizer stelt zich volgens hem hier buiten het oude staatsrecht. En zoo is er meer van dien aard, en bijna altijd zal men Schulz en zijn gedetailleerd bronnenonderzoek gelijk moeten geven. Van aard en wezen van het oorspronkelijke Romeinsche keizerschap levert hij een af- en uitgewerkt en tegelijk een betrouwbaar beeld. Jammer slechts, dat zijn boek niet wat vlotter en boeiender is geschreven!

Leiden. H. van Gelder.

H. Kampinga, De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1917. (Leidsche dissertatie).

Studiën over geschiedschrijvers en geschiedschrijving zijn ten onzent vrij zeldzaam. Dat geldt van het onderzoek van de betrouwbaarheid der geschiedschrijvers, van den oorsprong hunner berichten, van hun waarde dus als bronnen. Maar evenzeer is het toepasselijk op de studie van de geschiedschrijving als zoodanig, als reflex van het geestelijk bestaan van een bepaalde periode, afgescheiden van de betrouwbaarheid en dus de bruikbaarheid van de bronnenlitteratuur als zoodanig. Zoowel van den eenen als van den anderen kant bezien, zijn onze geschiedschrijvers belangwekkend genoeg.

Dr. Kampinga heeft in zijn bovengenoemd boek de geschiedschrijvers der zestiende en zeventiende eeuw van den tweeden kant aangevat. Hij heeft zich niet de vraag gesteld: zijn deze historici betrouwbaar, wanneer zij schrijven over de middeleeuwen? maar wel deze: welke voorstelling hadden zij van de middeleeuwen en hoe kwamen zij daaraan? De beantwoording van die vraag bracht tevens een onderzoek mede naar de geestelijke beschaving van de genoemde eeuwen. Want de geschiedschrijvers geven natuurlijk de meeningen weer van hun tijdgenooten; zij geven daaraan echter tevens uitbreiding en ook een wetenschappelijk fundament. Een schat van scherpzinnigheid is besteed aan het onderzoek en het bewijs ten slotte van historische voorstellingen, waarvan wij ons thans nauwelijks meer kunnen denken, dat zij ooit in ernst werden aanvaard. Wanneer wij zien, hoe een geniaal man als de Groot aannemelijk tracht te maken, dat de Statenvergaderingen reeds bij de oude Germanen, in het bijzonder bij de Batavieren bestonden, dan wordt het toch duidelijk, dat de historiographie op dwaalwegen was verzeild geraakt. Maar het gaat met de Groot als met zoovele geestelijke leiders; ook hij leert ons waar hij dwaalt; zijn dwaallicht was niettemin een licht.

Eigenlijk was de historiographie met de Groot al op den terugweg: Dousa staat in menig opzicht boven de Groot. Want onze groote Delvenaar was al bevangen door een gevaarlijke staatsrechterlijke dwaling; in het keurslijf van die dwaling moest nu de historie worden gewrongen. De Groot heeft dien arbeid op inderdaad meesterlijke wijze volbracht; de interpretatie van de middeleeuwsche en Romeinsche geschiedbronnen naar de aangenomen theorie is van zoo groote scherpzinnigheid, dat het inderdaad zeer te betreuren is, dat zij is verspild aan een onmogelijk en doelloos pogen. Maar zoo vatte men het in de zeventiende eeuw niet op; de Groots voorstelling werd de algemeene.

Nu is deze voorstelling een gevolg ook van den in een historicus begrijpelijken wensch om eenheid te brengen in de veelheid der historische feiten, om de historische continuiteit te zien in de opvolging der gebeurtenissen. Maar de geschiedschrijvers der zestiende en zeventiende eeuw, die deze poging deden, waren in dezen wel heel zwaar gehandicapt. Want juist van de Middeleeuwen waren zij gescheiden door de groote omwenteling der zestiende eeuw, al werd hun aan den anderen kant het uitzicht op het verleden weer vergemakkelijkt door de vele middeleeuwsche instellingen en toestanden, die waren blijven bestaan. Maar het eerste woog toch zwaarder dan het laatste, vooral bij de Calvinisten. Het Calvinisme stond natuurlijk onbegrijpend tegenover de Katholieke Middeleeuwen, waarmede men juist zoo radicaal had gebroken, wijl het ware Christendom daar niet tot uiting had kunnen komen. Maar evenmin konden de Humanisten objectief tot de Middeleeuwen naderen, waarvan zij zich juist hadden afgewend; scherp stond het individualisme van den nieuwen tijd tegenover het collectivisme der Middeleeuwen. Gold dat al op geestelijk gebied in het algemeen, bij de historiographie kwam daarbij nog iets anders. Het grootste deel van de middeleeuwsche geschiedbronnen, zoowel de kronieken als de oorkonden, was geschreven door geestelijken. Men wist bovendien, dat onder die geschiedbronnen heel wat valsche waren en betichtte niet ten onrechte de monniken van opzettelijke vervalsching. Maar men ging daarbij zoover als zelfs de meest radicale diplomaticus tegenwoordig nauwelijks meer zou durven gaan; men neigde ertoe zoo goed als alle middeleeuwsche geschiedschrijvers voor listige vervalschers te houden en de geschiedbronnen zoo niet voor onecht dan toch voor sterk vervormd en dus vervalscht.

Zoo komen onze geschiedschrijvers van de zestiende en zeventiende eeuw tot een voorstelling van de Middeleeuwen, die inderdaad weinig historisch was, dikwijls zelfs zeer ridicuul. Door hun drang om de historische continuiteit te vinden kwamen zij tot de zonderlingste resultaten. Al dadelijk namen zij de eeuwen door een geographische eenheid aan, die zij met de Romeinen

Digitized by Google

Batavia noemden en waarmede zij het latere Holland vereenzelvigden. Deze voorstelling werd populair. Hadrianus Junius, de Groot, Boxhorn en zoovele anderen noemen hun beschrijving en geschiedenis van Holland Batavia. Als de Hollanders in 1619 tusschen de keerkringen de nieuwe hoofdstad van hun koloniaal rijk stichten, noemen zij die Batavia. Als Johan van Heemskerck een nationale Arcadia wil schrijven, betitelt hij die de Batavische. En zoo modern zijn onze revolutionairen niet, of zij noemen nog in 1795 hun republiek de Bataafsche. Nog in de negentiende eeuw spreken Simons en andere dichters hun landgenooten aan als Bataven.

Zoo lang heeft dus deze traditie doorgewerkt. Dat bewijst tevens het belang van het onderzoek van dr. Kampinga. Wij kunnen er onmiddellijk aan toevoegen, dat dat onderzoek met groote zorg is gedaan en dat de resultaten daarmede in overeenstemming zijn. Wij hebben zijn boek met groote belangstelling en in het algemeen ook met instemming gelezen. Alleen zouden wij een andere indeeling hebben gewenscht. Het eerste hoofdstuk is getiteld : de ontwikkeling van historischen zin en kritiek ; achtereen worden hier behandeld de humanistische geschiedschrijving, de nieuwe richting van Dousa omstreeks 1600, eindelijk de verdere ontwikkeling in de zeventiende eeuw. Vervolgens wordt in het tweede hoofdstuk het gevonden resultaat toegepast op den Romeinschen tijd en daarna in het derde en het vierde hoofdstuk op de Middeleeuwen. Evenwel worden slechts twee zijden van deze periode behandeld, beide van staatsrechterlijken aard ; Holland als staat ; de graaf, zijn de titels van deze twee hoofdstukken, waarin de opvattingen der lateren van het middeleeuwsche staatsrecht worden beschreven. Dan komt aan het slot het vijfde hoofdstuk onder den titel : cultuurhistorische opvattingen. Dat laatste hoofdstuk is wat mager, maar bovendien past het beter bij het eerste dan geheel achteraan. Ook loopen in het algemeen de hoofdstukken wat door elkander, zoodat wel eens moet worden herhaald wat reeds eerder is gezegd. Dat laatste is trouwens haast onvermijdelijk en voor den lezer soms ook wel aangenaam.

In het algemeen is dus het boek van dr. Kampinga een uitnemende wetenschappelijke prestatie.

Amsterdam. H. Brugmans.

F. Preisigke, Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri. (Aus Natur und Geisteswelt, 565). Leipzig-Berlin, Teubner. 1916. (Pr. M. 1.50).

De voortreffelijke geleerde, welke zich van postdirecteur ontwikkeld heeft tot één der ijverigste en meest bekende papyrologen van dezen tijd, heeft in dit boekje van 127 bladzijden een schat van kennis op zóó prettige en onderhoudende wijze neergelegd, dat zijn recensent er niets dan woorden van lof voor vinden kan. Hij heeft kans gezien in 23 kleine hoofdstukken de beteekenis der papyrologie en hare resultaten zóó uitnemend uiteen te zetten, dat niemand zonder bevrediging en lust tot verder onderzoek het boekje uit handen zal leggen.

Preisigke heeft niet een volledig beeld trachten te geven van enkele onderdeelen der wetenschap, maar hij heeft, zoo te zeggen, van elk onderdeeltje een korte schets geboden, bijna alles althans met een enkel woord vermeldend of aanduidend. Daardoor wordt den aandachtigen lezer de gelegenheid tot ruimere studie van zelf aan de hand gedaan, gelijk ook zijn leermeester Wilcken dit op zoo voortreffelijke wijze vermag. Het is daarom te betreuren, dat in het boekje voor alle litteratuur naar Mitteis-Wilcken wordt verwezen ; een korte litteratuur-opgave boven elk hoofdstuk — tot op dezen tijd bijgewerkt —, gelijk Preisigke zelf die in zijn „Fachwörter" zoo volledig geeft, ware wèl gewenscht en zij voor een nieuwen druk aanbevolen ! Vooral ook, omdat Preisigke in dit deeltje alweer nieuwere resultaten van wetenschappelijk onderzoek en jongere vondsten kan mededeelen dan het „Handbuch" ; want dat het tot den laatsten tijd is bijgewerkt, behoeft bij dezen ijverigen verzamelaar geen betoog.

Er is, ik zeide het reeds, welhaast geen onderdeeltje overgeslagen. Eerst wordt uiteengezet, hoe de beteekenis van Egypte voor de oude cultuur vooral bestaat in de straffe bestuurscentralisatie, geboden door de geografische gesteldheid van het land, een centralisatie die ook op de Romeinsche staatsregeling een grooten invloed heeft geoefend.

Deze bestuursregeling is vooral bekend uit de papyri, die de groote verdienste hebben, dat zij ons in onmiddellijke aanraking brengen met de staatsbureaux en met het volksleven. Afzonderlijke hoofdstukken zijn daarom gewijd aan de taal der papyri — waarvan vooral Grieksche, demotische en Koptische bekend zijn —, aan het materiaal, de vindplaatsen en de ontcijfering.

Aan de eigenlijke uiteenzetting van den bestuurstoestand gaat een historisch overzicht vooraf, dat in groote trekken den opbloei van het rijk onder de eerste Ptolemaeën en het verval onder de latere kenschetst, daarna de rust en welstand onder het Romeinsche bestuur, die in den Byzantijnschen tijd weer achteruitgaan, om eindelijk door de Arabieren geheel te worden vernietigd. Natuurlijkerwijze komt deze welstand het meest tot uiting in de systematische bebouwing van het land : de voordeelen van het stelsel van kleruchen en katoeken worden duidelijk uiteengezet, daarbij het prachtig initiatief tot vruchtbaarmaking van de Fayum en de verdeeling en verpachting van het geschonken land en de koninklijke, later keizerlijke domeinen. Voor het bestuur is een uitgebreid corps van beambten noodzakelijk ; de vereeniging van militaire en civiele macht in handen van den strateeg wordt even aangestipt, uitvoerig daarop, na een vermelding van de verschillende beambten en hun plichten, het nadeel uiteengezet van de onbezoldigde eerambten en liturgieën, waarop feitelijk het geheele bestuursstelsel berust en die voor een niet gering deel de schuld van den achteruitgang dragen, daar zij om het jaar wisselen en meer zorg dan energie geven. Aan den anderen kant is het belastingsysteem voortreffelijk ; hoe zwaar het moge drukken, het brengt den belasting-betaler in elk geval voortdurend voor oogen, waarvoor hij zijn geld geeft, daar het alle noodzakelijke staatsuitgaven ieder afzonderlijk onder een speciale belasting brengt : voor de staatsgeneesheeren, voor den strateeg, voor den schrijver, en talrijke andere.

Een goede uiteenzetting volgt daarna van het systeem om de korenopbrengst te contrôleeren — het allergewichtigste voor Egypte ! — waarbij, het spreekt bij den schrijver van het „Girowesen" vanzelf, ook de voor-

Digitized by Google

deelen van het korengiro worden uiteengezet. Voor dit alles is een kadaster en een rekenkamer van noode; de druk echter, die de gedwongen afdracht van koren aan den staat meebracht, dwong velen den bouw van zelfgepacht land op te geven en in dienst van anderen te gaan arbeiden: een waarschuwend voorbeeld, waaraan Preisigke het verdwijnen van den middenstand verklaart.

Het spreekt vanzelf, dat een schrijver, door zijn ambt zoo doorkneed in de huidige administratie, niet zal nalaten een beeld van de uitgebreide ambtelijke correspondentie in Egypte te geven; het aardige daarbij is, dat hij het telkens met de hedendaagsche gewoonten vergelijkt en het systeem daardoor ten zeerste verduidelijkt. Nieuw is daarbij de nadruk, dien hij legt op de persoonlijke verantwoordelijkheid van den ambtenaar, een overblijfsel der Grieksche democratie in dit ondemocratisch land. Natuurlijk werd naar vereenvoudiging der administratie gestreefd: een bewijs daarvan zijn de in groot aantal vooruit geschreven formulieren, waarop slechts de naam behoeft te worden ingevuld en die ook in het uitgebreide bankwezen een belangrijke plaats innemen. Aardige voorbeelden worden daarvan gegeven; en dit evenzeer van de verschillende contracten, voor den agoranomos-notaris gesloten, waarbij vooral in den Christelijken tijd nauwgezette waarheidsliefde zich somtijds tegen de voor alles pasklaar gemaakte formuleering verzet.

Afzonderlijke hoofdstukken zijn aan de priesterschappen gewijd; het in den laatsten tijd zoo veelvuldig besproken Asylrecht wordt uiteengezet, en de op goddelijke geneeskracht steunende kerkelijke ziekenhuizen met de tegenwoordige vergeleken. In een laatste hoofdstuk bespreekt de schrijver dan het einde van deze merkwaardige cultuur, die ook op de onze zoo grooten invloed heeft gehad.

Ik heb uit den rijken inhoud slechts enkele grepen kunnen doen, voldoende, hoop ik, om verlangen te wekken naar de lectuur. Zeker moet ik daarbij vermelden, dat telkens groote brokstukken uit papyri geheel vertaald zijn, wat de voorstelling te levendiger maakt.

Den Haag. D. Cohen.

Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, herausgegeben von der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften in München, I Band. Die Bistümer Konstanz und Chur, bearbeitet von Paul Lehmann. München, Oskar Beck. 1918. (Pr. M. 36).

In 1897 besloot de Keizerl. Academie van Wetensch. te Weenen, op aansporing van Wilhelm von Hartel, alle middeleeuwsche bibliotheekcatalogi van Duitschland en Oostenrijk uit te geven. Het schijnt, dat men te Weenen spoedig heeft ingezien, dat een dergelijk reuzenwerk voor één Academie veel te omvangrijk was. Vandaar, dat dezelfde Academie er bij de Duitsche Academiën op aandrong een deel van den arbeid over te nemen, waartoe in 1906 op de bijeenkomst van 't „Kartell" der Duitsche Academiën te Göttingen besloten werd. Weenen zou zich beperken tot de bibliotheekcatalogi van het hedendaagsche Oostenrijk, terwijl de uitgave der oude boekenlijsten van het tegenwoordige Duitsche rijk en van *Zwitserland* opgedragen werd aan de, op aanraden van Ludwig Traube te München gestichte, werkplaats.

Traube heeft in het laatste jaar van zijn leven met den door hem gekozen rédacteur Sigmund Hellmann de voorloopige werkzaamheden geregeld en een begin gemaakt met de verzameling van het materiaal. Na Traube's dood heeft de commissie uit de Münchener Academie, die daarvoor aangewezen was, Karl Krumbacher, en na diens overlijden, Georg Leidinger met de redactie belast, een taak, die in 1908 overgenomen is door Paul Lehmann, die al vroeger als medewerker was opgetreden. Alle kwesties over de inrichting, de wijze van drukken en uitgeven van het werk werden op de Kartelldagen tusschen 1908 en '12 vastgesteld, zoodat dit eerste deel van het werk der Duitsche Academiën zoo goed als geheel aansluit bij het eerste deel, dat de Weener Academie intusschen uitgaf: „Niederösterreich", bewerkt door Theodor Gottlieb.

Het plan van de verzameling omvat de middeleeuwsche catalogi van de bibliotheken die bestaan hebben in het tegenwoordige Duitsche rijk en in Zwitserland; maar noch in 't oosten, noch in 't westen is men angstvallig binnen die grenzen gebleven: uit deelen van de oude diocesen Keulen en Trier, die tegenwoordig niet meer tot Duitschland behooren, werd alles opgenomen wat eens in engeren samenhang stond met meer oostelijk gelegen bibliotheken, terwijl aan den anderen kant het geheele gebied van de Duitsche orde er bij werd ingelijfd. Beperkte men zich in 't algemeen tot catalogi van voor 't jaar 1500, ook over die grens is men heengestapt, waar eenigszins jongere boekenlijsten belangrijke overzichten bevatten van oudere bibliotheken.

Onder den titel „middeleeuwsche bibliotheekcatalogi" werden samengevat alle boekenlijsten, zoowel die, welke den geheelen inhoud eener boekerij, als die slechts een deel daarvan opgaven, verder lijsten van bij testament als anderszins vermaakte boeken, uitleenregisters, overzichten over de werkzaamheid van bepaalde afschrijvers van boeken e. d. Mededeelingen over boeken, die nog geen bibliotheek vormden, berichten over verpanding van afzonderlijke handschriften in oorkonden, brieven, kronieken, kalendaria e. d. zijn niet systematisch verzameld, maar als zij den uitgever bekend waren, voorloopig in de geschiedkundige inleidingen op de katalogi vermeld. In het algemeen meent men het werk te moeten indeelen naar de middeleeuwsche bisdommen. Het verschijnen van dit eerste deel is door allerlei moeielijkheden ten gevolge van den oorlog, vertraagd. Voor de verdere deelen is het materiaal reeds grootendeels bijeen; zij zullen verschijnen naar gelang 't mogelijk zijn zal de verzamelingen te voltooien. Dit eerste deel, dat een aantal belangrijke oude catalogi bevat, meende men reeds nu van een uitvoerig register te moeten voorzien voor 't practisch gebruik. Volledige registers over het geheele werk komen in het laatste deel.

Ziehier een en ander over het plan van dit grootsche werk. Het eerste, statige boekdeel dat nu voor ons ligt, telt 17 blz. voorwerk, 486 blz. tekst, meer dan 100 blz. register en nog 5 blz. aanvullingen en verbeteringen. Worden de volgende deelen op dezelfde streng wetenschappelijke wijze bewerkt, dan zal het geheel — al komt het waarschijnlijk niet binnen een menschenleeftijd

Digitized by Google

gereed — weer een monument worden van Duitsche geleerdheid en werkkracht, zooals er reeds zoovele bestaan. Dit deel bevat 96 boekenlijsten: er is er een die 75 blz. vult; andere van slechts 3 of 4 regels. Daar zijn er die uit de negende eeuw dateeren (St. Gallen, Reichenau) en uit alle volgende tot 't begin der 16e eeuw toe. En bijna elke lijst vermeerdert weer op de een of andere wijze onze kennis. Hier betreffende den boekenvoorraad zelf en de schrijvers, waarin men op een bepaalden tijd belang stelde; daar aangaande de inrichting der boekerij, de banden, de prijzen der boeken; elders is 't de manier van catalogiseeren zelf, die onze aandacht trekt. Soms is er wel wat veel tijd, moeite en papier besteed aan de uitgave van één enkelen catalogus (Ulm, Neithartsche familie), maar er zullen er zijn, die ook deze 75 blz. wèlbesteed vinden, omdat 't daardoor mogelijk wordt den oorsprong van bepaalde handschriften na te gaan. Een lijst van schoolboeken, als die uit Engelberg, een kalendarische lijst van hagiographische teksten (St. Gallen), een lijst van boeken met de daarvoor betaalde prijzen (Konstanz), telkens brengt de ietwat droge lectuur aangename verrassingen.

Wie Gustaf Becker's *Catalogi Bibliothecarum antiqui* (Bonn 1885) en Theod. Gottlieb's boek *Ueber Mittelalterl. Bibliotheken* (Leipzig, 1890) kennen, zien spoedig, dat lang niet alles nieuw is wat hier geboden wordt; over vele dier catalogi bestaat reeds een geheele literatuur — waarvan trouw gewag gemaakt wordt in de inleiding op elken catalogus afzonderlijk — en soms vraagt men of een herdruk nu wel noodig was: maar nu is alles bijeen en met de noodige zorgvuldigheid bewerkt.

Kritiek oefenen op een werk als dit is ons niet gegeven. Daarvoor zou men thuis moeten zijn in de bibliotheken en archieven van de in dit deel behandelde streken; daarvoor zou men moeten beschikken over allerlei minder bekende Duitsche vakbladen en boekjes, die nu wel bijeengebracht zullen zijn in het groote hoofdkwartier te München, maar die hier niet te vinden zijn. 't Spreekt van zelf dat hiermee 't werk niet af is: er zijn meerdere catalogi, die nog een Prof. Moll noodig hebben om de raadselen te verklaren. Maar voor 't geen hier gegeven is, zijn wij veel danks verschuldigd aan de arbeiders in de werkplaats te München en vooral aan hun leider, Dr. Paul Lehmann.

Mogen wij deze aankondiging besluiten met een vraag? Voor ons land is ditzelfde werk, begonnen door H. van Wijn (de catalogus van Egmond), later voortgezet door Prof. Moll met zijn prachtige verhandeling over de boekerij van 't St. Barbaraklooster te Delft, en Dr. H. G. Kleijn (Egmond), eenigszins vervolgd door den ondergeteekende in zijn academisch proefschrift „Over Middeleeuwsche Bibliotheken" (1902). Daarin werd óok getracht een overzicht te geven van de vroeger bekende en, gedeeltelijk ook, nieuwgevonden gegevens aangaande M. E. bibliotheken in Nederland, zoo goed- en zoo kwaad, als iemand, die alleen voor eigen rekening werkte en onderwijl de handen vol had met wat anders, dat binnen betrekkelijk korten tijd vermocht te doen. Er is ook na dien tijd veel en verdienstelijk gewerkt, maar systematisch afgezocht zijn onze bibliotheken en archieven nog niet.... en het plan is: Nederland, wat dit werk aanbetreft, maar vast bij het Duitsche rijk in te lijven, zooals dat ook met Zwitserland gebeurd is. Dat hadden wij moeten voorkomen. Is 't niet wenschelijk, dat *wij* doen wat in *ons* land behoort te geschieden met *Nederlandsch* geld en *Nederlandsche* werkkracht? Als wij 't systematisch en goed doen — en dat kan, wanneer 't wat geld kosten mag — zullen anderen 't allicht niet noodig vinden om 't nog eens over te doen. Zou misschien *onze* Koninkl. Akademie van Wetenschappen....

Zutphen. K. O. Meinsma.

W. Flemming. Die Begründung der modernen Ästhetik und Kunstwissenschaft durch Leon Battista Alberti. Eine kritische Darstellung als Beitrag zur Grundlegung der Kunstwissenschaft. Leipzig-Berlin, Teubner. 1916. (Pr. *f* 4.10).

Het wordt steeds duidelijker dat de beoefenaar van de geschiedenis der aesthetica ernstig de aandacht behoort te wijden aan de prolegomena van zijne wetenschap. De twee voornaamste van de hiertoe behoorende vraagstukken: de vaststelling van het voorwerp van onderzoek en de toe te passen methode, eene rechtvaardiging van beiden inbegrepen, eischen een hernieuwd en verbeterd onderzoek. Ten aanzien van het eerste zij opgemerkt, dat er zal moeten worden rekening gehouden met het juister begrip van de aesthetica, hetwelk zich meer en meer begint te ontwikkelen; met de ook algemeener erkend wordende scheiding tusschen de aesthetica en de algemeene kunstwetenschap, en met het inzicht, dat ten aanzien van het begin, de ontwikkeling en den voortgang van de geschiedenis der aesthetica er nog onopgeloste kwesties bestaan, die op afdoening wachten. Wat het vraagstuk van de methode aangaat, de herziening zal voornamelijk moeten berusten op de erkenning dat de hiertoe behoorende onderzoekingen van groot belang zijn zoowel voor de beoefening van eene wetenschap als voor de wetenschap zelve. Nu allengs de overtuiging veld wint dat de geschiedenis van de aesthetica iets anders blijkt te zijn dan voorheen werd aangenomen en nu haar object nauwkeuriger wordt bepaald, behoeft het geene verklaring dat ook de vroeger aangenomen methoden niet meer bruikbaar zijn en voor eene verbeterde moeten worden ingewisseld.

Het is thans niet aan de orde om over dit onderwerp uit te weiden. Ik heb het punt even aangeroerd, ten einde er de aandacht op te vestigen, dat ook in deze richting zich een thans weinig bekend veld van onderzoek ontsluit, waarop ruimschoots arbeid van historisch navorschen en van wijsgeerig nadenken is te vinden. De aesthetica zal de vruchten van dien arbeid dankbaar gebruiken en de historische wetenschap in het algemeen kan er slechts door winnen.

Evenwel op eene zaak moet worden ingegaan. Tot de onopgeloste vraagstukken behoort ook dit: wanneer neemt de geschiedenis der aesthetica een aanvang, en kan zij op een onafgebroken voortgang, hetzij in golvende beweging, hetzij in stijging, wijzen? De meeningen zijn hieromtrent verdeeld in, globaal genomen, drie opvattingen. De oudere generatie (Zimmerman, Schasler e. a.) zocht het begin bij Plato en Aristoteles en nam waar een onafgebroken voortgang tot den tijd na den kerkvader Augustinus toe. Daarna, zoo stelden zij vast, is eene pauze ingetreden, die een tijdvak van vijftien eeuwen omvat. Op die doodsche periode volgde eene

Digitized by Google

langzame wederopleving tot aan de dagen van Baumgarten en Kant. Zij erkende dat laatstgenoemde denkers de grondvesters der aesthetica zijn geweest, en dat na hen de geschiedenis tot op heden onafgebroken en meer gepreciseerd zich heeft ontwikkeld. Eene latere generatie (von Hartmann, onder eenig voorbehoud evenwel) was daarentegen van oordeel dat de oudere tijden buiten beschouwing kunnen blijven, en dat kan worden geleerd : de geschiedenis der aesthetica vangt aan met Kant en, ter inleiding hiervan, met Baumgarten. En in den jongsten tijd is men van oordeel (Knight, Bosanquet, Meumann e. a.) dat de aanvang inderdaad is te zoeken bij Plato en Aristoteles, maar dat er in den voortgang en in de ontwikkeling niet is gekomen een stilstand gedurende eeuwen, doch dat die aldus beschouwde tijd het eigenaardig schouwspel aanbiedt hoe eene wetenschap zich ontwikkelde door telkens nieuwe aanloopen te nemen, die ook telkens weder in een stilstand eindigden.

Die vijftien eeuwen nu, waaromtrent nog niet het volle licht is opgegaan, verdienen derhalve door den geschiedschrijver der aesthetica grondig te worden bestudeerd. De vrucht van dat onderzoek is van het hoogste belang voor het vraagstuk van den voortgang en de ontwikkeling van de geschiedenis der aesthetica. En om een begin te maken, zal, naar mijn meening, het historisch navorschen tot de eerste bezigheden moeten worden gerekend, door het historisch nadenken, geleid in de richting van wijsgeerig onderzoek, gevolgd.

Om deze reden is het thans aangekondigd wordend boek als eene welkome bijdrage te beschouwen. Doch het verdient ook om den inhoud en de wijze, waarop de stof is behandeld, alle aandacht. De studie geldt uitsluitend den kunstwetenschappelijken arbeid van Leone Battista Alberti, (1407—1472), den humanist, l'uomo universale. Alberti staat voor ons ten deele nog in de schaduw. De geschiedschrijvers van de beeldende kunsten sedert Vasari tot op heden laten uitsluitend het licht vallen op den beeldhouwer en architect. De geschiedschrijvers der italiaansche letterkunde, voor zoover mijne beperkte kennis reikt, (Paolo Emiliani Guidici zij genoemd) stellen voornamelijk de beteekenis van zijne taal- en letterkundige geschriften in het licht. En bezaten wij niet het degelijk wetenschappelijk werk van Philippe Monnier : „Le Quattrocento. Essai sur l'histoire littéraire du XVe siècle italien", 1912, waarin een goed gedocumenteerd hoofdstuk aan den veelzijdigen man uit de geestesaristocratische dagen van Pulci, Poliziano, Ficino en Lorenzo de Medici, voorkomt, er zou vermoedelijk weinig belangstelling worden aan den dag gelegd voor den schrijver van „Opuscoli morali", van „Opere volgari", of van een zijner wetenschappelijke verhandelingen.

Flemming vult onze ontbrekende kennis aan. Dit is eene tweede verdienste van zijn arbeid. Onze schrijver en Monnier wekken door hun arbeid het besef op van de noodzakelijkheid om aan Alberti en diens geheele levenswerk eene afzonderlijke monografie te wijden. Ditmaal ontvangen wij de uitkomsten eener studie van Alberti's kleinere kunsttheoretische geschriften, binnen ons bereik gebracht door de bekende „Quellenschriften für Kunstgeschichte", onder de leiding van R. Eitelberger von Edelberg, en van het geschrift „De re aedificatoria, libri decem", waarvan Theuer eene, volgens Flemming, niet geheel voldoende vertaling heeft bezorgd. Indien eventueel iemand zich opgewekt gevoelt om aan Alberti eene afdoende monografie te wijden, zal hij in het werk van Flemming degelijk bruikbaar studiemateriaal vinden.

Onze schrijver stelt zich ten doel om aan te toonen, dat Alberti moet worden aangemerkt als te zijn geweest de grondvester van de moderne kunstwetenschap ; dat de onderzoekingen van onzen tijd in het werk van den geleerde en kunstenaar uit de middeleeuwen menig punt van aanknooping vinden ; en dat, niet minder dan deze verdiensten, de transcendentaal-critische methode, in de onderzochte wetenschap besloten, aan het licht moet worden gebracht. Achtereenvolgens zet de schrijver de denkbeelden van Alberti over de aesthetica en de kunstwetenschap voor zijne lezers uiteen. Hieraan gaat vooraf eene sobere en juiste kenschetsing van Alberti en eene beknopte aanduiding hoe nut en partij is te trekken van den te behandelen kunstwetenschappelijken arbeid. Het wordt daar ter plaatse zoo juist gezegd : „Men mag tegen „kunstenaarsaesthetica" inbrengen zooveel men wil, het feit blijft bestaan, dat wij hiervan de rijkste en vruchtbaarste opwekkingen voor de kunstwetenschap hebben ervaren."

Want, men vergete het niet, de geschriften, die onze schrijver onderzocht, zijn van kunstwetenschappelijken aard. Alberti wilde geen wijsgeerig systeem schrijven ; „hij had reeds zijn systeem gereed in het hoofd en nam datgene, wat hij op eenig oogenblik van noode had." Zijne wetenschappelijke denkbeelden aangaande het aesthetische zijn in de geschriften verspreid, doch zooveel blijkt duidelijk, en dit is het punt van aanknooping en van uitgang, Alberti heeft de aesthetica en de kunstwetenschap als twee afzonderlijke wetenschappen erkend en opgevat. Het kwam er dus voor Flemming op aan om beiden op te sporen, te delven en in eene duidelijke, in doorzichtig logische orde gerangschikte uiteenzetting voor te dragen. Een moeilijk werk. Flemming heeft deze taak nauwgezet volbracht. De verkregen uitkomsten zijn niet opzettelijk gewild, maar doen zich voor als natuurlijk en van zelf sprekend. De onderzoeker heeft het wetenschappelijk vertrouwen van zijne lezers gewonnen. Met zijne navorming kan worden gearbeid.

Eene andere meening van den onderzoeker wordt hierdoor tevens bewezen. Flemming is tot het inzicht gekomen, en hij toont zulks duidelijk aan, dat, al komt het studiewerk van Alberti hoofdzakelijk ten goede aan de kunstwetenschap, zijn arbeid als geleerde, zoowel als zijne kunst, op een dieper liggenden grondslag berusten : op een klaar aesthetisch beseffen, gevoelen, denken en willen. Dit heeft hem geleid tot het beproeven van eene critische aesthetica en eene kunstwetenschap, die beiden zich bewegen in de denkrichting van het critisch idealisme. Wie het eerste en het laatste hoofdstuk van het boek leest, waaraan voornamelijk de beoefenaar van de aesthetica en hare geschiedenis zijne aandacht zal wijden, zal toegeven dat Flemming de opgeworpen stelling heeft waar gemaakt. Te dien einde zij verwezen naar des schrijvers ontvouwing van Alberti's denkbeelden over het behagen, de navolging der natuur, het wezen van de schoonheid, de kracht van het oordeel,

Digitized by Google

het aesthetisch oordeel, en de aesthetische categorieën.

Maar nu komt tevens eene bijzonderheid aan het licht, die voor de kennis van het kwestieuse tijdperk uit de geschiedenis van de aesthetica van belang is. De laatste van de hiervoor genoemde groepen van beoefenaren heeft drie namen genoemd : Thomas van Aquino, Alberti en Leonardo da Vinci, ter staving van hare meening, dat geen pauze kan worden aangenomen. De eerste is geweest de groote vertegenwoordiger van de Scholastiek en de pleitbezorger voor Aristoteles. Ten deele kan worden gezegd: ook voor de aesthetica, hoewel hier evenzeer andere invloeden merkbaar zijn. Hij ging aan Alberti vooraf. Leonardo da Vinci, dien wij aantreffen in de overgangsperiode van de geschiedenis der wijsbegeerte waarin het wijsgeerig denken van den nieuweren tijd werd voorbereid, heeft aanvankelijk den invloed van Alberti ondergaan, doch weldra een eigen weg gezocht, gevonden en bewandeld. Tusschen deze twee denkers, die niet uit de geschiedenis der aesthetica kunnen worden geschakeld, al is in deze richting hunne grootste beteekenis niet te vinden, treffen wij Alberti aan. Wat is nu de beteekenis van dezen denker en van zijne wetenschap? Naar mij voorkomt, deze: de invloed van Aristoteles, van Vitruvius en anderen werd door zijn arbeid tot bescheidener afmetingen teruggebracht ten einde plaats in te ruimen voor dien van Plato; hetgeen zooveel zeggen wil als dit: in den afwisselenden invloed van de aesthetica, van het aesthetisch idealisme, en de kunstwetenschap, die den toenmaligen voortgang beheerschte, kwam eene verandering ten gunste van de eerste, en wel zeer beslist. De tijd was hiervoor rijp. De invloedrijke Lorenzo de Medici met en benevens diens vriendenkring, de Platonische Akademie te Florence, boden eene welkome gelegenheid aan voor de verbreiding van de Platonische denkrichting. Zóo treedt Alberti voor ons uit de schaduw in het volle licht.

Flemming leert dat de beteekenis van Alberti niet alleen bestaat in zijne aesthetische grondgedachten, maar ook in zijn inzicht ten aanzien van de systematiek. Alberti heeft den waren zin van de Platonische idee erkend, maar hij heeft ook verdienste bezeten ten aanzien van den opbouw van het systeem der critische philosofie en, scherpzinnig analyst, gelijk hij was, heeft hij verdedigd de autonomie van de kunst, en heeft hij aangetoond de mogelijkheid van eene kunstwetenschap.

En nu veroorloof ik mij de vraag te stellen, nergens gevonden en, voor zoover mij bekend, ook nog niet ongevraagd beantwoord: zijn de drie genoemde denkers niet aan te merken als de vertegenwoordigers van drie na elkander te voorschijn gekomen uiteengaande denkrichtingen, die de golvende voortbeweging van het aesthetisch denken gedurende, stel rond, eene eeuw uit de ledig gewaande periode doen kennen? Zou wellicht bij een onderzoek, zooals Flemming heeft ingesteld, ook ten opzichte van vroeger of later tijden niet eene opklaring zijn te vinden? Het is slechts eene vraag en een wensch tevens. Voorloopig houden wij het gewonnen resultaat vast en adviseeren: er moet aan deze draden worden voortgesponnen. Zoo doodsch als gedacht wordt, is, naar mijn vermoeden, de kwestieuse periode niet geweest.

Flemming heeft door zijne studie een goeden dienst bewezen aan de beoefening van de geschiedenis der aesthetica. Maar er zij als ter loops ook gewezen op de denkrichting van den schrijver zelf, die uit menige fijne, rake en juiste opmerking valt waar te nemen. Het een zoowel als het ander maakt dat zijn boek ook bij de systematische behandeling der aesthetica van nut kan zijn. Er zouden over het laatste punt enkele opmerkingen zijn te maken, maar deze vallen buiten het kader.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Jac. van Ginneken S. J., Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden. Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1917. (Pr. *f* 1.50).

Leergang der Nederlandsche Taal onder leiding van dr. Jac. van Ginneken; deel I, **De Roman van een kleuter,** door dr. **J. van Ginneken**; deel III, **De regenboogkleuren van Nederlands Taal,** door dr. **J. van Ginneken** en dr. **J. Endepols.** Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1917. (Pr. p. deel *f* 2.50, geb. *f* 3).

Ook al meenden we met het onderwijs in de moedertaal nu wel ongeveer te zijn waar we wezen moeten, dan nog zouden we in het verschijnen van een vlugschrift als het bovengenoemde een heilzame aanleiding zien om onze zelfvoldaanheid op de proef te stellen. Een schrijver die de herinnering opwekt aan veel vroegere en recente lectuur en op zoveel minder bekende de aandacht vestigt, die telkens verrast door een nieuwe kijk op wat we wel meenden te weten, die door velerlei aanwijzingen en mooie citaten de lust tot studie verlevendigt, dwingt altijd tot luisteren, vooral wanneer hij met zoveel geestdrift is beziefd en zich uit in een zo eigen — nu ja, voor ons Hollanders wat drukke, zelfs overstelpende — taal. Waar echter naar onze overtuiging bovendien de kritiek tot heden wel veel ouds heeft afgebroken, maar alleen fragmentaries iets nieuws opgebouwd; waar nog steeds na de veelvuldige verkenningen, de gidsen niet zijn verschenen die de wegen tot het einddoel toe moeten afbakenen, is niet alleen belangstelling, maar nauwgezette overweging en degelike proefneming eenvoudig plicht, nu iemand als dr. Van Ginneken in een breed opgezet betoog een geheel nieuw stelsel komt aanbevelen.

Zijn kritiek op de bestaande toestanden is niet mals. Ten dele gelden nog altijd dezelfde verwijten die Taal en Letteren al jaren geleden deed horen. Al is v. G. wel geneigd te erkennen, dat er een betere geest onder de taalleraren is gekomen; voorzover ze onder invloed van die kritiek niet meer voldaan zijn met het doceren van dorre taalregels, met het bekijken en ontleden van grammatika-zinnetjes à la Terwey en met stijloefeningen à la Duyser, staan ze, vindt hij, èn door gebrek aan goede hulpmiddelen èn door onvoldoende opleiding, vrijwel hulpeloos rond te kijken. Binnen afzienbare tijd de opleiding te verbeteren zal moeilik gaan; betere hulpmiddelen stelt hij zich echter voor te kunnen verschaffen. Zijn overtuiging dat hier de fout ligt aan „een diepe onmacht tot synthese" bij degenen die de gebreken zo duidelik hebben blootgelegd, en de betrekkelike onvruchtbaarheid van kritiek zonder meer, hebben hem er toe gebracht zelf de hand te slaan aan een volledige leergang van de Nederlandse taal.

De motieven die hem bij de opbouw van een stelsel volgens de nieuwe begrippen hebben geleid, komen niet

Digitized by Google

alleen voort uit wetenschappelike overwegingen. Behoorlik taalonderwijs acht hij zo'n belangrijke faktor van karaktervorming en veredeling van de mens, dat degenen die daarin wetens te kort schieten in zijn oog een uiterst zware verantwoording op zich laden. De ontwikkeling van menselike en nationale deugden, de onderdrukking van al wat laag is en lelik, rekent hij tot de taak van de taalleraar in de eerste plaats. En van een andere kant bezien : er moet een andere taal onderwezen worden dan het dode Nederlands van omstreeks 1860. De vernieuwing van de maatschappelike orde, die wij beleven, spiegelt zich af in de mutatie die onze taal doormaakt ; we moeten die mutatie volgen om haar te kunnen leiden in de gewenste bedding, en het geslacht, dat over twintig, dertig jaren tot de Nederlanders zal hebben te spreken, behoorlik tot die taak voorbereiden.

Daarom zijn de opschriften van zijn hoofdstukken : „De heele moedertaal in het onderwijs", „De heele moedertaal omvat vorm en inhoud", „De heele moedertaal omvat alle belangrijke Nederlandsche taalgroepen", „De heele moedertaal omvat theorie en praktijk" de leuzen van zijn streven. Dat streven heeft een paedagogies, een sociaal en een nationaal doel ; het gaat uit van liefde voor taal en volk, maar ook van een wetenschappelike overtuiging, die beleden wordt in het inleidende hoofdstuk : „De heele taal in de wetenschap."

Wij zijn te bekrompen (aldus de schrijver) in onze opvatting van taal, en dus ook in onze opvatting van taalonderwijs. De taalwetenschap heeft zich in de laatste kwart eeuw of meer in ongelofelike veelzijdigheid ontwikkeld. De specialisering, onmisbare voorwaarde voor de bloei van de wetenschap zogoed als van de industrie, heeft het nadeel dat ze de samenhang uit het oog doet verliezen. Allerlei nieuwe vakken : taalgeografie, onomatologie, sociale taalstudie, kindertaal, de methode der taal- en stijlstatistiek, eisen van elk van haar beoefenaars alle krachten, maar wie zal ten slotte al die onderzoekers toerusten met de algemene inzichten die ze nodig hebben om ieder op eigen terrein met vrucht te werken ? Wie zal de resultaten van hun onderzoek aan elkaar toetsen, ze samenvatten tot bruikbare kennis voor het mensdom ? Voor de taalpsychologie als centrale wetenschap is die taak weggelegd. De taalpsychologie heeft de waarheid, die zoetjes aan vergeten scheen te raken, in ere hersteld : dat taal is „de inwerking van mens op mens", dat taal is „de gewilde verbinding van menselik geluid en menselike zielsinhoud." En voor de taalpsycholoog is de gesproken levende taal een oneindig dankbaarder objekt dan b.v. het Indogermaans. Juist aan de studie van levende dialekten, van talen van onbeschaafde volken, van vak- en kringtalen, van „de taal der schoondochters", heeft de taalwetenschap in de laatste tijden zoveel te danken, omdat ze het inzicht in het wezen van taal veelzijdiger en dieper heeft gemaakt. In die richting moet de as. taalleraar worden opgeleid. Want als hij de taal als „inwerking van mens op mens" heeft leren kennen en liefhebben, zal taalonderwijs nooit meer kunnen ontaarden in een harteloos gepeuter in grammatikale kwestietjes zonder waarde voor het leven. En voor het leven moeten de kinderen leren, niet voor de school !

„Vorm en inhoud zijn één." Wel heeft iedereen dat Kloos nagepraat, maar wie heeft het in praktijk gebracht? En toch moet die waarheid juist het spraakkunstonderwijs doordringen. Dat beschouwingen over de vorm, zonder verband met de inhoud, schering en inslag zijn in ons taalonderwijs, heeft alle kritiek er tot hiertoe niet uit kunnen krijgen. „On ne détruit que cequ'on remplace" haalt Van Ginneken aan, en hij zet zich aan het schrijven van een nieuwe, een heel andere grammatika dan waar we ooit van gedroomd hebben. Hij zal de kinderen laten zien hoe in henzelf de taal zich heeft ontwikkeld, hoe zich klank aan betekenis en betekenis aan klank innig hebben gehecht, hoe ze door erfelike geschiktheid en ingeboren zucht tot navolging geleerd hebben de woorden tot konstrukties, tot samenstellingen, tot zinnen te kombineren, hoe ze zelf hebben leren praten. De logiese groepering der taalverschijnselen, te abstrakt voor het onderwijs, vervangt hij door een genetiese methode. De grammatikale abstrakties moeten komen nà het werkelik begrijpen van de konkrete feiten. Zo, denkt hij, zullen de leerlingen spelenderwijs de bewuste kennis verwerven van wat ze onbewust zich als vaardigheid hebben eigen gemaakt. En zo ontstond „De Roman van een kleuter." Een vader, doctor in de letteren, en een moeder, doctoranda in de letteren, met een enig kind, hadden de taal van hun Keesje van den beginne af tot het eind van zijn derde jaar zorgvuldig in een dagboek neergelegd. Ze hebben dat materiaal aan hem afgestaan en hij heeft het verwerkt tot dit eerste deel van zijn nieuwe leergang.

Met deze „roman" heeft v. G. ons een biezonder aantrekkelik boek geschonken. Het is een genot het kleine kereltje te volgen bij zijn „ontdekkingen" : van de substantiva, van de soortnamen, van de aanwijzende voornaamwoorden ; om hem de „sporten van de ladder" der steeds moeiliker wordende klankverbindingen te zien beklimmen — en om daarbij iemand als v. G. beurtelings als gevoelig verteller en als breedvoerig verklaarder te hebben. Het ontstaan van de eerste genitiefkonstrukties ; hoe Keesje uit het kringetje van uitsluitend zijn eigen gevoelentjes en gedachtetjes komt tot het zich verplaatsen in anderen en hoe nu het gesprek en tegelijk het begrip van 1e en 2e persoon ontstaan ; hoe Keesje in ogenblikken van grote geestelike spanning de grootste vorderingen maakt in het uitvoeren van al meer gehoorde maar nog nooit gewaagde taalbouwsels — het zijn maar enkele grepen uit de rijke inhoud. Ieder taalleraar moet dunkt me van het begin tot het eind door dit boek worden geboeid en verlangend uitzien naar het beloofde vervolg. — Maar daar herinnert hij zich, dat het gegeven is als leerboek voor de school, en nu staat hij met zijn appreciatie niet weinig verlegen! Zal men met dit boek het beoogde resultaat bereiken : dat de jongens inzicht krijgen in het diepere wezen van allerlei grammatikale verhoudingen ? ook het algemene inzicht dat de taal de weerspiegeling is van de ziel ? Het antwoord is afhankelik van dat op de vraag : is het boek niet te moeilik en geeft het niet te veel ; is deze stof in staat om leerlingen van de 1e klas H.B.S. of Gymnasium, en voor geruime tijd, te boeien ? v. G. zelf geeft hierop met nadruk, en sprekende uit ervaring, een geruststellend antwoord, en we mogen hem geen geloof weigeren; maar dit doet de vraag door een andere vervangen : is de gemiddelde leraar in staat met dit boek de jongens te pakken ? Alleen de praktijk zal hierop kunnen antwoorden ; voor zover ik nu kan oor-

Digitized by Google

delen, zou ik zeggen: hoeveel moeite de schrijver zich ook heeft gegeven om eenvoudig te blijven in de stijl van zijn uiteenzettingen en hoe goed hij daarin ook doorgaans is geslaagd — de uitwerking van zijn geniale vondst in dit boek zal toch, door moeilikheid en door uitgebreidheid van de stof, te hoge eisen stellen aan het begrip en het uithoudingsvermogen van het jonge publiek. De poging om de taalkonstrukties in prentjes te symboliseren, hoe oorspronkelik ook bedacht, voldoet mij niet zo biezonder en geeft me alleen de overtuiging dat ook de aanschouwelikheid in het onderwijs zijn grenzen heeft. De met zorg en smaak, maar vooral met liefde gekozen leesstukken, die overal door de tekst zijn verspreid, zijn bestemd om in verband daarmee te worden behandeld; toch is de samenhang met die tekst m. i. over het algemeen niet zo heel sprekend en ik zie niet in dat het boek er minder om zou zijn als ze waren weggelaten; voor een deel zijn ze stellig ook veel te moeilijk.

Met het bijbrengen van grammatikale bewustheid alleen beantwoordt het taalonderwijs natuurlik niet aan zijn bestemming. De idiomatiese kennis van de leerling moet verrijkt, de ontwikkeling er van (die intussen voor een groot deel buiten de Nederlandse-taalles omgaat) moet geleid worden. Welk Nederlands moeten we hun leren? Het africhten op de deftige, afgemeten, stereotiepe taal waartegen al Van Vloten en Multatuli in opstand kwamen, zou „erziehung zur phrase" zijn. Het is bekend hoeveel belang de schrijver van het Handboek stelt in dialekten, vak- en kringtalen; welk gewicht hij er aan toekent voor het onderwijs, zet hij hier uiteen. Het mutatieproces, waarvan sociale stromingen de diepere oorzaken, Nieuwe-Gidsbeweging en spellingstrijd slechts een paar symptomen zijn, is in volle gang. De dialekten, volks- en vaktalen gaan door met de algemene taal te voeden, levend te houden. Het Nederlands van nu is al heel anders dan dat van voor een halve eeuw; het mag verloren hebben aan aristokratiese verfijning, het heeft gewonnen aan raakheid van uitdrukking en beeldingsvermogen; maar stilstaan doet de verandering nu zeker minder dan ooit. Onze leerlingen moeten dat taalleven meeleven; ze moeten de meest verschillende soorten Nederlands horen en lezen, waaruit zich hun eigen taal dan zal vormen overeenkomstig hun aanleg en de behoeften die het leven hun oplegt. Zal die taal goed gedijen, dan moeten ze weten wat voedende bestanddelen die velerlei soorten Nederlands in zich besluiten, en het is daarom dat v. G. hun met al zulke biezondere taalsoorten bekend wil maken, ze doordringen wil van de waarde er van en ze afleren er minachtend en spottend op neer te zien. Ook is vergelijking van een dialekt met de algemene taal het beste middel om taal te leren proeven, om nu eens het innig vertrouwelike, dan weer het laag-bij-de-grondse van een dialektiese uitdrukking, of beurtelings het koel afgemetene of het verhevene van een woord uit „hoger" Nederlands te doen voelen. Daarbij tegen ruwheid en grofheid te waken en te strijden beschouwt hij als een voornaam deel van zijn levenstaak. Om afdaling tot het lage en gemene te gedogen, daarvoor is hij te vol bewondering voor de Beschaafde Taal, „het resultaat van een keuringsproces, waardoor eerst de dialecten en toen nog eens de algemene landstaal zijn gelouterd."

Aan deze studie is daarom het derde deel van de Leergang gewijd. Wat de kennismaking met dialekten betreft horen we in de kritiek op het bestaande onderwijs hier en daar de toon der propaganda wel wat sterk doorklinken. De voorstelling alsof men alles bij het oude had gelaten en zich met niets anders bezig hield dan het inpompen van de deftige taal van 1860 is niet vrij van overdrijving. Onze bloemlezingen — daargelaten of v. G. ze om andere redenen al of niet veroordeelt — wedijveren sedert lang in het opnemen van stukken van allernieuwste schrijvers en van dialektproeven, en er mag niet verondersteld worden dat de leraren die stukken met hun klassen alleen lezen om de kuriositeit. Toch geven v. G. en Endepols met hun dialektboek iets geheel nieuws: een systematiese verzameling, geografies gerangschikt [1]) en niet zozeer bestemd als leesboek maar als aanleiding tot taalbeschouwing. Het geeft namelik bovendien een theoretiese behandeling, waarin de dialekten èn taalkundig èn als uiting van de verschillende volksaard worden bekeken, en waaraan dan weer vragen en oefeningen worden vastgeknoopt. Over de geest van deze laatste zal men zich, naar hetgeen boven is gezegd, enigermate een voorstelling kunnen maken, maar het is te hopen dat ieder zich geroepen zal achten om ook van dit boek zelf kennis te nemen.

In het laatste hoofdstuk van zijn brochure bespreekt v. G. het taalonderwijs nog uit een ander oogpunt: dat van praktiese eisen van bekwaamheid in het taalgebruik, aan de docent te stellen. Misschien is hij wat onbillik met de tekortkomingen van de leerlingen in dit opzicht, in zó sterke mate als hij doet, op rekening van het gebrekkig kunnen van hun leraren te stellen. Ik meen dat de onrijpheid van de leerlingen, het stadium van ontwikkeling waarin ze nog bij het verlaten van de middelbare school verkeren, daar altans voor een deel oorzaak van is; dat de school hun nu eenmaal niet alles kan geven en zij ook in dit opzicht van het leven nog iets te verwachten hebben. Toch is de opmerking ernstige behartiging waard, dat de leraren het te veel op kennen, te weinig op kunnen laten aankomen, èn bij hun leerlingen, èn bij zichzelf. De tegenwerping dat leraren over het algemeen nu eenmaal geen redenaars en geen taalkunstenaars zijn, ontheft ons niet van de verplichting om het hoge ideaal dat v. G. hier stelt, altans zo dicht mogelik te benaderen. Mogen zijn geschriften daarom voor jongeren een leidraad zijn om zich te vormen, voor ouderen een aanleiding om zich te herzien!

Den Haag. D. C. Tinbergen.

SCHOOLBOEKEN.

Xenophontis Hellenica ed. **Cobet** Ed. sexta quam curavit **M. Boas.** Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. ƒ 1.90).

De omstandigheden hebben de schuld dat deze bespreking zoozeer vertraagd is en ik hoop dat de bewerker dezer welverzorgde uitgave mij zal vergeven. Want zij

[1]) De betiteling „Plat Scheveningsche Jongenstaal" op blz. 18 is onjuist. In dit stukje is nagenoeg niets Scheveningsch, de eigenaardigheden zijn zuiver Haags; de echte Scheveningers spreken heel anders. Trouwens, het is van een jongen niet uit een vissersfamilie.

Digitized by Google

is welverzorgd, vergeleken met de uitgaven van Cobet, waarvan ieder bij ervaring de slordigheid tegenover de handschriften en de eigen verbeteringen heeft kunnen inzien. Maar verder trekt deze sexta mij niet. Zij volgt de in de laatste tijden gebruikelijke methode, waardoor men een beeld van den tekst krijgt van zoover terug als de vergelijking der Hss. families toelaat; ik verkies voor een *attisch* schrijver de vaan van Cobet, die zich richt naar het taalgebruik, den stijl des schrijvers en eigen begrip. Zóó ontstaat een verstaanbare tekst, gereinigd van onelegante slakken; Boas geeft een (toch niet zeker) beeld van een te eeniger tijd zóó gelezen tekst en verloochent alle arbeid, die de verschillende vernuften zich hebben getroost. Dit oordeel geldt voor de heele uitgave, doch ik kan niet alles bespreken en bepaal mij tot boek I, om te wijzen op plaatsen, waar verandering het ware een herstel van de Hss. het verkeerde is.

I c. 1 § 28 Dindorf's omzetting van de pericope μεμνημένους ... ὑπάρχουσαν achter § 27 πρὸς τὰ ἀεὶ παραγγελλόμενα is noodzakelijk en bovendien is in 't begin van § 28 te lezen λόγον [ἔφασαν χρῆναι] διδόναι daar volgens gewoonte in het 2° lid het positieve ἔφασαν in gewijzigde beteekenis uit het οὐκ ἔφασαν van het 1° lid moet gesuppleerd worden. Eerst dan is de plaats gezond.

I c. 4 § 13 houdt Boas de overlevering van de „beste" HSS. μοχθηρότερα λεγόντων tegenover die van den „slechte" Parisin. C., waaruit Cobet μοχθηρότερον opneemt. Er kan hier alleen sprake zijn van het adverbium, synoniem met χεῖρον (slechter spreken), zooals het lid staat tusschen „minder gelden" en „eigenzuchtige politiek voeren" en als adv. kan het volgens attisch spraakgebruik niet in plurali forma staan: 't epos en de Ioniërs zeggen μακρὰ βιβάς, βαρέα στενάχων, δεινὰ ποιεῖσθαι, maar 't att. proza μικρὸν φθέγγεσθαι etc. vooral in den comparatief (ὀγκηρότερον διάγων Hell. III 4 : 8).

In 't verdere (§ 14) heeft Cobet ἄρτι terecht weggelaten; de combinatie τότε παραχρῆμα οἱ αὐτίκα παραχρῆμα of αὐτίκα τότε (Herod. I 122) is gewoon, de bijvoeging ἄρτι onzinnig; voor δουλεύων (§ 15) is geen plaats; tegenover τοὺς ἐχθίστους moet staan τοὺς δ'οἰκειοτάτους alléén en de bijvoeging πολίτας τε καὶ συγγενεῖς is alweer onzinnig (Herwerden, symbola ad Hist. Graec. p. 7), alsof in τὴν πόλιν ἅπασαν niet de πολῖται van zelf opgenomen waren! O die beste HSS! Onverklaarbaar zijn ook de HSS.lezingen van I c 6 § 4, waar de leeraar toch wel gedwongen is tot de Cobetiaansche lezing terug te keeren (bovendien met ἀρτικροτούντων voor ἄρτι συνιέντων), als er iets begrijpelijks moet worden gegeven. Ik zie niet in, dat de schrijver, die steeds zegt οἱ οἶκοι ἄρχοντες (I : 6 : 8 en zie Keller's Index) op 2 plaatsen zou schrijven οἱ δ'ἐν οἴκῳ (Ἀθηναῖοι I : 5 : 16); waarom I : 6 : 11 δείξωμεν in plaats van δείξομεν (met V) gelezen wordt, terwijl toch de bijvoeging σὺν τοῖς θεοῖς het futurum verkieselijk maakt; en wat in § 15 Κόνωνι δ'εἶπεν ὅτι παύσει αὐτόν kan beteekenen. Maar boek V en 4 § 33 is het dwaze toevoegsel ἀλλὰ μᾶλλον ἐκόσμησε (na οὐ κατῄσχυνε) van *alle* HSS. met Cobet weggelaten; VI 1 : 13 is rekening gehouden met de emendaties van Cobet en anderen; waarom is dan overigens in deze edities hun werk verwaarloosd?

Ten slotte eenige emendaties van mijzelf: V : 4 : 32 μὴ ἀδικεῖν <δοκεῖν> vgl. Aristid. ὑπὲρ τῶν τεττάρων ed. Dind. p. 339 D. VI v. 1 § 8 <εὖπετ>ῶς γέ μην; VI c. 5 § 9 ἐπί τιν' (voor τὴν) ἁρμάμαξαν· § 12 οἰκουροῦντας (i. pl. v. οἰκοῦντας ἐν ταῖς οἰκίαις) c. 5 § 16 <ὅσον>οὐ πανδημί § 35 ἐνέκειντο (i. pl. v. ἐπ-) § 37 διεριζομένων (voor διοριζ-) § 41 οὐδενὶ γὰρ <οὐδὲν> τούτων ἀμελές VII 4 § 24 ἄνδρας <Σπαρτιάτας> ἀπεκτονότες.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Van verschillende boeken ontvingen wij nieuwe drukken; de fa. Noordhoff te Groningen zond ons den derden druk van dl. I van W. Pik's *Nieuwe Lectuur*, een bloemlezing waarin volgens het weloverwogen plan van den verzamelaar betrekkelijk weinige maar dan ook sommige groote stukken zijn opgenomen, zoodat het boek naast andere bloemlezingen dienst kan doen (pr. ƒ 2.50, geb. ƒ 3.—); voorts den vijfden druk van: *A short History of English Literature* door Dr. A. E. H. Swaen (pr. ƒ 0.70, geb. ƒ 1.—); den vierden van 't tweede stuk van: *Engelsche Handelscorrespondentie. Grammatikaal oefenboek* door A. de Froe (pr. ƒ 0.90); de vierde uitgave van: *Kern der Engelsche Spraakkunst* door A. de Froe (pr. ƒ 0.90); de tiende van: *Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis* door Dr. M. G. de Boer (pr. ƒ 1.90, geb. ƒ 2.40); de zestiende van het eerste deel van: *Engelsch Leesboek* door C. Grondhoud en P. Roorda (pr. ƒ 0.85, geb. ƒ 1.15); en den negenden druk van: *Beknopte Nederlandsche Spraakkunst* door Dr. K. Holtvast (pr. ƒ 1.20, geb. ƒ 1.50).

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons de zevende uitgave van *Esmoreit* (No. 1 van *Van alle Tijden* onder red. van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart; pr. ƒ 0.30); en den vijfden druk van T. Terwey's uitgaaf van *J. van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel*, bewerkt door Dr. C. G. N. de Vooys (*Bibl. v. Nederlandsche Letterkunde* No. 2; pr. ƒ 0.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie de volgende boeken, alle betrekking hebbende op de oorlog: J. Destree et R. Dupierreux, *Aux Armées d'Italie* (het leven en de daden der Italiaanse soldaten in Frioul, de Alpen enz.; gedateerd Sept. 1916); D. Russo, *Silhouettes italiennes* (karakterschetsen van bekende Italianen uit de tegenwoordige oorlog: Cadorna, de hertog en de hertogin van Aosta, Porro, Tittoni enz.; 1917); H. Celarié, *En esclavage* („journal de deux déportées", met officiële bescheiden ten bewijze van de medegedeelde ervaringen; 1917). De firma Plon-Nourrit en Co. zond ons: P. Gaultier, *La barbarie allemande*, Parijs 1917, verdeeld in vier boeken getiteld *les faits*, *les origines*, *les causes*, *la théorie*.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXVII, 3: R. C. Boer, Syncope en Consonantengeminatie. — J. A. N. Knuttel, Brederoniana, I-II. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XII, 4: J. M. Acket, Spelling en stijl. — M. E. Kronenberg, Het vocabulaire van Noel van Berlaimont. — K. Blokhuis, Anglicismen in het gasbedrijf. — J. Koopmans, Arnold Hoogvliet's Abraham de Aartsvader. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Digitized by Google

Neophilologus, III, 4: G. Buskon Huet, *l'Entrée d'Espagne.* — J. J. Salverda de Grave, Quelques observations sur les origines de la poésie des troubadours. — K. R. Gallas, La composition interne du chapitre *Des Ouvrages de l'Esprit.* — S. Feist, Die germanischen Runendenkmäler. — G. Ras, Ludwig Börne als Vermittler zwischen Deutscher und Französischer Kultur. — C. R. Meibergen, *Tealt.* — J. H. Kern, Iets over *London Likkepeny.* — Varia. — Boekbesprekingen. — Aankondiging van eigen werd. — Inhoud v. Tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Sprache u. Liter., XLIII, 2: A. Wallner, Pfaffendichtung, 1-2. — F. R. Schröder, Hœnir. Eine mytholog. Untersuchung. — L. Pfannmüller (†), Meier-Helmbrecht-studien, I. — A. Leitzmann, Zum Barlaam Ottos von Freising. — Dez., Zu Folzens meisterliedern. — Dez., Zu Eberlin von Günzburg. — Dez., Zu Laurembergs scherzgedichten. — M. H. Jellinek, Die *eu*-reime bei Opitz. — F. Perles, Zur erforschung des jüdisch-deutschen. — K. Brugmann, Zur wortsippe *alt.* — O. Behaghel, Der got. adhortativus. — W. Braune. Der germ. adhortativus. — S. Feist, Eine ahd. dualform des verbs. — K. Helm, Waluburg die wahrsagerin. — Dez., Zur abfassungszeit der Legende aurea. — Dez., Eine quelle Heinrichs von Hesler. — E. Schwentner, Zu Sigrdrifumól 1, 2. — H. Schröder, Got. *aih.* — Dez., Das Vernersche gesetz im heutigen deutsch.— F. Holthausen, Altsächsisches. — H. Paul, Zu Reinmar von Zweter 145. — W. Braune, Gemüt.

Anglia, XLII. 1: Ph. Aronstein, Die periphrastische form im Engl. — M. Konrath, Eine übersehene fassung der Ureisun of oure Louerde, bez. Ureisun of God Almihti u. der Wohunge of ure Lauerd. — E. A. Kock, Interpretations a. Emendations of early Engl. Texts, IV. — M. Trautmann, Zu meiner ausgabe der ae. rätsel. — H. Lange, Über die farben könig Richards II von England in beziehung z. Chaucerdichtung.

Beibl., XXIX, 6: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 16-18. — B. Fehr, Die erforschung des modernen Englands (slot).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXIII, 8: De Boer, De voorgeschiedenis van het Kanaal door Holland op zijn smalst. — Gijsberti Hodenpijl, Govert Cnoll. — Unger, De economische ontwikkeling van België tijdens de vereeniging.

Archief Aartsbisdom Utrecht, XLIV, 1: Grevenstuk, Memorieboek van Abcoude. — Van der Loos, Jansenistica, 1741. — Van Veen, R. C. geestelijken in Gelderland (vervolg).

Revue Historique, CXXVII, 1: Wilmotte, La patrie du Waltharius. — Weill, Le financier Ouvrerd. — Griselle, Charles de Nevers et l'héritage de Clèves. — Bullotin historique (Italie. période moderne).

Hist. Zeitschrift, 118, 3: Volz, Die Krisis in der Jugend Friedrichs des Grossen. — Wentzcke, Thüringische Einheitsfragen. — Riesz, Abekens Anteil an der Emser Depesche. — Heintze, Gustav von Schmoller.

Engl. Hist. Review, April 1918: Morris, The office of sheriff in the early Norman period. — Letts, Sixteenth-century travellers in Naples. — Armstrong, Pasquale Villari. — Notes and documents (o. a. Allen, Memoranda of Hugo de Assendelft, ms. of Corpus Christi Oxford).

Studiën, LXXXIX, Juni: P. Albers, Victor de Stuers (1843—1916). De Referendaris, I. — A. Mulder, Zeppelins en Vliegmachines, II. — C. Wilde, Kardinaal Franc. Ximenes, de Kathol. Hervormer van Spanje, II. — J. F. de Groot, De Nederlander Wessel Gansfort, een Vóór-reformator? — L. P. P. Franke, Royaards' Faust. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juli: P. Albers, Victor de Stuers. De Referendaris, II. — G. Jonckbloet, Noto Sceroto. — A. Borret, Het Processievraagstuk. — G. J. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, IV. — H. Bolsius, Is de milt overtollig? — L. P. P. Franke, „De Gijzelaar" bij „Het Ned. Tooneel".

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

v. Ginneken, Als 'ons moedertaalonderwijs enz., en Leergang d. Ned. taal I-III: N. Taalg. XII, 4 (de Vooys).

Koopmans, Mariken v. Nieumeghen: N. Taalg. XII, 4 (Tinbergen).

Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? N. Taalg. XII, 4 (Koopmans).

Sterck, Oorkonden over Vondel. N. Taalg. XII, 4 (Koopmans).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXVIIII INDICTI

A. d. VI. Idus Apriles in conventu Ordinis Literarii a iudicibus ita est relatum de XXII carminibus, quae ad tempus iis essent tradita:

Digna visa *non* sunt quae legati sumptibus in lucem ederentur 16 haec (enumerantur autem sic ut quod posterius ponitur semper praeferatur praecedenti):

De laude solitudinis. Matris desiderium. Vacatio militis. Claudia. De Johanne Dupré. Transactae aetatis memoria. Est est est. Frumentum. Duo Collegia. Horatius apud Orbilium. Pollitta. Diaboli allocutio. Ultima acroasis. Titus Pomponius Atticus. Fatum Austriae. Lampyris noctiluca (hoc tamen carmen tanto iis quae antea sunt enumerata praestare visum est ut de eo in lucem haud parva fuerit dubitatio).

Restant sex carmina quae libenter publici iuris facimus, lectu iucundissima, vera verorum poetarum atque artificum opera. In quibus enumerandis eandem quam in sedecim illis requimur rationem. Psittacus et passer; Antigone; Bruttius; Flavi ludus; denique duo quorum utri palma esset adiudicanda fuit controversia, quae denique sic est dirempta ut victor exstaret

HERMANN ROHL

qui *epistulam novi mariti* cecinit, cui carmni tantum non par visum est illud cui titulus erat *Pax.* Huius ergo carminis (Pax) et horum quatuor: *Flavi ludus; Bruttius; Amtigore; Psittacus et passer,* poetae rogantur *ante Kalendas Julias huius anni* scidularum carminibus quae additae sunt aperiendarum dent veniam, quo facto eo quo ultimum sunt enumerata ordine post *epistolam novi mariti* in corpus poematum hoc anno edendorum recipientur.

Iam nunc carminis c. t. *Pax* poetam se professus est Franciscus Xaverius Reuss, eius c. t. *Flavi ludus* Al. Galante; eius denique c. t. *Antigone* A. Faverzani.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo *ante Kalendas Ianuarias anni proximi perferenda curent* ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in describendo portabile prelum Britannicum (type-writer) adhibebunt, et si, quemadmodum in *editionibus* poetarum latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur, eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur a poetis. Hoc *ante Kalendas Julias* fieri debebit (et tum quoque tabellarii nostrates sic sunt edocendi: „Aan het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam").

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur; quo facto scidulae carminibus non probatis additae vulcano tradentur.

Amstelodami P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE
Id. Aprilibus MCMXVIII *Ordinis Praeses*

Digitized by Google

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. N. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ODYSSEA

PARS PRIOR – CARM. I–XII

Prijs f 1.50

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. D. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ILIAS

Pars Prior – Carm. I–XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

In de **Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde** is kort geleden verschenen:

De Nieuwe bewerking van

van

JACOB VAN MAERLANT'S STROPHISCHE GEDICHTEN

DOOR

Dr. J. VERDAM, Oud-Hoogleeraar te Leiden

en

Dr. P. LEENDERTZ Jr., Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Prijs f 7.50

Studeerenden aan de Universiteiten en zij die onze rijke Middeleeuwsche Letterkunde bestudeeren, zullen met belangstelling van de verschijning van dit deel kennisnemen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF's UITG.-MIJ. te LEIDEN

Zoo juist verschenen:

HANDLEIDING

BIJ DE STUDIE DER VERGELIJKENDE INDO-GERMAANSCHE TAALWETENSCHAP

vooral met betrekking tot de

KLASSIEKE EN GERMAANSCHE TALEN

DOOR

Dr. JOS. SCHRIJNEN

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

INHOUD: **Bibliografie. — Geschiedkundig Overzicht. – Algemeene beginselen. – Klankleer.**

Dit werk verscheen in 5 afleveringen en is thans compleet verkrijgbaar voor den prijs van

f 5.25.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. TE LEIDEN.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post **f 0.90.**

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen als Deel XXVI:**

IRENAEÜS I.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap.

I—II 13, 7.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.–** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Digitized by Google

Bij de vertooningen van de stukken van Shakespeare zijn onmisbaar de handige tekstboekjes van

Shakespeare's Tooneelspelen,

VERTAALD DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK.

Verkrijgbaar in afzonderlijke geïllustreerde deeltjes.

De prijs van de Nummers 1—3, 5, 7 en 10—18 bedraagt **50 Cts.** per deeltje.
„ „ „ „ „ 4, 6, 8 en 9 „ **60 Cts.** „ „

1. De Koopman van Venetië.
2. Een midzomernachtdroom.
3. Driekoningenavond.
4. Hamlet.
5. Romeo en Julia.
6. Othello.
7. Macbeth.
8. Een Winteravondsprookje.
9. Koning Lear.
10. De Vroolijke Vrouwtjes van Windsor.
11. Julius Caesar.
12. Eind goed, al goed.
13. De getemde Feeks.
14. De Klucht der Vergissingen.
15. Veel leven om niets.
16. Elk wat wils.
17. Maat voor Maat.
18. Veel gemin, geen gewin.

De groote belangstelling voor de *Shakespeare-Voorstellingen* verheugen, welke in de verschillende steden plaats vinden, doet ons de aandacht vestigen op bovenstaande serie Tooneelspelen.

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

DRUKKERIJ

VAN

A.W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMij., LEIDEN

Doezastraat 1-3-5,
Telefoonnummer 1

MODERN INGERICHT BEDRIJF, WAARIN DE NIEUWSTE VINDINGEN OP TYPOGRAFISCH EN TECHNISCH GEBIED ZIJN TOEGEPAST — SPECIAAL INGERICHT VOOR HET DRUKKEN VAN WETENSCHAPPELIJKE EN TECHNISCHE GEILLUSTREERDE WERKEN, VERHANDELINGEN EN DISSERTATIES — UITGEBREIDE MONOTYPE-INSTALLATIE

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google